

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
"МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ"
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

Бош муҳаррир:

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:

Неъмат АМИНОВ
Муҳаммадали АҲМЕДОВ
Шароф БОШБЕКОВ
Жамолиддин БҶРОНОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир муовини)
Абдулла ОРИПОВ
Ғайбулла САЛОМОВ
Жавлон УМАРБЕКОВ
Шоир УСМОНХЎЖАЕВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Ғайзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Саидбек ҲАСАНОВ

2.1998

МУНДАРИЖА

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

АЛИШЕР НАВОИЙ. Сўз таърифида.	3
СУВОН МЕЛИ. Данте ва Навоий: юксак фазоларда учрашув.	6
АМИР ФАЙЗУЛЛА. Икки чинор.	13

НАСР

ХУАН РУЛЬФО. Педро Парамо. Қисса.	18
ЯШПАЛ. Раққоса. Роман.	61
БЕРНАР ДАДЪЕ. Ҳикматлар.	107

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ФИРДАВСИЙ. "Шоҳнома".	98
НИКОЛАЙ РУБЦОВ. Тўқилмоқда дарахтдан япроқ.	124
МУҲАММАД ЮСУФ. Биздан озод Ватан қолади.	129

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ. ИҚТИСОДИЁТ

КЕНДЗАБУРО ОЭ. Урушдан кейинги авлод қиёфаси.	136
АЗИЗ НЕСИН. Хўжа Насриддиннинг икки ҳаёти.	146

1998 — ОИЛА ЙИЛИ

ҚОБИЛБЕК КАРИМБЕКОВ, МУҲАММАДЖОН АҲМЕДОВ. Аёл ва маънавий идрок.	154
---	-----

ЁЗУВЧИНИНГ ҚАЛЪ ДАФТАРИ

ОЛМОС. Китоб — офтоб. Мирзо амаки. Зулфия опам. Кибриёхоним.	158
---	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

НУСРАТИЛЛО ЖУМАХ ЎЖА. Тасаввуф ва адабий орзулар ифодаси.	169
НЕЪМАТУЛЛА ИБРОҲИМОВ, ФУЛОМ КАРИМОВ. Дил дардининг давоси.	172
УЛУҒБЕК ДОЛИМОВ, РУСТАМ ШАРИПОВ. "Улуғлар мактаби".	177
ШАВКАТ КАРИМОВ. Эътироф ва эътиқод.	181

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

МОРИС ЛЕБЛАН. Қизил шарф. Ҳикоя.	186
---------------------------------------	-----

ЖАҲОН КУЛАДИ

СТИВЕН ЛИКОК. Банкдаги саргузаштларим. Ҳажвий ҳикоялар.	197
--	-----

СОЛНОМА

Мисрда маданий ҳаёт.	206
---------------------------	-----

Алишер НАВОИЙ

Сўз таърифида

Сўз гуҳариға эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.

Тўрт садаф гавҳарининг дуржи ул,
Етти фалак ахтарининг буржи ул.

Боғчаи даҳрки юз тоза гул
Топти қаёнким назар этти кўнгул.

Катми адам гулшани ичра нуҳуфт,
Фунчалар эрди бориси ношугуфт.

Чун бу насим эсти азал тоғидин,
Мунча гул очилди жаҳон боғидин.

Қайси насим улки эрур гулфишон,
Баргига гулу настарин андин нишон.

Бу икки яфроғни қачон зуфунун
Бир-бирига қайси бўлур "кофу нун".

Даҳри муқайяд била озодаси,
Борча эрур "коф" ила "нун" зодаси.

Зодасидин зода бўлуб беадад,
Зодаға ҳам волид ўлуб, ҳам валад.

Васф не навъ ўлгай анга эл сўзи,
Ҳарне сўз айтилса эрур чун ўзи.

Жон ўлуб ул, руҳ анинг қолиби,
Ким танида руҳ — анинг толиби.

Барча кўнгил дуржи аро жавҳар ул,
Барча оғиз ҳуққасида гавҳар ул.

Гар худ эрур ханжари пўлод тил,
Суфтидаги инжулари сўзни бил.

Тил бу чаманнинг варақи лоласи,
Сўз дураридин бўлубон жоласи.

Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,
Руҳ доғи тан аро сўздин ҳалок.

Тиргузуб ўлганини каломи фасиҳ,
Ўзига "Жонбахш" лақаб деб Масиҳ.

Сўздин этиб ўтқа азимат Халил,
Сўз юкига ҳомил ўлуб Жабраил.

Тенгрики инсонни қилиб ганжи роз,
Сўз била ҳайвондин анга имтиёз.

Донаи дур сўзини афсона бил,
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.

Мунчаки шарҳ этти қалам сўзга ҳол,
Насридадур, назмига бор ўзга ҳол.

Сўз аро ялғон киби йўқ нописанд,
Айлар анинг назмини доно писанд.

Ўрнида тишлар дури манзум эрур,
Чун сочилур қиймати маълум эрур.

Варду шажар шоҳид эрур боғ аро,
Лек ўтун силкидадур тоғ аро.

Мунда паришонлиғи нохуш қилиб,
Анда мураттаблиғи дилкаш қилиб.

Назм анга гулшанда очилмоғлиғи,
Наср қаро ерга сочилмоғлиғи.

Бўлмаса эъжоз мақомида назм,
Бўлмас эди тенгри каломида назм.

Назда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳарне дурур.

Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида ҳўб эмас.

Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

Ёраб, ани халқ дилафрўзи эт,
Хаста Навоийга доғи рўзи эт.

РУБОЙЛАР

Ким бўлса бу мотамкададек олам аро,
Сайр айласа ғам сирештлик одам аро.
Гар одам эрур бўлса керактур ғам аро
Оламда эса бўлса керак мотам аро.

* * *

Ишқингда неча зор бўлай фурқат аро,
Етсам хуш эрур базминга бир ишрат аро.
Кўз икки юзунгдин олмасам суҳбат аро,
Икки табонингдин ўйлаким хилват аро.

* * *

Нўш айлар эмиш қадаҳни жонона тўла,
Соқий, манга тут жоми ҳарифона тўла.
Қуй, гар худ эрур сипеҳр паймона тўла,
Ҳар нечаки, холи этсам, эт ёна тўла.

* * *

Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Ҳар неники севмак андин ортуқ бўлмас,
Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз.

* * *

Зоҳид, санга ҳуру манга жонона керак,
Жаннат санга бўлсун, манга майхона керак.
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла ёна керак.

* * *

Ўлсам ясаманг мунда мазоримни менинг,
Юклаб элитинг жисми фигуримни менинг.
Ўтру чиқориб аҳли диёримни менинг,
Кўйида кўюнг тани низоримни менинг.

* * *

Дедим зақанинг тутуб сақоғингни ўпай.
Кўз қошингга суртубон қабоғингни ўпай,
Гулдек юзинг ислабон дудоғингни ўпай,
Йўқ, йўқ, йўқ, агар десанг аёғингни ўпай.

* * *

Кўз била қошинг яхши, қабоғинг яхши,
Юз била сўзинг яхши, дудоғинг яхши.
Энгинг бирла менгинг яхши, сақоғинг яхши,
Бир-бир не дейин, бошдин-аёғинг яхши.

* * *

Гурбатқа тушуб заифу бемор ўлдум,
Дарду ғаму меҳнат илгида зор ўлдум.
Сартосар ажал тошидин афгор ўлдум,
Сенсиз не балоларга гирифтор ўлдум.

* * *

Масжидқа неча аҳли риёдек етайин,
Ё ринд киби азимати даёр этайин.
Мақсуд топилса яхши, йўқса нетайин,
Бошимни олиб қай сори эмди кетайин.

Данте ва Навоий:

ЮКСАК ФАЗОЛАРДА УЧРАШУВ

Даҳо санъаткорлар ижодида муштараклик бўлиши муқаррар ва табиий. Икки ҳодисани юзлаштириш ҳар икки ҳодисанинг аввал кўрилмаган қирраларини кўришга, илгари унча намоён бўлмаган жиҳатларини ёритишга имкон беради. Яъни улар бир-бирига шуъла ташлаб, бири иккинчисида, иккинчиси биринчисида акс этади.

"Даҳолар минг йилларда гоҳ-гоҳ учраб турадиган Ёмби. Миллион-миллион кишиларнинг ёмби эмаслигининг ўзиёқ генийларни ёлғизлантириб кўяди. Бу — қонуният"¹. Лекин даҳолар юксак маънода ёлғиз эмаслар. Улар ўзлари кўтарилган баландликда, юксак фазоларда топишадилар ва ғойибона суҳбат курадилар.

Данте ва Алишер Навоий замондош бўлишмаган. Уларни икки асрча вақт, ўн минглаб чақирим масофа ва буткул ўзга диний-маданий қатлам ажратиб туради. Аммо улар учрашадиган умумий майдон бор. Бу майдон академиклар Н.И.Конрад ва В.М.Жирмунскийларнинг фикрича, Шарқу Фарб учун муштарак ҳодиса бўлган Ренессанс, яъни Уйғонишдир. Уйғониш умумжаҳоний ҳодиса сифатида Данте ва Навоийни юксак нуқталарда бирлаштириб туради.

Данте ва Навоийнинг ўз она тиллари тақдирида ўйнаган буюк тарихий роли маълум. "Она тилига туганмас ишқ, унинг тақдирию камолоти учун масъуллик ва ғамхўрлик — мана сўз даҳоларини бирлаштирувчи биринчи фазилат. Данте италян тилини халқаро йўқламада нечоғлик барқарор этган бўлса, Навоий ҳам шундай вазифани — жаҳоншумул ватанпарварлик ишини адо этди. Этник жиҳатдан бағоят хилма-хил, қанчадан-қанча шеваларда гаплашувчи кишилар тилига хос сўзларни адабий тил доирасига олиб кирди. Навоийнинг журъати ва жасорати, маҳорати туфайли ўзбек адабий тили мукаммал шаклланишга эришди"².

Ҳақиқатдан, бу жабҳада икки даҳонинг хизматлари ўхшаш. Лекин ушбу хизматни солиштирар эканмиз, муҳим бир фарқни қайд этиш лозим. Данте она италян тилини у қондош бўлган лотин тилидан ажратди, яъни она тили мустақиллиги учун курашди ва ўз асарлари билан бу мустақилликни таъмин этди. Бадиий адабиётни халқ оммасига яқинлаштирди. Вазифа улугъ эди, хизмат ҳам шунга ярашиғлиқ бўлди.

Алишер Навоий қаршисида бундан-да улугъроқ вазифа турарди. Қадим дарий, форс тили нафақат Эрон, балки Марказий Осиёда ҳам мутлақ нафис адабиёт тили деб тан олинган бир пайтда, бунинг устига у ички тузилиши жиҳатидан туркийга бегона тил эди, она туркийда ўз асарларини яратиш ва форс адабиётининг ярим минг йиллик улкан тажрибасини қамраган, симирган ҳолда сўз санъатини, адабиёт фалсафасини янги юксак поғонага кўтариш Алишер Навоийга насиб этди.

Шоирнинг пири ҳамда устози Абдураҳмон Жомийнинг "Хирадномаи Искандарий" достони хотимасидаги эътирофи:

¹ Ватан ичра яна бир ватан. Шоир Абдулла Орипов билан суҳбат. — Иброҳим Ҳаққул. Абадиёт фарзандлари. Тошкент, 1990, 169-бет.

² Абдулла Орипов. Адабий қайдлар. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси, 1991 йил, 21 март.

Кечирсинлар форсий тилда дур терганлар,
 Дарий тилда назм инжусин келтирганлар.
 Агар ул ҳам назмин ёзса дарий тилда,
 Қолмас эди сўз айтишга куч ҳеч элда, —

/Гафур Фулом таржимаси/

дегани бадиий ҳақиқат бўлса, форс-тожик адабиёти тадқиқотчиси Иосиф Брагинскийнинг қуйидаги сўзлари айна илмий ҳақиқатдир: "... Бутун ўзига хослигига қарамай Навоийгача бўлган ўзбек шеърятти форсийдаги классик шеърят тажрибасини ўзлаштирган бўлса, энди Навоий ижодининг ўзи Яқин Шарқ, жумладан, туркий ва форсий тилли шеърятларга таъсир ўтказа бошлади. Ўзбек адабиётининг янги роли (таъкид муаллифники — С.М.) шунда бўлди... Бундаги тарихий хизмат энг аввало айнан Навоийга тегишлидир".

Яна шу олим бошқа бир жойда уч адабиёт — араб, форс ва туркий — доирасидаги алоқалар ҳақида фикр юритиб: "Ўзига хос адабий ҳукмронлик араб тилли адабиётдан (VII-IX асрлар) форс тилли адабиётга (X-XIV асрлар) ва ундан туркий тилли адабиётга (XV асрдан Навоий, кейин Фузулий ва бошқалар) ўтганлигини"² таъкидлаган эди. Хуллас, Алишер Навоий бир ўзи туркий тилли адабиётга улуғворлик бахш этдики, Жомийнинг XV асрдаги баҳоси XX асрда ҳам устивор яшаб келмоқда.

Умумийлик хусусийликда юз кўрсатади. Шундай хусусий жиҳатлардан икки даҳонинг асосий асарлари — "Илоҳий комедия" ва "Хамса"нинг бош қаҳрамони масаласи ва бундан келиб чиқадиган баъзи ҳолатларга диққат қилайлик.

Шу пайтгача "Хамса" ҳақида қатор ишлар қилинганга қарамай, уни яхлит идрок этиш борасида жиддий қадамлар қўйилмади. Асар беш мустақил дoston йиғиндиси сифатида шарҳланиб, асосий диққат-эътибор дostonлардаги воқеий мазмунга қаратилди. Асарнинг асосий ғояси, бадиий мазмуни дostonлардаги етакчи қаҳрамонларга — Фарҳод, Ширин, Мажнун, Лайли, Баҳром ва бошқалар — бевосита боғлиқ ҳолатлардан, қаҳрамонлараро кечган воқеалардан, яъни ҳар бир дostonдаги сюжетдан келтириб чиқарилди. Бинобарин, "Хамса"даги эпик жиҳатлар биринчи ўринга кўтарилди.

"Хамса" муаззам лиро-эпик дostonдир. Улкан асарни бирлаштириб турувчи персонажлар, ғоялар ҳамда беш дoston бошини бир нуқтада бириктирувчи ҳамма ерда ҳозир нозир қаҳрамон бор — у "Хамса"нинг бош ва мутлақ қаҳрамони — шоирнинг ўзи, яъни Алишер Навоийдир.

Бу бошланғич тезис асарга, унинг бадиий оламига муносабатни анча ўзгартиради. "Хамса" дostonларидаги воқеий мазмун — беш ҳикоят (айтайлик, Фарҳод ва Ширин саргузашти) ажратиб олинган, воқеага бевосита боғлиқ бўлмаган боблар гўё ортиқчадек туюлиб қолади.

"Хамса" дostonларида баён этилган воқеалар ўз-ўзича эмас, балки шоирнинг, Алишер Навоийнинг уларга хос муносабати билан қимматлидир.

Воқеаларнинг оддий баёни эмас, балки шоирнинг воқеликка шахсий муносабати биринчи ўринга чиқиши жиҳатидан "Илоҳий комедия" ва "Хамса" қондош чизгиларга эга.

Муштараклик замирида доим тафовут бор. Данте "Илоҳий комедия"нинг муаллифлигидан ташқари — бош қаҳрамони, асар воқеа тизимининг асосий иштирокчиси. "Хамса"да бошқачароқ. Навоий асарнинг муаллифи, яратувчиси, аммо у "Илоҳий комедия"дагидек, воқеаларда бевосита иштирок этмайди, айтайлик, Фарҳод билан учрашиб, унинг тақдирига шерик (масалан, Шопур сингари) бўлмайди. Унинг асардаги иштироки бўлакча. Навоий воқеани фақат баён этмайди, уни ҳам таҳлил, ҳам тадқиқ этади. У кечаётган ва тасвирланаётган воқеаларга устама маъно берувчи олий ҳакам. Чунончи, Баҳром лашкарларига руҳсат бериб, Шопур билан Фарҳод қабри ёнида умрбод қолишганда Навоий шундай "ёрилади":

Кўюб шоҳлик, чу қилди хокраҳлик,
 Чу яхши боқти, худ ул эрди шаҳлик.

¹ Брагинский И.С. Исследования по таджикской культуре. М., 1997 г., с. 158.

² Шу ерда, 163-бет.

Бу, биринчидан, Баҳром ҳимматиға мутафаккирона баҳо, иккинчидан, бутун "Хамса"нинг мағиз-маъноларидан бири. Тадқиқ этиш руҳи асарни ичкаридан ёритиб туради. Тадқиқ этувчи вазифасида ҳам Алишер Навоий — "Хамса"нинг бош қаҳрамонидир.

Сюжет (воқеа тизими) ўртамиёна шоирни бошқаради, буюк шоир эса анъанавий сюжетга жон ато этиб, янгича талқинга эришади. Навоий аввалдан ишлатилган воқеа ("афсона") танига руҳ киргизиб, уни асос қилган ҳолда янги бадиият оламини яратади.

Ёзмоқта бу ишқи жовидона
Мақсудим эмас эди фасона.
Мазмуниға бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.

(*"Лайли ва Мажнун"*)

Бу тўрт мисра бутун "Хамса"ни тушуниш ва тадқиқ этишда муҳим очкич вазифасини ўтайди. Асарни даҳо Навоийнинг "руҳ майли" бошқаради. Бу шунчаки шоирона кўтаринки гап бўлмай, "Хамса"да муаллиф, яъни Алишер Навоийнинг ўта муҳим, мутлақо образ сифатидаги ўрнини белгиловчи илмий қайддир.

Демак, муаллифнинг руҳоний қуввати асар жараёнида ҳукмронлик қилади, афсона (тасвирланган воқеа-ҳодисалар) ушбу етакчи кучга қарам, бўйсунган ҳолда мавжуд бўлиб, ўз навбатида руҳ майлининг муайян жиҳатини намоён этади. Руҳ ушбу воқеалар баёнида товланади, жиполанади.

"Хамса"ни жаҳон адабиётидаги мустақил ва буюк бадиий обидага айлантирган бош омил — даҳо Навоийнинг руҳ майли дейиш айни ҳақиқатдир.

Афсона ва руҳ майли орасидаги икки тарафлама муносабат асарга буткул ўзгача тароват бахш этади. Шунинг учун деярли бир хил воқеа тизимидан Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий буткул мустақил асарлар яратишади. Ҳар бир шоирнинг "руҳ майли" мустақил бадиий оламни вужудга келтиради.

Данте "Базм" асарида санъат асарини тушуниш ва шарҳлашда тўрт хил маънони кўрсатади: дастлабки маъно, аллегорик маъно, сабоқли маъно ва аногик, яъни олий маъно ёки асарни руҳий-маънавий жиҳатдан англаш.

"Хамса"да баён этилган воқеаларнинг дастлабки маъноси билан чекланмай, бешликни яхлит ҳолда намоён этувчи олий маънони англашга ҳаракат қилмоқ лозим. Данте нигоҳи билан "Хамса"га назар ташлаш, бир даҳо кўзгусида иккинчи даҳони кўришга интилиш адабиёт илми ҳамда маънавийтимизни бойитади.

Аристотель — буюк Арасту ўзининг "Пайдо бўлиш ва йўқолиш ҳақида" асарида ёзади: "Муҳаббат доим бирикув, адоват, нифоқ сабабчисидир"¹.

Данте инсонлар орасида низо ва нифоқ уруғини сочганларга дўзахнинг саккизинчи ҳалқасидан жой ажратади. "Уларнинг жазоси ўзига хосдир: маҳқум бир доира бўйлаб тинмай айланади, бир нуқтага етганда, иблис уни шамшир билан ёриб ташлайди. Маҳқум доирани яна айланиб келгунга қадар жароҳат битади, ўша жазо эса яна такрорланади"².

Нифоқ солиш Данте назарида жуда катта гуноҳ бўлиб, фақат сотқинлик ва хоинликкина чўнгроқ гуноҳдир. Сотқинлар ва хоинлар дўзах тўққизинчи доирасининг тубида метиндек мустаҳкам музлик — Коцит исканжасида жазо топадилар.

Сотқин одам жазо тариқасида яна бир нифоққа — нифоқ устига нифоққа дучор бўлади. Унинг вужуди руҳидан айрилади.

Билиб қўй, сотқинлик рўй берган замон
Руҳ кетиб, вужудга иблис киргайдир.
Вужуд аввалгидай юргайдир яшаб,
То муддат битгунча кечиргай умр.
Руҳ эса тубанга юмалагай заб...³

Асарнинг шу ўрни ҳақида ғалати фикр мавжуд. "Илоҳий комедия"нинг рус тилидаги муътабар нашрларидан бири изоҳида дейилади: "Бетоқат Данте

¹ Аристотель. Соч. в 4-х т., т.3. М., 1981, с. 428.

² Данте Алигьери. Илоҳий комедия. Дўзах. Тошкент, 1975, 186-бет. (А.Орипов таржимаси.)

³ Шу ерда, 226-бет.

адолатни тезроқ тиклаш мақсадида ёлғиз ўлганларни эмас, балки тирикларни ҳам жазога мустаҳиқ этади"¹. (Изоҳ муаллифи машҳур дантешунос И.Н.Голенишев-Кутузов.)

Бундай талқин Дантега хос буюк маънони англамасликдан бошқа нарса эмас. Данте тирик юрган одам руҳини дўзахда жазолар экан. бунда ҳам поэтик, ҳам фалсафий маъно кўзлайди. Унинг наздида сотқинлик шундай чўнг иллатки, жазо олиши учун сотқиннинг тирик ёхуд ўлган бўлиши мутлақо аҳамиятсиз. Асосий гап сотқиннинг руҳи жасадни тарк этиб, дўзах тубига юмалаши-ю, руҳ ўрнини иблис эгаллашидир.

Яна:

Боқ, анов жунжиккан қўшни арвоҳга,
Балки у ҳам юрар тирикка ўхшаб.

"Тирикка ўхшаб". Демак, сотқин одам вужудида руҳ йўқ, руҳ дўзахда азоб чекади, руҳ ўрнини иблис эгаллаган. Фақат шакл-шамойили тирикка ўхшайди.

Кўшиқ шундай якунланади:

Сизнинг элат аро энг ифлос, муртад
Бир касни учратдим этган чоғ сафар,
Руҳи унинг маҳкум Коцитда минбаъд,
Тирикларни эса вужуди алдар.

Охирги якка мисра қизиқ таассурот қолдиради. У матндан ажратиб олиб қаралса, тугал афоризмга ўхшайди. Чунки аксарият бандлар вужуднинг қули, вужуд руҳнинг эркин парвозига халал берадигандай туюлади. Руҳ осмони фалакка интилса, вужуд одамни ерга қапиштиради. Шу маънода вужуд тирикларни алдайди, ҳақиқий самовий маконидан чалғитади. Масалан, Алишер Навоий Мажнуннинг туғилишини "адам мажлисидан қутулиб, вужуд маҳдифа тутилғони" (йўқлик мажлисидан қутулиб, вужуд бешигига тутилгани) дея таъриф этади ("Лайли ва Мажнун", X боб).

Шундай қилиб, Данте бир одам борлигини иккига бўлар экан ("... адоват нифоқ сабабчисидир" — Арасту), Алишер Навоий икки одам борлигини бирликда (вахдатда) кўради. Сабаб, бу одамлар олий нишон — муҳаббат, ишқ билан зийнатланганлар. Ишқ учун ҳатто вужуднинг мавжудлиги ҳам шарт эмас.

Хисрав ва Фарҳод баҳсидан:

Деди: қай чоғдин ўлдунг ишқ аро маст?
Деди: руҳ эрмас эрди танга пайваст.

Ишқ олий хилқатларда Фарҳод руҳига кирган, заминдаги вужуд эса ўшал ишқнинг аввал-охир топширигини бажараётир, холос.

Ваҳдад (бирлик)нинг олий намунасини "Лайли ва Мажнун" достонида кўра-миз. Лайли ва Мажнуннинг тирик учрашув онлари:

Чун бир-бирисин таништилар жазм,
Руҳ этти бадан ҳаримиға азм.
Яъни бадан ўлди зору мажруҳ,
Маъшуқи ўшул бадан аро руҳ.
Руҳи қудсий нузул қилди,
Хоки тан аро ҳулул қилди.
... Бир жисмда икки руҳ ўлуб гум,
Бир кўз аросида икки мардум.
Васл айлади иккиликни боқий,
Ваҳдат қадаҳини тутти соқий.

"Улар бир-бирларига талпиндилар, шу чоқ руҳ бадан ҳарамига кириб келгандек бўлди. Яъни мажруҳ Мажнун баданига маъшуқаси руҳ бўлиб кирди. Муқаддас руҳ учиб келиб, бадан тупроғи билан йўғрилиб кетди... Бир жисмга икки руҳ сингиб, бир кўзда икки қорачиқ кўринди. Васл бу иккиликни боқий айлаб, соқий ваҳдат қадаҳини тутди"².

¹ Данте Алигьери. Божественная комедия. М., 1967. с. 555.

² Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Тошкент, 1990, 194- ва 336-бетлар.

Лайли ва Мажнуннинг ўлим бағридаги учрашув онлари:

Бир наъшқа солдилар иковни,
 Жонсиз келину ўлик қувъни.
 Қирди ики жисм бир кафанга,
 Йўқ, йўқ, икки руҳ бир баданга¹.

Дантега кўра, битта одамнинг борлиғи иккига ажралиб, вужуди одамлар орасида-ю, руҳи дўзахда қийноқдалиги, А.Навоийга кўра эса, икки ошиқ қалбнинг руҳлари бирлашиб, бир баданга жо бўлиши қизиқ хулосаларга ундайди.

Муҳаббат йўқ жойда тубанликка йўл очиқ, сотқинлик севги дарахтида эмас, адоват бутотида етишади. Адоват одам борлигини парчалаб ташлайди. Муҳаббат охир-оқибатда ҳатто хунхор кучларни бирлаштиради. Бир-бирларини кўрарга кўзи йўқ Лайли ва Мажнун қабиладошлари икки ошиқ қалб садоқати қаршисида пол қолиб, низони унутадилар.

Яна Арасту сўзлари эсга тушади: Муҳаббат бирикув, адоват нифоқ сабаб-чисидир.

Данте сотқин одам тириклигида иккига бўлиниб, руҳини дўзахда, иблисий вужудини тириклар орасида қолдиришига урғу берар экан, гўё: вужудга алданманг, баъзан унда одам эмас, иблис макон этган бўлиши мумкин, дейди. У яна: сотқин ўзи сотган одамни ёки ҳақиқатни эмас, аввало ўзини жазолайди. Ёмонлик ўзини ўзи ихтиёрий жазолашдир, деб таъкидлайди.

Алишер Навоий ҳақиқатнинг бошқа муҳим томонини очади. Агар инсон ошиқ бўлса, унинг руҳи пок бўлиб, ўзи каби пок руҳлар билан топишади, бирликда (вахдатда) яшайди. Нопок вужуд эса ҳатто ўз руҳини тутиб туролмайди.

Иирик дантешунос Игорь Бэлза "Илоҳий комедия", хусусан унинг хотимаси борасида сўз юритган тадқиқотчилар ҳақида гапириб, ёзади:

"Чамаси уларнинг ҳеч бири нега "Илоҳий комедия" ягона моҳиятли Троица (насроний динидаги ота худо, ўғил худо ва муқаддас руҳдан иборат ягона худо — С.М.) мушоҳадаси билан якунланмаганлиги туғрисида масала кўтармаган. Нега коинотни (ҳозирги замон бўлганда космос дейишарди) бошқарувчи охир-оқибатда Амур бўлди? "I am or che move il sole c'atre stelle". Бу улуғ дostonнинг сўнги мисраси. Нега Дантенинг Амури "қуёш ва бошқа юлдузларни юргизади?" Бу саволга қатъий жавоб топиш ғоят мушкул"².

Бундай савол айни Ғарб одамлари онгида пайдо бўлиши табиий. Шарқ кишиси, айниқса, Шарқ классик адабиёти билан яхши таниш одам учун бу саволга жавоб топиш у қадар мушкул муаммо эмас. Бу шуни кўрсатадики, "Илоҳий комедия" гарчи Ғарб заминида пайдо бўлган эса-да, моҳиятан Шарқ ҳодисасидир³.

Данте, Игор Бэлза айтганидек, асарини Троица мушоҳадаси билан тугаллаши мумкин эди. Лекин бу ғоявий-диний ечим бўларди, холос. Буюк шоирга бадий ечим зарур эди, ечимни эса бутун асардан келиб чиқадиган бадий ва мантиқий маром талаб қилар эди. Бу Данте шуурида "қуёшу юлдузларни ҳаракатлантирадиган Севги" тарзида намоён бўлди. Бу, шубҳасиз, буюк ечим, улуғ дostonнинг муносиб хотимаси эди.

Ушбу ўринда Алишер Навоий буюк Данте билан ҳамфикрдир. "Лайли ва Мажнун" дostonида асосий воқеа тугагач, "Эй ишқ..." дея бошланувчи боб мавжудки, унинг ҳар бир сатри "Илоҳий комедия" хотимасини қувватлаб-кучлантириб тургандек туюлади.

Оллоҳнинг биз англаган энг улуғ мўъжизаларидан бири, балки биринчиси — бутун коинот тузилиши билан одам вужуди ва қалбининг ўхшаш, мос қилиб яратилгандир. Бу нарса физик ва биологик кашфиётларда ҳам қайд этилган.

¹ Шу ерда, 223-бет.

² *Игор Бэлза*. Проблемы интерпретации Данте. Дантовские чтения. М., 1979. с.72.

³ Бу хулоса у қадар янги ёки кутилмаган бўлмай, проф. Н.Комиловнинг "Ибн Сино ва Данте" (Тошкент, 1983) китобининг ҳар бир саҳифасидан уфуриб туради. Умуман, Шарқ ва Ғарб онги ҳақида фикр юритганда, улар қачон бўлинганини аниқ белгилаш қийин, зеро дастлаб Оврупо худудида ҳам шарқона онг устун даражада бўлган. Балки бўлиниш жараёни Уйғониш — Ренессансдан бошлангандир. Қадимги Рим империяси давридан бошлаб Оврупо мамлакатлари ва халқларини битта-битта забт этган насронийлик дини ҳам моҳияти, ҳам жуғрофий нуқтаи назардан Шарқ маҳсулидир.

Одамни ҳаракатга келтирувчи, уни том маънодаги Инсонга айлантирувчи куч, ҳазрат Навоий наздида, Ишқдир. Ул зот "Лайли ва Мажнун" достонида ишққа қарата дейди: "Фалак сенга шундай куч берганки, мисни ҳам олтин қиласан. Инсон гавдасининг лойи тупроқдан бошқа нарса эмас. Сен инсонга яқинлашгач, унга ошнолик қилгач, у кимёга айланди" (насрий баёндан).

Одам зотига шундай улуғворлик бахш этгучи Ишқ Дантенинг Амури каби бутун коинотни юргизиб турса не ажаб?! Ҳазрат Навоий "Лайли ва Мажнун"нинг юқорида тилга олинган бобида ишқи мажозий ва ишқи ҳақиқий ҳақида фикр юрита туриб, муборак бир хулосага келади: "Аввалгисида киши тозаланиб, иккинчисига ўтса, йўқ-йўқ, ўтиш эмас, балки ҳақиқий ишқни ўзига тортиб, кўнглига висолнинг уруғини экса, ҳам уни бутунлай тарож этиб, унинг рамзий шаклидан асар қолмаса, кўринадиган жойдан кўринмасдан мақсадга сингиб кетса, ҳаётий ва коинотнинг яратилишидан мақсад шудир" (насрий баёндан. Таъкид бизники — С.М.) Хулосани Ҳазратнинг ўз сўзларида келтирайлик:

Мақсуд будур, ҳаётдин бу,
Бал хилқати коинотдин бу¹.

Ишқ буюк Навоий талқинида ҳаёт ва коинот яратилишининг мақсади-маснадига қўйилар экан, худди шу нуқтада у буюк Данте билан, унинг "Илоҳий комедия"сидаги ўрис дантешуносига ғалати туюлган хотима — ечим билан муштаракликка эришади.

Данте ва Навоийнинг юксак бадиий тафаккур фазоларидаги яна бир учрашуви шу тарзда воқе бўлади.

Юқоридаги фикрга боғлиқ яна бир мулоҳаза.

Маълумки, XVII аср сўнгида инглиз олими Исаак Ньютон коинотдаги барча қисмларни табиати жиҳатидан битта ягона куч бир-бирига тортишишга мажбур қилади деб тахмин қилди ва бутун олам тортилиш кучи бўйсунадиган қонунни очишни мақсад қилиб қўйди. Оқибатда физика фанида инқилоб Бутун олам тортилиш (баъзи китобларда жозиба ҳам дейилади) қонунини яратди. Ҳозир бизга қонуннинг физикавий томонлари, формуласи зарур эмас, муҳими, ушбу Бутун олам тортилиш, жозиба кучи Дантенинг Амури, Алишер Навоийнинг (ул зотнинг пири устозларини хаёлдан соқит қилмаган ҳолда) Ишқидан бошқа нарса эмаслигини айтишдир. Бутун олам тортилиш қонуни оламшумул Севгидаги минг бир хоссадан бири, ҳойнаҳой. Бу Севги эса улуғ ва қудратли Яратувчининг олий бир хислати, атрибути. Насронийликнинг муқаддас китоби "Инжил"да айтилганидек, "Севмайдиган киши Худони танигани йўқ. Чунки Худонинг Ўзи севгидир"².

Данте жаҳон адабиётида бемисл умидсизликка дучор бўлган адиблардан бири. Ички ихтилофлар оқибатида она шаҳри Флоренциядан бош олиб кетишга мажбур бўлган, бани одам орасида авж олган ёвузлик, хиёнат, сотқинлик, фахш каби иллатларни ҳар қадамда кўравериб Данте башар авлодининг эзгуликка юз буришидан буткул умидини узган, балки шу туфайли нигоҳини нариги дунёга қаратиб, ердаги адолатсизликлар жазосиз қолмаслигини мажозий тасвирлайди. Данте қалбидаги чексиз умидсизлик, зулматга чек қўйиб, Амур (севги)нинг оламни ҳаракатга келтирувчи куч эканига имон келтирган, буни улуғ достоннинг охириги мисрасига муҳрлаган.

Шу тариқа Данте ва унинг Шарқдаги ғойибона суҳбатдоши улуғ Навоий ҳам олий даражадаги трагизмга, ҳаётдаги барча ғам-алам, жабр-ситам, умидсизликларни босиб ўтиб, ҳазм этган ҳолда етишиладиган трагизм — Ишққа восил бўлишган. Данте ва Навоий талқин этган Ишқ трагизмнинг олий чўққиси, балки унинг сифат жиҳатидан янги ҳодисага айланган, ноёб бир кўриниши бўлса ажаб эмас.

Энди айрим умумий мулоҳазаларга ўтайлик.

Ҳегелнинг "Рух феноменологияси" асарини инглиз тилига таржима ҳам тадқиқ этган олимлар Ж.Лоббинс ва П.Фасолар ёзишича, асардан "Илоҳий комедия"нинг ғоялар тизими қизил ип бўлиб ўтади. Кўринадики, файласуф Ҳегелнинг кўп ғоялари Данте шоҳ асарининг назарий мажмуига мос келади. Демак, Ҳегел

¹ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Тошкент, 1990. 237-бет.

² Инжил (ўзбек тилида). Стокгольм, 1992. 382-б.

"Илоҳий комедия"да имконият тарзида, бадиият қобиғида мавжуд бўлган ғояларни фалсафий жиҳатдан ишлаб чиққан, яъни асардаги мифни логосга ўирган. Натижада образлар орқали укдирилган фалсафий маънолар изчил фалсафий системага айланди¹.

Ғалати бир ҳол. Бизда фалсафашунос олимлар етарли эса-да, том маъно-да фалсафа йўқ. Бу фикр жаҳонга Аристотелдан кейин "иккинчи муаллим" номини олган Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби алломалар бизнинг заминда етишгани, улар катта фалсафий мерос қолдиргани фактига зид келмайди. Ҳар бир давр ўз фалсафасини яратиши лозим — бу маънавий эҳтиёж, XX аср бутун Туркистон, хусусан, ўзбек миллати ҳаётида янги — миллий уйғониш даври бўлди. Аср бошларида яратилган А.Фитратнинг "Мунозара", "Ҳинд сайёҳи", А.Авлонийнинг "Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ" каби асарлари миллий фалсафамизнинг илк намуналари эди. Лекин совет тоталитар тузуми бу йўлни тўхтатди ва ўзининг атеизм ва вулгар моддийчиликка асосланган расмий марксча-ленинча фалсафасини куч билан жорий этди. Натижада ўзбек фалсафий онги ривожланмай қолиб кетди.

Катта бир миллат, илдизлари бақувват маданият бору, чинакам фалсафа йўқ. Бундай кемтиклик, айниқса, мустақиллик шароитида яққол сезилаётир. Зотан, истиқлол мафқураси миллий фалсафасиз ҳеч қачон тўлақонли бўлмайди. Ўзига хос ва мос фалсафий қарашларсиз миллат чала, бировга маънавий қарам миллатдир. Агар биз чала миллат бўлиб қолишни истамасак, ҳазрат Навоийга қайтишимиз, унга юкунишимиз, ул зотдан фалсафий озук олишимиз лозим.

Алишер Навоий катта фалсафий мерос қолдирди. Фақат бу мерос мантиқ тилида эмас, образлар ва мифлар тилида. "Навоий поэзиясида фалсафа элексирга ўхшаб эриб кетган. У фалсафа ҳолида кўринмайди" (Абдулла Орипов)². Уларни фалсафа тилига ўгириш, том ўзбек фалсафасини яратиш учун Навоийга муносиб фалсафий ақллар — оқиллар керак. Алишер Навоий каби даҳога эга бўлган миллат катта фалсафага эга бўлмаслиги нотабиий ҳолдир. Тўғри, бу борада чор миссионерлари-ю, совет ташвиқотчилари кўп тер тўқдилар. Зеро, буюк фалсафа соҳиби бўлган миллатни кулликда сақлаш қийинлигини улар яхши тушунардилар. Лекин шуниси ҳам аниқки, мустамлака онгидан қутулиш фалсафа илмининг саъй-ҳаракатисиз, демакки, Навоий фалсафасига қайтишсиз бўлмайди.

Яна бир гап. Икки даҳо — Данте ва Навоий ўзбек заминида учрашиб турган экан, бу учрашув сабабчиси учинчи бир зот — Абдулла Ориповдир. Она тилимизга санъаткорона ўгирилган "Дўзах" ўзбек адабиёти мулкига айланди. Данте она тилимиз заминида ҳазрат Навоий билан учрашди. Икки буюк ижодиётни қиёсий ўрганишга йўл очилди.

¹ Қаранг: *Доброхотов А.Л.* Данте Алигъери. М., 1990, с.192

² Қаранг: *Иброҳим Ҳаққул.* Абадият фарзандлари. 172-бет.

Амир ФАЙЗУЛЛА

Икки чинор

Эрурман Туркситон наслидану
Ойбеклигим равшан.

Мирзо ФОЛИБ

Хиндистон... Бу ном биз ўзбеклар учун шу қадар таниш ва жозибадорки, уни тилга олганда беихтиёр дилчимизда қандайдир илиқлик, қандайдир қурбатлик туйғуси пайдо бўлади. Бу бежиз эмас, албатта. Хоҳ яқин ўтмишни, хоҳ хаёл қаноти етмас узоқ тарихни олиб қарамайлик, унинг ранго-ранг саҳифалари қатида бирон-бир бобокалонимиз сиймоси ўзининг қадимийлик шукуҳи ва мозийлик қудрати билан албатта намоён бўлади. Шундай буюк сиймолардан бири XVIII аср охири ва XIX аср биринчи ярмида Ҳиндистонда яшаб ўтган ватандошимиз Мирзо Асадуллохон (Новша) Ғолибдир.

"Ватандошимиз" сўзини алоҳида таъкидлаб ўтишимизнинг асосли сабаби бор. Турли фатарот ва сиёсат воқеаларга бой Самарқанд шароит тақозоси билан неча-неча истеъдодларни гоҳ бағрига олиб ҳомийлик қилган бўлса, гоҳ улардан жудо бўлган. Хон саройига яқин амирзодалардан Турсунхон исмли киши ўз ўғли Мирзо Қўқонбек билан қаттиқ аразлашиб қолади. Иш шу даражага бориб етадики, Мирзо Қўқонбек ўша пайтларда Бобурийлар салтанатининг сўнгги таянч марказларидан бўлмиш Лоҳур шаҳрига келади ва маҳаллий ҳукмдор саройида ҳарбий саркарда бўлиб хизмат қила бошлайди. Бироқ 1757 йили афғон боққинчилари Покистонни босиб олгач, Мирзо Қўқонбек қарийб йигирма йилгача кўздан йўқолади. Ниҳоят, у Шоҳ Олим салтанатининг сипоҳсолори Зулфиқор уд-Давла Мирзо Нажафхон қўл остида яна майдонга чиқади. Эллик нафар сарбози билан Мирзо Қўқонбек қатор ҳарбий жасоратлар кўрсатиб, сипоҳсолор Мирзо Нажафхоннинг зўр эътиборини қозонади.

Мирзо Қўқонбек Абдуллабек ва Насруллабек исмли икки ўғил ва уч қизнинг падарни бузруквори эди. У 1787 йилдан бошлаб Агра шаҳрида муқим яшай бошлайди. Иккала ўғил ҳам ота изидан бориб, ҳарбий саркардалар бўлиб етишади. 1802 йилда Абдуллабек Лакхновга сафарбар этилади. Бу шаҳарда шиа мазҳабига мансуб мусулмонлар яшарди. Кейинчалик аҳолисининг катта қисмини суннийлар ташкил этган Ҳайдаробод шаҳрига кўчади. Ҳиндистоннинг жанубий қисмида жойлашган бу вилоят эли шу маънодан келиб чиқувчи "дакҳний" деган номдаги деканча урду тилида сўзлашар эдилар. Ҳайдаробод низоми (давлат тизими)да дакҳний билан бир қаторда форс тилига ҳам алоҳида эътиқод қилинарди. Низом томонидан Абдуллабекка уч юз сарбоз берилди ва Низом хазинасидан катта миқдордаги маош тайинланади. Аградаги уйига бориш-келишлардан бирида у ўзидан ҳам нуфузлироқ бир зодагон оиласи билан танишиб қолади. Бу XVIII аср ўрталарида Ҳиндистонга Бухородан келиб қолган Хожа Фулом Ҳусайн деган киши бўлиб, у ҳам Қўқонбек сингари қадимий Афросиёб ерларида туғилиб ўсган эди. Абдуллабек шу одамнинг Иззатуннисо исмли қизига уйланади. Ўз ҳарбий фаолиятини қўмондонлик лавозими билан ниҳоясига етказган Абдуллабекнинг Аградаги хонадони эса бой хонадонлардан бири саналарди. Унинг Мирзо Асадуллохон, Мирзо Юсуфхон деган ўғиллари ва Чҳотий (Кичкина) бегим деган қизи шу хонадонда вояга етишди. Саройдаги фитналар натижасида Ҳайдарободдан кетишга мажбур бўлган Абдуллабек Рожастондаги Алвар рожаси Бахтовар Сингх хизматида кирмоқчи бўлади. Лекин Бахтовар Сингх унга рўйхушлик бермайди. Унга ёқиш ниятида маҳаллий жанглارнинг бирида Абдуллабек рожа тарафида туриб жангга ташланади ва биринчи дафъадаёқ душман ўқидан ҳалок бўлади. Бу пайтда эндигина беш ёшга қадам қўйган Мирзо Асадуллохон укаси Юсуфхон ва синглиси Чҳотийбегим билан ана шу тариқа етим қолади. Бахтовар Сингх омадсиз саркардасининг садоқа-

тига бепарқ қараб қолмади. Талр деган қишлоқдан тушадиган даромадни Абдуллабек хонадони номига расмийлаштириб беради.

Насруллабек акасида кўра омадлироқ чиқди. Маратхлар хизматида бўлган амакисини Мирзо Ғолиб "Агра ҳокими" деб атайди, чунки у ҳар ойда 1700 рупия маошдан ташқари 1-1,5 минг рупия даромад келтирувчи жогирга ҳам эга эди. Вафотидан икки йилгина бурун Мирзо Ғолиб амакисига келадиган бу даромадлардан ўзига бир умр улуш тегиб тургани ҳақида ёзиб қолдирганди. Насруллабекнинг хотини ҳам Бобурийлар салтанатида катта нуфузга эга қудратли ҳарбий зодагонлар авлодидан бўлиб, тўрттала акаси (Насруллабекнинг қайноғалари) навоб унвомига эга эдилар. Аҳмад Бахш исмли қайноғасининг ёрдами билан Насруллабек отлиқлар зобити унвомига сазовор бўлади.

1802 йилда отасидан жудо бўлган Мирзо Ғолиб бошига иккинчи мусибат тушади — 1806 йилда Насруллабек ҳам ҳалок бўлади. Айнан шу одам Мирзо Асадулладаги ноёб истъодни биринчилардан бўлиб сезган ва келажакда ундан зўр аллома чиқишига ишонган эди. Насруллабек ўлиmidан кейин унинг сарбозлари лашкари тарқатиб юборилади, жогир эса ўша пайтда тахт тепасига келган инглиз ҳукумати тасарруфига ўтказиб юборилади. Мирзо Ғолиб улуш олиб турадиган нафақа эса имтиёзли қариндош-уруғлар орасида "хомталаш" бўлиб кетади. Отаси ва амакасидан ёш айрилиб қолган Мирзо Ғолиб ва унинг оила аъзолари учун шундан кейин чинакамига тақдир синовлари бошланади. Мерос тақсим этиш иши Насруллабек хотини авлодидан бўлмиш Ҳожи Хожа чекига тушади. Эркак авлодлар ичида эса бош меросхўр Мирзо Асадуллахон Ғолиб эди. Бироқ келиб чиқиши асли Урта Осиёдан бўлган Аҳмад Бахш куёвидан қолган меросларни ўзлаштириб олади ва Абдуллабек эришолмаган эзгу мақсадга эришади: аввал Алвар рожаси Бахтовар Сингх қўлида хизмат қилиб, унинг ишончини қозонади, сўнгра унинг ўзини инглиз ҳокимияти томонига ўтишга кўндиради. Инглиз Компаниясига сидқидилдан қилган хизматлари эвазига Ферузпур Жҳирка ноҳияси унга инъом этилади, ҳинд маҳорожаси эса Лоҳур ҳокимлигини ҳада қилади. Биргина Ферузпурдан Компанияга ўттиз минг рупиягача даромад келар эди. Сарбозлар лашкарининг қолган-қутганини олиш эвазига Аҳмад Бахш Компания олдига солиқни ўн минг рупиягача қисқартириш талабини кўндаланг қўйди. Натижада мерос қуйидагича тақсим этилади: Ҳожи Хожага икки минг рупиядан, Ғолибнинг онаси Иззатуннисо, қизи Чҳотийбегим ва Насруллабекнинг хотинига бир ярим минг рупия, Мирзо Ғолиб ва Мирзо Юсуфга 750 рупиядан. Бироқ бу тақсимотдан кўпчилик қатори Иззатуннисо ҳам беҳабар эди. Шундай бўлса-да, Аградаги ҳайҳотдай данғиллама ҳовлида у ва оила аъзолари еганлари олдида, емаганлари орқада дориламон умр кечирар эдилар. Аммо бу "дориламон умр"нинг умри унчалик узок чўзилмайди. Бир томондан, етимлик, иккинчи томондан, қариндош-уруғларининг оқибатсизлиги ўз ишини қилади. Қонуний ҳақини ундириш ниятида Мирзо Ғолиб ўн тўққиз яшарлигида Аградан Деҳлига кўчиб келади — унинг мерос ҳуқуқини ҳал қилувчи ҳокимият шу ерда эди.

Аммо бу ҳокимият номигагина фаолият кўрсатарди, чунки у эндиликда пойтахт Калькуттада жойлашган Ост-Индия компаниясининг қўғирчоқ ҳукуматида айланганди. Мирзо Ғолиб Деҳли ҳокимияти олдига қўйган нафақа масаласини фақат Компания ҳал этар эди. Компания эса бу масаланинг ижобий ҳал этилишидан асло манфаатдор эмасди. Натижада шоир Деҳлидаги ҳаётининг деярли сўнгги дақиқаларигача ундирилажак нафақа ҳисобидан олган қарзлари билан тирикчилик ўтказди. Иш шу даражага бориб етадики, қарз берувчиларнинг даъвоси туфайли Мирзо Ғолиб қамоқхона тузини тотишга ҳам мажбур бўлади. Вафотидан бор-йўғи икки йилгина олдин (бу пайтда шоир нақ етмиш ёшда эди!) мақсадига эришади. Бобурийлар сулоласининг сўнгги ҳукмдори Баҳодуршоҳ Зафар Мирзо Ғолибни унинг дўстлари маслаҳати ва ундови билан саройга таклиф этади ва Темурийлар хонадони тарихи ҳақида тазкира ёзишни топширади. Шоирнинг машҳур "Меҳри Нимрўз" ("Тушки куёш") рисоласи ана шу тариқа оламга келади. Умр бўйи давом этган иқтисодий ва маънавий танглик шоирнинг шахсий ҳаётига ўз салбий таъсирини ўтказмай қолмайди, албатта. Аввало, унинг форс ва урду тилидаги асарлари ўз вақтида чоп этилмай, пароканда ҳолда ўқувчиларга етиб борган бўлса (унинг айрим асарлари ҳалигача ноёб топилдиқ сифатида эълон қилинмоқда), иккинчидан, рафиқаси Умровбегимдан кўрган етти нафар ўғил фарзандининг барчаси гўдак-лигидаёқ нобуд бўлиб, шоир дунёдан фарзандсиз ўтади. Мирзо Ғолибнинг, сиртдан қараганда, ортиқча саргардонликсиз, зиддиятларсиз ва тўс-тўполонсиз бир маромда кечган ҳаётининг умумий манзараси ана шулардан иборат. Лекин агар шоир

ҳаёти ва ижодий йўлига зимдан, ботинан назар соладиган бўлсак, бунинг бутунлай аксини кўрамиз. У битган ҳар бир байт ғазал, ҳар бир мисра шеър тинч оқар дарё каби теран ва сирли. Ҳарорати эса жумлаи оламни куйдиришга қодир оташнок. Хоҳ форс тилида, хоҳ урду тилида ижод қилмасин, Мирзо Ғолиб шеърятни, орадан икки аср вақт ўтишига қарамай, ҳамон қизгин баҳсу мунозараларга, шеърый муноқашаю мулоҳазаларга моя бўлиб келмоқда. У яратган бадий рамзлар ҳақида ҳалигача икки мунаққиднинг фикри бир жойдан чиққан эмас. Мирзо Бедил шеърларини форс тилидан ўзга тилга таржимасида муаллиф фикрини тугал англаб бўлмаганидек, Мирзо Ғолиб яратган форс ва урду тилидаги шеър у ғазалларни ҳам фақат аслидагина мутолаа қилиб, чинакамига завқланиш мумкин. Далилларнинг шохидлик беришича, Мирзо Ғолиб ҳаётлик чоғида форс тилини у билан бирга яна икки кишигина аъло даражада билар экан. Урду тилининг билимдони сифатида эса у ягона ҳисобланган. Ана шу билимдонлик, ягоналик, ҳар икки тилда бирдек маҳорат ила ижод қилишдек олмос истеъдод шоирни узоқ вақт шеърый муҳорабада яшашга мажбур этди. 1253-1325 йилларда яшаб ижод этган буюк форсигўй шоир Амир Хусрав Деҳлавий ҳам келиб чиқиши асли ўрта осийлик туркларнинг Лотин уруғидан эди. Шунинг назарда тутиб, Мирзо Ғолибга замондош бўлган шоир Наййар шундай деб ёзади: "Ҳиндистонда форс шеърятни Лотин уруғидан бўлган туркдан бошланиб, Ойбек уруғидан бўлган туркда ниҳоясига етди". XX асрга келиб Ғолибнинг шон-шухрати унинг ватани Ҳиндистондан ташқарига ёйилди. Деҳли, Алигарҳ, Ҳайдаробод, Лоҳур ва Карачи шаҳарлари ҳамон унинг ижодини ўрганишда эса йирик маданий марказлар бўлиб келмоқда. Ҳиндистон ҳукумати, шаҳсан Индира Гандий ташаббуси билан Деҳлида ташкил этилган Ғолиб Уйи ва Ғолиб Академиясидаги жавонлар жаҳоннинг турли мамлакатларидан келган ва келаётган шоир ижоди ҳақидаги китоб ва рисоалар билан лиммо-лим тўла. Мирзо Ғолиб шон-шухратини акс эттирувчи халқ таъбирларидан бирида айтиладики, мабодо Ҳиндистон ёки Покистонга келиб қолган ҳар қандай чет эллик ўзининг кимлигини ва бу мамлакатларга хайрихоҳлигини билдириши учун ҳужжат кўрсатиши учналик аҳамиятга эга эмас, у бир оғиз "Мирзо Ғолиб" сўзини тилга олса, шунинг ўзи кифоя, демак, у ҳиндлар ва покистонликларнинг самимий дўсти. Шуниси қизиқки, ҳар икки тилда умрбоқий асарлар яратиб, хусусан, турли камситишлардан боши чиқмай келаётган маҳаллий урду тилини "жаҳолат ботқоғидан шеърят осмонига кўтарган" Мирзо Ғолиб тарих олдида заррача бўлсин қарздор бўлиб қолишни истамайди. Буқаламун замон бир кун келиб унинг шеърятидан кўра яна шахсиятига кўпроқ эътибор қилиб қолиши хавфини олдиндан сезгандек, ўз насл-насаби ҳақида инкор этиб бўлмас шеърый "ҳужжат"лар иншо этиб қолдиради:

Шу Туроннинг табаррук хокиданман аслида, Ғолиб,
Шунинг-чун шодман наслу насабда — номдордирмиз.

Эрурмиз Туркситон насли, туғилганмиз шу тупроқда
Улуғ зотларни ўстирган элат ҳамда диёрдирмиз.

Эрурман Туркситон аҳлидану Ойбеклигим равшан,
Тўлин ойдан кўра ўн қатла ортиқ ҳусндордирмиз.

Азалдан ота касби бизгадир деҳқончилик, билгил,
Самарқанд боғбони наслно хуш касб-кордирмиз...

Ўз дўсти Сирожиддин Аҳмадга ёзган мактубида тахминан қуйидаги жумлаларни битган: "Ўзим асли туркман, насл-насабим илдизи Пашанг ва Афросиёбга бориб тақалади. Ота-боболарим эса — Салжуқлар билан бир томир. Ўз вақтида улар қудратли ҳарбий саркардалар ва раҳнамолар бўлишган, кейинчалик эса Турон ерига келиб, Самарқандда туроқ бўлиб қолишган... Мен беш ёшга қадам кўяр-қўймас отадан етим қолганман".

Шуни таъкидлаб ўтишимиз жоизки, Мирзо Ғолиб ўз насл-насаби ҳақида бу ва бундан бошқа кўплаб далиллар ёзиб қолдиришига аслида у тириклик чоғидаги ижтимоий омиллар сабаб бўлганди. Шулардан бири отамерос нафақани ундириш эканлиги ўқувчиларга аён. Маълумки, Ўзбекистон телевидениясида ҳинд киноусталари томонидан ишланган "Мирзо Ғолиб" туркум фильми намойиш этилди. Мазкур фильмда ёш шоир Мирзо Ғолибнинг ўткир истеъдоди сарой шоирларини нақадар сергак қилиб қўйгани маҳорат билан тасвирланган. Отадан ёш етим қолган, рўзгор ташвишлари эрта бошига тушган Ғолиб оддий одамлар орасида ўсиб-ўлғайди. Бинобарин, унга китобий, сарой адабий тилидан кўра оддий, "қора" халқ жонли тили

кўпроқ таъсир этади. Боз устига, у адабиётдаги ўзига хос зардуштийлик оқимиغا мойил бўлиб, суфийлик сулукини бош ижобий йўналиш сифатида қабул қилади, ўзи ҳам шиа мазҳаби устунлик қилган Агра шаҳрининг умумий муҳитида мазкур мазҳаб эътиқодчиларидан бирига айланади. Шогирдлик ворислиги азалий удумлардан ҳисобланади. Мирзо Ғолибдек буюк шоирнинг "устоз кўрмаган!" бўлишини ким тасаввур эта оларди! Аграда қандайдир Абдуссамад исмли киши пайдо бўлади. У эронлик зардуштийлардан бўлиб, асил исми Хўрмиз бўлган, у яқинда ислом динига кириб, юқоридаги исмни қабул қилган экан. Толиблик йилларида Ғолиб форс тили сирларини шу одамдан ўрганади ва тил билан бирга зардуштийларга хос айрим хусусиятлар ҳам унга юқиб қолади, чунончи май ичиш, банг чекиш, қимор ўйнаш каби олий табақа вакилларига хос бўлган хатти-ҳаракатлар унинг учун айтарли гуноҳли саналмайди. Ғолиб бу устозини замонамизнинг Таҳмаспи ёки Бузуржмеҳри деб таърифлаган бўлса-да, кейинчалик, ҳеч қанақа зардуштий устозим бўлмаган, бу сиймони мен ўзим хаёлан тўқиб чиқарган эдим, деб инкор этади. Агар суфийлик тариқатидаги "қидоми арвоҳ" рукни нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, дангал айтиш мумкинки, бу ноёб истеъдод унга Аллоҳ таоло томонидан ато этилганига шоирнинг ўз иқрори эди. Ўз даврининг шеърят маскани бўлган Деҳли шаҳрида Мирзо Ғолибнинг пайдо бўлиши айнақса маҳаллий шоирларга бошқача таъсир этгани сабаби шу бўлса, эҳтимол. Кўпгина Шарқ мамлакатлари адабиётларининг ривожланишида араб ва форс тиллари азалдан алоҳида аҳамият касб этиб келмоқда. Ўзбек (туркий) адабий тилининг асосчиси ҳазрат Мир Алишер Навоий ҳам ёшлиқдан араб тилини чуқур ўрганган, аруз сирларини кунт билан эгаллаган, форс тилидаги бутун бошли асарларни, (мас. Фаридиддин Атторнинг "Мантиқут-тайр" дostonини) ҳали болалик чоғидаёқ ёд олган ва кейинчалик назира сифатида туркий тилда "Лисонут-тайр"дек ўлмас асарлар ижод этган. Алишер Навоий машҳур "Хамса"нинг яратилиши муносабати билан "Низомий панжасига панжа урмоқ" дея туркий тил қудратини форсий билан баравар қўйган, "Навоий назмига боқсанг эмастур, Аларнинг ҳолидин ҳар байти холий" деб Амир Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомий асарларининг ўз ижодига таъсири бениҳоя улкан бўлганлигини алоҳида таъкидлаган эди. Мирзо Ғолиб ижодининг шаклланиш жараёни ҳам Алишер Навоий ижодий тадрижининг бамисоли кўзгудаги аксидек намоён бўлади. Бу икки чинор – икки буюк шоирнинг на фақат ижодий фаолиятларида, балки ижтимоий келиб чиқишларию шахсий ҳаётларида ҳам яқин ўхшашлик мавжудлигидан ҳайратда қоласан, киши. Алишер Навоийнинг отаси Ғиёсиддин Кичкина Темурийлар хонадонига мансуб амалдорлардан эди. Мирзо Ғолибнинг отаси Абдуллабек ҳам асли келиб чиқиши ўртаосиёлик ҳарбий саркардалардан эканлиги ҳақида эслатиб ўтган эдик. Алишер Навоий ҳам бефарзанд ўтганлар, Мирзо Ғолиб ҳам. Алишер Навоий ҳам бир болани ўғил қилиб асраб оладилар, лекин у ўзининг ношудлиги билан исноддан ўзга нарса келтирмай, буюк шоирнинг минг дарди устига яна бир дард қўшади, холос. Мирзо Ғолиб ҳам Ориф исмли болани асраб олади, бироқ унинг бевақт ўлими шоирга андуҳдан ўзга ҳеч нарса бахш этолмайди. Туркий тилини ардоқлаган Алишер Навоий билан форсийгўй сарой шоири Биноий ўртасидаги кўзга кўринмас рақобат бир умр шоирни таъқиб этади. Урду тилини шеърят осмонига кўтарган Мирзо Ғолибнинг Бобурийлар сулоласига мансуб Баҳодуршоҳ Зафар саройида маликушшуаро даражасига кўтарилишида шу мансабни умрининг охиригача (1854 й.) эгаллаб турган форсийгўй шоир Иброҳим Завқ тўсқинлик қилган. Алишер Навоий ўз адабий рақибига нисбатан заррача адоватда бўлмагани каби Мирзо Ғолиб ҳам Иброҳим Завққа қарши ҳеч қачон на ошқора, на хуфёна тарзда уни қораловчи сўз айтган эмас. Аксинча, Иброҳим Завқ дунёдан кўз юмганини эшитганда беихтиёр йиғлаб юборган ва йиғи аралаш унинг шаънига мотам марсияси битган. Алишер Навоий айрим кишиларнинг бадфелликларидан нолиб:

Нокасу ножинс авлоддин киши бўлсун дебон
 Чекма меҳнат, ҳеч латиф ўлмас касофат олами-
 Ким, кучук бирлан хўтукка қанча қилсанг тарбият
 Ит бўлур, доғи эшак, бўлмаслар асло одами, —

деб куйиб-ёнса, Мирзо Ғолиб ҳам шунга ҳамоҳанг тарзда:

Асти мушкул ҳар бир иш, билсанг, осон бўлмоғи,
 Ҳар бир одам ҳам ахир мушкул инсон бўлмоғи, —

дея ёмон одамлар устидан шикоят қилади. Ниҳоят, бу икки буюк шоир ўртасидаги энг муҳим умумийлик шундан иборатки, уларнинг ҳар иккалалари ҳам икки халқ — она тил: бири туркий (ҳозирги ўзбек) тилига, иккинчиси урду (форсий ва ҳиндий тиллари асосида Ҳиндистоннинг шимолий қисмида пайдо бўлиб, кейинчалик бутун Ҳиндистон ярим ороли бўйлаб кенг ёйилган ва араб алифбосига асосланган) тилга адабий сайқал берганлар ва мангу барҳаёт асарлар яратганлар. Кези билан айтиб ўтиш жоизки, "урду" сўзи туркча "ўрда" сўзидан олинган бўлиб, "қўшин", "аскар" деган маънони англатади. Бу тилда дастлаб ҳарбийлар ва оддий аскарлар гаплашганлар, чунки турли асрлар давомида Ҳиндистон яриморалига шимолдан бостириб келган қўшинлар асосан форс ва туркий тилларга мансуб аскарлардан ташкил топган. Қадимий маданият ва тилга эга бўлган ҳинд халқи орасида бу янги тил шиддат билан ўзлашиб кета бошлайди. Эндиликда Ҳиндистоннинг кўпгина штатларида урду (ёки мусулмонча) тил таъсири остида ҳиндий ва урду тилларидан ташқари ўз миллий тил ва адабиётлари ҳам шаклланган (мас. панжобда панжобий, Бангладешда банголий ва ҳ.к.). Бунда урду адабий тилининг асосчиси ҳисобланган Мирзо Ғолиб асарлари алоҳида аҳамият касб этади. Алишер Навоийгача ҳам туркий тилда ижод этган Гадоний, Баёний, Лутфий каби ўнлаб ва юзлаб туркийгўй шоирлар яшаб ўтган. Мирзо Ғолибгача ҳам кўплаб урдугўй шоирлар бу тил ривожига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшганлар. Шулардан Мир Тақий Мир (1722-1810) ва Мирзо Рафи Саудо (1713-1751) урду адабиётининг Ғолибгача бўлган даврдаги энг йирик намояндалари ҳисобланади. Мирзо Ғолиб тўғрисида "Ғолиб ҳақида хотиралар" ("Ядгаре Ғолиб") асарини ёзиб қолдирган унинг замондоши ва шогирди Алтоф Ҳусайн Ҳолий шоирга Назарий, Зухурий, Урфий ва Ҳазинларнинг ижоди катта таъсир кўрсатганини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Мирзо Ғолиб ижодининг яна бир эътиборга молик томони шундаки, у назм билан бир қаторда кўплаб насрий асарларнинг ҳам муаллифидир. Бу жанрда ижод этувчи бошқа шоир-ёзувчилардан фарқли ўлароқ Мирзо Ғолиб ўз насрий асарлари билан урду адабиёти тарихида янги жанрга асос солди деб дадил айтиш мумкин. Унинг "Дастанбу", "Меҳри нимрўз", "Панжи оҳанг" каби асарлари урду адабиётининг ноёб жавоҳирлари ҳисобланади.

Мирзо Ғолиб ўзининг серқирра ва бой ижодий фаолияти билан нафақат Ҳиндистон яриморали мамлакатлари, балки бутун Шарқ ва жаҳон адабиётига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган буюк ижодкордир. Ҳассос ва заковатли шоир дунёга Ведалар, Пуроналар, Веданталар, "Маҳобҳорат" ва "Рамайна"ларни берган қадимий Ҳиндистон заминидан туғилиб, унинг об-ҳавосидан нафас олиб яшаб ўтди, бинобарин бу мамлакатда мавжуд қадимий динлар, маданиятлар, урфу-одатлар унга ўз таъсирини ўтказмай қолмас эди. Боз устига Мирзо Ғолиб ҳаёти ва ижоди Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласининг инқирозга учраб, инглиз сиёсий тузуми тантанга қила бошлаган ўта зиддиятли бир даврга тўғри келдики, бу ҳам шоир дунёқарашини шаклланишига маълум даражада таъсир кўрсатди. Ота-боболарининг сунний мазҳабга мансублигини билган ҳолда Мирзо Ғолиб шиа мазҳаби йўлидан борди, ҳинду ва бошқа барча динларга хайрихоҳлик билан қаради, Аллоҳ таолога сидқидилдан сажда қилган ҳолда май ичиш ва қимор ўйнашдан ҳайиқмади, ўзи асилзодалар тоифасидан бўлишига қарамай Агра ва Деҳлининг энг қуйи даражада саналувчи оддий фуқаролари ичидан умргузаронлик қилди, баландпарвоз ва жимжимадор мумтоз форсий ғазаллардан тортиб, оддий ҳунар эгалари ва деҳқонлар шева-сини эслатувчи содагина урду тилида битган рехта услубидаги ғазал ва манзумалари ила ҳинд шеърятини сарафроз этди. Хуллас, Мирзо Ғолиб ҳаёти ва ижодига тааллуқли қайси жиҳатни олиб қарамайлик, бирон-бир хилма-хилликка дуч келмай қолмаймиз. Мирзо Ғолиб 1869 йил 15 февралда 72 ёшида вафот этади. Уни суннийлар русуми бўйича дафн этишади. Жаноза чоғида шиа ва суннийлар, шайх ва браҳманлар ўртасида каттагина жанжал кўтарилади — уларнинг ҳар бири Ғолибни ўз урфу-одатлари бўйича дафн этишни талаб қилиб чиқадилар.

Ўзбек халқи учун Мирзо Ғолиб на фақат ҳинд халқининг буюк миллий шоири, балки биринчи навбатда соф қонли туркий ўзбек фуқароси сифатида ардоқлидир. Ал-Беруний, Маҳмуд Ғазнавий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Амир Хисрав Деҳлавий, Мирзо Абдулқодир Бедил сингари санайверса охири кўринмайдиган салафларимиз зумрасида ўзининг 200-табаррук ёшини тўйлаган буюк шоир Мирзо Асадуллоҳон (Новша) Ғолиб сиймоси ҳар бир ўзбек кишининг қалбида тўлин ой каби порлаб туражак.

Хуан РУЛЬФО

Педро Парамо

Қисса

Комалада отам борлигини эшитгач, йўлга отландим. Бу дунёдан уми-дини узиб ётган онамдан отам ҳақидаги гапларни эшитдим-у, уни излаб топишга сўз бердим. Қарорим қатъийлигига ишонтириш учун унинг қўлини қисдим. Аста-секин сўниб бораётган онамнинг ҳар қандай хоҳишини сўзсиз бажо келтиришга тайёр эдим. "Бепарво бўлмай отангни, албатта, излаб топ,— деб тайинлади онам менга. — Қулогингга қуйиб ол: унинг исми Педро, фамилияси Парамо. Кўнглим сезиб турибди, сени кўрса хурсанд бўлиб кетади". Унинг бу истагини амалга оширишга яна бир карра ваъда бердим. Шу тобда бошқа бирон нарса дейишим мумкинмиди? Онамнинг аллақачон музлаб, чангак бўлиб қолган бармоқлари орасидан қўлимни зўрга сугуриб оларканман, аҳдимни такрорлашни қўймас эдим.

Онам жон таслим қилиш арафасида: "Сен ундан бирон нарса сўраб ўтирма. Ҳақингни талаб қил. Шаръан бизга тегишли нарсани ундириб ол. У менинг маҳримга тушган ҳамма нарсани шу пайтгача босиб ётган эди, сенга битта қўймай қайтарсин... Лоақал одамгарчилик юзасидан ҳам бизни бирон марта эслаб қўймади. Бу қилмиши учун энди жуда кўп товон тўласин", деди.

— Айтганларингизнинг ҳаммасини бажо келтираман, ойи.

Буларнинг ҳаммасини кўнгил учун айтдим, аслида ваъдамни бажариш хаёлимга ҳам келгани йўқ. Бироқ кейинчалик, онамнинг вафотидан сўнг мени тўсатдан ажабтовур гаройиб хаёллар ром этиб олди: бирдан бошқача бўлиб қолгандим, аллақандай хаёлий бир олам мени ўзига чорларди. Бу олам менинг орзу-умидларимдан яралганди, гўё онамнинг жуфти ҳалол бўлмиш Педро Парамони кўриш бирдан-бир орзуим эди. Шу тариқа Комалага отландим. Августнинг иссиқ заптига олган жазирама кунларидан бири, илиқ шамол чириган сапиндуснинг бадбўй ҳидини димоққа келтириб уради.

ХУАН РУЛЬФО ВА УНИНГ ҚИССАСИ ҲАҚИДА

Эмин УСМОН
таржимаси

Лотин Америкаси адабиётининг буюк намоёндаларидан бири Хуан Руйфонинг ёзувчилик қисматига ҳавас қилса арзийди. Бу санъаткорнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида яратилган асарлар у ёзган нарсалардан бир неча ҳисса кўп. Иккинчи жаҳон урушидан кейин пайдо бўлган ижодкорлар авлоди Лотин Америкаси адабиётини жаҳонга танитди, бу қитъа халқларининг ҳаётига, уларнинг янги жамият барпо этиш учун олиб борган шиддатли курашига қизиқишни кучайтирди; ҳар бир одамнинг қалбида ўзлигини танишга, ҳар қандай зўравонлик ва хунрезликка, иккиюзламачилик ва мунофиқликка қарши мурасасиз бўлишга даъват ҳам этди. Адабиётнинг инсонни машаққатли, бироқ саодатманд этувчи йўлга ундовчи олий вазифаси ҳам шундан иборат.

Мексика адабиётининг яна бир намоёнчаси, XX асрнинг машҳур романнависларидан бири Карлос Фуэнтос Хуан Руйфо ҳақида ҳавас билан шундай деб ёзади: "У Мексика ҳаётини ақл бовар қилмас даражада чуқур ўрганган зотдир..."

Хуан Руйфо 1918 йили Халиско штатида туғилган. Етимликнинг оғир ситамлари уни тез балоғатга етказди, одам танишни, дунёнинг ишларини идрок этишни ўргатади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

18

Йўл гоҳ тепага ўрлаб, гоҳ пастга энади. "Бу ердан пастга қараб тушасан, у томон эса ўр. Уйдан йўлга чиққанингда тик қияликка кўтариласан, изингга қайтаётганингда сойликка тушиб келасан".

— Хов анови, сойликдаги қишлоқнинг номини нима дедингиз?

— Комала, сеньор.

— Адашмаяписизми? Наҳотки шу Комала бўлса?

— Ҳа, сеньор, Комала.

— Нега қишлоқ бунчалик харобага айланиб қолган?

— Замон огир, сеньор.

Бу жойларни бутунлай бошқача тасаввур қилган эдим. Ахир, мен бу ерда онамнинг хотиралари воситасида, унинг хасратга тўла кўзлари, ўтли хўрсиниқлари орқали кўрганман. У умр бўйи Комалани кўмсаб, бу ерга қайтиб келишдан умидвор бўлди, бироқ ниятига етолмай оламдан ўтиб кетди. Онамнинг ўрнига мана мен келяпман. Бу ердаги ҳар бир нарсага онамнинг кўзлари билан боқаман, чунки бу кўзларни инъом этаркан, онам дунёга унинг ўзи бўлиб боқишим лозимлигини уқтирган. "Колимотес кўпригидан ўтсанг, кетганча ям-яшил ўтлоқ, ора-сира саргайиб пишган жўхоризорларни кўрасан, — деган эди онам — Кўриб ўзинг тўймайди. Олисда — кўм-кўк сабзазор ва олтиндек товланган экинзорлар орасида Комала оппоқ оқариб кўринадди. Кечаси чироқлар ёгдусига ғарқ бўлиб, ажабтовур товланиб кетади". Онамнинг овози пасайиб, пичирлашга ўтар, гўё кўнгил қатида ардоқлаган муқаддас асрорини баён этаётганга, айнаи вақтда ўзи билан ўзи гаплашаётганга ўхшар эди... Онагинам...

— Комалага бирон юмуш билан кетяписизми?

— Отам билан кўришмоқчиман.

— Ҳа-а... — деди ҳамроҳим чўзиб.

Биз яна гап-сўзсиз йўлда давом этдик.

Қияликдан пастга қараб эндик. Эшакларимиз тақаларини тошлоқ йўлда тақиллатганча йўртиб борар, куннинг иссигидан мудроқ босиб, кўзларимиз юмилиб кетарди.

— Сизни кўриб, отангиз жудаям хурсанд бўлиб кетса керак? — Ёнма-ён келаётган ҳамроҳимнинг овози эшитилди. — Сизнинг шарафингизга зиёфат берса ҳам ажаб эмас. Бу ёқларга одам қадами тегмаганига анча бўлди. Агар сиз унга ўгил бўлмаганингизда ҳам, барибир, у терисига сигмай кетади, — деб қўйди ҳамроҳим бир оздан кейин.

Инжудек оқиш ҳовур қошлаб, жизганаги чиқиб ётган водий тиниқ кўлга ўхшаб кўринар, олисдаги уфқ эса худди иланг-биланг қора чизикдек элас-элас кўзга чалинарди. Бу чизик узра паст-баланд тоғ тизмаси кўкка бўй чўзган. Бу тизмаларнинг нариёғида худудсиз кенглик ястаниб ётарди.

— Агар сир бўлмаса айтинг-чи, отангиз қанақа одам ўзи?

— Уни ўзим ҳам кўрмаганман, — дея жавоб бердим. — Бор-йўғи унинг оти Педро Парамо эканини биламан, холос.

— Ҳа-а! Хўш-хўш ... Тушунарли.

Мен бу одамни Лос-Энкуэнтросга кетаверишдаги чорраҳада, Комала томонга борадиган биронта ҳамроҳ йўлиқиб қолмасмикин, деб илҳақ бўлиб турганимда учратганман.

Ёзувчи ўзини қийнаган дардларни бир қатор ҳикоя ва қиссаларда акс эттиради. Бу нарса, айниқса, "Педро Парамо" қиссасида ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Қисса аниқ нарсалар тасвири билан бошланиб, сирли, хаёлий воқеаларга омухта бўлиб кетади.

Мениппия жанри жаҳон адабиётининг энг қадимий ва, афсуски, камдан-кам санъаткор қўл уришга журъат этадиган машаққатли жанрларидан биридир.

Хуан Руйфо мениппия жанри талабларидан келиб чиққан ҳолда ўлим орқали ҳаётий воқеаларни таҳлил қилади: софлик нима-ю, ёлгон нима, бу оламда қай бир ишимиз боқий қолади-ю, қай бири барги хазондек тўзиб кетади, деган масалалар ҳақида фикр юритади.

— Қайси томонга кетяпсиз? — деб сўрадим эшак ҳайдаб кетаётган кишидан.

— Водий томонга, сеньор.

— Мабодо, Комала деган жой қаердалигини билмайсизми?

— Мен худди ўша ёққа кетяпман.

Унинг изидан йўлга тушдим: орқасидан эргашиб борарканман, катта-катта одимлар билан илгарилаётган ҳамроҳимга етиб юришга беҳуда ури-нардим. Анчадан кейин у менинг лўкиллаб келаётганимни пайқаб, одимини секинлатди. Биз бир меъёрда қадам ташлаб, ёнма-ён кета бошладик.

— Мен ҳам Педро Парамоннинг ўғлиман, — деди у.

Бир гала қузгун бўм-бўш осмонни тўлдирганча тепамиздан қагиллаб учиб ўтди.

Бир қанча тепаликдан ошиб ўтгач, сойликка қараб туша бошладик. Иссиқ ҳарорат орқада — тепалик устида қолиб кетди, биз қадам-бақадам нафас олиш минг азоб бўлган олов селига кириб борардик. Атрофдаги нарсалар худди нимадир юз беришини кутаётгандек тош қолиб қолган.

— Бу ерлар жуда иссиқ экан-ку, — дедим.

— Шуям иссиқ бўлди-ю, — дея эътироз билдирди ҳамроҳим. — Шошманг, Комалага етайлик, ана унда кўрасиз томошани. У ер шунақа иссиқки, худди лангиллаб ёниб турган ер қаърига тушиб қолгандек бўласиз. Бордию комалалик биронтаси ўлганидан кейин жаҳаннам ўтига гирифтор бўлса, мен сизга айтиб қўяй, дўзах совуқ туюлиб, кўрпасини опкетгани чопқиллаганча қайтиб келади.

— Бундан чиқди, сиз Педро Парамони билар экансиз-да, а? — деб сўрадим ундан.

Бу нарсани сўрамаган бўлардим, лекин унинг менга жони ачиётганини кўзларидан сезиб қолгач, ҳаддим сиғди.

— Қандай одам ўзи у? — дея ўсмоқчиладим.

— Қутурган итдан бешбаттар одам, — дея берди ҳамроҳим. У қиялик-да шундоқ ҳам йўртиб бораётган эшакларга ҳеч қандай заруратсиз қарсиллашиб қамчи чатди.

Бирданига кўксимга — онамнинг сурати солинган кўкрак чўнтагимнинг ўрнига иссиқ ҳовур урилгандек туюлди, — наздимда сурат ҳам тоқат қилиб бўлмас бу иссиқдан жиққа терга тушгандек бўлди. Бу жуда ҳам эски, четлари буклашиб йиртилган, вақт ўтиши билан саргайиб кетган сурат эди. Афсуски, онамнинг бундан бошқа сурати йўқ. Уни ошхонадаги шкафнинг қури-тилган гиёҳлар турган ғаладонидан — акация гули, ялпизу рута бойламлари орасидан топиб олганимдан буён ёнимдан қўймай олиб юрибман. Онамдан бошқа ёдгорлик қолмади. У расмга тушишни ёқтирмас, сурат орқали ҳар қандай кишига илму амал қилса бўлади, деб ўйлар эди. Чиндан ҳам худди биров атай игна санчиб чиққандай, суратнинг ҳамма ёғи илма-тешик, ракнинг ўрни эса қўл бемалол сиққудек ўйилиб ётарди.

Отамга кўрсатиб, ўзимни танитиш учун шу суратни чўнтагимга солиб олдим.

— Бу ёққа қаранг, — деди ҳамроҳим тўхтаб. — Анови тепаликни кўряпсизми? Унинг нарёгидан Медиа-Луна бошланади. Энди бу ёққа ўгирилинг. Ҳов анови, орқадаги чўққи бор-ку, кўряпсизми? Энди бу томонга қаранг. Ҳов, узоқда ҳатто нигоҳ етмайдиган тепалик бор. Мана шу жойларнинг ҳаммаси Медиа-Луна мулки. Бу ерларнинг тупроғи олтин, поёнсиз бу заминнинг ҳаммаси Педро Парамого қарашли. Биз унинг болалари бўлсак ҳам, кожбахт бўлиб туғилган эканмиз, оналаримиз шип-шийдам қулбалардаги похол бўйра устида кўзи ёришган. Қизиги шундаки, бизни чўқинтирган отамиз ҳам унинг ўзи. У сизнинг ҳам бошингизни силамаганга ўхшайди, а?

— Мен қайдан билай.

— Ана шу-да. Бу кунингдан баттар бўл.

— Нима дедингиз?

— Ҳадемай манзилга етиб борамиз, деяпман.

— Кўриб турибман. Мана бу нима?

— Дастёр қуш, сеньор. Бу ерликлар уни шунақа деб аташади.

— Мен уни эмас, қишлоқни айтяпман. Худди биронта тирик жон қолмагандек хувиллаб ётибди-ку. Назаримда бу ерда биров яшайдиганга ўхшаймайди.

- "Ўхшамайди" нгиз нимаси? Аслида бу ерда ҳеч ким яшамайди.
- Педро Парамо-чи?
- Педро Парамо ўлиб кетгани қачон эди.

* * *

Ҳозир қишлоқларда болалар қорайиб келаётган осмонни бошига кўтарганча қий-чув солиб ўйнайдиган, гуруб ялиги тушган қорамтир деворлар зарғалдоқ тусга кирадиган шом пайти эди.

Жилла қурса кеча кечқурун Сайул кўчаларининг манзараси шундай эди. У ерда — Сайулда худди тугаб бораётган кунни устидан қоқиб тушираётгандек тез-тез қанот силкиб, тепамдан учиб ўтган каптарларни кўрдим. Каптарлар юксак-юксакка ўрлаб, худди отилган тошдек пастга шўнгишар, уларнинг ўйинидан завқланган болаларнинг шодон қийқириқлари ер-кўкни тутиб кетарди.

Бироқ мен келган қишлоқда ўлик сукунат ҳукм сурарди. Тошйўлга қўйилган қадам товушларим гумбурлаб эшитилар, қуёшнинг сўнги нурларидан қизгимтир тус олган деворларга урилиб, жарангсиз акс-садо берар эди.

Мен қишлоқнинг марказий кўчасидан ўтиб борардим. Хувиллаб ётган эгасиз уйларнинг эшиклари кўчириб олинган, бўсагаларини ўт босган. Бу қанақа ўт эди? Боя ҳамроҳим номини айтгандай бўлган эди. Бўлди, эсладим: "Биз уни хароба ўт деб атаймиз. Уй эгасиз қолишини пойлаб туради, касофат, кейин ҳамма тешик-ёриқлардан ўрмалаб чиқиб кетаверади. Борганда кўрасиз, Комаладаги ҳамма уйларни шунақа ўт босиб кетган".

Чорраҳани кесиб ўтаётганимда узоқдан қора шолрўмолга ўралиб олган аёл кўзимга чалинди, бироқ у худди бўшлиққа сингиб кетгандек шу заҳоти гойиб бўлди. Мен бир зум тўхтаб, яна йўлимда давом этдим. Ўранинг оғзидек қорайиб турган эшикларнинг ўрнига аланглаб борарканман, тўсатдан бояги қора шолрўмол ёпинган аёлга тўқнаш келиб қолдим.

— Саломатмисиз, сеньор, — дея омонлашди у ўтиб кета туриб.

Мен орқамга ўгирилиб сўрадим:

— Донья Эдувихес қаерда туради?

— Ҳов анови ерда, — дея қўли билан ишора қилди у. — Кўприкнинг ёнидаги уйда.

Бу хотиннинг хатти-ҳаракатларида бирон ғайритабиийлик сезганим йўқ; овози ҳам ҳамманикига ўхшаш овоз, оғзи тўла тиш, тишининг орқасида эса югурик — тил. Гапираётганида тилининг қандай қимирлаганигача аниқ-таниқ кўрдим. Кўзлари ҳам худди ҳамманикидек.

Қоронгилик қуюқлаша бошлади.

Аёл кета туриб менга вақтихушлик тилади. Гарчанд кўча-қўйда ўйнаб юрган болалар, осмонни тўлдириб учган каптарлар, зангори томлар кўринмасан-да, менга бирданига қишлоқда ҳаёт қайнаб тургандек туюлди. Агар ҳамма ёқ сукутга чўмгандек туюлаётган экан, демек мен ҳали жимжитликка кўникмаганман ёки қулоқларим остида ҳамон шовқин-сурон, турли хил овозлар жаранглаб турибди.

Ҳа, мен одамларнинг овозларини эшитяпман. Ҳатто нафас олишга ҳаво танқис бу ерда улар янада аниқ-таниқ жаранглайди. Худди оғир тошдек вужудимга сингиб кетган бу овозлар менинг ўзимдан чиқяпти.

Шу тобда онамнинг гаплари ёдимга тушди: "У ерда яна овозимни эшитасан, шундагина мени тузукроқ тушуниб етасан. Сабаби, у чоғда мен сенга руҳан яқин бўламан. Хотираларим вужудингга сингиб, унга жой бўлган ўлим сасини ситиб чиқаради. Агар ўлимнинг ҳам ўз саси бўлса..." Онагинам.. Сиз тириксиз.

Онамга: "Сиз менга нотўғри манзилни берибсиз. Адашиб бошқа йўлга солиб юборганга ўхшайсиз. "Фалон-писмадон томонга қараб юргин", деган эдингиз. Мен дунёнинг аллақайси бир кунжагидаги қишлоқни ва аллақачон оламдан ўтиб кетган одамни излаб йўлга чиқибман", дегим келарди.

Мен шовуллаб оқаётган дарёни мўлжал олиб боравардим. Кўприк ёнидаги уйга етгач, эшикни очмоқчи бўлиб қўл сундим, бироқ қўлим бўшлиққа

сингиб кетди, эшикнинг ўзи очилиб, остонада бояги аёл кўринди.

— Кириг, — деди у.

Мен остона ҳатлаб ичкарига кирдим.

* * *

Мен Комалада қолдим, ҳамроҳим эса эшакларини йўрттирганча йўлида давом этди.

— Мен у ёққа, анови баланд тоғларга чиқиб кетаман, — деди ҳамроҳим хайрлаша туриб. — Менинг маконим ўша ерда. Хоҳласангиз, юринг, опкетай, меҳмоним бўласиз. Хоҳламасангиз — яхши қолинг. Жудаям кўргингиз келаётган бўлса, қишлоқни айланиб чиқинг, бирон тирик жонни учратиб қолсангиз ажаб эмас.

Шундай қилиб, мен қишлоқда қолдим. Ахир бу ерга келишдан муддаоим ҳам шу эди-да.

— Кимникида ётиб қолсам бўлади? — дея унинг орқасидан қичқирдим.

— Агар тирик бўлса, донья Эдувихесни топиб, мен юборганимни айтинг.

— Сизнинг отингиз нима?

— Абундио, — дея жавоб қайтарди у, бироқ фамилиясини эшитолмадим.

— Эдувихес Дийяда менман. Марҳамат, кираверинг.

Назаримда у мени кутиб турганга ўхшарди. Кейин бир-бирига туташ бўм-бўш хоналардан олиб ўтаркан, аллақачон ҳамма нарса тайёрлаб қўйилганини айтди. Бироқ кўзим қоронгиликка ўргангани сайин орқа томондан тушиб турган бир чимдимгина нурнинг хира ёруғида булар бўм-бўш хоналар эмаслигини, биз аллақандай қора қўланкалар қуршовида юрганимизни сездим: икки томонга уйиб қўйилган катта-катта нарсалар орасидан зўрга йўл топиб борардик.

— Нима балолар булар? — қизиқсиниб сўрадим.

— Ҳар хил лаш-луш, — деди у. — Уйим шунақа нарсаларга тўлиб кетган. Одамлар кўчиб кетишаётганда жиҳозларини тура турсин деб меникида қолдиришган. Лекин нарсаларини опкетгани ҳалигача биров келгани йўқ. Мен сизга ичкаридаги уйга жой солиб қўйдим. Бу хонага мен ҳеч нарса қўймайман. Битта-яримта келиб қолиши бор. Шундай қилиб, унинг ўглиман денг-а?

— Кимнинг ўгли? — ажабланиб сўрадим. — Кимни назарда тутяпсиз?

— Долоритасни-да.

— Ҳа, сиз мени қаердан биласиз?

— Сизни бугун кутиб олишим кераклигини онангиз тайинлаган. Худди бугун етиб келади, деб айтган эди.

— Ойим-а? Қандай қилиб?..

— Бўлмаса ким бўларди. Албатта онангиз-да.

Эсим оғиб қолди. Бироқ кампир ақлу хушимни йигиб олишимга имкон бермади.

— Мана шу уйда дам оласиз, — деди у.

Хонага фақатгина биз очган эшик орқали кириларди. Кампир шам ёқди; уй ичи бўм-бўш эди.

— Каравот ҳам йўқ-ку, — дедим ажабланиб.

— Нима қипти. Йўл юриб чарчагансиз, чарчаган одам худди пар тўшакда ётгандек тош қотиб ухлайди. Ўрин-кўрпани эртага опкириб бераман. Ўзингизга маълум: шошганда лаббай топилмас. Сал олдинроқ билганимда бошқача кутиб олган бўлардим, афсуски онангиз ҳозиргина хабар берди.

— Ойим-а? — дедим довдираб. — Ахир у киши қазо қилган-ку.

— Бекорга овози шунақа паст эшитилмаётган экан-да. Назаримда жуда ҳам узоқдан келаётгандек элас-элас эшитилди. Гап бу ёқда экан. Қачон вафот қилди?

— Бугун етти кун бўлди.

— Бу қандай кўргулик бўлди. Балки жон таслим қилаётганда ҳамманинг эсидан чиқиб кетдим, ёлғизликда ўляпман, деб ўйлагандир. Биз у дунёга бирга рихлат қиламиз, деб ният қилган эдик. Албатта, биргалашиб кўз юмганга не етсин? Ёруғ олам билан видолашиш осонроқ кечади. Бир пайтлари ҳар эҳтимолга қарши шундай аҳду паймон қилиб қўйганмиз. Ахир, ҳаётда нималар бўлмайди, баъзан ҳамма нарсдан безиб, дунё кўзинга қоронги кўриниб кетади, шуларни ўйлаб... Биз қиз ўртоқ эдик, худди эт билан тирноқдек

бир-биримиздан ажралмасдик. Наҳотки, у сизга мен тўғримда гапириб бермаган бўлса?

— Йўқ, сира гапирган эмас.

— Тавба. Аслида бунинг ҳайрон қоладиган жойи ҳам йўқ, ахир, у пайтда биз ҳали гўдак эдик. Фақат бир-биримизни жуда ҳам яхши кўрардик. Онанг кўзга яқин, худди гулдек нафис, лобар эди. Унга бир марта кўзи тушган одамнинг юраги жужиллаб кетарди. Рост, қараган сари қарагиси келаверарди одамнинг... Демак, у мени доғда қолдириб кетибди-да. Хечқиси йўқ, мен ундан орқада қоладиган анойи эмасман. Олами маззах йироқ, лекин у ерга олиб борадиган қандай йўллар борлиги ёлғиз менгагина аён. Рухинг адашиб-улоқиб юрмаслиги учун нималар қилиш кераклигини яхши биламан. Аввало, худонинг ҳукмини кутиб ўтирмай, ўз майлингча, яратган эгамга омонатингни топиришинг керак. Агар у дунёга белгиланган вақт-соатдан илгарироқ рихлат қилмоқчи бўлсанг, парвардигор тезроқ ҳузурига чорлашини ўтиниб сўра. Буни қара, сансирай бошлабман-ку, а. Алжиб қолган кампирдан хафа бўлма, ахир, сен менга ҳам туғишган ўтилдай гапсан. Ха, ҳа, ҳайрон бўлма. Ўзимга ўзим неча қайта: "Инсофан айтганда у менинг ўғлим бўлиши керак эди", деганман. Майли, бу ҳақда вақти-соати билан гапириб берарман. Хотиржам бўл, онангни ёлғиз ташлаб қўймайман — осмондаги олами арвоҳ вал малакутнинг йўли йироқ бўлса ҳам яқин орада етиб бораман.

Мен кампирнинг эс-ҳуши жойида бўлмаса керак, деган хаёлга бордим. Кейин ҳамма гумону шубҳалар тарқаб кетди-ю, ўзимни бутунлай бўлакча сезгилар оламига тушиб қолгандек ҳис эта бошладим. Бамисоли лангаридан узилиб, инон-ихтиёримни оқимнинг измига топширган қайиққа ўхшардим; аъзойи-баданим ҳалимдек бўшашиб, худди латта тўпдек итқитиб ўйнаса ҳам, турли хил шаклу шамойилга солса ҳам бўлаверадигандек туюларди.

— Мен дам ола қолай.

— Йўлдан келгансан, юр, олдин тамадди қилиб ол. Озгина бўлса ҳам бирор нарса тотингин.

— Кейин. Бирпас дам олиб бораман.

Томдан оқиб тушаётган ёмғир сувлари бўғиқ овоз чиқариб томчиларди: "Чак, чак". Томчилар зарбидан бўғот тагидаги қумлоқда узун ариқча ҳосил бўлган. Гиштлар орасидан ёриб чиққан лавр япроғига ёмғир томчилари зарб билан урилади: "чак, чак", сал ўтгач, қаттиқроқ эшитилади: "Чак!" Томчи қоқ ўртасига урилган япроқ эгилиб, титраб кетади. Момақалдиरोқ тинган, гоҳ-гоҳида кўзгалган шамол анор баргларига инган марвариддек ялтироқ томчиларни дувиллатиб тўкади. Тўкилган томчилар шу заҳоти ерга сингиб кетади. Момақалдироқ пайтида товуклар худди ухлашаётгандек ҳурпайиб олишган эди. Энди бирдан жонланиб, қанот қоққанча ҳовлига ёйилишди ва ёмғир ер юзига суриб чиқарган чувалчанглари очофатлик билан шоша-пиша териб ея бошлашди. Булутлар орасидан қуёш мўралади; нам тошларни йилтиратиб, чор атрофни найкамалак янглиг товлантирди, сарсари шамолга қўшилиб ҳаво бўшлиқларида, намхуш япроқларда жиллолана бошлади, ер юзига танга-танга бўлиб сочилган қайноқ нафаси билан тупроққа сингиган намни сўришга тутинди.

— Ҳожатхонада мунча қолиб кетдинг, ўғлим?

— Бўлдим, оий.

— Кўп ўтирсанг, илон чиқиб чақиб олади.

— Биламан.

"Менинг фикри-ёдим сен билан банд, Сусанна. Кўм-кўк майса қоплаган қирларнинг дол бўлиб турган ёнбағирлари ёдингдами? Намхуш шамол туриши билан биз варрак учирингга тушардик. Шамол канопни тортқилаганча варрак билан борган сари юқорилатиб олиб кетарди, қўлингга галтак айлангани сайин ўзингни қир устида эмас, худди варрак билан бирга юксак-юксакларда парвоз қилаётгандек ҳис этасан, пастдаги — қишлоқдаги турли-туман овозларни илмайсан, улар қулогинга элас-элас чалинади. "Сусанна, қарашвор!" Момик бармоқлар канопни қўлларимга қўшиб мажкам ушлаб олади. "Канопни ечвор!"

"Биз юзимизга урилайётган шамолдан энтикиб кулардик. Шамол эсиб тургани учун кайфимиз чоғ эди. У бизни битта нуқтага қарашга мажбур қилар, шу зайил нигоҳларимиз омухта бўлиб кетар эди. Қўлимиздаги галтак эса, варрак то ўзининг авжпоясига кўтарилиб, каноф таранг тортилиб узилмагунча чириллаб айланаверар эди. Худди тезучар қушнинг қанот силкишидек ожизгина сас эшитилади ва тубсиз осмонда парвоз этаётган қоғоз қушимиз бирдан шох ташлаб, биздан узоқлаша бошлайди. Варракнинг думи шамолда билангланганча яна бир оз кўриниб туради-ю, кейин у ҳам зангори бўшлиққа сингиб кетади".

"Лабларинг худди тонгги шабнам қўнгандек намхуш эди".

— Қани, дарров чиқ ҳожатхонадан! Кимга гапиряпман.

— Ҳозир, ойи, бўлдим.

"Шу тобда сен ёдимга тушдинг. Мендан кўз узмай тикилиб турибсан. Кўзларинг худди денгиз сувидек тиниқ, зангори эди".

У бошини кўтариб, эшик олдида пойлаб турган онасини кўрди.

— Нега бир соатдан бери чиқмайсан? Нима қиялпсан бу ерда?

— Хаёл суряпман.

— Хаёл суришга бошқа жой қуриб кетганми? Ҳожатхонада узоқ ўтириш зарар. Бошқа қиладиган ишинг йўқми, нима бало? Бор, бувингга жўхори уқалашвор.

— Хўп бўлади, ойи.

* * *

— Буви, мен сизга қарашгани келдим. Келинг, бирга уқалаймиз.

— Сен қўя қол, арзимаган нарса қолди. Ҳозир какао тортамыз. Шу момақалдироқда қаерда тентираб юрган эдинг? Қидирмаган жойимиз қолмади-ку.

— Нариги ҳовлида эдим.

— У ерда нима қилиб юрибсан? Ибодат қилдингми?

— Йўқ, буви, ёмғирнинг ёғишини томоша қилдим.

Бувиси унга синчков кўз ташлади. Унинг кўзлари ажабтовур — кулранг, сарғиш холлари бор, астойдил тикилса, кўнглингдан нима кечаётганини ҳам билиб оладиганга ўхшайди.

— Бўпти, бор, ёргичоқни тозала.

"Сусанна, сен жуда ҳам юксак-юксакдасан, осмондаги булутдан ҳам, дунёдаги энг баланд нарсадан ҳам баланддасан. Сен сирли бир оламга яширигансан, васлингга етмоғим душвор, чунки сен илоҳий бир малоикага ўхшайсан, сен макон тутган масканга менинг илтижоларим етиб бормаиди".

— Буви, ёргичоқнинг мурвати синиб кетибди.

— Микаэла яна жўхори сўтасини тортибди-да. Бундай қилмагин деб ҳеч ўргатолмадим-а. Майли, нимаям қилардик.

— Янгисини сотиб ола қолсак бўлмайдами? Бунинг шалоғи чиқиб кетган-ку, ишлатиб ҳам бўлмайди.

— Руст айтасан. Лекин бувангнинг маъракаларини ўтказгунча, озмунча чиқимдор бўлдимми? Черковга иона ҳам тўладик. Ўлик борнинг пулини сочар, йўқнинг кетини очар, деганлар, болам... Ўзимизни ўтга-чўққа урсак ҳам янги ёргичоқ сотиб олмай иложимиз йўқ. Сен донья Инес Вильяльпандоникига югургилаб боргин-да, октябрғача қарз бериб тураркансиз, дегин. Хирмон кўтаришимиз биланоқ тўлаймиз.

— Хўб бўлади, буви.

— Икки марта овра бўлиб юрмаслик учун биратўла элаги билан ток қайчисини ҳам сўра. Гов қилиб эккан буталаримиз одамни кўмадиган бўлиб ўсиб кетибди. Эҳ, ўзимнинг эски ҳовлимда турганимда бунақа нарсаларнинг ташвишини чекмас эдим-а; гир айланаси пишиқ-пухта кўрган эди. Худойи-таоло ҳамма нарсани олдиндан билиб, белгилаб қўяди, шекилли; кўнглинг тусаганидек яшолмайсан ҳам. Донья Инесга қарзни хирмон кўтарган кунимизоқ тўлар эканмиз, дегин.

— Хўп бўлади, буви.

У осмонни тўлдириб учаётган чиройли қушлар — колибраларга кўзи тушиб, маҳлиё бўлиб қолди. Бу қушлар ҳамиша мана шу паллада пайдо бўлишарди. У қушлар чуғурига қулоқ тутди. Чамандек очилган яминлар орасида уларнинг париллаб қанот қоққани эшитилиб турарди.

У уйга югуриб кирди-да, тангри таолонинг сурати осилган устун орқасига яшириб қўйилган йигирма тўрт сентовони олди. Йигирма сентовони чўнтагига солиб, қолганини жойига қўйди.

Эндигина остонага етганда онасининг овозини эшитиб тўхтади.

— Қаёққа кетяпсан?

— Донья Вильяльпандоникидан янги ёргичоқ опкелгани. Эскиси синиб ётибди.

— Донья Инесга айт, мана бундай, — у ўглининг қўлига улги учун бир парча қийким тутқазди, — қора тафтадан бир метр берсин. Қарзимизга қўшиб ёзиб қўяркансиз, дегин.

— Хўп бўлади, ойи.

— Келаётганингда кофеинли аспириин олгин. Пул тўрсочик устидаги гулдонда.

Гулдонда атиги бир песо бор экан. У тангани олди-да, ўзининг пуллари-ни яна илгариги жойига яшириб қўйди.

"Бунча маблағ билан бемалол яшаса бўлади". У оёғини қўлига олганча чопиб кетди.

— Педро! — дея орқасидан чақиринди. — Педро!

Эҳ-ҳа! У аллақачон кўздан ғойиб бўлиб улгурган эди.

Кечаси яна жала қўйди. Педро алламаҳалгача ёмғирнинг шовуллашига ва сувнинг жилдирашига қулоқ тутиб ётди, шу алфозда ухлаб қолганини ўзи ҳам билмай қолди, кўзини очганида томчилар томни оҳиста тақиллатарди. Терчираган ойнага келиб урилган томчилар тўпланиб, худди ёноқни юваётган кўз ёшидек пастга оқиб тушарди. "Мен чақмоқ ёруғида ялтираб кўринган ёмғир томчиларига боқиб, сенинг ёдинг билан тин олардим, фикри-ёдим фақат сен билан банд эди. Сусанна".

Шамол қоп-қора булутларни тўзитиб юборди. Унинг қулоғига: "Туноҳларини авф этиб, тан-жонини соғ қилгайсан, парвардигор. Омин!" — деган сўзлар чалинди. Розарий¹ сурасининг интиҳоси. Қайсидир бир хонада хотин-халаж ибодат қилишарди. Кейин у аёлларнинг дувиллаб ўрнидан турганини, товуқ катак ёпилиб, эшикларга оғир тамба урилганини эшитиб, билиб ётди. Шундан кейин чироқларни ўчиришди.

Ўйнинг ичи гира-шира ёришиб турар, ёмғирнинг шитирлаши худди чигиртканинг ожиз чириллашига ўхшаб эшитилар эди.

— Нега сен биз билан бирга ибодат қилгани чиқмадинг? Буванг қазо қилганига ҳали тўққиз кун бўлгани йўқ. Тўққиз кунлик ибодатни ҳамма астойдил бажо келтириши керак.

Бўсағасида шам тутган она пайдо бўлди. Унинг сояси девор бўйлаб шифтга тушиб турар, тўсинлар қўланкани худди суяклари уриб синдирилгану чўп-устихонга ўхшатиб кўрсатарди.

— Шундоқ ҳам кўнглим ғаш, — дея жавоб қайтарди у.

Она изига қайтиб, шамни ўчирди. Эшикни зичлаб ёпди ва ҳўнграб йиглаб юборди; у ўксиниб, узоқ йиғлади, йиғи овози ёмғирнинг шитирлашига қоришиб кетди.

Черков қўнғироқхонасидаги соат занг урди, худди вақт ўлчови бирдан ўзгариб, соатлар орасидаги дақиқалар йўқолгандек у кетма-кет ва тўхтовсиз жаранглайверди.

— Ҳа, ҳа, сал бўлмаса сени мен туққан бўлардим. Онанг бу нарсани ҳам айтмаганми?

— Йўқ, оймим фақат яхши нарсаларни эсларди. Сиз тўғрингизда биринчи марта бу ёққа йўлда ҳамроҳ бўлиб келган одамдан эшитдим. Унинг оти Абундио экан.

— Вой барака топгур-эй, вой барака топгур-эй! Мени эсдан чиқармабди-да, а? Уни сира хафа қилмаганман, қўналгага юборган одамлари учун тегишли улушини вақтида бериб турардим. Иккаламизга ҳам фойда. Бироқ

¹ Р о з а р и й — католик мазҳабидагилар ўқийдиган сура бўлиб, маълум тартибга солиб такрорланадиган "Падабуи бузрукворимиз", "Биби Марям" ҳамда "Имон келтираман" оятларидан таркиб топган.

энди ишларимиз орқага кетиб, ҳолимиз танг бўлиб қолди. Бу ерларга офат келиб, ҳаммаёқ хонавайрон бўлганидан буён ҳеч ким доримайди ҳам. Шундай қилиб, меникига қўнишни у тайинлади дегин-а?

— Ҳа, сизни қандай топишни ҳам айтди.

— Раҳмат-э, унга, раҳмат. Оқибатли, яхши одам эди, бечора. Тани-жони соғ пайтда ҳам, кейинчалик қулоғи оғирлашиб қолганда ҳам хат ташувчилик қилди. Бечоранинг бошига ташвиш тушган ўша касофат кун худди кечагидек эсимда. Унга ҳамманинг раҳми келди. Одамлар яхши кўришарди-да. Хатларимизни ўз вақтида етказиб келарди, ёзиб қўйганларимизни олиб кетарди, у ёқда — тоғнинг нарёгида қандай янгиликлар борлигини бизга етказиб турарди. У ёқдагиларга биз тўғримизда сўзлаб бериши турган гап. Унга ош-овқат берма, фақат гапига қулоқ солсанг бас. Гаранг бўлиб қолганидан кейин ўзгарди-қўйди — оғзига қулф солиб олди. "Ўз қулоғим билан эшитмаган нарсани сизларга қандай гапириб бераман. Энди бунақа нарсаларга рағбат ҳам, хоҳиш ҳам йўқ. Бирон нарсани эшитиб, сўзнинг лаззатини ҳис этмаганингдан кейин — гапиргинг келармиди". Арзимаган нарсадан шунақа бўлиб қолса-я. Бир мушак билан илонларни қўрқитиб ҳайдаётган эдик, тўсатдан биттаси шундоққина унинг қулоғи остида пақиллаб ёрилди. Шу дақиқадан бошлаб қулоғи том битди-қўйди. Тил-забони бор-у, лекин илгариги сўзамоллигидан асар ҳам йўқ. Шундай бўлса ҳам одамлар уни, барибир, бояги-боягидай яхши кўришарди.

— Лекин менга йўл кўрсатган одам яхши эшитарди.

— Демак, бошқа биров экан. Бу дунёда Абундио қолибдими. Аллақачон ўлиб кетган бўлса керак. Ўзинг ўйлаб кўр, ўлиб кетган одам сенга қандай йўл кўрсатсин.

— Рост айтасиз, ўлган одам йўл кўрсатолмайди.

— Мен сенга ойинг ҳақида гапириб бермоқчиман...

Кампир рўпарамда ўтирарди. Унинг гапларига қулоқ сола туриб, синчиклаб кўздан кечира бошладим. Кейинги пайтларда йўқчиликдан қийналган кўринади, ранги синиқиб, заъфарон тус олган, меҳнатда чақилган қўлларидека мутлақо мадор йўқ. Чуқур ботган кўзларини илгаш маҳол. Оқ матодан эскича усулда тикилган кўйлаги жимжимадор бурмали, бўйнига эса гир айланасига "Осийларнинг нажоти ва пуштипаноҳи" деган ёзув зарб этилган "Биби Марям пуштипаноҳи"¹ осилган.

— ... Мен айтган йигит Меди-Лунада йилқибоқар бўлиб ишларди. Оти Иносенсио Осорио эди. Лекин ҳамма уни "Чигиртка" дерди. Игришлашга суяги йўқ эди. Педронинг чўқинтирган отахони, бунақа югурик одамнинг пешонасига фақат йилқибоқар бўлиш ёзилади, дер эди. Афсунгарликни ҳам қойил қиларди. Ҳар қандай одамни сеҳрлаб ташларди ўзиям. Бу ҳам худонинг бир каромати-да. Агар истаса, бирпасда кўзингни кўр, ўзингни гўл-гумроҳ қилиб қўярди. Кўпларни довдиратган, онангни ҳам, мени ҳам жинни қилган. Бир кун, десанг, тобим қочиб қолди. У тўсатдан кириб келди-да: "Мен сени уқалаб тузатвораман", деди. Унинг уқалаша ҳам ғалати: қўлингдан ушлаб, олдин бармогингни учидан бошлайди, аста-аста юқорилаб билангингни, ундан елкангни силаб-сийпалашга тушади, кейин устингдаги кўрпани очиб ташлайди — худди безгак хуруж қилгандек қалт-қалт титраб-қақшайсан, у бўлса парвойи-палак, болдирларингни эзгилайверади. Бир пайт баданингга иссиқ югуриб, мисдек қизиб кетасан. Унинг қўллари тиним билмайди, гапириб чакаги қаришмайди — тақдингни каромат қилади, худди иситмаси хуруж қилгандек кўзлари аланг-жаланг бўлиб алаҳлайди, худога ёлбора туриб, бирданига худди бозорда юрган лўлидек юзингга тупук сачратиб, сўқинишга тушади. Баъзан жазаваси тутиб кетса, энгил-бошини ечиб, шир яланғоч бўлиб олади. Бунақа пайтда одам кўнгил измига қараб иш тутуши керак, дейди. Бирданига энгил тортиб, туппа-тузук бўлиб қоласан. Тузалмаганингга қўймайди ўзиям. Ҳаммаёгингни ушлаб, эзгилаб оғриган жойингни топади. Онанг унга учрашган экан: "Бугун эринг билан қовушма, ойнинг қаҳри келяпти", дебди.

Долорес йиглаудек бўлиб, менинг ёнимга келди. "Унинг кутишга тоқати

¹ "Биби Марям пуштипаноҳи" — бузук аёлларнинг гуноҳини тилаб олиш ниятида католик мазҳабидагилар орасида ташкил этилган "Биби Марям пуштипаноҳи" жамоасига мансуб диндорлар бўйнига осиб юрадиган нишон.

қолмаган, лекин мен олдига киролмайман, иложим йўқ. Нима қилсам экан-а? Онанг ўша куни Педро Парамо билан бир ёстиққа бош қўйиши керак эди, лекин бу ёққа ҳалиги гап... "Осорионинг гапига қулоқ солиб ўтирибсанми? У кип-қизил ёлгончи, муттаҳам-ку", дея тасалли беришга уриндим.

"Сира иложим йўқ, — дея зорланди у. — Менинг ўрнимга гўшангага сен кира қол. Педро билиб ўтирибдими".

Мен ҳали гўр қизалоқ эдим. Ранги-рўйим ҳам қорамағиз эмас. Лекин қоронғида биронинг ранги қанақалигини ким билиб ўтирибди?

"Эсинг жойидами, Долорес. Ўзинг кир".

"Хўп дея қол. Вақти келганда қарзимни узворарман".

Ўша пайтда онангнинг кўзлари рад қилиб бўлмас илтижога тўла эди. Унинг бутун жозибаси кўзларида эди. Астойдил тикилиб илтмос қилса, бирон гапига йўқ деёлмасди киши.

"... Хўп дея қол, деб ўтинарди, менинг ўрнимга гўшангага кира қол".

Рози бўлишдан бошқа иложим қолмади.

Туннинг қоронғилиги қўл келди. Мени кўнишга мажбур қилган, онанг билмайдиган яна бир сир бор эди: Педро Парамога мен ҳам ўзимча хуштор эдим.

Мен у билан бир ёстиққа бош қўйдим: ўз ихтиёрим билан, бажону дил ўринга кирдим. Вужудига сингиб кетгудек бўлиб чирмашиб олдим. Бироқ у худди тўнкадек парвойи-палак ётаверди; бир кун олдин бурнидан чиққунча ичиб, роса кайфу сафо қилган экан, хурракни ванг қўйиб ухлади. Бор-йўғи оёғини менинг оёқларим билан чалиштириб ётди, холос.

Тонг ёришар-ёришмас Долореснинг олдига югурдим.

"Энди бор, сен кириб ёт, — дедим унга. — Ирим қилган кунинг ўтиб кетди".

"Ҳалигидай... шўхлик қилдингларми?" — деб сўради онанг.

"Тўғриси, билмай қолдим".

Бир йилдан кейин сен туғилдинг. Афсуски сени мен туққанам йўқ. Агар тасодифан гафлат босмаганида сенинг онанг мен бўлишим мумкин эди.

Балки, онанг бу гапларни сенга айтишга уялгандир.

"...Кўм-қўк ялангликларга, экинзорларнинг шамолда оҳиста чайқалишига ҳамоҳанг тин олаётган уфқдаги қизғиш чизиққа, аста-секин қуюқлашиб бораётган оқшом ёноғини юваётган ёмғирнинг шаффоф томчиларига боқиш керак. Заминнинг турфа жилоларини, қулф урган бедапоянинг салқинини, ҳозиргина тандирдан узилган ноннинг исини шимириш лозим. Кўчалар эса худди асалнинг хушбўй ҳидидек ёқимли исларга тўла..."

Онангнинг Педро Парамога сира кўнгли йўқ эди. Унга сари Педронинг жиғибийрони чиқарди. "Долоретас! Бугун нонуштага бирон нарса беришадими, йўқми?!" Онанг тонг қоронғисида туриб, ўчоққа ўт ёқарди-да, тортилья пиширар, какао билан кофе донини қовурарди. Егуликнинг исини олган мушуклар миёвлаб туриб келишар, ўчоқ бошида куйманаётган Долорес қаёққа юрса, тўдалашиб орқасидан эргашишарди.

"Донья Долоретас!"

Бундай қичқариқлардан куни бўйи онангнинг қулоғи қоматга келарди. "Донья Долоретас! Қовурдоқ совиб қолибди! Гўштга тиш ўтмайди-ку!" Таънаю дашномларнинг адоғи йўқ эди. У бундай муомилага кўникиб кетган бўлса ҳам мулойим боқувчи кўзлари ўзгариб, қаҳрли тус оларди.

"... Оламдаги ҳар хил исларни босиб кетган апельсин гулларининг тароватини иссиқ ҳавога қўшиб шимириш керак".

У юриб-юриб, баъзан тез-тез уф тортиб қўярди.

"Нега бунча хўрсинасиз, Долоритас?"

Ўша куни кечки пайт бирга сайрга чиқдик. Далада донлаб юрган қораялоқлар галасининг гуриллаб учишини томоша қилдик. Тепамизда қирғий оҳиста парвоз этарди.

"Нега бунча хўрсинасиз, Долоритас?"

"Менинг ҳам ўша қирғийга ўхшаб қанотим бўлса эди, опагинамнинг ёни-

га учиб кетардим".

"Учиб нима қиласиз, Долоритас? Наҳотки, сизга йўлқирага лойиқ пулни қизгансам? Пайсалга солмай, шу бугуноқ йўлга чиқинг. Юринг, уйга борайлик. Мен ҳозироқ айтаман, дарров нарсаларингизни йиғиштириб беришади. Учиб кетардим эмиш-а?! Қаердан топдингиз бу гапни?"

Шундай қилиб, онанг бош олиб кетди.

"Яхши қолинг, дон Педро".

"Яхши етиб ол, Долоритас!"

У Медиа-Лунага қайтиб қадам босмади. Орадан талай вақтлар ўтгач, мен Педро Парамодан Долоритаснинг аҳволи қалай, деб сўрадим.

"Унга мендан кўра опаси азизроқ экан. У ерда егани олдида, емагани кетида бўлса керак. Ростини айтсам, ўзиям кейинги пайтларда жонимга тегиб юрувди. Хотиринг жам бўлсин, уни сўраб-суриштирадиган аҳмоқ йўқ".

"Ахир улар қандай кун кечиришади?"

"Худонинг ўзи меҳрибон, очдан ўлишмас".

"... У одамгарчилик юзасидан ҳам бирон марта бизни эслаб қўймади, ўғлим. Бу қилмиши учун энди жуда кўп товон тўласин".

Шундан бери то куни кечагача ундан бирон хат-хабар бўлмади. Кеча тўсатдан онанг сен келаётганингни маълум қилди.

— Ҳа, бошимизга кўп ташвишлар тушди, — дедим. — Биз Колимадаги Гертруда холамникида турдик, у менга тирик товон бўлдиларинг, деб еганимизни захар-заққум қиларди. "Нега эрингни олдига қайтиб кетмайсан?" — деб онамга кун бермасди.

"У орқамдан бировни юбордим? Ўзи келиб олиб кетмагунча қайтиб бормаيمان. Мен сени соғиниб, кўргани келганман. Сени қанчалик яхши кўришимни билганингда эди".

"Соғиниб келганинг яхши-я, лекин токайгача меникида турасан? Одам деган иззатини билиши керак".

"Қошки ҳамма нарса менга боғлиқ бўлса".

Кампир менинг гапларимни тинглаяпти деб ўйлаган эдим, қарасам у аллақандай узук-юлуқ овозларни илгаб олмоқчидай бошини бир томонга қийшайтирганча қулогини динг қалиб ўтирибди.

— Ухламаймизми, а? — деб қолди у тўсатдан.

"Кетган кунинг энди сени қайтиб кўрмаслигимни ҳис этдим. Сен осмонни қирмизи ранга бўяган кечки шафақнинг шаффоф нурларига чулганганча уфқ бағрига сингиб борардинг. Юзинг табассумдан ёришиб турарди. Ўзинг тез-тез: "Бу қишлоқни фақат сен туфайли яхши кўраман, лекин бошқа ҳамма нарсаи, ҳатто шу ерда тугилганим учун ҳам ундан нафратланаман", дея ижирганиб тилга оладиган гўшангдан тобора узоқлашиб борардинг. Изингдан қараб туриб: "Энди у қайтиб келмайди", дея кўнглимдан кечирдим. Бу фикр миямга ўрнашиб олиб, қайта-қайта такрорлана бошлади: "Сусанна энди қайтиб келмайди. Ҳеч қачон, ҳеч қачон".

— Бу ерда нима қилиб юрибсан шу пайтда? Нега ишга чиқмадинг?

— Ишда эдим. Рохелио болага қара деб юборди. Мана айланиб юрибмиз. Рохелио бильярдхонада маза қилиб пиво ичиб ўтирибди, менинг шўрим қуриб, ҳали болага қарайман, ҳали телеграфга югураман. Лекин шунча ўлиб-тирилганим билан у менга бир тийин ҳам бермайди.

— Сен пул топгани эмас, унга шогирдликка ёллангансан. Олдин қўлингдан бир иш келсин, кейин ҳақ талаб қиласан. Бунинг учун сабр-тоқатли, тиришқоқ бўлиш керак. Болага қара дейишдимми, бўйин товламай хўп де. Тақдирга тан бермай иложимиз йўқ, сабр-тоқатли бўлиш бизга Исои масиходан мерос қолган.

— Майли, бошқалар тақдирга тан бераверсин, буви, мен мўминтой бўлиб яшашни истамайман.

— Сен тентак бунақа терс бўлма. Юрагим сезиб турибди, сен бу дунёда ҳеч рўшнолик кўрмайсан, Педро Парамо.

* * *

— Нимага кулоқ соляпсиз, донья Эдувихес?

Кампир чўчиб уйгонгандек бошини сараклатди.

— Туёқ товуши эшитилляпти. Мигель Парамонинг оти Медиа-Лунага қараб чопиб кетяпти.

— Демак, Медиа-Лунада ҳали ҳам одамлар яшар экан-да?

— Йўқ, ҳеч ким яшамайди.

— От-чи?

— Отми? От ўз майлича юраверади. Ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа чопиб ўтгани эшитилиб туради. Иккаласи бир-биридан ажралмас эди. Жонивор эгасини излаб, ҳаммаёқни кезиб чиқади, лекин ҳар куни шу вақтда, албатта, қайтиб келади. Бечора айбини ҳис этиб, ўзини қўярга жой тополмайди шекилли. Ҳайвон ҳам гуноҳкор бўлса, қийналади.

— Нима деяётганингизни сира тушунолмайман. Ҳеч қанақа туёқ товуши эшитилаётгани йўқ-ку.

— Ҳозир ҳам эшитмаяпсанми?

— Йўқ.

— Демак, мен савқи-табий билан билаётган эканман-да. Не ажабки, парвардигор менга шунақа қобилият берган, бу қобилият эмас, балки бошга битган бало. Мана шу қобилиятим туфайли не кўргиликларни кўрганимни ўзимдан бошқа ҳеч ким билмайди.

Кампир жим қолди.

— Ҳаммасига чўқинтирган ўғлим Мигель Парамонинг ўзи айбдор, — деяна гап бошлади у. — У ҳалок бўлган кечаси юз берган фалокат фақатгина менга аён эди. Эндигина ўринга кирган эдим. Бирдан унинг оти чопиб келаётганини эшитиб қолдим. От Медиа-Лунага қараб чопиб келарди. Мигель бунақа пайтда қайтмас эди-ку, деб ҳайрон бўлдим. Ҳамиша эрталабга яқин келарди. Мана шу яқинимиздаги Котли деган шаҳарда турадиган бир қизниқига зир қатнарди. Лекин йўли узоқ. Вақтли кетиб, кеч келарди; тонг отгунча маъшуқаси билан шакаргуфторлашишарди. Фақат ўша куни қайтиб келмади... Энди эшитаётгандирсан? Туёқнинг тақиллагани шундоққина билиниб турибди-ку. Жонивор қайтиб келяпти.

— Мен ҳеч нарса эшитаётганим йўқ.

— Бундан чиқди бу овоз фақатгина менга эшитилар экан-да. Ўша куни у қайтиб келмади. Қайтиб келмади дегани — қуруқ гап. Энди нима бўлганини эшит. Бирдан туёқ товуши тиниб, биров секингина деразани чертгандек бўлди. Олдинига менга шундай туюлгандир, деб ўйладим, бироқ безовталаниб ётолмадим: туриб деразани очдим: “Ким у?” Қарасам Мигель Парамо. Уни кўриб сира ажабланганим йўқ. Сабаби, илгарилари, хонимчаси ақлу-хушини ўгирлаб қўймаганидан бурун у ҳар замонда келиб, бир кеча, ярим кеча тунаб кетарди.

“Ҳа, қувиб солдимми?” — деб сўрадим.

“Йўқ, у мени яхши кўради. Фақат бугун йўлни йўқотиб, шаҳарни топиб боролмадим. Ҳаммаёқ туман, балки, бу тутундир, ишқилиб, ҳеч нарсани кўриб бўлмайди — шаҳарнинг ном-нишони йўқ. Яна озгина юриб кўрай-чи, деб ўйладим. Қаёққа қарасам — бий дал. Шунини сенга айтгани кирдим. Ҳеч бўлмаса сен ишонарсан. Комалада бошқа бировга гапиргудек бўлсам, айниб қопти, дейиши турган гап. Шундоқ ҳам мени тўзимми йўқ бетайин, дейишадими-ку”.

“Айниб қолган дейсанми? Йўқ, Мигель, сен айнамагансан. Менингча, сен аллақачон ўлиб бўлгансан, билдингми? Сенга неча марта: “Бу отни йўқот, жуда ҳам асов, ахир бир куни сени жувонмарг қилади”, дейишган. Эсингдами? Балки от айбдор эмасдир. Балки ўзининг аҳмоқлигиндан шундай балоқазога гирифтор бўлгандирсан?”

“Мен ҳеч қанақа тентаклик қилганим йўқ, бор-йўғи яқиндагина отам тошдан урдирган девордан ошиб ўтдим, холос. Бекорга вақт кетказиб, айланиб юришга эринган эдим. Саманга бир қамчи чатган эдим, говдан ошиб, югуриб

кетди: ҳаммаёқ қоп-қоронги деяпман-ку сенга, аччиқ тутундан кўз ачишиб, ҳеч нарса ни кўриб бўлмайди, ҳаммаёқ бурқсиб ётганга ўхшайди”.

“Эрталаб бу хабарни эшитиб, доғингда отанг бечоранинг қадди дол бўлади, — дедим. — Отангга ачинади киши. Энди кета қол, Мигель, жойинг жаннатда бўлсин. Мени эслаб видолашгани келганинг учун раҳмат”. Мен деразани ёпиб қўйдим.

Эрталаб Медиа-Лунадан хизматкор чопиб келди.

“Сизни ўзларни йўқлаяптилар. Мигель бойвачча отдан йиқилиб ўлибди. Дон Педро сизни тез келсин, дедилар”.

Мен унга: “Ҳаммасидан хабарим бор”, дедим. Кейин: “Нега йиғлаяпсан? — деб сўрадим. — Йиғлагин дейишдими?”

“Шундай. Дон Фульгор: “Йиглаб туриб гапир”, деб тайинлади”.

“Бўпти. Дон Педрога айт, ҳозир етиб бораман. Майитни олиб келишганига анча бўлдимми?”

“Ярим соатча бўлди-ёв. Сал олдиҳроқ хабар топишганда балки тирик қолармиди. Лекин дўхтир, фойдаси йўқ эди, дейди. У бойваччанинг ҳаммаёғини ушлаб кўрди-да, узилганига анча бўлибди, бадани муз-кесак, деди. Агар саман келмаса, Мигельнинг ҳалок бўлганини билмай юраверар эканмиз, от жонивор қора терга тушиб чопиб кепти, пишқирганча ер тепиб, ҳаммани оёққа тургазди. Биласиз-ку саман иккаласи бир-биридан айрилмасди. Менга Дон Педродан кўра мана шу тилсиз махлуқ кўпроқ қуяётгандек туюлди. Емга ҳам, сувга ҳам қайрилиб қарамайди, отхонага яқин йўламай, ўзини у ёқдан бу ёққа уради: худди жон томирига қиздирилган темир босишгандек, ичини оғу ўртаётгандек жонсарак”.

“Кетаётганинда эшикни ёпиб қўйиш эсингдан чиқмасин”.

У кетди.

— Сен умрингда бирон марта марҳумлар қандай нола чекишганини эшитганмисан?

— Йўқ, донья Эдувихес.

— Қандай бахтли одамсан-а.

Сув тақсимловчи жўмрақдан сув томчилаяпти. Ернинг заранг қатламларидан сизиб чиққан бу тиниқ, покиза томчилар бирин-кетин цемент идишга чакиллаб тушади. Уларнинг чак-чак томишига қулоқ тутаркансан, бировнинг судраб босилган, бошқа бировнинг эса ишонч билан дадил ташланган қадам товушларини ҳам эшитасан. Қадам товушлари. Улар дам яқинлашиб, дам узоқлашади. Сув ҳам тўхтовсиз томчилайди. Ниҳоят, идиш тўлиб, тошиб чиққан сув ер билан битта бўлиб ёйилади.

“Кўзингни оч!” — дея амр этади кимнингдир овози.

Таниш овоз. Ким бўлди экан? Йўқ, бу аҳволда унинг кимлигини билиш маҳол: аъзои-баданинг бўшашиб, уйқу ёқимли фароғатга ундовчи аллақандай мулойим куч билан қайтадан ёстиққа бош қўйиб, роҳатланиб мудрашга ундайди. Қўлларинг ўз-ўзидан кўрпага ёпишиб, бошингни буркайсан — иссиқ ўринга кириб ҳузур қилиб ором оласан.

“Кўзингни оч!” — деган овоз бу гал нақ қулоғи остида эшитилади.

Овоз эгаси унинг елкасидан олиб, ўрнидан туриб ўтиришга мажбур қилади. У эринибгина кўзини очади ва яна жўмрақдан ясси цемент идишга сувнинг чакиллаб томаётгани эшитилади. Қаердандир оғир, судралган қадам товушлари ҳамда йиғи келади. Уйғотиб юборган ҳам мана шу йиғи эканини у ҳали ҳам карахт идроки билан зўр-базўр англайди. Бу унсиз, лекин юракбағрингни зириллатувчи овоз эди. У шунчалар нола-ю фиғонга тўлаки, уйқунинг барча сезгиларини бўшаштириб, ўраб-чирмаб ташлаган пардасини ёриб, юракнинг аллақайси қоронги пучмоқларида биқиниб ётган кўрқув ҳиссини қалқитиб чиқаради.

У аста ўрнидан кўзгаларкан, қоронги уйда қора кўланкага ўхшаб турган аёлга кўзи тушди. У эшик кесақисига пешонасини тираганча ўксиниб-ўксиниб йиғларди.

У шундагина онасини таниб сўради: “Нега йиғлаяпсиз, ойи?”

“Отанг... отанг қазо қилди, болам”, йиғи аралаш жавоб берди у.

Тўсатдан бошига тушган мусибат худди тиқинидан чиқиб кетган пружинадек аёлни ерга кўтариб урди, у ақлу ҳушидан айрилиб, у ёқдан бу ёққа думаларди. Шу пайт боланинг қўлчалари унинг елкасидан тутди, ид-рокка итоат этмай қўйган вужудни амрига бўйсундириб ўрнидан тургазди.

Ташқарида эса юлдузсиз осмон субҳи-содиқ олдидан қўрғошин тус олар, кўкдан ҳали рангини илғаб бўлмайдиган хира, қўнғиртоб нур ёгилар, гира-шира ёришиб келаётган тонг худди кечки олаговгум пайтига ўхшар эди.

Ташқаридан эса ҳамон кети узилмайдиган тинимсиз қадам товушлари ҳамда гўнғир-гўнғир овозлар эшитилади. Бўсагада дарди-дунёси қоронгу аёл — онаси букчайиб турибди. У худди субҳи-содиқнинг йўлини тўсиб тургандек, тонгнинг илиқ нурлари хонага ёпирилиб киролмасди, лекин барибир унинг елкаси оша, эшик кесақисини ушлаб турган қўллари орасидан осмоннинг бир парчаси йилт этиб кўринди. Ёпирилиб кирган бир чимдим нур унинг оёқларини сийпалаб, турган жойини йилтиратди, ер кўз ёшларидан ҳўл бўлганга ўхшарди.

Яна ҳиқиллаш, яна юрак-бағирни зириллатувчи йиғи овози, бутун вужудни титратиб, тилкаловчи, жон ўртагувчи унсиз фарёд эшитилди.

“Сенинг отангни ўлдиришди, болагинам”.

“Сен-чи, сени ким ўлдирди, онажон?”

“... Ҳаво ҳузурбахш, қуёш мўл-кўл нур сочади. Нилий тус олган осмонда лахтак-лухтак булутлар сузиб юрибди. Эҳтимол, мана шу кўм-кўк осмондан ҳам юксакроқда биз заминда юриб ҳеч қачон эшитмаган куй-қўшиқлар янграр... Бу хил хаёл кўнғилда ажабтовур орзу-умидлар уйғотади ва биз қай аҳволга тушмайлик, барибир, умидворлик билан яшаймиз.

Бироқ сен нимадан умидвор бўласан, Мигель Парамо? Ахир сен гуноҳларингдан фориғ бўлмай кетдинг, энди у дунёда оллонинг мағфиратига сазовор бўлмоғинг душвор”.

Падре Рентерия черковда жам бўлганларга юзланиб, ибодатнинг сўнги сўзларини овоз чиқариб айтди. Лекин марҳумга оллодан мағфират тилаб, жаноза дуосини ўқимасданоқ меҳробдан тушди: у тезроқ уйига кетишга ошиқаётганга ўхшарди.

— Тақсир, марҳумга мағфират тиланг!

— Йўқ, — деди руҳоний кескин бош чайқаб. — Унга мағфират сўрашга ҳаққим йўқ. У бадхулқ одам эди, оллонинг марҳаматига сазовор бўлолмайди. Агар унинг учун воситачилик қилиб, худога ёлборсам, гуноҳга ботаман.

У бармоқлари титраётганини билингирмаслик учун қўлларини қаттиқ тутамлаганча гапирар эди.

Лекин охир-оқибат у, барибир, кўпчиликнинг иродасига бўйсунди. Черков ўртасидаги супада узун-узун шамлар ёгдусига чўмганча гулларга кўмилиб турган тобутдаги майит бу ерга йиғилган одамларнинг меҳру муҳаббатини қозонган эди. Тобутнинг бош томонида турган марҳумнинг отаси жаноза маросими тезроқ поёнига етишни бетоқатлик билан кутарди.

Педро Парамонинг ёнидан ўта туриб падре Рентерия Медиа-Луна мулкдорига тегиб кетмаслик учун бирдан ўзини орқага олди...

У қўлидаги чўтка билан истар-истамас муқаддас сув сепди. Лаблари нималарнидир шивирлар, унинг бу пичирлаши бемалол ибодат ўрнига ўтиши мумкин эди. Кейин у аста тиззаларини буккан эди, ҳамма чўккалади.

— Яратган бандангни ўзинг мағфират қилгайсан, парвардигор!

— Охирати обод бўлсин, омин! — Черковга йиғилганлар бир овоздан дуо қилишди.

Ғазаб яна унинг қонини қайнатган аснода одамлар Мигель Парамонинг жасади солинган тобутни черковдан опчиқиб бўлишган эди.

Педро Парамо чўккалаб ўтирган руҳонийнинг ёнига келиб тиз чўкди.

— Тақсир, биламан, сиз уни ёмон кўрардингиз. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор, албатта. Укангизни менинг ўғлим ўлдирган деган овозлар тарқалди. Кимлардир жиянингизнинг ор-номусини оёқости қилди, лекин сиз бу қабиҳлик ҳам Мигельнинг қилмиши деб ҳисобладингиз. У сизни иззат-икром қилмас, ҳатто ҳақоратлашдан ҳам тоймасди. Бу гаплардан кейин унга қандай муносабатда бўлишингиз аён. Лекин энди бу нарсаларни эсдан чиқаринг, тақсир. Ким билсин, балки яратган эгам унинг гуноҳларидан кечгандир. Сиз ҳам унга шафоат кўрсатиб, афу этинг.

У тиз чўкиладиган курсига бир ҳовуч олтин танга қўйиб, ўрнидан турди.

— Мана шу арзимас ионамни ибодатхонангизнинг кам-қўстига ишлатарсиз.

Ҳамма черковдан чиқиб бўлган, фақат икки киши даҳлизда уни кутиб турарди. Педро Парамо уларга қўшилиб черков олдида тобутни кўтариб турган Медиа-Луналик хизматкорларга яқинлашди. Одамлар оқими қабристонга қараб йўл олди.

Падре Рентерия курсичада турган тангаларни битталаб олгач, меҳробга яқинлашди.

— Бу сенга иона, — деди у девордаги суратга қараб. — У сенинг мағфиратингни сотиб олишга ҳам қодир. Фақат бу пул унинг ҳамма гуноҳларини бирваракайига сотиб олишга етармикин? Сенинг оёқларингга бош уриб, унинг жазосини ўзинг бергайсан деб ёлбораман. Бу қилмишимнинг тўғри, нотўғрилигини яна ўзингдан сўрайман, зеро фақатгина сендан ҳамма нарсани сўраш мумкин. Илтижо қиламан, унинг жазосини ўзинг бер!

У ўрнидан туриб, меҳробни ёпди.

Черков анжомлари сақланадиган ризахонага кириб, бурчакда турган ўриндиққа ўзини ташлади-да, юрак-бағри хун бўлиб, ҳўнграб юборди, шу қўйи то кўзлари қуриб қолгунча йиғлади.

— Майли... Гапларимни қайтиб олдим, парвардигор, — деди у кўзларини арта туриб.

Кечки овқатдан кейин у одатича бир пиёла шоколад ичди ва ҳар қачонгидек ўзини вазмин, хотиржам ҳис этди.

— Менга қара, Анита, бугун ким кўмилганини биласанми?

— Йўқ, билмайман, амаки.

— Мигель Парамони эслайсанми?

— Эсимда, амаки.

— Бугун уни дафн этишди.

Анна бошини ҳам қилди.

— Ўша куни хонанга бостириб кирган Мигель эканлиги аниқми?

— Билмадим, амаки. Аниқ бир нарса дейишим қийин. Мен унинг рангирўйини илғаб ололганим йўқ. Ахир у кирганда қоронги кеча эди.

— Бўлмаса нега мени у зўрлаган, дединг?

— Унинг ўзи: “Қўрқма, Анна, мен Мигель Парамоман”, — деб айтди.

Худди шундай деди.

— У отангнинг қотили эканини билардинг, а?

— Билардим, амаки.

— Уни ҳайдаб чиқаришга урингандирсан?

— Йўқ, ҳеч нарса қилганим йўқ.

Бир дақиқалик сукунат чўкди. Ям-яшил мирта бутасининг хушбўй атрафурувчи япроқларини илик шамол шилдирадиб ўйнагани баралла эшитилди.

— Келишидан муддаоли шундоқ ҳам аён эди. Айбимга иқроқ бўлиб, кечирим сўрамоқчиман, деб айтди. Мен ётган жойимда: “Дераза очиқ”, дедим. У деразадан ошиб тушди-да, мени қучоқлаб ўпди. Мен у шу зайл кечирим сўраяпти деб ўйлаб, кулиб қўйдим. Шу топда сизнинг, ҳеч кимга кин-адоват сақлама, деган ўгитингиз ёдимга тушди. Бу ниятни табассум орқали билдирмоқчи бўлиб жилмайдим, бироқ қоронгида у ҳеч нарсани илғамаслиги ёдимга тушди, ахир мен ҳам унинг юзини кўрмасдим. Тўсатдан Мигель бор оғирлигини ташлаб устимга ётиб олди. Кўнглимга, у мени бўғиб ўлдирмоқчи деган вас-вас фикр келди. Унинг бошқа нияти борлигини фол очибманми. Мигел мени ҳалок қилишидан олдинроқ ўлиб қўя қолиши учун гунгу кар бўлиб ётавердим. Афтидан, у мени ўлдиришга ботинолмади, шекилли.

Кўзимни очганимда тонг ёришиб кетган экан. Дераза ланг очиқ. Тирик қолганимга ҳали ҳам ишонгим келмасди. Бу ёрут оламни энди кўрмасам керак деб ўйлаган аснодан бу ёгига қанча вақт ўтганини билмасдим.

— Бу Мигельдан бошқа одам эмас, дейишингга нима асосинг бор? Балки овозини ўхшатгандирсан?

— Билмадим. Ахир мен уни олдинлари ҳеч ҳам кўрмаганман-ку.

Кейин ҳам бирон марта кўрмаган бўлсам қандай қилиб танийман? Фа-

қат у отамни ўлдирганини билардим, холос.

— Ахир унинг қандай одамлиги маълум эди-ку.

— Ҳа, унинг қўлидан ҳар бало келишини ҳам билардим. Агар бу ишни Мигель қилган бўлса, бугун унинг руҳи нақ жаҳаннамнинг тубига ташлангандир. Мен ўша кундан бери азиз-авлиёларга сизиниб, унинг жонини қийноққа солишларини сўрайман. Зора, менинг оху зорим уларга етиб борган бўлса...

— Сенинг илтижоларинг ижобат бўлганига гумоним бор, эй осий банда. Бугун қанча одам унинг ҳақиға дуо қияпти. Сен ёлғиз ўзинг минглаб одамнинг хоҳишига қарши чиқяпсан. Минглаб одам орасида бошқаларникидан кўра кўпроқ ижобат бўладиган дуо бор — бу ота дуоси.

У сал бўлмаса: “Менинг ўзим ҳам оллодан унинг гуноҳларини афу этиб, мағфират қилишини ўтиндим,” деб юбораёзди. Гарчанд бу нарса кўнглидан кечган бўлса ҳам ўзини босди; бевақт дарз кетган бу сабий қалбга яна озор бериш гуноҳи азим эди. У жиянининг қўлидан тутиб:

— Бу дунёни жуда кўп ёвузликлар қилган нобакордан халос этгани учун гангри таолога шукроналар қилайлик. Майли, олло уни ўз даргоҳига чорлаган бўлса ҳам қутилганимизга минг қатла шукр, — деди.

Аргумоқ Контлига элтадиган йўлнинг чорраҳасидан ўқдек учиб ўтганини биров кўргани йўқ. Фақат кейинчалик кўча эшик олдида бировни кутиб турган аёл кўкка сапчиган отни кўргандай бўлганини айтди. Отнинг тўртта-ла оёғи букилиб тургани учун аёлнинг назарида у қорни билан ерга гурсиллаб тушадигандек туюлган. Аммо бир неча сониядан кейин аргумоқ ерга учиб тушган даҳшатли бир нарсдан хуркандек дам-бадам бошини орқасига бурганча жон-жаҳди билан чошиб кетган.

Бу хабар дафн куни кечқурун Медиа-Луналикларга етиб келганда олисдаги қабристонга бориб келгунча ҳориб-чарчаган қароллар дам олишарди.

Одамлар одатдагидек уйку олдида эринчоқлик билан гурунглашишарди.

— Бугунги маросимни эслашга ҳам ҳоли қолмади одамнинг, — дея оғир тин олди Теренсио Лубианес. — Тобутнинг ичига тош тўлдирилганга ўхшайди-я, елкаларим узилиб тушгудек бўлди.

— Менинг ҳам икки елкам зирқ-зирқ қилади, — деб нолиди укаси Убилъядо. — Оёқларим қавариб кетганини айтмайсанми. Хўжайин ҳам қизик, шу тобда этик кийишимизнинг нима кераги бор экан-а. Байрам бўлса эканки, ясан-тусан қилсак, нима дединг, Торибио?

— Байрамми, йўқми, лекин унинг қулоғи остида қолгани айни муддао бўлди.

Контлидан энг охирги аравани ҳайдаб келган аравакаш яна янги хабар топиб келди.

— Унинг арвоҳи кўча-қуйда изгиб юрганмиш. Бир жувоннинг деразасини тақиллатганини кўрганлар бор экан. Айнан ўзи эмиш. Кийимлари, ҳатто камарининг тўқасигача ўхшармиш.

— Э, бекорчи огиз нималар демайди. Дон Педро ўглининг у дунёдан келиб хотин-халажга айланишишига йўл қўйиб бўпти. Агар бу беодоблик қулоғига етса, унинг таъзирини бериб қўяди. “Ўлдингми, иззатингни билиб, жимгина гўрингда ёт. Бу ёқдаги ишларни сенсиз ҳам эплаштирамиз”, дейди. Агар Мигель кўзига чалингудек бўлса, калламни гаровга қўяман, шу заҳоти обориб лаҳатга тиқиб келади.

— Рост айтасан, Исаяя. Чол аяб ўтирмайди, унинг пачакилашишга тоқати йўқ.

— Мен эшитганимни айтдим-да, — аравакаш ранжиб, от қамчилади. Юлдузлар чарақлаб нур сочар, осмону фалақдан ерга нури аъло ёғилаётгандек туюларди.

— Уни қаранглар, — деди ҳайратга тушган Теренсио. — Жаннатул маъвода мушакбозлик бўлаётганга ўхшайди-ку, а?

— Мигелнинг ташрифи шарафига хурсандчилик қилишаётгандир-да, — дея пичинг қилди Хесус.

— Балки бу рамзий ишорадир? Ҳар ҳолда яхшилик аломати эмас-ов?

— Яхшилик аломати эмас, дейсанми? Яна кимнинг дили хуфтон бўларкин?

— Кимники бўларди, синглингники-да. Мигелсиз дарди дунёси қоронги бўлиб юргандир.

— Бу гапни кимга айтаяпсан? Менгами?

— Сенга бўлмай кимга.

— Юринглар, болалар, ёта қолайлик. Бугун жуда тинкамиз қуриб кетди, эрталаб вақтли туриш керак.

Улар худди соядек қоронгулик қаърига сингиб кетишди.

— Синглингга айтиб қўй, ҳадеб куявермасин, — деди кимдир кетиш олдидан. — Керак бўлса, унинг дардини ўзим оламан.

— Яхшиси, сен ўзингнинг синглингга менинг номимдан шундай деб қўй, — дея жавоб берди бошқа биров.

Юлдузлар ҳамон чарақлаб ёгду сочарди. Комаладаги чироқлар биринкетин ўчди. Қоронги кеча юлдузли осмон измига ўтди.

Падре Рентерия ўринда у ёнбошидан бунисига ағдарилиб, ухлаёлмай қийналарди.

“Бўлиб ўтган бу нарсаларнинг ҳаммасига фақат мен айбдорман, — дея ич этини ер эди у. — Менинг қорнимни тўйгазиб, боримни бор, йўғимни йўқ қиладиган одамларни ранжитиб қўйишдан қўрққаним-қўрққан. Гапнинг пўсткаллеси — шу. Камбагалнинг бергани от билан туя бўлармиди, қуруқ дуо қорин тўйгазмайди. Бунга ўхшаганлар ҳамшиша кимгадир қарам, мана, охир-оқибат ўзим гуноҳга ботдим. Оллодан мағфират сўрашимни ўтиниби, хузуримга ихлос билан келган имонли одамларни лақиллатдим. Имон-эътиқодлари туфайли топган обрўлари нима бўлди? Жаннатул маъвога элтадиган йўлни топдиларми? Ва ёки руҳан қайта яралдиларми? Агар инсоннинг сўнгги дақиқадаги қисмати шу бўлса, руҳан қайта яралмоқдан муддао нима? Элувихеснинг синглиси Мария Дийяда опасининг руҳи-поки мағфират этилишини оллодан ўтинишимни илтимос қилиб келган пайтдаги қараши ҳали-ҳали ёдимдан чиқмайди.

“Опам таниш-билишларидан ҳеч нарсасини қизғонмасди, тақсир, сўнгги тишлам нонигача бировларга илинар, бирини ўпоқ, бирини сўпоқ демай, ҳаммаларини бир хилда яхши кўрарди. Ҳатто уларга овунчоқ бўлиши учун ҳам ўгил туғиб берди. Биронтаси бу бола ўз пушти-камаридан бўлганини тан олар деган ниятда уни ҳаммаларига бир-бир кўрсатиб чиқди. Афсуски, ўз зурриётини тан оладиган бирон мард топилмади. Шунда опам уларга: “Ҳечқиси йўқ, тасодифан бу болага она бўлиб қолган эканман, энди ота бўлиб бошини силайман”, деди. Опам ҳеч қачон улардан бирини иккинчисидан ортиқ билиб ўрталарига раҳна солмас, уйига кириб келган одамни қучоқ очиб кутиб олаверар, бу одамлар эса унинг одамшавандалигини суиистеъмом қилиб ҳаддан ошишарди”.

“Опанг ўз жонинга қасд қилган. Бу тақдири илоҳийдан норозилик”.

“У бечоранинг бошқа чораси қолмади-ку, ахир. У очиқ қўнгиллигидан шу аҳволга тушди”.

“Не-не кўргиликларга чидаган одам, пировардида шайтон васвасасига учгани нимаси! — дедим унга. — Келиб-келиб паймонаси тўлган пайтда-я! Оллонинг марҳаматига сазовор бўлиш учун қанчадан-қанча эзгуликлар қилган одам, умр бўйи мисқоллаб йиққан савобларини бирданига тупроққа тенг қилиб ўтирса-я”.

“Йўқ, тақсир, опам савобларини ювиб юборгани йўқ. У бечора қанчалик қийналиб жон берганини билсангиз эди. Азоб-уқубат чекиш... Ахир, ўзингиз ваъз айтганингизда азоб чекиш... йўқ, эсимдан чиқиб кетибди. Опам не уқубатларни кўрмади. Оғриқ азобидан қийналиб ўлди-ку. Бечоранинг жони халқумида гаргара бўлиб турибди. Оёқ-қўли чангак, юзи бир томонга қийшайиб қолган, қарагани кўрқади одам. Мен умрим бино бўлиб бунчалик азоб чеккан, дардман чехрани кўрмаганман”.

“Билмадим, балки астойдил тоат-ибодат қилинса...”

“Биз шундоқ ҳам оллога сигиниб ётибмиз, тақсир”.

“Фақатгина сигиниш билан иш битмайди. Марҳума оллонинг марҳамати-

га сазовор бўлмоғи учун бутхонада орган чалдириб бир нечта ҳофизга суралар ўқитиш керак. Елғиз ўзим бу ишнинг уддасидан чиқа олмайман, бошқа жойдан руҳоний чақириш учун эса анча-мунча пул керак”.

Ўша аснода унинг кўзларида пайдо бўлган ифодани ҳеч қачон унитолмайман. Фақиру ҳақир Мария Дийяда бир этак боласи билан шундоққина рўпарамда тургандек туюлаверади.

“Менинг бир тийиним йўқлигини ўзингиз яхши биласиз-ку, тақсир?”

“Бўлмаса ҳамма нарса ўз ҳолича қолаверсин.. Фақат яратганнинг ўзидан умидвор бўлиш керак”.

“Рост айтасиз, тақсир”.

У синиқлик билан гапирган бўлса-да, бироқ кўзлари норозилик билан боқар эди. “Оллонинг мағфиратини сўраб бериш — нима деган нарса? Бор-йўғи уч-тўрт оғиз сўз айтиш шунчалар душвормиди? Аллақачон у дунёга рихлат қилган одамнинг гуноҳини тилаб олиш лозим бўлганда ҳатто юз оғиз ҳам гапириш мумкин-ку. Унинг ўзи жаннату дўзах ҳақида нима билади? Ҳеч вақони билмайди! У бор-йўғи дунёнинг бир кунжагидаги гадой топмас қишлоқнинг руҳонийси бўлса-да, кимлар жаннатул маъвога мушарраф бўлганини аниқ билади. Булар чинакам авлиёлар.. У католик мазҳабини ёқлаб, то шу кунгача ўтган азиз-авлиёларни хаёлидан бир-бир ўтказиб бошлади: Авлиё Нунилона, шаҳид кетган хур қиз; роҳиб Анердий; Авлиё аталган бева Саломея ва хур қизлар Алодия, Элодия. Нулина ҳамда Кордула ва Донат”. У янгидан-янги исмларни шивирлар эди. Уйқу элита бошлагач, ўрнидан туриб, ўтириб олди: “Худди эчкиларни ариқдан сакратиб санагандек ҳамма авлиёларни санаб чиқялман-а”.

У ташқарига йўл олди. Кўкдан ҳамон юлдузларнинг шуъласи ёғилар эди. Бу нарса баттар кайфиятини бузди. Шу топда у осмонни сокин ва тиниқ ҳолда кўришни истарди. Узоқ-яқиндан хўрозлар қичқирди. Замин туннинг кўрпасига ўралиб ором оларди. Бу олам байтулаҳзон экан.

— Бу сенинг бахтинг, ўғлим, хўп деявер, — деди Эдувихес Дийяда.

Вақт алламаҳал бўлиб қолди. Бурчакда турган чироқ хира нур сочарди, кейин у ҳам бир-икки лип-лип этди-да, ўчди-қолди.

Кампир ўрнидан турганини пайқаб, бошқа чироқ олиб келса керак, деб ўйладим. Унинг қадам товушлари аста-секин узоқлашди. Мен тоқатимни тошдан қилиб, уни кута бошладим.

Бироқ кута-кута тоқатим тоқ бўлди. Энди кампирнинг қайтиб келмаслигини англаб, ўрнимдан турдим-да, қоронғида пайпаслаб юра бошладим. Бир амаллаб менга ажратилган хонага етиб олдим-да, ерга узала тушганча ухлаб қолишга уриндим.

Ора-чора кўзим илингандек ҳам бўлди. Бироқ бекор ётган дақиқаларнинг бирида тўсатдан даҳшатли чинқириқ эшитилди. Бу оғриқ азобига чи-долмаган одамнинг юракни увиштирадиган дардли, чўзиқ фарёди эди — одатда маст-аластлар шундай бўкиришарди. “Уйи куйсин, бу дунёнинг! Ҳаммасидан безори-жон бўлдим!”

Иргиб ўрнимдан турдим. Аслида бу овоз кўчадан келаётган бўлса ҳам, назаримда шундоққина қулогимнинг тагида жаранглаб эшитилгандек туюлди. Йўқ-йўқ, чинқириқдан деворлар зириллаб кетяпти-ку, демак овоз уй ичидан чиқяпти. Эс-ҳушимни йиғиб олганимда чор атрофга ўлик сукунат чўккан, фақатгина дераза ойнасига чирсиллаб урилаётган парвоналарнинг ерга қулаши баралла эшитиларди.

Одамнинг эс-хонасини чиқарадиган бақириқдан кейинги қулоқларни зингиллатиб юборадиган гунгу кар сукунатни таъриф-тавсиф этиш маҳол. Худди куррай-замин нафас олмай қўйгандек жимлик чўккан эди. Тиқ этган сас-садо йўқ, на бирон нарсанинг шитирлагани, на одамнинг тин олгани эшитилади. Мен ҳатто ўз юрагимнинг дукурлашини ҳам сезмай, ҳеч нарсани идрок этолмай меровсираб ўтирардим. Бироқ ҳали ўзимни босиб, хотиржам бўлиб улгурмай яна сукунатни тилкалаб аччиқ фарёд эшитилди: “Ечворинглар! Одамни осаётганда оёғи ҳам боғлансин, деган қоида йўқ! Ҳеч бўлмаса оёғим кимираб турсин!”

Шарақлаб эшик очилди.

— Донья Эдувихес, сизмисиз? — деб сўрадим ҳовлиқиб. — Нима бўляпти ўзи? Сиз ҳам бақирӣқ-чақирӣқлардан кўрқиб кетдингизми?

— Мен донья Эдувихес эмасман, Дамианаман. Сенинг бу ердалигингни билиб келдим. Олиб кетмоқчиман. Юр, меникида ётасан. Тинчгина хонам бор.

Сиз Дамиана Сиснеросмисиз? Илгари Медиа-Лунада турардингиз, шекилли?

— Ҳозир ҳам ўша ерда тураман. Шунинг учун дарров етиб келолмадим-да.

— Ойим чақалоқлигимда мени боққан Дамиана ҳақида гапириб берган эди. Шу сизми?

— Бўлмасам-чи. Мен сени муштдайлигингдан биламан.

— Раҳмат. Юринг, кетдик. Ҳар хил дод-фарёдлардан дам олгандек бўлмаяпман. Нима бўлаётганига тушунсам ўлай. Назаримда бировни ўлдиришяпти-ёв. Ҳозирги бақирӣқ-чақирӣқларни эшитгандирсиз?

— Бу уйга бир пайтлардаги овозларнинг акс-садоси қамалиб қолгандир. Қачонлардир сен ётган хонада Торибио Альдретени осиб ўлдиришган, бунга талай вақт бўлиб кетди. Турган жойида ириб-чириб кетсин, ҳатто суякларни ҳам ором билмасин, деб эшикни миҳлаб бу ерга кириб қолганинга ҳайронман.

— Эшикни донья Эдувихес очиб берди. Бундан бошқа биронта бўш хонаси йўқ экан.

— Эдувихес Дийядами?

— Ҳа.

— Вой бечора-ей! Шўрликнинг руҳи ҳали ҳам кечалари сарсон-саргардон кезиб юрган экан-да, а?

“Мен Фульгор Седано (жинсим эркак, ёшим эллик тўртда, бўйдоқман, касб-корим — иш бошқарувчи, мутахассислигим — ишбоши) берилган имтиёз ва ҳақ-ҳуқуқимга тўла таянган ҳолда жиноий иш қўзғаб, қуйидагиларни маълум қиламан...”

У Торибио Альдретенинг жиноий хатти-ҳаракатлари ҳақидаги айбномани шундай сўзлар билан бошлаб, “Юқорида номи тилга олинган Торибио Альдретени бировнинг мулкини ўзлаштириб олишда айблайман”, деган гап билан тугатди.

— Сизнинг эркаклигингиздан гумонсираш ҳеч кимнинг эс-хаёлига ҳам келмайди-ку, дон Фульгор. Сиз ҳали ишга ярайдиган лаёқатли эркаксиз. Агар аслида илигингиз тўқ бўлмаса, ҳеч қанақа амал белга қувват бўлолмайди.

Бу гапларни у яна бир карра хаёлидан ўтказди. Худди ўз устидан ёзилган айбномани ювишаётгандек бирга ўтириб ичишаркан, Альдрете қўлидаги қадаҳни бўшатгач, шундай деган эди:

— Энди, дон Фульгор, бу қоғозга иккаламиз артиниб ташлайлик, тамом-вассалом. Унинг ҳеч кимга кераги йўқ. Сиз ўз ишингизни бекаму кўст адо этдингиз, мени ҳам ташвишдан қутқардингиз, қачондан бери кўнглим гап эди. Иккаламиз ҳам хотиржам бўлдик. Нима гаплигини энди тушуниб етибман-а. “Бировнинг мулки” эмиш-а. Тавба? Ўйласа, одамнинг кулгиси қистайди. Хўжайинингиз уяти йўқ одам экан-ку, наҳотки, бу ерлар кимникилигини билмаса?

Бу гапларнинг ҳаммаси унинг хотирасида жонланар эди. Ўша куни улар Эдувихеснинг қовоқхонасида ўтириб ичишган эди.

— Ўв, Вихес! Бизга бурчакдаги хонангни бўшатиб бермайсанми? — деб сўраган эди у.

— Хоҳлаган хонангизни бўшатиб бераман, дон Фульгор. Ҳамроҳларингиз ҳам тунаб қолишадими?

— Биттаси қолади. Сен бизнинг гамимизни емай, ётиб ухлайвер, фақат хонанинг калитини берсанг бўлгани.

— Қойилман сизга, дон Фульгор, — дея гапида давом этди. Торибио Альдрете. — Сиз айтганини қиладиган ҳақиқий эркаксиз. Сизнинг олдингизда анови итдан тарқаган хўжайинингиз ким бўпти? Исқирт мишиқи! Шу ҳам одам бўлди-ю... Туфлаб оёгинг билан ерга ишқаб ташлашга ҳам арзимайди.

Бу гаплар унинг хаёлидан бир-бир кечар эди. Торибио ҳали эс-ҳушини йўқотмай туриб айтган сўнги сўзлари шу бўлди. Кейин у хотинга ўхшаб ўзини у ёқдан бу ёққа уриб, дод-вой кўтарди: “Наҳотки, мен кучдан қолган бўлсам?! Енгилдим-а! Э, худо!...”

У қамчи дастаси билан дон Педронинг эшигини тақиллатди. Шу тобда икки ҳафта бурун эшик қоқиб келгани ёдига тушди. Ўшанда ҳам эшик ҳадеганда очилавермаган эди. Худди аввалги сафаргидек яна эшикка миҳланган капалак нусха қоп-қора мотам нишонига разм солди. Бироқ бу гал сира ажабланмади: “Осиб қўйган нарсасини қара-я! Биринчисининг ранги ўнгиб кетибди, буниси ипакдек ялтираб турибди, нилдан чиққан эски латталигига ишонгинг келмайди”.

Ўшанда у эшик тагида узоқ туриб қолди. Ҳеч ким йўққа ўхшамайди, деган ўйда эндигина кетишга чоғланганида остонада Педро Парамо пайдо бўлди.

— Саломатмисан, Фульгор.

Бу уларнинг иккинчи учрашуви эди. Фульгор биринчи марта Педро Парамони ҳали чақалоқлигида чала-ярим кўрган эди. Мана бугун яна учрашиб туришибди. Бундан икки ҳафта бурун ҳам бир учрашишган эди... Педро уни ўзига тенг билиб гаплашганига сира ақл бовар қилмасди. Ё, тавба! Фульгор унинг орқасидан қолмай катта-катта одимлар экан, қамчи билан этигининг қўнжига урганча чангини қоқар эди: “Ҳечқиси йўқ, мен унга кимлигимни дарров билдириб қўяман. Бу ерга нега келганимни ўзи тушуниб олади”.

Педро уни молхонага бошлаб кирди.

— Ўтир, — у охурнинг четига ўтираркан, Фульгорга синчков тикилди. — Нега тик турибсан? Ўтирсанг-чи.

— Шундоқ тура қолай, Педро.

— Майлинг, фақат бир нарсани эслатиб қўй, менинг отим дон Педро.

Ўзига бунча иззат-икром талаб қилаётган бу зот ҳали она сути оғзидан кетмаган гўдак-ку! Отаси Лукас Парамо ҳам бунчалик иззатталаб эмасди. Умрида Медиа-Лунага қадам босмаган, хўжалик юритиш нималиги ухлаб тушига кирмаган боланинг худди ўз қароли билан гаплашаётгандек фармонбардорлик қилишини қаранглар-а. Ҳовлиқма-ей! Ҳолингни кўрамиз ҳали.

— Хўш, ишлар қалай?

Бир эрга навбат бўлса, бир ерга деганлар. “Шошма, болакай, ҳозир эс-ҳушингни жойига келтириб қўяман”.

— Ёмон. Ҳамма нарсани олиб кетишди. Сигир-бузоқларни сотиб бўлдик.

У чўнтагидаги рўйхатни олиб, яна қанча қарз қолганини билдириб қўйиш ниятида: “Қарзларимизнинг жами...” — дея эндигина гапга оғиз жуфтлаган эди, хўжайин гапини бўлди.

— Кимдан қарздормиз? Гап қанча қарзимиз борлигида эмас, кимдан қарздорлигимизда.

Фульгар унга қарз берган одамларнинг рўйхатини узата туриб:

— Ишимиз пачавалиги шундаки, қарзларимизни тўлашга етгулик ҳеч вақомиз йўқ, — деди.

— Нега? Сабаб?

— Сабаби шундаки, сизнинг оилангиз одамларнинг ишончини йўқотиб қўйган. Фақатгина олишни билишарди, холос: олишда ороми жоним, беришда чиқар жоним. Бу ишнинг охири вой. Мен доим: “Бунақада хонумонимиз куйиб кетади”, дердим. Мана айтганим келди. Тўғри, ерларингизни сотиб оладиган одам топилади, харидор нақт. Тузуккина нарх ҳам чиқаришлари мумкин. Ҳамма васиқаларни қайтариб олишга етиб ортади. Кўп бўлмаса ҳам ҳар ҳолда тирикчиликка яраша бир нарса қолади.

— Харидор бор дегин-а? Мабодо ўзинг сотиб олмоқчи эмасмисан?

— Бундай дегани қандай тилингиз борди, а?

— Мен бунақанги башоратларга ишонмайман. Бу чигалликни эртадан бошлаб ечишга киришамиз. Биринчи галда эгачи-сингил Пресиадолар билан орани очди қилишимиз керак. Ҳаммадан кўп шулардан қарзимизми?

— Ҳа. Фақат арзимаган бир қисмигина қайтарилган. Отангиз уларнинг қарзини тўлашни доим пайсалга солиб келарди. Янглишмасам Гертруда шаҳарга кўчиб кетган, ҳозир Гвадалахаредами, Колимадами туради. Ҳозир ермулкнинг эгаси Лола, э-э, кечирасиз, Долорес хоним. Ранчо Энмедео тўғрисида эшитган бўлсангиз керак. Ҳисоб-китобни шу киши иштирокида донья Долорес билан қилишимиз керак.

— Бўлмаса, эртага унинг қўлини сўрагани борасан.

— Ҳазиллашяпсизми? Мендай мўйсафидни бошига урадим?

— Менга совчилик қиласан. Умуман олганда унча ёмон қиз эмас. Хўжайин ишқингизда куйиб, девона бўлиб юрибди, дейсан. Агар розилик берса, шунга қараб иш тутасан. Қайтаётганингда падре Рентериага учрашиб тайинла: никоҳ маросимига тайёргарлик кўриб қўйсин. Ёнингда пул-мулинг бордир?

— Сариқ чақам ҳам йўқ, дон Педро.

— Имкони бўлиши билан ҳақингизни берар экан, дегин. Менимча йўқ демаса керак. Азонлаб йўлга чиқ.

— Альдрете тўғрисида бир нарса сўраб олмоқчи эдим.

— Қанақа Альдрете тагин? Боядан бери эгачи-сингил Пресиадо, Фрегосо, Гусманлар ҳақида гапирётган эдинг-ку. Ҳали гапинг тугамаганмидими? Альдрете дегани ҳам борми ҳали?

— У билан еримизни ажратиб олишимиз керак. У ўзининг ерини ўраб олган, фақат ўртадаги марзадан биз гов олишимиз керак эмиш. Чегара бошдан-оёқ тўсилсин, дейди.

— Бу гапни қўятур. Сен говнинг ташвишини қилмай қўя қол. Хунукдан-хунук қилиб ўртадан гов олмаймиз. Ер ҳеч қачон бўлинган эмас, у — яхлит. Бунақа бўлмагур гапларни тарқатиб юрма, Фульгор, ичингда қолсин. Сен ҳозир совчилигингни ўйла, бу ишни тезроқ бир ёқли қилмасак бўлмайди. Ўтирсанг-чи.

— Ўтираман, дон Педро. Худо ҳаққи, гапларингиз менга ёгдек ёқпти.

— Лола билан учрашганингда, уни қанчалик яхши кўришимни киптини келтириб, шунақа таърифлагинки, эси оғиб қолсин. Хотинлар бунақа гапларга лаққа тушади. Мен ростдан ҳам уни яхши кўриб қолганга ўхшайман, Седано. Сен унинг қўзларига ҳеч тикилиб қараганмисан? Эртага тонг отиши биланоқ йўлга тушмасанг бўлмайди. Ҳозирча хўжалик иш-ташвишларини қилмай тур. Медиа-Лунанинг ҳам гамини ема.

* * *

“Азмойиш олиши чакки эмас-ку, бу боланинг. Бало экан! — дея хаёлидан кечирди Фульгор Седано изига қайтар экан. — Бунчалик деб ўйламаган эдим. Мархум дон Лукас уни: “Бефаросат, маҳмадона” дегувчи эди. Сира унақага ўхшамайди. “Мен ўлганимдан кейин бошқа бирон иш топмасангиз бўлмайди”, дерди. “Ҳа, шунақага ўхшайди, дон Лукас”. “Сизга ёлгон, худога чин, Фульгор, мендан кейин қолишса, она-бола очдан ўлмасин, деган ниятда уни диний мактабга жойлаштирамоқчи ҳам бўлдим. Кўнмади, баччагар, юраги бетламади”. “Сизнинг ўғлингиз бутунлай бошқача одам бўлиши керак эди, дон Лукас”. “Қўлидан тайинли бирон иш келмайди-я. Қариган чоғимда қўлтигимга кирар, деган умидим пунча чиқди. Қандоқ қилай, Фульгор, тақдир менга шундай латтачайнар болани раво кўрди”. “Кўргилик экан-да, дон Лукас, кўргилик экан”.

Оқибат улар ўйлаганча бўлиб чиқмади. Агар Фульгор Медиа-Лунага бунчалик боғланиб қолмаганида ҳеч қачон унинг хузурига келмас, мол-мулкни ўз ҳолига ташлаганча, хайр-маъзурни ҳам насия қилиб жўнаб кетган бўларди. Бирок унга қайта-қайта ҳайдалавериб, сўқага ройиш бўлиб қолган бу барокатли тупроқ, серунум яйдоқ кир-адирлар жуда ҳам қадрдон эди. Бу қишлоқни, ҳатто яқин-йироқдаги ерларни ҳам жон-дилдан севарди. “Энмедео замини, берироқ кел, келақол!” Чиндан ҳам чор-атрофдаги ерлар унинг истиқболига чопиб келаётгандек, Медиа-Лунанинг тупроғи билан бирлашиб, омухта бўлиб кетаётгандек туюлади. Нафсиламбирини айтганда хотин киши ҳам одамнинг бир кунига яраб қолиши мумкин. “Яраганда қандоқ!” — деб қўйди у қамчи билан этигининг қўнжига тарс-турс урганча катта очилган дарвозадан кириб келаркан.

* * *

Долоресни осонгина тузоққа туширди-қўйди. Довдираганидан унинг кўзлари пирпираб, лавлагиси чиқиб кетди.

— Мени жуда ғалати аҳволга солиб қўйдингиз-ку, дон Фульгор, вой, тавба-ей! Дон Педродек одамнинг менга назар солиши мумкинлиги эс-хаёлимга келмаган.

— У туну кун сизни ўйлайвериб, ҳаловатини йўқотиб қўйган.

— У мендан кўра тузукроқ қайлиқ топса ҳам бўларди-ку. Комалада чиройли қизлар озмунчами? Бу гапни эшитишса, бечоралар ўкиниб қолишади.

— Унинг фикри-ёди фақатгина сиз билан банд, Долорес, бошқа ҳеч ким кўзига кўринаётгани йўқ.

— Қўйсангиз-чи, дон Фульгор, одамнинг лавлагиси чиқиб кетяпти. Бунақа гап етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган-а.

— У ўз майлини ошкор этиб юришни истамайди. Жойи жаннатда бўлгур дон Лукас, бу қиз сенинг тенгинг эмас, деб айнитишга ҳам уриниб кўрган. Педро одоб юзасидан отасига гап қайтармаган эди. Мана энди дон Лукас қайтиш қилиб, йўлингларга гов бўладиган ҳеч ким қолмади. У дарров мени совчиликка юборди. Бироқ мен вақтида келолмадим, ҳали хўжалик ташвиши, ҳали бошқа бир юмуш чиқиб қолади денг. Тўйни индинга қилсак нима дейсиз? Розимсиз?

— Вой, мунча тиқилинч? Ахир, менинг ҳеч қанақа тайёргарлигим йўқ. Никоҳ қўйлаги тиктириш керак, тўйнинг бошқа ташвишлари ҳам бор-ку. Опамга хабар қилай. Йўқ, яхшиси, бировни юбора қоламан. Минг шошганим билан, барибир, саккизинчи апрелдан олдин орқа-олдимни йиғиштириб улгуролмайман. Бугун биринчими? Саккизинчига улгурсам ҳам катта гап. Дон Педрога айтинг, яна бир ҳафта сабр қилсин.

— Бир ҳафтангиз нимаси?! Қани энди иложи бўлса-ю, у сиз билан шу бугуноқ қовушса. Никоҳда кийиладиган уст-бошнинг ташвишини қилманг, ҳамма нарсани ўзимиз жўнатамиз. Дон Педронинг мархума онаси никоҳ куни кийган ҳамма нарсасини келинимга деб асраб қўйган экан, шундоқлигича турибди. Бу оилада азалдан шундай расм бор.

— Барибир, бу ҳафта ичи иложим йўқ. Биласизми... Нима десам экан.. Сизга айтиб бўлмайдиган аҳволдаман. Вой, дон Фульгор-эй, шармандага шаҳар кенг, деб, шу гапни ҳам айтишга мажбур қилдингиз-а. Айтишга ҳам одамнинг бети қуяди. Эрта-индин бошланиб қолади. Вой, ўлмасам, вой ўлмасам!..

— Нима бўпти? Турмуш қураётган пайтда бунақа нарсаларга қараб ўтирадими? Ошиқ-маъшуқлар нафсини қондириш учун эмас, бир-бирининг васлига етиш учун интилишади. Ўртада муҳаббат бўлса, ҳар қандай қийинчиликни енгиш мумкин.

— Сиз гапимга тушунмадингиз, дон Фульгор.

— Жуда яхши тушундим Индинга тўй.

У шартта ўрнидан туриб, чиқиб кетди. Долорес эса худди ибодат қилаётгандек кўлларини чўзиб, тўйни атиги бир ҳафта орқага суришни ўтинганча қолаверди. Атиги бир ҳафта, холос!

Дон Педрога бир гапни тайинлаб қўйишни унутмаслик керак. "Оббо, азамат-эй, оббо азамат-эй, — дерди Фульгор ҳайратини яширолмай. — Уддабуронлигини қаранглар-а, бу боланинг. Қойил-э!" Никоҳ битими тузилаётганда у нотариусга эр-хотиннинг мол-мулки ўртада бўлади, деган гапни айтишни эсдан чиқармасин. Эртага эрталаб бу гапни айтиш ёдингда турсин, Фульгор.

* * *

Долореснинг фикри-ёди бутунлай бошқа нарса билан банд эди. У тоғора кўтариб, ошхонага чопди. "Иссиқ сув тезлатиб юборади. Ҳеч бўлмаса бугун кечқурун бошланса эди. Уф, барибир уч кунга чўзилади. Лекин бошқа иложи йўқ. Осмондан тушдимми бу бахт! Вой, қандай бахтли-я! Дон Педро билан тақдиримни қовуштирганимга минг катта шукр, парвардигор!"

"Кейин мендан кўнгли қолиб кетса ҳам майли", дея яна кўнглидан кечирди у.

* * *

— Топширигингиз бажарилди, дон Педро, Долорес рози бўлди. Фақат тақсир олдиндан хабарламай, тўсатдан никоҳ ўқиши учун олтмиш песо сўраятти. Вақти-соати билан ҳақини тўлашимизни айтдим. У черковнинг меҳроб-би тутдай тўкилай деб турибди, уйимдаги столимнинг аҳволи бундан беш-баттар, деб мингирлади. Мен янги стол опкелтириб беришга ваъда бердим. Шунда у бирон марта черковга кирганини кўрмаганман, деб сиздан нолиб қолди. Бундан кейин у киши биронта ибодатни канда қилмай келади, дедим. У яна нега бувиси ўлганидан буён черков солиги тўламаган, деб тиқилинч қилди. Мен ҳаммасини бирданига тўлаймиз, деб ишонтирдим. У дедим, бу дедим, ишқилиб, кўндирдим.

— Долоресдан пул сўрамадингми?

— Йўқ, сўраганим йўқ. Ботинмадим. Бу гапни эшитиб терисига сигмай кетди, бирданига ҳафсаласини гир қилиб қўйишдан кўрқдим.

— Сен ҳали ёш бола экансан-ку, Фульгор.

"Ё тавба? Мен ёш боламанми? Ёшим эллик бешга етганда-я! Ўзи ҳали она сути оғзидан кетмаган гўдаг-у, бир оёги гўрга етган одамни ёш бола дейди-я".

— Хурсандчилигини бир пул қилмай, дедим.

— Шунинг учун ҳам ёш бола экансан, деяпман-да.

— Бундан кейин ҳушёрроқ бўламан, хўжайин.

— Нариги ҳафтада бориб, Альдретегга айт, говни олиб ташласин. Бизнинг бир парча еримиз у томонга ўтиб кетибди.

— Йўқ, хўжайин, у марзани тўғри олган, гапимга ишонинг.

— Бориб унга янглишибсан, деб айтгин. Марза қийшиқ олинган. Гап талашса, говни буздириб ташла.

— Ахир тартиб-қоида бор-ку.

— Қанақа тартиб-қоида, Фульгор? Бугундан эътиборан, умуман, бундан кейин бу ерда тартиб-қоидани сен билан биз жорий қиламиз. Медиа-Лунадаги хизматкорларнинг орасида каллакесари ҳам топилар?

— Йўқ эмас.

Альдрете билан гаплашгани кетаётганинда бир-иккитасини ўзинга ҳамроҳ қилиб ол. Бориб Альдрете бировнинг хусусий мулкига кўз олайтирган, деган маънода ёки шунга ўхшашроқ бирор баҳона топиб, акт тузинглар. Унга Лукас Парамо аллақачон ўлиб кетганини, мен билан бошқача гаплашиш кераклигини уқтириб қўй.

Осмон ҳали ҳам тип-тиниқ, фақат яккам-дуккам патбулут кўзга чалинар, уларни тўзитиб юрган шамол заминга иссиқ ҳарорат уфурар эди.

* * *

У яна қамчи дастаси билан эшик қоқди, Педро Парамонинг измисиз эшик очилмаслигини билса-да, шунчаки, одат бўлиб қолгани учун тақиллатди, холос. "Ким нима деса деяверсин-у, лекин манави капалак нусха қора тугунчалар зўр ўйлаб топилган, — дея гўлдиради у. — Кўриниши ҳам чиройли".

Эшик очилгач, у остонани ҳатлаб ўтди.

— Бу ёққа ўт, Фульгор. Қалай, Торибио Альдретени бир ёқли қилдингларми?

— Тинчитдик, хўжайин.

— Энди Фрегосонинг гали. Ҳозирча унга тегмай турунглр. Бунақа нарсаларни ўйлашга вақтим йўқ — куёвлик гаштини суриш билан овораман.

— Бу ерда ҳар қадамда бир овоз, акс-садо эшитилиб туради. Комаладагиларнинг ҳаммаси бир-бирини йўқлаб чақираётганга ўхшайди. Овоз ҳувиллаган уйларда узоқ сақланиб қоларканми, ҳайронман. Ё тошларнинг тагига босилиб ётармикин-а. Кўчада кетаётганинда худди орқангдан биров пойлаб келаётгандек туюлади. Ҳали бирон нарса гирчиллайди, ҳали сингандек

бўлади. Баъзан бировнинг кулгиси эшитилиб қолади. Фақат бир пайтлари бор кучини тўглаб кулишган-у, йиллар ўтиши билан кучи қирқилгандек зўр-базўр эшитилади. Лекин барибир, ҳар бир сас-садо етиб келади. Вақти-соати билан бу овозлар тиниб қолса керак.

Дамиана Сиснерос мени Комала кўчаларидан бошлаб бора туриб, шундай деди:

— Бир неча кун қаторасига шод-хуррам овозлар эшитилиб турди. Қани бориб кўрай-чи, Медиа-Лунанинг чангини осмонга чиқарадиган қанақа ўйин-томоша бўлаётган экан, деб ўйладим. Яқин келиб қарасам, кўча-кўйда жон асари кўринмайди, худди ҳозиргидек ҳувиллаб ётибди. Кейин бирдан байрам шовқин-сурони эшитилмай қўйди. Бунинг ҳеч бир ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Вақтихушлик одамни тез толиқтиради. Шунинг учун ҳам тинчиб қолишган.

— Ҳа, бу ерларда бир-бирига айқаш-уйқаш бўлиб кетган овозлар эшитилиб туради, — дея гапида давом этди Дамиана Сиснерос. — Мен аллақачон кўрқмай қўйганман. Бирдан итлар вовиллаб қолса, акилла акиллар деб ҳўяман. Бу атрофда биронта кучук йўқлигини биламан-да. Ёки бирданига шамол туриб, барги хазонни чирпирак қилиб учуриб ўйнайди. Ўзинг кўриб турибсан, биронта дарахт қолмаган бўлса, барг нима қилсин. Бир пайтлари қанақа дарахтлар ўсарди. Эҳ-ҳа... Дов-дарахт бўлмаса, барги хазон қайдан келсин?

Фақат бировларнинг гаплашаётган овози эшитилгани ёмон. Бу овозлар бирор нарсанинг ёригидан отилиб чиқаётгандек рўй-рост эшитилади, ким гапирётганини дарров билиб оласан. Ҳозир сенинг олдинга кетаётганимда дафн маросимига дуч келиб қолдим. Мен турган жойимда "Падали бузрук-воримиз"ни пичирлаб ўқий бошладим. Шу пайт кўпчиликнинг орасидан бир хотин ажралиб чиқди-да, ёнимга келиб:

"Дамиана! Оллодан мағфират сўраб, дуо қилиб қўй, Дамиана!" — деб юзини очса бўладими. Ё қудратингдан! Қарасам, рўпарамда опам Сикстина турибди.

"Бу ерга қандай қилиб келиб қолдинг?" — деб сўрадим.

Шундай деганимни биламан, у мenden узоқлашиб, яна бояги хотин-халажга араллашиб кетди.

Опам Сикстина мен ўн уч яшарлигимда ўлиб кетган. Сен уни танитайсан. У энг каттамиз эди, биз ўн олти бола эдик. Шундан буён қанча вақт ўтганини ўзинг ҳисоблаб олаверасан. Лекин бундан чиқди, ҳали ҳам бу дунёда кезиб юрган экан-да. Сенга тайинлаб қўймоқчиман, мабодо ён-верингда бирон овоз эшитилса, чўчиб юрма тагин, Хуан Пресиадо.

— Менинг келаётганим ҳақида сизга ҳам ойим хабар бердимми? — қизиқсиниб сўрадим.

— Йўқ, менга ҳеч ким хабар бергани йўқ. Айтмоқчи, ойинг яхши юрибдими?

— Ойим қайтиш қилган, — дедим.

— А-а?! Жуда ҳам ёш кетибди-ку. Касалмиди?

— Соппа-соғ эди. Менингча айрилиққа чидолмади-ёв. Қачон қарасанг хўрсингани хўрсинган эди.

— Мана шуниси чатоқ бўлган экан. Одам ҳар гал оҳ урганида юрагининг бир парчаси узилиб тушади. Э, аттанг-а. Шундай қилиб, вафот этди, дегин-а.

— Ҳа, шунақа бўлиб қолди. Мен сиз хабар топгандирсиз, деб ўйлаган эдим.

— Менга ким хабар берарди дейсан. Қачондан бери дунёдан узилиб яшайман-ку.

— Бўлмаса, менинг бу ердалигимни қаердан билдингиз?

— ...

— Сиз тирик одамми сиз ё арвоҳми сиз, Дамиана? Жавоб беринг, Дамиана!

Мен бирданига кимсасиз кўчанинг ўртасида ёлғиз турганимни пайқадим. Қоп-қорайиб турган деразаларнинг ўрнидан ёруғликка интилган ўт-ўланнинг йўғон поялари кўзга чалинади. Сувоги кўчиб кетган деворларнинг сомон аралаш гиштлари ёмғирда ивиб, уқалана бошлаган.

— Дамиана! — дея бор овозим билан чақирдим. — Дамиана Сиснерос!

"... Ана... нерос!.. — деган акс-садо келди. — .. Ана... нерос!.."

Худди менинг овозимдан уйғониб кетгандек, кучук акиллай бошлади. Кўчанинг нариги бетида саланглаб юрган одамнинг қораси кўринди.

— Ҳов, менга қара! — дея уни чақирдим.

— Ҳов, менга қара! — у менга айнан ўзимнинг овозим билан жавоб берди.

Шу пайт қулогимга хотинларнинг гап-сўзлари чалинди. Назаримда улар яқингина жойда, муюлишда туриб пичирлашишарди.

— Анави келаётган одамни танияпсанми? Филотео эмасмикин, Аречига?

— Худди ўзи. Танимаганга олиб туравер.

— Юр, тезроқ кета қолайлик. Ёқиб қолган бўлсак керак-да, орқамиздан эргашиб юрибди. Ҳовлиқиб питирлашини қара. Қай биримизнинг орқамиздан чошиб келаётган экан-а.

— Сенинг орқангдан-да, албатта.

— Менинг назаримда у сенинг илинжингда келаётганга ўхшайди.

— Бўлди, секинроқ юравер, қолиб кетди. Ҳов, ана, муюлишда тўхтаб турибди.

— Бундан чиқди у бизга эргашиб келмаётган экан-да.

— Эргашиб келса нима бўларди? А?!

— Э, у бизни бошига урадимми?

— Хиралик қилиб, бош-кўзимизни айлантирмагани яхши-ку. У ҳақда ҳар хил бўлмағур гаплар юради. Эшитишимча, у дон Педро учун қиз топиб берар экан. Биз ундан осонгина қутулганимизга шукр қилишимиз керак.

— Рост айтасан. Бу чоли тушмағур Педро Парамонинг турқиёқ кўнгилни айнитади..

— Юр, тезроқ кета қолайлик.

— Юр, фалокатдан қутулганимиз рост бўлсин.

Тун чўкди. Ҳаммаёқ салобатли, сокин тун ҳукмига ўтди. Яна ён-веримда овозлар эшитила бошлади.

— ... Жўхори яхши ҳосил қилса, қарзларимизнинг ҳаммасини тўлайман, деяпман-ку. Ҳосил битмаса, сабр қилиб тур, тўлайман, биродар, унгача хонавайрон бўлиб кетмассан.

— Мен-ку, қисталанг қилиб келмасдим-а, лекин ўртада лабз бор-да. Бунинг устига ер ҳам сеники эмас экан, бировнинг жойини ҳайдаб қўйибсан. Бу ахволда мен билан қанақасига ҳисоб-китоб қиласан?

— Бу ер меники бўлмай кимники экан?

— Галилео ерини Педро Парамога сотибди, деган овозлар юрибди.

— Э, мен Педро Парамонинг қорасини ҳам кўрганам йўқ-ку. Биласан-ку, бу ерлар менга отамерос.

— Сен шунақа дейсан. Бошқалар бу жойларнинг ҳаммаси Педро Парамоники деб юришибди.

— Нега бу гапни ўзимга айтишмайди?

— Галилео, сени қанчалик ҳурмат қилишимни биласан. Ҳар ҳолда ёт эмас — поччамсан. Ақл-ҳушинг жойида. Ўз қайнингга ёлгон гапираётганинга ҳайронман. Ерни сотишга сотиб қўйиб, тулкилик қиляпсан.

— Қанақа одамсан ўзи, ҳеч кимга сотганим йўқ, деяпман-ку, сенга.

— Сотганмисан, йўқми, ишқилиб, энди бу ерлар Педро Парамоники. У шундай бўлишини хоҳлаган бўлса керак, тамом-вассалом. Дон Фульгор сенга учрашмадимми?

— Йўқ.

— Демак, эртага учрашади. Эртага бўлмаса индинга келади.

— Барибир муроди ҳосил бўлмайди. Охир-оқибат ё у мени бир ёқлик қилади, ё мен уни.

— Ишонмасанг ўзингдан кўр. Нима ҳам дердим, поччажон, ўлмаганларнинг у дунёси обод бўлиб, жаннатдан жой ато этсин, деб ният қилишдан бошқа иложим йўқ.

— Ноумид бўлма, қайним, ҳали дийдор кўришамиз. Менинг гамимни емай қўя қол. Онамнинг калтагини еявериб, этим пишиб кетган, унча-мунча калтакка чидайман.

— Эртага кўришгунча яхши қол, бўлмаса. Опамга айтиб қўй, сизларни-

кига кечки чойга келмайман. Кейин: "Охирги марта уникида бирга ўтирган-дик", деб юришга тоқатим йўқ.

— Майли, ўзинг биласан. Мабодо келсанг, эшигимиз очиқ, овқат тайёрлаб қўяман.

Этиқлар гурсиллаганча узоқлашишди, нағалнинг тақиллаши ҳам аста-секин тинди...

— Эртага азонда сени опкетгани келаман, хўпми, Чона. Хачирларни эгарлаб, тахт қилиб қўйганман.

— Қочиб кетганимни билса, отам адои-тамом бўлади-ку. Қариган чоғида... Агар бу шармандаликни кўтаролмай бир нарса бўлиб қолса, қўлим ёқангда кетади. Мендан бошқа кими бор унинг? Мен кетсам ҳоли нима кечади? Иссиқ-совугидан ким хабар олади? Мунча бетоқат бўлмасанг? Топиб олган гапинг: опқочиб кетаман, опқочиб кетаман. Шунча кутдинг, яна озгина сабр қил. Отам осмонга устун бўлармиди.

— Бултур ҳам худди шунақа деган эдинг. Кейин ўзинг ҳамма нарса жонимга тегди, дунёнинг нариги чеккасига десанг ҳам кетардим, лекин таваккал қилишга сенинг юрагинг дов бермайди, деб яна менга ёпишгансан. Энди бунақаси кетмайди, хачирларни топиб, тайёрлаб қўйдим. Кетасанми, йўқми?

— Тўхта, ўйлаб кўрай.

— Чона, сени қанчалик яхши кўришимни билмайсан-да. Тоқатим тоқ бўлди! хўп десанг дединг, кўнмасанг... барибир олиб кетаман!

— Мунча бетоқат бўлмасанг. Ўзинг ўйлаб кўр, отамни қандай ташлаб кетаман, ахир. Яна бир оз сабр қилайлик, беш кунлиги борми, йўқми.. Унинг кўзи юмилгандан кейин хоҳлаган жойингга кетавераман, опқочишингни кераги ҳам йўқ.

— Бултур ҳам худди шанақа деган эдинг.

— Деган бўлсам нима бўпти?

— Нима бўларди, мен чиқим қилиб, бировнинг хачирларини олдим. Уларга эгар уриб келганман, билдингми! Фақат сенга қараб турибман. Отанг сенсиз ҳам амаллаб бир кунини кўрар. Унга қарайдиган бирорта оқсоч кампир топилмайдими? Биронта меҳрибон бордир, ахир. Сен шунақа чиройли, ёш қиз умрингни хазон қилиб..

— Йўқ, ташлаб кетолмайман.

— Кетасан.

— Йўқ, деяпман-ку. У бечорага жабр бўлади. У менга бегона эмас, ўз отам-ку ахир.

— Шунақами? Майли, ўзинг биласан. Хулиананинг олдига бора қоламан, менинг ишқимда қиз бечоранинг оҳ деса ўпкаси кўрингудек бўлиб юрибди.

— Майли, борақол. Йўлингни тўсмайман.

— Шунақа дегин-а? Нима қилай, эртага келайми?

— Йўқ. Бундан кейин меникига қадам босма.

Шитирлаган, қисирлаган сас-садо, кимнингдир овози, тушукниксиз шовқин-сурон ва узоқдан элас-элас қўшиқ эшитилади.

Ёрим берган рўмолнинг гуллари

Ипак эмас, кўз ёшидан тикилган..

Қўшиқни эркакларнинг овози авжига олиб чиқар, уларга хотинлар жўр бўлаётгани сезилмас эди.

Турнақатор келаётган аравалар кўринди. Аравага қўшилган хўкизлар салмоқлаб одимлайди. Тошларга тегиб ўтаётган гилдираклар маҳзун гижирлайди. Аравакашлар худди тик оёқда ухлаётгандек судралишади.

"... Ҳар куни тонг олдидан қишлоққа чекка-чеккадан кириб келадиган"

араваларнинг гулдуросидан уйларнинг деворлари титраб кетади. Араваларга селитра, жўхори сўталари, пичан ортилган бўлади. Ёғсираган гилдиракларнинг гирчиллашидан дераза ойналари зириллаб, гафлат босиб ётганларни уйготиб юборади. Одатда бу паллада уй бекалари аллақачон ўчоққа ўт ёқиб улгурган бўлади, янги ёпилган нон иси димоқни қитиқлайди. Баъзан тўсатдан ҳавони булут босиб, шаррос ёмғир қуйиб юборади ҳам. Қарабсанки, кўклам келиб қолибди. У ерларда кўп нарса “тўсатдан” юз беради, ўғлим, бориб яшасанг кўникиб кетасан”.

Бу жойларнинг мудроқ жимлигини қуруқ араваларнинг тарақ-туруғи босиб юборади. Бир неча дақиқадан кейин қоп-қорайиб турган йўл араваларни домига тортади. Яна зулмат ва зулматдан юракни увиштирадиган сокинлик чўқади.

Мен қайтиб кетишга қарор қилдим. Қоп-қорайиб турган адирларни худди тиг ярасидек тилиб ўтган сўқмоқни тусмоллаб топиб олдим. Бу ерга юқорига қараб кетган мана шу ёлғизоёқ йўлдан келган эдим.

Тўсатдан кимдир қўлини елкамга ташлади.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз?

— Мен... ҳалиги... — отамнинг исмини айтиб юборишимга сал қолди. — отамни кўриб кетмоқчи эдим, — дея бу ёгини эплаштирдим.

— Нега ичкари кирмай турибсиз, бўлмаса?

Ичкарига қадам қўйдим. Томнинг ярми босиб тушган: чордоқнинг тўсини синиб, черепицалар майдаланиб ётибди. Уйнинг шикаст-рехтсиз қисмида турган эркак билан аёлга кўзим тушди.

— Сизлар тирик одамми сизлар ёки арвоҳми? — деб сўрадим улардан.

Аёл кулимсиради. Эркакнинг қовоғи уйилди.

— Кайфи бор шекилли, — деди эркак.

— Йўқ, қўрқиб кетганга ўхшайди, — деб қўйди аёл.

Столда ёниб турган чироқ бамбукнинг отате туридан ясалган каравот, тўқилган курси ҳамда унга ташлаб қўйилган аёл кишининг либосларини хира ёритар эди. Аёл онадан қандай туғилган бўлса шундайлигича қип-яланғоч, эркакнинг эгнида ҳеч вақо йўқ эди.

— Биров ихраб, ҳадеб эшикка бошини ураверди. Очиб қарасак, сиз экансиз. Нима бўлди?

— Нима бўлганини асти сўраманг. Яхшиси, мен бирпас ухлаб олай.

— Биз ҳам ухлаётган эдик.

— Бўпти, ётиб ухлай қолайлик.

Қоронги кеча айқаш-уйқаш таассуротларимга сув пуркагандек бўлди.

Ора-сира қулогимга узук-юлуқ сўзлар чалинар, аммо булар мен шу пайтгача эшитиб юрган бирорта калимага ўхшамас эди. Сабаби, шу пайтгача эшитиб билганларим аллақандай сассиз, пинҳон сўзлар эди; улар жаранглаб эшитилмаса-да, худди тушдагидек бемалол англайверардим.

— Ким бу? — деб сўради аёл.

— Мен қайдан билай, — дея жавоб қайтарди эркак.

— Бу ерга қандай келиб қолди экан?

— Ким билади дейсан.

— Янглишмасам, у отаси тўғрисида нимадир дегандай бўлди.

— Рост, нимадир деди шекилли.

— Балки у адашиб қолгандир? Бу ерга келиб қолган ҳалигилар эсингдами? “Адашиб қолдик, “Дунёнинг нариги чеккасига” қандай борсак бўлади”, дейишган эди. Сен умринг бино бўлиб, бунақа жой борлигини эшитмаганингни айтганинг.

— Бўлди, эсимга тушди. Қўй энди, бирпас ухлай, тонг отишига ҳали анча бор-ку.

— Бе, ҳозир тонг ёришади. Ухлаб қолмагин деб сени атай гапга соляпман. Ўзинг: саҳар-мардонда тургазгин, деган эдинг-ку. Айтганингни қиляпман. Тура қол!

— Нега энди қоронги саҳарда туришим керак?

— Мен қаёқдан билай. Кеча ўзинг: “Вақтлуроқ тургазгин”, дегансан. Нима қилмоқчилигингни айтганинг йўқ.

— Унақа бўлса бошимни қотирма. Анавининг гапини эшитдинг-ку, “Бирпас мизгиб олай”, деди-ю, таппа ташлади. Қўй, ором олсин.

Яна жимлик чўкди. Овозлар худди сувга отилган тошдек бирдан зим гойиб бўлди. Мени уйқу элита бошлади.

Яна овоз эшитилиб, ҳаловатимни бузди.

— Гим:рляпти. Хозир уйғониб кетади-ёв. Бизнинг қай аҳволда ётганимизни кўрса, ҳамма нарсани суриштира бошлайди.

— Нимани ҳам сўраб-суриштириши мумкин.

— Оғзига келган гапни сўрайди-да. Нимадир дейиши керак-ку ахир.

— Э, қўйсанг-чи. Кўрмаяпсанми, сулайиб ётибди.

— Бўлмаган гапни гапирма-е.

— Жим бўласанми, йўқми? Қанақа хотинсан ўзи?

— Ана у ёнбошига ўтирилди. Худди лахча чўгнинг устида ётгандек буралиб-суралишини қара. Бир пайтлари мен ҳам шунақа аҳволга тушганман, ҳеч эсимдан чиқмайди.

— Нима бўлган эди?

— Шунақа қийналганман-да.

— Нима деб вайсаяпсан ўзингча.

— Эсимга тушмаса вайсамасдим-а. Ановининг у ёгидан бу ёгига ағдарилиб, тўлганишини кўриб, лоп этиб ёдимга келди. Биринчи марта сен билан бир тўшакка ётган кунимиз унга ўхшаб ўзимни қўярга жой тополмай қолганман: ҳамма нарса айқаш-уйқаш — ҳам оғриқ, ҳам ўзимдан нафрат.

— Нега ўзингдан нафратланасан?

— Кўнганим учун. Катта гуноҳ қилиб қўйганимизни дарров тушундим. Балки сенинг кўнглинга бунақа ният бўлмагандир ҳам.

— Ўйлаб топган гапингни қара-ю,Эва! Ўзинг ухламаганинга яраша, бирровни ҳам ухлагани қўймайсан-а.

— Ўзинг вақтлироқ уйғот дегансан-ку, шунинг учун уйғотяпман-да. Худо ҳаққи, айтганингни қиляпман, холос. Тур, дангаса, ётаверасанми, айтган вақтинг бўлди.

— Ухлагани қўясанми, йўқми?

Эркак ухлади шекилли, жим бўлиб қолди, бироқ аёл анчагача мингирлаб ётди.

— Назаримда, тонг ёришиб қолганга ўхшайди. Ҳамма нарсани бемалол кўрса бўлади. Анави зиногарни кўриб турган эканман, демак, тонг отибди, тонг отмаса кўринармиди. Ҳали замон қуёш чиқиб қолади. Кўнглим сезиб турибди, у бировни қонига ташна қилган одамхўр, турқидан маълум. Биз уни уйга киргизиб ўтирибмиз. Бир кечага бўлса ҳам, барибир, бошпана бердик. Эртага келиб, яширгансизлар, дейишса-я. Жавобгарликка тортишса, ана ундан кейин томошанинг каттаси чиқади... Ўзини у ёқдан бу ёққа ташлашини қаранглар. Жим ётиб ухломаяпти. Бир балоси бордирки, безовта. Виждони қийналаётганга ўхшайди. Ёвуз одамнинг кўнгли нотинчлиги ҳаммага аён.

Тонг отди... Кун ёйилиб, чор атрофда ўралашган кўланкаларни тўзитиб, ҳайдай бошлади... Уч кишининг ҳароратидан уй ичи исиб, димиқиб кетган эди. Кўзларимни босиб турган қовоқларим орасидан мен ёришиб келаётган кунни илғадим.

— У ёгидан-бу ёгига ағанашини қара, — деган овоз яна қулогимга чалинди. — Худди дўзах ўтида куйдиришаётгандек безовта-я. Турқидан каллакесарлиги шундоққина билиниб турибди. Тура қол, донис! Ановингга қарасанг-чи, аламга чидолмай оғзидан сўлаги оқиб, ерда думалаб ётибди. Анчамунча одамнинг бошини еганга ўхшайди. Сен лақма, кимлигини суриштирмасданок уйингга киргизиб ўтирибсан.

— Ким бўларди, омадсиз бир гадо-да! Қип-қизил вахманинг конисан-да. Жим ётиб ухласанг-чи, биз ҳам дам олайлик.

— Ухла эмиш. Уйқи келмаса нима қилай.

— Бўлмаса ўрнингдан тургин-да, қури, овозингни эшитмай.

— Бўпти, бўпти. Бориб ўчоққа ўт ёқа қолай. Ановингга айтайми, менинг ўрнимга чиқиб ётсинми?

— Айта қол.

— Йўқ, айтмайман. Афтига қарасам, юрагим увишади.

— Бўлмаса бор, бизни тинч қўйиб, тирикчилигингни қил.

— Тўхтаб тур.

— Мунча имилладинг?

— Бўлди, кетяпман.

Аёлнинг каравотдан тургани эшитилди. Унинг яланг оёқлари ерни шип-шип босганча, бошимдан сакраб ўтди. Мен кўзимни очдим шу заҳоти юмиб олдим.

Мен уйғонганимда кун пешин бўлган эди. Ёнимда бир кружка қахва турарди. Мен уни ичмоқчи бўлдим-у, бироқ бор-йўғи икки қултум ҳўплай олдим, холос.

— Айбга қўшмайсиз-да, сизни меҳмон қилгудек ҳеч вақомиз йўқ. Уйнинг ҳамма ёғини қоқиштирганимиз билан ҳам бир тишлам нарса топилмайди...

Бу аёл кишининг овози эди.

— Ҳечқиси йўқ, — дедим уни хижолатдан қутқариш учун. — Менинг гамимни еманг. Мен очин-тўқин юриб ўрганиб қолганман. Фақат менга йўл кўрсатиб юборсангиз бўлгани.

— Қаёққа бормоқчисиз?

— Қаёққа бўлса ҳам майли, кетсам бўлгани.

— Бу ердан ўтган йўллар хоҳлаган жойингизга олиб боради. Контлига ҳам, унинг тескарисига ҳам кетган йўл бор. Мана бу йўл тўппа-тўғри тоққа олиб чиқади. Буниси қаёққа қараб кетганини ўзим ҳам билмайман, — аёл бармоғи билан томнинг ёриғига ишора қилди. — Бу ёққа қараб юрсангиз Медиа-Лунага борасиз. Бу ерда ҳамма йўллар билан кесишадиган энг узун йўл ҳам бор.

— Мен мана шу йўлдан юриб келган бўлсам керак.

— Бу йўл қаёққа олиб борар экан?

— Сайулга.

— Вой тавба! Мен бўлсам Сайул бутунлай бошқа томонда деб юрардим. Доим шунақа деб ўйлаганман. Сайулда гиж-гиж одам яшаши ростми?

— Ҳамма жойдагидек.

— Во ажабо! Биз бу ерда ёлғиз ўзимиз сўппайиб яшаймиз. Баъзан шунақа юрагим сиқиладики, бу дунёда одамлар қанақа кун кечиришаётгани ҳақида бирон-бир хат-хабар келса-чи, деб интиқ бўламан.

— Эрингиз қаёққа кетди?

— У эрим эмас, акам. Фақат бу нарсани ҳаммадан сир тутади. У қаёққа ҳам борарди. Шу атрофда ёввойилашиб кетган бузоқни кўрган экан, шуни излаб топаман деб кетган. Тагин ким билади, дейсиз.

— Бу ерда қачондан бери яшайсизлар?

— Азалу азалдан. Шу ерда туғилиб ўсганмиз.

— Бўлмаса Долорес Пресиадони танисангиз керак-а?

— Балки Донис билар. Мен одамларни камдан-кам кўраман. Остона ҳатлаб кўчага чиқмайман. Умрим мана шу тўрт девор ичида ўтяти... Умр бўйи бўлмаса ҳам у мени ўзига хотин қилиб олганидан буён аҳволим шу. Одамларнинг кўзига кўринишдан кўрқиб, қамалиб ўтираман. У гапимга ишонмайди, лекин сиз холис айтинг, жуда ҳам бадбурушман-а? — у қоронги бурчакдан ёруққа чиқди. — Афтимга бир қаранг.

Бу ҳамманикига ўхшаган сип-силлиқ юз эди.

— Мен юзингизда одамни ижиргантирадиган ҳеч нарса кўрмаяпман.

— Гуноҳ-чи? Наҳотки бетимга чаплаган гуноҳи азимни ҳам кўрмаётган бўлсангиз. Бутун вужудимга бошдан-оёқ тавқи-лаънат муҳри босилган. Ташқи қиёфам шу аҳволда. Ичим бундан бешбаттар ифлос, булганган.

— Бу ерда ҳеч ким бўлмаса, кимдан андиша қиласиз? Мен бутун Комалани кезиб, бирон кимсани учратмадим.

— Сизга шундай туюлгандир-да. У ерда ҳали ҳам одамлар яшашади. Филомено турадими? Туради. Доротеа-чи? Мелькиадес-чи, Пруденсио чолчи, Состенес-чи, эҳ-ҳа, озмунча одам борми? Мен айтган одамлар у ерда туришмайдимиз? Туришади. Ҳаммаси уйига қамалиб олишгани учун ҳеч кимни кўрмагансиз. Улар кундузлари нима қилишини сизга айтмайман, лекин нега кечаси эшикларини тамбалаб олиши менга беш қўлдек аён. Бу ерлар кечаси кўрқинчлики, нақ ўтакангиз ёрилади. Кун ботар-ботмас, кўча-кўй арвоҳларга тўлиб кетади. Гуррос-гуррос юришади. Арвоҳга дуч келишга кимнинг тоқати бор дейсиз. Дуойи фотиҳа қилиб турганимизда-ку, арвоҳлар бу

азобдан қутулишарди-я, лекин биз тоат-ибодатни йиғиштириб қўйдик: дуойимизнинг савоби қай бирига етсин. “Падари бузрукворимиз”ни ўқисак, ҳар бирига бир жуфтдан сўз тўғри келадими, йўқми — бунақада бировнинг жонини азобдан қутқариб бўладими? Бизнинг тоат-ибодатимизни олдо даргоҳида қабул қилиши ҳам гумон. Бу ерда яшаётган тирикларнинг орасида оллонинг карамига лойиқ бирон кимса топилмади. Ердан бош кўтармай яшаймиз. Бошимизни кўтариб қарасак, шармисорлигимиздан оламни зулмат босади. Энди уялган билан иш битмайди. Менга буни епископ айтган. Болаларни чўқинтириш учун келганда ҳаммасини тушунтириб берган. Мен унинг олдида тиз чўқиб, қилган гуноҳларимга иқрор бўлдим.

“Сен қилган гуноҳга афв йўқ”, деди у.

“Шармисорликдан адоий-тамом бўлдим”, дедим.

“Фақат уялган билан гуноҳ енгиллашмайди”.

“Бизни никоҳлаб қўя қолинг, епископ ҳазрати олийлари”.

“Боринг, кўзимга кўринманг!”

Ҳаётнинг ўзи бизни бир каталакка тиқиб, тақдиримизни боғлагани ва биз гуноҳга қўл урганимизни билмай колганимизни айтгим келди. Бу атрофда биздан бошқа тирик жон йўқ. Биздан зурёд пайдо бўлиши мумкин. “Яна бир айланиб келгунингизча бу ерларда динга даъват этиладиган қанча одам пайдо бўлади”.

“Ажралиб кетинглар, — дея оёқ тираб олди у. — Сизларга берадиган бошқа маслаҳатим йўқ”.

“Энди бир-биримиздан айрилиб қандай яшаймиз?”

“Бошқаларга ўхшаб яшайверасизлар”.

У шундай деди-ю, ҳачирини ниқтаб ўз йўлига кетаверди: ҳатто шафқат нималигини билмайдиган тошдек совуқ юзини буриб қарашдан хазар қилар, бу билан ўзи ҳам гуноҳ қилганини ҳаёлига келтирмасди. Шу бўйи бу ерларга қайтиб қадам босмади. Кечалари арвоҳлар изгиб юриши ҳам шундан. Ўлганида тепасида дуо ўқиб, оллодан мағфират сўролмаган шўрпешоналарнинг сон-саногии йўқ. Қандай қилиб худонинг мағфиратига сазовор бўлишни билмай бечораларнинг жони азобда. Биз тоат-ибодат қилганимизнинг барибир фойдаси йўқ — ўқиган дуойимиз инobatга ўтиши амримаҳол. У қайтиб келяпти, эшитяпсанми?

— Ҳа.

— Ана, етиб ҳам келди.

Эшик очилди.

— Нима бўлди, тутдингми?

— Йўқ, қораси ҳам кўринмайди. Фақат изини топдим. Қаерда ётишини ҳам билиб олдим. Бугун кечаси ушламай қўймайман.

— Кечаси дейсанми? Мени ёлғиз ташлаб-а?

— Ёлғиз қолсанг қоларсан.

— Ёлғиз ўзим қандай қилиб ўтираман. Сен бўлмасанг ўзимни қаёққа қўйишни билмай қоламан. Шундоқ ҳам кун бўйи юрагим сиқилиб, қон бўлиб кетаман, фақат кечаси — сен қайтиб келганингдан кейингина сал енгил тортаман.

— Бузоқни тутиб келишим керакми, йўқми?

— Сизларнинг ака-сингил эканингларни ҳозиргина билдим, — дея гапга аралашдим.

— Ҳозиргина-я? — деди у ажабланиб. — Мен буни олдинроқ билган бўлсам ҳам чурқ этмай юрибман. Сиз ҳам бекорга ўзингизни қийнаб, бу ишга аралашиб юрманг. Биз ҳақимизда ҳар хил бемаъни гапларни тарқатиб юришларини ёқтирмаймиз.

— Кўнглимда бошқача ниятим йўқ, аҳволингизни тушуниб турганим учун...

— Нимани тушунақолдингиз?

Аёл эркакнинг ёнига туриб, бўйнига қўл ташлади.

— Сиз нимани ҳам билардингиз? — деди у ҳам эркакнинг гапини такрорлаб.

— Ҳеч нарса билмайман, — дедим, — энди, умуман ҳеч нарсага ақлим етмай қолди. Келган шаҳримга қайтиб кетишни истайман, холос, — деб қўшиб қўйдим. — Иложи бўлса, қош қораймасдан йўлга тушсам.

— Мунча шошмасангиз, — деди эркак мени йўлдан қайтариб. — Бугун-

ча қолинг. Ҳадемай қоронги тушади, йўлларни ўт-ўлан босиб кетган, тоғ-тошнинг орасида адашиб кетишингиз ҳеч гап эмас. Эрталаб сизни ўзим кузатиб қўяман.

— Раҳмат.

Томнинг ёригидан бир гала қораялоқ учиб ўтгани кўринди — бу қушлар одатда шом тушгач, лекин ҳали самовий йўлларни зулмат чулғаб улгурмай учишади. Шундан кейин тун бостириб келаётганидан дарак бериб, юксак-юксакда шамол тўзғитиб юборган лахтак-лухтак булутлар сузиб ўтди. Бирин-кетин юлдузлар милтирай бошлади, кўп ўтмай ой балқиб чиқди.

Уйда мендан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Эркак билан аёл ички ҳовлига олиб чиқадиган эшикка кириб кетишганча, бутунлай қоронги тушганда қайтишди. Бу орада қандай ҳодиса юз берганидан улар бежабар эди, албатта.

Улар йўғида кутилмаган бир воқеа юз берди.

Кўча эшик очилиб, бўсағада худди оч арвоҳдек озгин, мункиллаб қолган кампир пайдо бўлди. Ичкарига киргач, у уй ичига обдон разм солди. Менга кўзи тушса ҳам ухляяпти деб гумон қилди, шекилли, ортиқча эътибор бермай, тўппа-тўғри бурчакда турган каравотга қараб юрди. Унинг остидан чарм қутини олиб, ичини ковлаштирди. Уч-тўртта чойшабни қўлтиғига қисдида, худди мени уйғотиб юборишдан қўрққандек оёқ учида юриб чиқиб кетди.

Мен иложи борича унга қарамасликка уриниб, нафасимни ичимга ютиб ётардим. Кампир чиқиб кетгач, бошимни буриб шифтга тикилдим. Томнинг ёригидан ой билан ёнма-ён милтираб турган дастлабки юлдузлар кўринди.

— Манг манавини ичиб олинг, — қулгогимнинг остида аёл кишининг овози эшитилди.

Унга қайрилиб қарашга юрагим дов бермади.

— Ича қолсангиз-чи. Бирдан енгил тортасиз. Атайлаб сиз учун апельсиннинг гулини қайнатиб келдим. Жуда ҳам кўрқиб кетибсиз. Титрашингизни қаранг. Манавини ичсангиз енгил тортасиз.

Шундоққина рўпарамда турган таниш қўлларга кўзим тушди, кейин аёлнинг юзи кўринди. Эркак унинг орқа томонида тик турарди.

— Ҳа, мазангиз қочдимиз? — деб сўради у.

— Ўзим ҳам билмайман. Кўзимга ҳар хил нарсалар, аллақандай одамлар кўринаверади. Мен кўрган нарсалар сизларга кўринмаса керак. Ҳозирнинг ўзида бу ерга бир кампир кириб, чиқиб кетди. Сизлар кўрганинглар йўқми?

— Қўй, ётаверсин, — деди эркак. — Юр, кетдик. У ўзини авлиё қилиб кўрсатмоқчи, чоғи.

— Сўрига ётқиза қолайлик. Титрашини қара, алангаи оташ бўлиб ёняпти.

— Тепасида кўп ҳам ўралашаверма. Бунақалар одамларнинг эътиборини жалб қилиш учун ўзини ҳар оҳангга солишади. Медиа-Лунада ҳам шунга ўхшаган биттаси бўларди, эртага нима бўлишини каромат қиламан, деб мақтангани мақтанган эди. Оқибат нима бўлди? Хўжайини ундан кўра устомонлигини билолмади, хизматкорининг хийла-найрангларини сезгач, имижимида тинчитиб юборди. Бу ҳам ўшанақалардандир-да. Ўзини кароматгўй кўрсатиб юрадиган бунақа “авлиё”ларни яхши биламан, қишлоқма-қишлоқ юриб, одамларни аврайди: экмайди, тикмайди-ю, доим қорни тўқ, усти бут. Фақат бизникида бир бурда нон топиб еёлмай, очдан ўлиб қолмаса бўлгани. Уни қара титроғи босилди, гапга қулоқ соляпти.

Назаримда, вақт орқага қайтиб кетаётгандек туюларди. Кўкда яна ой билан ёнма-ён милтираб турган дастлабки юлдузлар кўринди. Пат булутлар тўзғиб кетди. Қораялоқлар галаси шувиллаб учиб ўтди. Бошим узра яна гўруб шуъласида чўмилаётган осмон тўнқариғлиқ турганини сездим.

Уйлар офтоб нурига чулғаниб, кун ёришиб кетди. Тошлоқ йўлдан қадам товушларим эшитилади. “Агар тирик бўлса, донья Эдувихесни қидириб топинг”, дея тайинлайди йўлда учраган ҳамроҳим.

Кейин тўсатдан қоп-қора зулмат чўқади. Мен қандайдир уйда ётардим. Ёнимда ухляётган аёл кишининг хурраги эшитилади. Эндигина кўзи илинган ё ўзини ёлгондан уйқуга солиб ётгани учун нафас олиши пайдар-пай. Сўри

бамбукдан ясалган, остимиздаги тўшакка бирор марта ҳам офтоб тегмаган бўлса керак, гупиллаб шиптир ҳиди келади. Ёстиқ ўрнига дағал матодан тикилиб, ичига каноп толасими ёки жунми тиқилган қоп қўйилган — худди гўлага бош қўйиб ётганга ўхшайсан.

Аёлнинг яланғоч сони тиззамга тегиб кетди, юзимга унинг илиқ нафаси урилганини сездим. Сомонли гиштдан ҳам қаттиқроқ ёстиққа тиралиб қаддимни ростладим.

— Ухлаётганингиз йўқмиди? — сўради аёл.

— Уйқум келмаяпти. Қуни билан роса ухлабман-ку. Акангиз қани?

— Ўзининг ташвишлари билан юрибди. Қаёққа бормоқчилигини ўзингиз эшитдингиз-ку. Бугун қайтиб келмаса керак.

— Барибир кетибди-да. Сиз ёлғиз ташлаб кетмагин, деб ялинган эдингиз-ку.

— У гапимга қулоқ солармиди. Энди қайтиб келмаса ҳам керак. Уларнинг ҳаммаси шу-ку: бири у ёққа боришим керак, дейди, бири бу ёққа... Шу бўйи қайтиб қорасини ҳам кўрсатишмайди: узоқ-узоқларга бош олиб кетишади, шекилли. Анчадан бери бунинг ҳам хаёли бузилиб юрган эди. Сизни кўриб, жуфтакни ростлаб қоладиган пайти келганини тушунган. Назаримда иккаламининг ҳам тақдирини мени сизнинг илқингизга топширди-ю, кетди ворди. Қулай имкониятдан фойдаланиб қолди. Бузоқни бизни чалгитиш учун ўйлаб топган. Мана кўрасиз — энди у қайтиб келмайди.

Мен кўнглим айниб кетяпти, бирпас очиқ ҳавога чиқиб келай, демоқчи бўлиб туриб:

— Ташвишланманг, қайтиб келади, — деб юборганимни ўзим ҳам билмай қолдим.

Аста ўрнимдан турдим.

— Сизга озгина егулик пишириб қўйдим, — деди аёл. — Ошхонага кирсангиз, ўчоқда турибди. Бир тишламгина бўлса ҳам ҳарна дармон-да.

Чиндан ҳам ошхонада бир бўлак дудланган гўшт билан қўрга кўмиб қўйилган уч-тўртта тортильза бор эди.

— Бошқа тузукроқ нарса топишнинг иложи бўлмади, — ичкаридан аёлнинг овози эшитилди. — Бу нарсаларни ҳам опамга ялиниб-ёлвориб, онамдан қолган чойшабларга зўрга алмаштириб олдим; ҳали яп-янги эди-я. Опам ўша чойшабларни опкетгани келган. Боя Дониснинг олдида индамадим, сизнинг ўтакангизни ёриб юборган кампир менинг опам.

Юлдузлар чарақлаб турган осмон бахмалдек қоп-қора. Ойнинг ёнгинасида милтираётган юлдуз бошқаларидан кўра кўпроқ ёғду таратаётганга ўхшайди.

— Менинг овозимни эшитяпсанми? — дея шивирлаб сўрадим.

Шу заҳоти унинг овози келди:

— Қаерларда юрибсан?

— Мен сенинг униб-ўсган ватанингдаман. Ёшлик чоғингда бирга юрган таниш-билишларинг орасидаман. Ҳаммасини кўриб тургандирсан?

— Йўқ, ўғлим, мен ҳеч нарса кўраётганим йўқ.

Онамнинг овози курраи замин бўйлаб таралиб, оламнинг худудсиз кенгликларига сингиб кетарди.

Мен яна аёл ётган хонага қайтиб кирдим.

— Мен ерда, кечаги жойимда ёта қолай, — дедим. — Сўрингиз биқинларимни тешиб юборди. Агар бирор нарса керак бўлса, айтарсиз.

— Донис энди қайтиб келмайди, — деди аёл. — Кўзларидан билиниб турувди. У мени ташлаб қочиш учун пайт пойлаб юрган эди. Энди менинг ташвишим сенинг гарданингга тушди. Ё бунақа ташвишга тоқатинг йўқми? Бу ёққа ке, ёнимга ўтиб ёт.

— Менга ер ҳам бўлаверади.

— Сўрига чиқиб ёт. Ерда сувараклар гимирлайвериб, уйқу бермайди. Ўрнимдан туриб унинг ёнига чўзилдим.

* * *

Ярим кечаси иссиқдан нафасим қайтиб уйғониб кетдим. Қора терга тушиб кетибман. Аёлнинг вужуди балчиққа айланишга тайёр турган ипириқчи нарсалар илашган бир замбил лойга ўхшарди. Ундан келаётган бадбўй ис ва тердан нафасим қайтгудек бўлиб, питирлардим. Лоақал нафас ростлаб олишга ҳаво етишмасди. Не машаққат билан ўриндан турдим. Аёл ухлар, худди жони ҳалқумига келиб қолгандек хирқираб нафас оларди.

Тунги салқинда ором оларман, деган илинжда ташқарига чиқдим. Бироқ барибир, ҳаммаёқдан иссиқ ҳовур уриб тургандек туюлаверди. Ҳаво қуриб кетган; туллари ҳам бу жазира ловуллаб ётибди — енгил нафас олиш туғул, одам бўғилиб қолай дейди.

Бир чимдим ҳаво ҳам йўқ. Мен ўзим чиқарган нафасни қайтадан симирар, у ҳавода ёйилиб кетмаслиги учун қўлларим билан оғиз-бурнимни пана қилиб олган эдим. Илқ нафасим кафтларимни қитиқларди. Бироқ, барибир, нафас олиш борган сари қийинлашарди. Ниҳоят энг сўнги ҳаво зарралари бармоқларим орасидан сизиб бўшлиқ қаърига сингиб кетди.

Тамом, вассалом.

Тепамда кўпчиган оппоқ булутлар пайдо бўлди-да, мени ўраб-чирмаб олди, уларнинг кўпикдек момик қучоғида гарқ бўлиб кетдим. Охирги марта кўрган-билганим — шу.

* * *

Мени бўғиб ўлдиришди, деяпсан-а, Хуан Пресиано? Ахир, биз сени Дониснинг уйдан аңча наридаги майдондан топиб олдик-ку. Тепангда турган Донис у ўзини ўликка солиб, жиннилик қиялпти, деди. Икковлашиб сени айвонга олиб кирганимизда аллақачон кесак бўлиб қолган экансан; тананг букчайиб, юзинг бир томонга тортиб кетган — ўтакаси ёрилиб ўлган одамнинг афти шунақа бўлади. Ўша куни кечаси нафас олиб бўлмасди, деяпсан. Агар нафас олиб бўлмаса, сени қандай қилиб кўтариб юрганмиз, кўмишга кучни қайдан олганмиз. Қўриб турибсан-ку, сени лаҳадга қўйдик.

— Рост айтасан, Доротео. Отингни Доротео дединг-а?

— Нима фарқи бор. Отим-ку Доротео. Лекин аслида ҳаммаси ҳам бир.

— Тўғри, Доротеа. Ростини айтсам, мени шивирлаган овозлар ўлдирди. Тушуниб бўлмайдиган овозларнинг шивир-шивири.

“... У ерда сен дунёда мен учун ардоқли бўлган ва мен суйган ажойиб нарсаларни кўрасан. Менинг она юртим. О, у ерда мен қандай гаройиб тушлар кўрардим, юрагим ширин орзулардан орзиқиб кетарди. Бизнинг қишлоқ шундоққина яланглик тепасида кўр тўкиб турган қир-адир ёнбагрига жойлашган; ҳамма ёғи бог-роғ, дов-дарахтларнинг кумушдек товланган япроқлари оҳиста қарсак чалиб, худди энг тотли хотираларингни багрига яширган тилсимдек ўзига чорлагани-чорлаган. У ерларни кўрганингдан кейин абадул-абад қолишим керак бўлган жой шу экан, дейишинг турган гап. У ернинг субҳи-содиги худди ўтган кундагига ўхшаш — бир-бирдан фарқ қилмайди, ёришиб келаётган тонг ҳам, чошғоҳ ҳам, шом пайти ҳам сира ўзгармайди. Фақат ҳавоси бўлакча — яйраб нафас оласан, чунки у ернинг ҳавоси ажойиб, ҳавосига монанд нарсаларнинг туси ҳам бўлакча. У ерда ҳаётнинг йўриги ҳам бошқача, у сенга афсоналар сўзлаётганга ўхшайди, сен сеҳрланиб қулоқ тутасан ва пировардида ҳаётнинг ҳеч қачон тинмайдиган боқий даъватидан бошқа нарсани эшитмай кўясан...”

— Гапимга ишонавер, Доротеа, мени шивирлаган овозлар ўлдирди. Олдинига кўрқиб кетдим, ўлимга таслим бўлаётганимни сездим-у, бироқ унга қарши туришга чоғим келмади. Кейин пичирлаган овозлар эшитилди-ю, мени адоий тамом қилди.

Гапинг рост, майдонга қараб кетаётган эдим. Қаердадир бир жойда шовқин-сурон эшитилгандек бўлди, одамларнинг овозини тусмоллаб юравердим.

Бошим гувиллаб, оёқда туришга чоғим келмас, йиқилиб тушмаслик учун деворларни пайпаслаб борардим, худди оёқда эмас, қўлимда юриб кетаётганга ўхшадим. Деворлардан тушуниқсиз сас-садолар эшитилар, улар куйиб-пишиб ниманидир гапирётгандек туюларди. Девор ёриқларидан, ҳар бир тешикдан, ҳатто кўчиб кетган сувоқдан ҳам садо чиқарди. Бу одамларнинг овози бўлиб, мен зўр бериб, улар нима деяётганини илғаб олишга уринардим, бироқ ҳаддан ташқари секин, тушуниқсиз тарзда айтилган бу сўзлар, бировнинг шунчаки оғзидан чиқиб кетган гапимикин ё қулогим шанғиллаб кетаётганмикин, деган хаёлга ҳам бордим. Мен деворга суянмай, кўчанинг ўртасига тушиб олсам ҳам овозлар таъқиб этиб келаверди. Улар дам ёнгинамда, дам олдинда, дам орқамдан эшитиларди. Энди иссиқдан нафасим қайтмас, аъзо баданим бузлаб кетган эди. Менга ўнидан жой бериб, кўз олдимда терои қоришиб, балчиққа айланган аёлнинг уйдан чиққан заҳотим совқота бошладим, қанча тез юрганим сайин совуқ аъзои баданимдан ўтиб, туқларим тиккайиб кетарди. Жунжикиб, изимга қайтмоқчи ҳам бўлдим, назаримда ҳозиргина қочиб чиққан уйнинг остонасидан ҳатлашим билан баданимга иссиқ югурадигандек туюларди. Бироқ яна бир неча одим ташлаганимдан кейин совуқ ич-ичимдан чиқиб кетганини — томирларимда қоннинг оқиши сусаяётганини ҳис этдим. Мен қаттиқ кўрққанимдан шу аҳволга тушганимни англаб етдим. Майдондаги одамларнинг бақириб-чақириги борган сайин авжга чиқар, кўнглимда уларнинг ёнига етиб олсам ўзимга келиб қоларман, деган илинж бор эди. Мени майдондан топганилар бежиз эмас. Демак, Донис барибир қайтиб келибди-да. Ҳалиги хотин энди унинг дийдорини кўриш насиб қилмайди, деб ич-этини еяётган эди...

— Биз сени эрталаб кўриб қолдик. Донис қаёқдан пайдо бўлганини ўзим ҳам билмайман. Сўраб, суриштирганим йўқ.

— Мен очиқ майдонга келдим-да, тим тагига ўтиб, устунга суяндим. Бирон тирик жон кўринмас, лекин худди бозор қайнаётгандек шовқин-сурон қулоқни қоматга келтирарди. Бировнинг овозини фарқлаб нима деяётганини тушуниш қийин, ҳамма нарса қоришиб, гувиллаб эшитиларди. Шамол кутурганда шундай бўлади; на дарахтнинг ўзи, на шох-шаббаси кўринади-ю, бироқ гувиллаши оламни бузади. Мен жойимда қимир этмай туравердим. Майдонни бошига кўтарган бақириб-чақириқ тўсатдан жамланиб, менга яқин келди-да, худди асалари уясидек қулогим остида гувиллай бошлади. Мен аниқтаниқ айтилган айрим сўзларни илғаб улгурдим: “Оллодан бизга мағфират сўраб, ибодат қил”. Бу сўзлар менга қарата айтилган эди. Юрагим шув этиб, жоним ҳалқумимга келди. Шунинг учун ўлигим майдонда қолган.

— Бу ерга бекор келибсан. Жимгина уйда ўтиришдан керак эди.

— Айтдим-ку, Педро Парамони кўрмоқчи эдим деб. Нима бўлганда ҳам отам-ку. Лекин бу ерга хомхаёл билан бошим айланиб келиб қолганимни тушуниб турибман.

— Ҳақиқатан ҳам бошинг айланиб келиб қолибсан. Лекин бу хомхаёл сенга қимматга тушибди. Мен ҳам ўз вақтида бунақа нарсанинг жабрини тортганман: ёруғ дунёда керагидан ортиқча умргузаронлик қилганман. Ўғлим учун яшаб, қарзимни узганман. Болам бор деб ўзимни овутиб юрсам, бу хомхаёл бўлиб чиқди, қоққан қозиқдек ёлғиз эканман, болам ҳам йўқ экан. Ўлганингдан кейин ҳамма нарсани бир бошдан ўйлаб, тушуниб олишга вақтинг бемалол етиб ортаркан. Парвардигор ёруғ оламда бола топиб ўстиришим учун бошпана ҳам бергани йўқ. Фақат умрдан қисмади; шунақа узок яшадимки, охир-оқибат, қачон ҳаққа етаркинман, деб ўйлай бошладим. Умримни шамол учириб ўйнаган ҳазондек кўним билмай сарсон-саргардон ўтказдим, азоб-укубатдан бўлак нарсани кўрмаган кўзларим ҳадеб чор-атрофга аланг-жалаңг боқар, назаримда, одамлар менинг боламни ўғирлаб, яшириб қўйгандек туюлаверарди. Агар фалокат босиб туш кўрмаганимда бу гаплар йўқ эди. Умримда икки марта туш кўрганман — бир гал дорилфанода, иккинчи сафар дорилбақода. Биринчи тушимда бола туғиб, уни эркалаб юрган эмишман. Ёруғ дунёда қанча яшаган бўлсам, шундай бўлганига астойдил ишонганман. Уни сира қўлимдан қўймадим; боламнинг бадани иссиқ, мимиқдек қўлчалари дўмбоққина, лаблари гунчадек, кўзлари мунчоқдек эди. Кейин ухлаб ётганда бармоқлари билан киприқларини қайираётгандек, юраги кафтимга дукирлаб ураётгандек туюлаверди. Бу нарсани тушда эмас, ўнгим-

да кўрган бўлсам нега ишонмай, ахир. Жигарпорамдан сира айрилмасдим, қаерга бормай шол рўмолимга ўраб, олиб юрардим. Кейин у бирданига йўқолиб қолди. Бу ерга келганимда эса хато юз берган экан, ўзинг мушфиқ, бироқ тубинг тош қилиб яратилган экансан, дейишди. Адашиб кетишганмиш. Бу мен кўрган иккинчи туш. Ўғлим у дунёдаги фаришталарнинг орасида эмасмикин, деб қараб чиқдим. Кўзларим нигорон бўлиб изладим. Афсуски, болам уларнинг орасида ҳам кўринмади. Фаришталарнинг турқи-таровати бир хил, бир-биридан ажратиб бўлмас экан. Юрагим эзилиб, сўраб-суриштиришга тушдим. Тўсатдан ёнимга фаришталардан бири келди-да, чурқ этмай ичимга қўлини тиқиб юборса бўладими, ўзим ҳам ҳайрон бўлиб қолдим; унинг қўли баданимга эмас, юмшоқ мумга ботиб кетгандек бўлди. Қўлини сугуриб олди-да, худди ёнғоқнинг пўчоғига ўхшаган ғалати бир нарсани кўрсатди. “Мана ўзларининг аъмал ҳужжатларини кўриб қўйсинлар”, деди.

Улар жуда ғалати гапиришар экан-у, лекин бир амаллаб тушунса бўларди. Мен эндигина гапга оғиз жуфтлаб, бу менинг ошқозоним-ку, умримда бирор марта тўйиб овқат емаганим учун у шунақа қуриб, қовжираб қолган, демоқчи эдим, бошқа бирови шартта елкамдан тутамлаб дарвозадан итариб чиқарди. “Бор, қизим, ёруғ оламнинг неъматларидан тузукроқ тотгин, олло таоло буюргандек яшашга ҳаракат қилсанг, гуноҳларингдан тезроқ фориғ бўласан”.

Бу менинг аршда кўрган тушим. Бу тушни кўрганимдан кейингина ҳеч қачон бола кўрмаганимни англадим. Лекин бу шафқатсиз ҳақиқатни жуда ҳам кеч, қариб-чуриб, бир оёғим тўрда-ю, иккинчиси гўрга етгандигина тушундим. Худо урса, қўшқўллаб уради деганлари рост экан, одамлар узоқ-яқинга бош олиб кетиб, бу жойлар ҳувиллаб қолди. Одамлар кўчиб кетишгач, менинг шўрим қуриди — мен улар берган хайр-садақа билан тирикчилик қилардим-да. Ўтириб, ўлимимни кута бошладим. Сени топганимиздан кейин менинг сўнгаларим ҳам лаҳадга кириб, хотиржам бўлди. Бировнинг оёғига ўралашиб, халақит бермаганимдан кейин суякларим сочилиб ётганини ҳеч ким пайқамаса керак, деб ўйлаган эдим. Ўзинг кўрдинг-ку, мени кўмишга бир сиқим ҳам тупроқ кетгани йўқ. Сен билан бирга кўмиб қўя қолишди, ортиқча жой ҳам эгалламадим, бир бурчакка қисилиб, қучоғингга жой бўлдим. Аслида-ку, сен мени эмас, мен сени кўлимда кўтариб юришим керак, а. Жим! Ер юзида ёмғир ёғяпти шекилли. Шитирлашини эшитяпсанми?

— Менинг назаримда кимдир устимизга чиқиб тепкилаётганга ўхшайди.

— Парво қилма. Энди бировдан кўрқмасанг ҳам бўлади. Бу ерда ҳали кўп ётамиз, баҳри-дилинг очиладиган нарсаларни эслашга ҳаракат қил.

Тонгга яқин дастлабки йирик-йирик томчилар сепалай бошлади. Ёмғир томчилари қуриб, қовжираб ётган ерни тарсиллатиб саваларди. Қанотлари ерга тегай-тегай деб учиб ўтган мазахчи қуш худди бешикка беланган боладек чирқираб йиғлади, сал гарига боргач, тинка-мадори қуритган одамдек уф тортди, ёришиб келаётган уфқ сари қанот қоқиб, борган сари узоқлашаркан, аввалига чуввос солди, кейин хандон ташлаб кулаётгандек шақшақлади ва пировардида яна чуқур уф тортди.

Палахса-палахса ҳайдалган ерга сингаётган обираҳмат сувини томоша қилгани чиққан Фульгор Седанонинг димоғига гуп этиб намхуш ҳаво урилди. Қувонганидан Фульгорнинг кўзлари чарақлаб кетди. У қадрдон тупроқ исини ҳузур қилиб, қайта-қайта симираркан, мамнун илжайди.

“Қара-я! Насиб этса, бу йил ҳам баракали йил бўлади. — Бирпас жим қолгач, яна кўшимча қилди. — Қуй, қуявер, ёмғир! Иложи борича челақлаб қуй. Кейин ҳов анови ёқларга ҳам обираҳмат сеп, қара, сен бемалол яйраб ёғишинг учун биз қанча янги ер очиб қўйибмиз”.

У яйраб кулди.

Мазахчи қуш эса ҳудудсиз далаларни айланиб чиққач, инига қайтди. Фульгорнинг тепасдан учиб ўта туриб қаттиқ чинқириб юборди.

Ёмғир челақлаб қуя бошлади, чет-четлари ёришиб келаётган осмонни қайтадан қора булут босди, аста-секин чекинаётган нимқоронгилик баттар қуоқлашди.

Ёмғирда туравериб, занг босган темирнинг гирчиллагани эшитилди — Медиа-Лунанинг улкан дарвозаси лангиллаб очилди. Ичкаридан ёмғирпўш ёпинган икки юз қўриқчи жуфт-жуфт бўлиб чиқиб келди-да, турли томонга от чоптириб кетди.

— Энемедиодаги подаларни Эстагуанинг нарёгидаги эски яйловга қўчиринглар. Эстагуадаги молларни Вильмайо адирларига ҳайданглар, — дея чўпонларга қайта-қайта тайинлади Фульгор. — Тезроқ бўлинглар, болалар, сел келяпти. Офат кутиб турмайди.

У биттагина гапни такрорлайвериб чарчади; дарвозадан ҳаммадан кейин чиқаётган отлиқлар фақат: Бу ёқдан-у ёққа, у ёқдан адирга”, деган сўзларнигина тушунишди, холос. Отлиқлар топшириқни анлаганини билдириб, қўлини сембреросининг айвонига тегизиб қўярди.

Хали охириги хизматчи чиқиб улгурмай, дарвозадан Мигель Парамо отини ўқдек учуриб кириб келди. Жиловни тортмасданоқ эгардан сакраб тушаркан, сал бўлмаса Фульгорнинг оёғини босиб олай деди. Жилови бўш қўйилган жонивор отхона томонга бурилди.

— Қаллаи саҳарлаб қаёқдан келяпсиз?

— Гунажинни соққани бордим.

— Қанақа гунажин?

— Топгин-да.

— Бунинг бош қотириб ўтирадиган жойи йўқ. Доротеадан бошқа кимнинг ҳам олдига боришингиз мумкин. Сиздек йигит ёпишиб турса, жони кириб кетса керак ўзиям.

— Вой эси паст-эй. Лекин каллаварамлигинг учун сен айбдор эмассан, албатта.

У шундай деди-ю, шартта бурилиб нонушта қилгани ошхонага кириб кетди; этигининг товонига ўрнатилган ниқтагични ечиб қўймади ҳам.

Учоқ бошида Дамиана Сиснерос куйманарди.

— Тонг отмасидан қаёқдан келяпсан? — у ҳам айнан Фульгорнинг саволини берди.

— Ўзинг билган жойдан. Ўйнашларимнинг олдига бориб, лақиллаб келдим.

— Жаҳлинг чиқмасин, Мигель, мен шунчаки сўрадим қўйдим-да. Кечирасан. Қуймоқ қилиб берайми?

— Қуймоқ бўлса ҳам, чала пиширилган тухум бўлса ҳам барибир.

— Сендан тўгриликча гап сўраяпман-ку, Мигель.

— Бўпти, мен ҳам сенга зарда қилаётганим йўқ. Менга қара, “Ҳасратнинг қази” деб лақаб қўйишган Доротеани танийсанми?

— Танийман. Гаплашмоқчимисан? Анови эшикнинг орқасида — ҳовлида ўтирибди. Ҳар куни азонлаб келади, бирон егулик бериб қўямиз. Сал эси чатоқроқ: латта-путтадан қўғирчоқ ясаб, шол рўмолига ўраб олибди, қўлидан қўймай, худди боладек папалаб, алла айтиб юради. Бошига кулфат тушиб, шунақа бўлиб қолган шекилли, нима бўлганини ўзи ҳам гапирмайди, биров ҳам билмайди. Тиланчилик қилиб кун кўради.

— Шошмай тур, ярамас чор! Дунёга келганинга пушаймон қилдирмасамми ҳали.

Мигел бу эси паст кампирнинг бирор ёрдами тегиб қолмасмикан, деган хаёлга борди. Ўйлай-ўйлай ундан қандай фойдаланиш йўлини топди.

— Бу ёққа кел-чи, — деди у эшикни очиб, Доротеани имлаб чақираркан. — Сенга айтадиган битта гапим бор.

Улар нима тўғрисида гаплашгани қоронги, бироқ ошхонага қайтиб кира туриб, Мигель мамнун бўлганидан кафтини кафтига ишқади.

— Қани, опке бу ёққа қуймоғингни! — деди у Дамианага қараб. — Бугундан бошлаб мен нима есам, Доротеага ҳам шуни берасан. Ташвишланмай қўя қол, у бизнинг хону монимизни еб битирмайди.

Фульгор Седано эса омборларни айланиб, қанча жўхори қолганини чамалаб кўрарди. Янги хирмон кўтаришга ҳали талай вақт бор, тўғрироғи, эндигина уруғ тикилди. “Бултурдан қолган дон етармикин?” — ташвишланиб кўнглидан кечирди Фульгор. Кейин хаёли чалғиб, Мигель ҳақида ўйлай бошлаганини ўзи ҳам сезмай қолди. “Қип-қизил ташвиш бўлди-ку бу бола. Худди отасининг ўзи-я. Қадам олиши жуда ҳам бежо. Бунақада қулоғи остида қолиши ҳеч гап эмас. Буниси ҳам етмагандек бировнинг бошини еганга ўхшай-

ди, кечаги одамлар унинг айбини айтишга келишган экан, шипшитиб қўйиш эсимдан чиқибди. Бунақа бўлаверса...”

У оғир тин олди-да, молларни кўчиргани кетган одамлар шу тобда қаерларга етган бўлиши мумкинлигини тусмолламоқчи эди, Мигелнинг отига кўзи тушиб, фикри чалғиди. От тепасига тикан қадаб чиқилган деворга ҳадеб тумшугини ишқарди. “Эгарини ҳам олиб қўймабди, — ранжиб кўнглидан кечирди Фульгор. — Олиб қўймайди ҳам. Дон Педро кунига ярайдиган нарсанинг қадрига етади, завқи келганда уни мақтаб шеър тўқиб юборадиган одати ҳам бор. Лекин Мигелни талтайтириб чакки қиляпти. Ўғлининг кечаги қилигини айтсам: “Шу ишни мени қилган деб ҳисобла, Фульгор, дейди-я. Одам ўлдириш ҳазил эканми! Бунинг учун қатъият керак. Мигель ҳали бола-ку, қўлидан келармиди. Қўлидан келишдан ташқари кўкрагида юракнинг ўрнида мана бундай, — у катта харсангни кучоқламоқчидек қулочини ёйди, — чакмоқ тош бўлиши керак, билдингми? Мабодо у бирор айб қилса, менга тўнкаб қўявер”.

— Мигелингиз сизга ҳали кўп ташвиш орттиради, дон Педро. Жанжални пулга сотиб олади. Бўлар-бўлмасга уруш чиқаради.

— Ҳечқиси йўқ, сал яйраб юрса-юрибди-да. Ҳали гўр-ку. Нечага кирди ўзи? Ўн еттига шекилли, а, Фульгор?

— Шунақа шекилли... Назаримда кечагина тугилгандай, уни сизнинг олдингизга кўтариб келишган эди... Ҳаммаси ҳам майли-я, лекин у ерга урса, осмонга сапчийди, худди вақтдан ҳам ўзиб кетмоқчидек ҳовлиққани-ҳовлиққан. Ишқилиб, охири бахайр бўлсин. Вақти-соати келиб, бу гапларимни эслайсиз ҳали.

— Ҳечқиси йўқ, Фульгор. Ёш бола-ку ҳали у, гўдақдан ҳам хафа бўладими, киши.

— Айтдим-қўйдим-да, дон Педро. Кеча Мигель эримни ўлдирди, деб келган хотиннинг йиғлашини кўрганингизда эди, шунақа эзилиб кетганки, энди ҳеч нарсадан тап тортмайди. Мен одамдаги дунени ағдар-тўнтар қилиб юборадиган бунақа кучни бир қарашдаёқ биламан, бу хотин ичига динамит тиқилган бомбага ўхшайди — яқин келсанг портлайди. Мен хун тўлаймиз деб, эллик гектолитр жўхори бермоқчи бўлдим. Кўнмади. Начора, бўлмаса, бошқа бир иложини топиб хун тўлаймиз, — дедим. У гапимга қулоқ солгани ҳам йўқ.

— Унинг эри ким эди?

— Танимайман. Бутунлай нотаниш одамлар.

— Ундай бўлса, уларни дунёда йўқ, умуман бўлмаган деб ҳисоблагинда, бу гапни каллангдан чиқариб ташла.

Фульгор омборларни кўздан кечириб юрибди. Жўхоридан илиққина ис таралади. Иш бошқарувчи бир сиқим дон олди; узоқ сақланса ҳам уринмаган сархил жўхори. Дон-дуннинг қанчага етишини кўзи билан чамалаб чиққач, хотиржам бўлди. “Бемалол етади. Бундан бу ёғига ўт тез кўкаради, молларга ем бериш шарт эмас. Етиб ортади ҳам”.

Омбордан чиқа туриб, қоп-қора булут босган осмонга кўз ташлади. “Бир ёгса сурункали ёгади энди”. Бу фикр миясига қаттиқ ўрнашиб қолди.

— Ер юзида ҳаво айниди шекилли. Онам бу ерларда ёмғир ёғиб ўтса, ҳаммаёқ чиннидек ялтираб кетади, ҳавони ёзитаётган куртакларнинг гароватли иси тутиб кетади, дер эди... Қора-қура булутлар худди довул пайтидаги тўлқинлардек ёпирилиб келади-да, бирданига заминни босиб тушгудек бўлади, шаррос ёмғир қуйиб ўтганидан кейин ҳамма нарса ўзгариб, ёшариб кетади... Онагинам-а... Унинг болалиги ҳам, ҳаётининг энг мунаввар кунлари ҳам шу ерда ўтган. Лоақал ўлимидан олдин киндик қони томган қадрдон жойларга қайтиб келиш насиб этмади. Ҳеч бўлмаса сен бориб кўргин, деб мени юборди. Ажабо, бу ерга келиб, осмоннинг ранги қанақалигини ҳам билмабман-а, Доротеа. Э, аттанг-а... Унинг ранги онам кўрганда қандай бўлса, шундайдир-а?

— Билмадим, Хуан Пресиано. Мен умр бўйи ердан кўз узмай яшаганман, осмоннинг ранги қанақалиги эсимдан ҳам чиқиб кетган. Бошимни кўтариб қараганимда бирон нарсани илгаримдим. Кўзларимнинг нури қолмаган,

осмон эса жуда ҳам узоқ, ўз йўлимни топиб юрганимга шукр қилиб яшай-верганман. Бунисини оз деб Рентериа тақсир, сени арши аълога яқин йўла-тишмайди, сен у дунёнинг ҳузур-ҳаловатидан маҳрумсан, дедилар. Ундай бўлса осмонга тикилганимдан нима фойда, деб ўйладим.. Тўғри, қулогимгача гуноҳга ботганман, лекин тақсиримнинг бундай дейиши жоизмиди. Шундоқ ҳам бутун умринг азоб-уқубатда ўтади, зора у дунёда роҳат-фароғат кўрсам, деган илинж билан яшайсан. Сен учун жаннатнинг эшиги ёпилгач, бу ёқда бошқаси — жаҳаннамнинг эшиги очилар экан, ундан кўра дунёга келмай кўя қолганинг яхши эмасми.. Мен учун арши аъло — суякларим ҳузур қилиб ётган мана шу жой, Хуан Пресиадо.

— Рухинг-чи? Рухинг қаёққа кетди деб ўйлайсан?

— Ер юзида тентираб юргандир-да. Менинг руҳимга ўхшаб тавбасига таянмаганлар камми? Гуноҳларим мағфират этишини сўраб, биронтаси тоат-ибодат қилмасмикан, деган илинжда тирикларнинг орасида юрибди. Қийноқда қолгани учун мендан хафа. Лекин мен парвойимга келтирмайман, энди бир камим унинг гамини ейишим қолувди. Виждонимни қийнайвериб, менга кўп азоб берди, энди бўлар, бу ёғига тинчгина дам олай. Не азобда топиб еган ҳар бир бурда нонимни заҳар-заққум қилган эди, кечалари уйқумни қочириб, кўзимга жаҳаннам ўтида қоврилаётган одамларни, яна алланима балоларни кўрсатиб, ваҳимага солган эди. Ўлимимни кутиб жимгина ўтириб олган эдим, бундай қилма, бир кун бўлса ҳам кун кўр, тирикчилик гамини е, деб ялиниб-ёлворишга тушди. У бечора қандайдир мўъжиза юз бериб, гуноҳлардан фориғ бўлишимдан умидвор эди. Бироқ мен жойимдан қимир этмадим. “Борар жойимга етиб келдим, — дедим руҳимга. — Энди бир қадам ташлашга ҳолим қолмади”. Шундан кейин учиб кета қолсин, деб секингина озгимни очдим. Шу заҳоти руҳим танамни тарк этди. Бу нарсани юрагимга бориб туташган томирдан қўлимга қон сачраганидан билдим.

Эшикни гумбирлатиб уришса ҳам у ҳадеганда оча қолмади. Биргина уни-кини эмас, балки ҳамма эшикларни бараварига тақиллатиб, одамларни уйғотишарди. Дарвозага қараб югурган Фульгор бирдан тўхтади — уни қадам олишиданоқ таниди — изига қайтиб яна эшик қоқмоқчи бўлди-ю, бироқ фикридан қайтиб, чопиб кетди.

Тушуниқсиз, бўғиқ овозлар, жуда ҳам оғир юкни кўтариб келишаётган-дек эҳтиёткорлик билан ташланган салмоқли қадам товушлари ва яна англаб бўлмас ҳар хил сас-садо эшитилади.

Бирданига отасининг ўлими ёдига тушди. Ўша куни ҳам худди шунақа тун оғиб қолган, фақат эшиклар ланг очик, худди ҳозиргидек маънос бир тарзда гира-шира тонг ёришиб келар эди. Бўсагада эса қандайдир бир аёл кесакига суяниб турарди.

Бу — камдан-кам ёдига тушадиган, тўғрироғи, борлиги хаёлига ҳам келмайдиган онаси эди. “Отангни ўлдиришибди!” — деди у босиб келаётган ўкирикни ичига ютиб. Унинг узук-юлуқ нафаси ожизгина ҳиқиллаш орқали бир-бирига уланиб турганга ўхшарди.

Бу мудҳиш воқеаларни эслашга унинг тоб-тоқати йўқ: уларга қўшилиб, худди тешик қопдан шувиллаб тўкилган дондек бошқа хотиралар ҳам ёпирилиб келар, улардан қочиб қутулиш маҳол эди. Отасининг ўлими жуда кўп қон тўкилишига сабаб бўлди: ҳар гал биров ўлдирилганда отасининг таниб бўлмас аҳволга келтирилган қиёфаси — калтак зарбидан оқиб тушган бир кўзи ва иккинчисида муҳрланиб қолган газабнок алам — кўз олдида намоён бўлаверарди. Ундан кейин ҳам отасининг ўлимига боғлиқ хотиралар бутунлай унутилгунча, то уларни эсга соладиган биронта одам қолмагунча ўлдираверишди.

— Бу ёққа ётқизинлар! У ёққа эмас, бу ёққа. Бошини нарёққа қилинлар. Ҳов, намуноча анграясан?

Қаттиқ-қаттиқ шивирлаб гапиришарди.

— Секинроқ-э, ўзлари ухлаяптилар-ку. Уйғотворасанлар.

У аллақачон баҳайбат гавдаси билан эшикни бутунлай энлаганча одамларнинг эски қопларга ўралган узун бир нарсани худди кафанлашган мур-

дадек авайлаб каравотга ётқизишаётганини кузатиб турарди.

— Ким бу? — деб сўради у.

Фульгор Седано унинг ёнига келди.

— Мигель.

— Уни нима қилишибди? — бақиргудек бўлиб сўради у.

У “ўлдиришибди”, деган жавобни кутиб, газабдан жаг суяклари ўйнаб кетди. Бироқ Фульгорнинг гап оҳанги уни ҳайратга солди.

— Мигельга биров тегмаган, дон Педро, — деди у паст оҳангда. — Ўзи отдан йиқилиб ўлибди.

Лампамой қўйилган қора чироқнинг ожизгина шуъласи қоронгилик бағрини тилкалашга беҳуда уриниб милтилларди.

— ... Отнинг устидан учиб кетибди, — дея кимдир изоҳ беришга журъат қилди.

Сўридан тўшакни олиб ташлаб, Мигелни тахтанинг ўзига ётқизишди, қўтариш қулай бўлиши учун жасад боғланган арқонни ечиб, қўлини кўкси узра қовуштиришди-да, юзини бир парча қора латта билан ёпиб қўйишди.

“Тиригида бунчалик бўйчанга ўхшамасди”, деб қўйди Фульгор ўзича.

Педро Парамо бўшлиқдаги номаълум нуқтага тикилганча қимир этмай турар, юзидан бирор маъно уқиш маҳол эди. Қаердадир юксак-юксакда, бир-бирига боғланмаган, узуқ-юлуқ фикрлар унга мутлақо дахлсиз ҳолда бетартиб кезиб юрарди.

— Мана, орани очди қилиш пайти ҳам келди, — деди у худди ўзига ўзи гапираётгандек. — Начора, қанча тез интиқом олинса, шунча енгил тортасан.

Унинг юрагини мусибат дарди ўртамасди.

У ҳовлига чиқиб, хизматкорларга миннатдорчилик билдираркан, овози хотинларнинг йиги-сигисини босиб, ўктам ва кескин жаранглаб чиқди. У овозини пасайтиришга ҳам, одатдаги кескин имо-ишоралари билан юмшатишга ҳам уринмади. Кейин сукунат чўкди ва тонгги сокинликни бузиб, Мигелнинг саман аргумоғи ер тепингани эшитилди.

— Эрталаб уни отиб ташлашсин, — дея фармон берди у Фульгорга. — Жониворни бекорга қийнашнинг нима кераги бор?

— Хўп бўлади, дон Педро. Отга ҳам қийин бўлди. Жонивор гуноҳини сезиб, ўзини қаёққа қўйишни билмайди.

— Мен ҳам унинг аҳволини тушуниб турибман, Фулгор. Айтмоқчи, анови хотинларга айт, ҳадеб ув тортишаверишмасин. Ҳайронман, менинг ўғлим учун мунча оҳ-воҳ қилишади. Агар ўзларининг боласи ўлганида бунчалик тўлиб-тошиб йиғлашмасди-ёв.

Падре Рентариа ўша уйқусиз тунни кейинчалик узоқ йиллар мобайнида эслаб юрган бўлса ажаб эмас. У дағал тўшагида тўлганиб ётаркан, қўзи илинмай қийналди ва шартта ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб кетди. Бу Мигель Парамо ўлган куннинг эртаси эди.

У Комаланинг кимсасиз кўчаларида ёлғиз кезиб юрар, ахлат титаётган итлар унинг шарпасини сезиб, тумтарақай қочишар эди. У дарё бўйига келиб, қўлтиққа йиғилган сувнинг сокин сатҳида акс этган юлдузларнинг жимир-жимирига хомуш тикилди. Дақиқалар бир-бирини қувиб ўтар, у кўз ярадек азоб бераётган ўй-фикрларни дарёнинг қорамтир сувида гарқ этиб юборолмай қийналарди.

Буларнинг ҳаммаси олдинига ҳеч вақоси йўқ Педро Парамонинг бирданнига ҳокими мутлақ бўлиб кетгани туфайли юз берди. Ўша кундан эътиборан унинг имони сусайиб, виждонини гафлат босди. Энг ёмони, унинг ҳар қандай ишига мен фатво топиб бердим... “Кеча кечаси Педро Парамо билан бирга ётганим учун тавба қиламан, тақсир”. “Педро Парамодан бола ортирганим учун тавба қиламан, тақсир”. “Педро Парамого қизимни пешкаш қилганим учун тавба қиламан, тақсир”. Мен бўлсам қачондир унинг ўзи ҳузуригма келиб, тавба-тазарру қилишини кутардим. Лекин у бош эгиб келишни хаёлига ҳам келтираётгани йўқ. Мана энди у ўғлининг қиёфасида ўзининг манфур қилмишларини янада авж олдириб юборди. Бошқа бандалардан кўра унинг иқболни нега баланд қилиб яратилгани ёлғиз оллонинг

ўзигагина аён. Мен бўлсам уни ҳеч нарсадан қайтармай, ҳамиша ёвузликка даъват этдим.

Падре Медиа-Луна мулкдорига янги туғилган чақалоқни олиб келганини яхши эслайди.

— Дон Педро, — деган эди у. — Манави боланинг онаси кўзи ёриётганда оламдан ўтган, жон таслим қила туриб, у боланинг отаси сизлигингизни айтди. Пушти камарингизни қабул қилиб олинг.

Дон Педро марҳуманинг гаплари ҳақлигига заррача шубҳа қилмади. Фақат:

— Уни ўзингиз боқиб қўя қолмайсизми, тақсир, — деди. — Диндор одам бўлиб кетса ажаб эмас.

— Бу бола қандай қондан бино бўлганини билганим учун гарданимга бундай масъулиятни олишни истамайман.

— Сиз ростдан ҳам менинг қонимни булганган деб ҳисоблайсизми?

— Ҳа, дон Педро, шундай деб ҳисоблайман.

— Сиз хато қилаётганингизни исботлайман ҳали. Майли, болани ташлаб кетинг. Меникида унга қарайдиган одам топилади.

— Шунга билганим учун ҳам олиб келдим-да. Ҳеч бўлмаса бошида бошпанаси бўлади.

Гўдак худди илондек биланглаб, типирчилар эди.

— Дамиана! Ановинга қара! Бу менинг ўғлим.

Шундан кейин у шишанинг қопқоғини очди.

— Марҳума учун, сизнинг соғлигингиз учун ичаман.

— Бола учун-чи?

— Бола учун ҳам ичса бўлаверади.

Педро Парамо иккинчи қадаҳни ҳам тўлдирди ва улар чақалоқнинг бахтсаодати учун ичишди.

Бу воқеа мана бундай содир бўлган эди.

Медиа-Луна томонга қараб дастлабки аравалар йўлга чиқди. У қирғоқдаги улкан тошнинг панасига ўтиб олган эди. “Кимдан яшириниб ўтирибсан?” — деб сўради у ўзидан.

— Яхши қолинг, тақсир! — деган овоз эшитилди.

У қаддини ростлади.

— Яхши етиб ол! Олло сафарингни бехатар қилсин!

Қишлоқдаги чироқлар бирин-кетин сўна бошлади. Дарё липиллаб турган аланга шуъласидан жимирлар эди.

— Ҳа, тақсир, шу тобда эрталабки ибодатга занг урилдими? — қизиқсиниб сўради иккинчи аравакаш.

— Ибодат қолдимиз шу пайтда, — деди у ярим йўлдан қайтмасликка аҳд қилиб, аравакашлар келган томонга қараб юрди.

— Каллаисаҳарлаб кимникига кетяпсиз, тақсир?

— Ким узилаётган экан, тақсир?

— Контлида сизни майит кутиб ётган бўлса керак, а, тақсир?

У аравакашларга қараб: “Майит — менинг ўзимман! Мен майит!” деб қичқиргиси келди-ю, бироқ мийиғида кулиб қўя қолди.

Қишлоқдан чиққач, у қадамни тезлатди.

Уйига етиб келганда кун ёйилиб кетган эди.

— Қаерда эдингиз амаки? — деб сўради жияни Анна. — Эрталаб хотинлар сўраб келишган эди, тавба-тазарру қилишмоқчи экан. Эртага биринчи жума-ку.

— Уларнинг истиғфорларини кечқурун қабул қиламан.

У ички ҳовлининг айвонида турган суянчиқсиз курсига ҳоргин чўкди. Шу кўйи анчагача қимир этмай ўтирди.

— Бугун кун салқинроқ, а, Анна? Сенга шундай туюлмайтими?

— Ҳар кунгидан ҳам иссиқ-ку, амаки?

— Менинг этим увишяпти-я.

Йўқ, тонг қоронғисида Контилидаги пирининг ҳузурига бориб, қилган гуноҳлари учун афв ажр сўраганини эсламаслик, иложи бўлса, умуман бу ҳақда ўйламаслик керак. Ҳазрат Падре Рентерианинг ўзини оқлаб айтган гапларига ҳам, ялиниб-ёлворишига ҳам қулоқ солмади ва охир-оқибат тавбасини қабул қилмади ҳам.

— Номини яшираётган одамнинг сенга ишониб топширилган оллонинг ибодатхонасини расво қилди, сен бунга изн бериб қўйдинг. Ахволинг шу бўлса, сендан нима кутиш мумкин, отагинам? Исои руҳиллонинг куч-қудратини беҳуда сарфлаётганини биларсан? Ҳар қандай гуноҳ қилинган яхшиликни йўққа чиқаради. Кишини гуноҳга ботирадиган ёвузликни йўқотиш учун эса оғишмайдиган қатъий ирода керак. Хузуруннга қатнаётганлар ҳали диндан қайтмаган деб умид қиламан. Лекин сен уларнинг эътиқодларини мустаҳкамламаётганга ўхшайсан: улар худога фақат қўрққанидан кўр-кўрона сифинишяпти. Сенинг зориқиб, зўрга тирикчилик қилаётганини яхши билман, қўлимдан келганча зимманга юклатилган вазифани енгиллатишни рўзгорингни бутлашни истаيمان, бироқ бизнинг хонавайрон бўлган музофотимизда руҳонийлик қилиш нечоғли мушкуллиги ўзинга аён. Шунинг учун ҳам сенга бир гапни тайинлаб айтмоқчиман; черковни арзимас хайр-аҳсон билан бизнинг имонимизни сотиб олишни кўзлаган одамларнинг ҳукмига бериб қўймаслигимиз керак. Агар сен қалбингда шундай одамларнинг илкига топширсанг, қандай қилиб ўз қавминдан олийҳимматроқ бўлишинг мумкин? Аслида қавминг ҳиммати сеникидан баландроқ. Мени маъзур тут, отагинам, сени афв этолмайман, сабаби, ўзим ҳам гуноҳлардан ҳоли эмасман. Мендан кўра тузукроқ руҳонийларга мурожаат қил, зора, тавбангни қабул қилишса.

— Епископга бориб учраш, демоқчисиз-да, ҳазратим.

— Шундай қил. Ўзинг гуноҳга ботиб туриб, қандай қилиб бировларга фатво берасан?

— Мендан ибодатхонани олиб қўйишса-чи?

— Агар шундай қилишса, тўғри бўларди-я. Лекин буни ҳал қилиш бизнинг ихтиёримизда эмас.

— Ҳар ҳолда сиз ўртага тушсангиз... Вақтинча бўлса ҳам.. Ахир, одамларнинг тавба-тазаррусини қабул қилишим.. Жони узилаётганларга илоҳий май ҳўплатишим, унга бўктирилган нондан едиришим керак-ку. Биз томонларда озмунча одам ўялтими, ҳазратим..

— Марҳумларни оллонинг ҳукмига топшириб қўявер, отагинам.

— Бундан чиқди менинг гуноҳимни афв этмас экансиз-да.

Контли ибодатхонасининг руҳонийси унинг бу талабини бажо келтиролмаслигини айтди.

Кейин икковлон черков ҳовлисидаги дарахтлар қуюқ соя ташлаган айвонларда сайр этиб юришди. Мезбон ўз меҳмонини ток навдалари ўраб олган шийпонга таклиф қилди. Уларнинг тепасида осилиб турган узумлар ранг ола бошлаган эди.

— Нордон, отагинам, — деди мезбон Падре Рентерианинг нимани сўрамоқчилигини сезиб. — Худога шукр, бу ерларда ҳамма нарса яхши битади-ю, фақат нордон бўлади. Оллонинг амри вожиби шундай бўлса керак.

— Тўппа-тўғри, ҳазратим. Мен бизнинг Комалада узум ўстиришга уриниб кўрдим. Ҳаракатим зое кетди. Сира амал олмади. Мирта, апельсинлар бехато кўкаради-ю, лекин мевасини огизга олиб бўлмайди. Меваларнинг таъми қанақа бўлиши эсимдан ҳам чиқиб кетди. Диний мактабнинг богида қанақа ажойиб гуайябалар бўларди, а? Шафтолилар-чи? Мандаринларни айтмай-сизми? Салгина эсанг, пўсти ўзи арчилик кетарди. Бу ёққа қайтганимда данагидан олиб келдим: унча кўп эмас, бир халтагина. Кейин уларни йигиб келганимга ачиндим, ўзининг жойида бўлганида бу данаклардан қанча дарахт кўкарарди, бу ёққа опкелиб ҳаммасини нобуд қилдим.

— Лекин Комаланинг тупроғи жуда унумдор дейишади, отагинам. Фақат бу ерларнинг ҳаммаси бир одамга қараши чатоқ. Ҳали ҳам у жойларнинг эгаси Педро Парамоми?

— Оллонинг иродаси шундай экан.

— Менинча, бу оллонинг иродаси эмас. Ё сен бошқача фикрдамисан, отагинам?

— Баъзан мен ҳам ҳар хил хаёлларга бораман. Лекин комалаликлар унга гап-сўзсиз итоат этишади.

— Сен ҳамми?

— Мен бор-йўғи худо зуваласини меникидан каттароқ узган одамга бўйсунувчи камбағал бир кимсаман.

Улар хайр-хўш қилишди. Падре Рентерия энгашиб пирининг қўлини ўпди.

Ҳа, шундай бўлди. Бироқ энди ўз уйида одатдаги юмушларга машғул бўларкан, Контлидаги эрталабки учрашувни эсласи келмасди.

У ўрнидан қўзғалиб, ташқарига йўл олди.

— Қаёққа кетяпсиз, амаки?

Анна Жигаргўшаси. У амакисидан сира ажралмас, ҳамиша ёнида ҳозир ру нозир, гўё бу одам уни ҳаётдан муҳофаза этадигандек боғланиб қолган эди.

— Бирпас айланиб келай, Анна. Зора енгил тортсам.

— Мазангиз қочяптими?

— Мазангиз қочяптимми дейсанми? Йўқ, Анна, мен яхши иш қилмаётганимни, мазаси йўқ одам эканимни сезяпман.

У Медиа-Лунага келиб, Педро Парамога ҳамдардлик билдирди. Яна унинг ҳар хил миш-мишларни рад этиб, ўглини оқлаб айтган гапларини жим ўтириб, тинглашга мажбур бўлди. Падре Рентерия унинг оғзига уриб, гапини бўлмади. Майли, юрагини бўшатиб ола қолсин. Педро Парамо тушликка таклиф қилган эди, Падре Рентерия унамади.

— Афсуски, иложим йўқ, дон Педро, шошиб турибман. Черковда тавба-тазарру қилгани келганлар кутиб қолишди. Вақти-соати бўлиб қолар.

У яна пиёда йўлга тушди. Комалага етиб келганида қуёш уфққа ога бошлаган эди. Кипригигача чанга беланиб, ҳам жисман, ҳам руҳан ҳориган бўлишига қарамай тўпта-тўғри черковга кириб борди. Истиғфор қилинадиган хонага ўтиб, ўз жойини эгаллар экан, одатдаги вазифасини бажаришга киришди.

Биринчи бўлиб панжарага Доротеа кампир яқинлашди; у қачондан бери черковнинг эшиги очилишини пойлаб ўтирарди.

Бугун художўй бу кампирдан гупиллаб май иси келар эди.

— Сен қачондан бери ичадиган бўлиб қолдинг?

— Мигельнинг маъракасига бордим, тақсир. Сал кўпроқ олиб қўйибман. Бир марта қуйиб беришди, икки марта, жинни бўлгунимча ичиришибди.

— Илгари жинни эмасмидинг, Доротеа?

— Бегуноҳ эдим, тақсир. Энди айбларимга иқроп бўлгани келдим. Қулогимгача гуноҳга ботиб кетдим.

Унга неча марта: “Ҳадеб бу ерга келиб, бекорга вақтимни олма, Доротеа. Сен минг уринганинг билан барибир бирон гуноҳ қилишинг қийин. Гуноҳ қилишни бошқаларга чиқарган”, деган.

— Бугун ростини айтяпман, тақсир. Гуноҳим ҳам ростакам.

— Гапир бўлмаса.

— Ҳамма гапни очик айтаверишим мумкин, энди ҳеч кимга зарарим тегмайди. Мен марҳум Мигель Парамога қиз топиб берар эдим.

Эндигина ўз хаёлларига ғарқ бўлган Падре Рентерия худди уйқудан бехос уйғотиб юборилгандек чўчиб кетди.

— Қачондан бери шундай қилардинг? — савол ўз-ўзидан истиғфор пайтидагидек тус олди.

— У балоғатга етиб, кўзи қонга тўлган кундан бошлаб.

— Гапларингни яна бир қайтар-чи, Доротеа.

— Мен Мигельга қиз топиб бериб турганман. Қўшмачилик қилганман.

— Қизларни унинг олдига бошлаб келармидинг?

— Баъзан бошлаб келардим. Баъзан гаплашиб кўндириб қўярдим. Ё бўлмаса, у бемалол муродига етиши учун бирон қизнинг гафлат босиб, ёлғиз қолган пайтини топиб, хабар берардим.

— Неча марта шундай қилгансан?

У бу гапни сўрамоқчи эмасди-ю, бироқ савол ихтиёрсиз бир тарзда оғзидан чиқиб кетди.

— Кўп, тақсир, жуда кўп марта. Ҳисобдан ҳам адашиб кетганман.

— Сенга нима дейишга ҳам ҳайронман, Доротеа. Қандай жазога лойиқлигингни ўзинг айта қол. Ўзингни кечира оласанми, йўқми — виждонингга ҳавола.

— Бу иш қўлимдан келмайди, тақсир. Фақат сиз, ёлғиз сизгина афв этишингиз мумкин. Шунга умид қилиб ҳузурингизга келдим.

— Неча марта олдимга келиб, жон таслим қилаётганингда руҳингни арши аълога йўллашимни ўтинган эдинг. Жаннатул маъвода ўглинг билан дийдор

кўришишни орзу қилардинг. Тўғрими, Доротеа? Билиб қўй, бугундан эътиборан сен учун имони бутун одамларнинг масканига йўл йўқ. Яратган эгамнинг ўзи гуноҳларингни афв этсин...

— Миннатдорман, тақсир.

— Оллонинг номини ўртага қўйиб афв этаман. Бор, кетавер.

— Менга черков таъсис этган бирон жазо буюрмайсизми?

— Бу нарса жонингга ора кирмайди, Доротеа.

— Миннатдорман, тақсир.

— Борақол, худо ёрлақасин сени.

У букланган бармоги билан дарчани тақиллатиб, навбатдаги аёлни ҳузурга чорлади. Қулогига шивирлаган овоз чалинди: “Гирт гуноҳкорман”. Унинг боши борган сари қуйи солиниб, кўксига тушар, уни озод кўтаришга мажоли етмасди. Бирданига кўз олди қоронгилашиб, худди тубсиз сувга ғарқ бўлгандек туюлди: шамлар жойидан қўзғалиб чириллаб айлана бошлади, қуёшнинг нури минг бўлакка парчаланиб, сочилиб кетганга ўхшарди. У тилининг учида қоннинг таъмини сизди. Қулогининг остида: “Гирт гуноҳкорман”, деган бақириқ эшитилар ҳамда қайсидир оятнинг якунловчи сўзлари гулдурос солиб жаранглар эди: “Абадул абад, омин”, “Абадул абад, омин”, “Абадул абад...”

— Бас қил! — дея олди у зўрга. — Тавба қилмаганингга кўп бўлдимми?

— Икки кун бўлди, тақсир.

Нажот йўқ эди. Бу умидсизлик ва дард-алам чоҳидан қутилиб кетишга нажот йўқ. “Нима қилиб ўтирибсан бу ерда? — деб ўйлади у. — Сен дам олишинг керак. Бориб ёт. Чарчагансан”.

У ўрnidан турди-да, истиғфорхонадан чиқиб, черков анжомлари сақланадиган хужра томон юрди.

— Ўзини гуноҳдан фориг деб ҳисоблаганлар эртага тўппа-тўғри муқаддас май ҳўплаш маросимига келавериши мумкин, — деди у тўдалашиб турганларга қайрилиб қарамасданок.

Унинг орқасидан ҳайратга тушган одамларнинг шивир-шивири эшитилди.

Давоми бор

ЯШПАЛ

Раққоса

Роман

I БОБ

БАҲОР АЙЁМИ

Санъаткорлар ҳомийси моҳир раққоса Маллика девийнинг ёшгина қизи Ручира қора ўлат қутурган кезде нобуд бўлди. Фарзанд доғида ўртаниб, девий узоқ вақт санъат ва жамият ишларига аралашмай қўйди. Бутун Сагал аҳли Малликанинг қайғусига ҳамдард бўлиб, икки йил мотам тутди. Бу орада шаҳар, эгаси кўчиб кетган ҳовлидек ҳувиллаб, маҳзун ҳаёт кечирди. Ниҳоят, маъбуда Сарасватийга бўлган муҳаббат ҳисси мотам қайғусидан устун келиб, Маллика баҳор байрами нишонланадиган тўлин ой кечаси яна саҳнага қайтишга қарор қилди.

Сагал шаҳрининг улкан хушманзара Пушкирийни кўлининг соҳили узра ҳалойиқ бениҳоя гавжум бўлиб, кўл сатҳида сон-саноксиз қайиқлар сузиб юрарди. Қуёш ботишига ҳали барвақт. Кўз илғайдиган жой борки, одам билан лиқ тўла. Сайилгоҳнинг марказий чодирни тошқин дарё ўртасида қолган кичик бир оролни эслатарди. Чодирнинг қуббаси ҳамда устунлари гулчамбарлар билан безатилган, чор атрофни анвойи гулларнинг хушбўй атри тутган. Бошига учли дубулға кийган, елкасига қалқон илган ва қўлида найза тутган ясовуллар тошқиндай босиб келаётган оломондан чодирга элтувчи йўлни ҳамда Халқ Кенгаши аъзолари, зодагонлар, йирик савдогарлар ва уларнинг онла аъзолари учун ажратилган жойларни оломон тазийқидан қўриқлаб туришарди.

Қуёш уфқ ортига бекингач, ясовуллар оломонни ёриб очган йўлдан от-араваларда, кўркма тахтиравонларда асилзодалар карвони оқиб кела бошлади. Чодир остонасида меҳмонларни жарчилар карнай чалиб кутиб олишар, уларнинг исм-шарифи, насл-насаби ҳамда лавозимини эълон қилиб, ҳар бирини махсус ажратилган жойларга ўтқазिशарди.

Ҳар бир эркак ва аёл ўз табақаси, мавқеига муносиб байрам либосида эди. Бараҳманларнинг бошида зардўзи салла, амома, манглайларида тилак, бўйинларида қимматбаҳо маъданлардан тизилган шодалар. Ҳаммаларининг соқол-мўйлови обдон қиртишланган. Оппоқ дхўтийлар устидан боғланган сариқ белбоғлар елкага ташланган ранг-баранг матолар тагидан яққол кўриниб турарди. Кшатрийларнинг эғнида зарбоф либослар, гардану билакларида гуногун олтин тақинчоқлар. Қирра

Ҳинд тилидан
Ҳамид ЖАББОРОВ
таржимаси

XX аср ҳинд адабиётининг кўзга кўринган намояндаси Яшпал замонавий ҳиндий тилида энг кўп ва хўб асарлар ижод этган сўз устасидир.

"Ёлгон ҳақиқат" /2 қисм/и, "Амита", "Ўртоқ дада", "Ўртоқ фирқа", "Раққоса" каби ўнлаб йирик романлар, пьесалар, ҳикоялар тўпламлари муаллифи. Бир неча марта Ҳиндистон ҳукуматининг олий даражадаги мукофотларига сазовор бўлган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

61

бурунлари остида чаённинг нишидай гажакдор мўйлов. Кенг яғрину кенг кўкракни сирмаб, хипча белгача тушган ятаклари тор — бутун гавдани бўрттириб туради. Белдан пастига дхўтий кийишган, оёқларида тасмаси тўпигигача айлантриб боғланадиган ковушлар. Дастагига дуру жавоҳир қадалган қиличлар ёнга осиглиқ. Савдогарлар асл матолардан кенг-мўл қилиб тикилган либосларга бурканган, Халқ Кенгашининг аъзолари елкаларига камзул ташлаб олган. Юнон зодагонларининг эса бошида учли қалпоқ, эғнида тиззадан келадиган кенг жун кўйлак ҳамда чолвор, оёқларига енгил шиппак илишган. Баъзи бирлари маҳаллий халқ кийимида эди.

Аёлларнинг либоси, безагию пардоз-андози, айниқса, жозибатор эди. Сочларини маржон шодалари билан турмаклаб, бошларига ярим ой шаклидаги гулчамбардан тож қўндириб олишган. Пешона, қулоқ, бўйин, билак ҳамда бармоқлари тиллақош, исирға, узук, билагузук, дуру марварид каби зеб-зийнатлар билан безалган. Учлари орқага танғиб боғланган сийнабандлар остидан бўлиқ кўкраклар кўпчиб турар, толма беллардаги зарҳал камарлар келишган қадди-қоматларни яна ҳам баркамол қилиб кўрсатарди. Белбоғлар учига қўнғироқлар ҳар тебранганда майин садолар таратарди. Товуснинг патларидек ёйиқ кенг барлар гиламда судралиб, хино қўйилган оёқларни кўздан яширади. Қарийб барча юнон аёллари ҳинду хотин-қизларидай кийинишган.

Кўк юзига тўлин ой балқиб чиқди, чодир атрофи ва йўл узра машъал порлади. Халқ Кенгашининг раиси Митҳодрас ўз ўрнига келиб ўтиргач, тоат-ибодат бошланиб кетди. Кекса Митҳодрас бир пайтлар қудратли юнон шоҳи Милинднинг лашқарбошиси бўлган. Мадр давлатида жумҳурият ўрнатилгач, халқ уни ана шу олий лавозимга сайлаган эди. Ибодат тугагач, жарчилар сур ёки карнай чалиб эълон қилишди:

— Санъаткорлар ҳомийси, раққосалар маликаси Маллика девий ташриф буюрадилар!

Бу хушxabарни эшитиб, оломон денгиздай чайқалди. Ҳамманинг нигоҳи ғарб томон қадалди. Атрофи машъал тутган суворийлар билан ўралган бир неча тахтиравон чодир томон яқинлашиб келарди. Чор атрофдан буюк санъаткор шаънига офаринлар ёғилди, Малликанинг тахтиравони олқишларига жавобан қўл қовуштириб, чуқур таъзим ила миннатдорчилик билдирди. Чодирга етиб келгач, муҳтарам зотларнинг ҳурмати бажо этиб, у Митҳодрас ёнидан жой олди. Санъат намойишида қатнашиш учун бу ерга Маллика билан унинг энг истеъдодли шогирдлари ҳам келишди.

Яна карнай овози янграб, довуллар гумбурай бошлади. Энди қўшни Такшашила ҳамда Магадҳа давлатларида ҳарбий таҳсил кўриб қайтган аслзодалар халқ олдида ўз маҳоратларини намойиш этишлари керак эди. Анъанага кўра, жумҳурият қўшинларидаги юқори лавозимлар ана шу кўрик натижасига қараб тақсимланарди. Жарчилар ҳарбий маҳорат кўриги иштирокчиларининг номини бирин-кетин эълон қила бошлашди:

— Жумҳурият олий ҳайъатининг раиси маҳапандит Дев Шарманинг невараси — Винай Шарма; заминдорлар сардори Сарвартҳнинг ўғли — Индрадип; Халқ Кенгашининг бош маслаҳатчиси ачаря Правардҳаннинг ўғли — Васудҳир; Халқ Кенгашининг аъзоси Кортвирнинг ўғли — Сакрид; тижорат аҳлининг намояндалари Самартҳак ҳамда Престҳнинг ўғиллари — Вришнеш ва Притҳусен!

Майдонга эғнига совут, бошига дубулға кийган, елкасига камон, белига қилич осиб, найза тутган олти азамат тушди. Йигитлар Мадра Халқ Кенгашининг раиси, лашқарбоши Митҳодрас қаршисида тиз чўкиб, қасамёд қилишди:

— Мен, Мадра пойтахти Сагалнинг фуқароси... ҳарбий маҳорат мактабини битириб қайтдим, Ватан олдидаги бурчимни ўташга тайёрман. Халқ салоҳиятимни синая кўриб, ўзимга муносиб лавозим берсин.

Халқ Кенгашининг раиси йигитларга камондан ўқ узиб мусобақасига тайёрланишни буюриб, хизматга ҳозир турган навкарларга "бошланглар" деган ишора қилди. Йигитлар камонларини ўқлаб бўлишлари билан навкарлар осмонга рангбаранг коптоқларни ирғита бошлашди. Саркардалар ҳар йигитнинг неча ўқ билан

қанча нишонни ураётганини диққат билан кузатиб турар эдилар. Кўпчилик ўқлар мўлжалга аниқ бориб тегарди. Лашкарбоши Митҳодрас қўли билан мерганлик баҳси тугади ишорасини қилди-да, йигитларга совутларни ечиб, ҳар бирига ўзи ишонган бирор қуролни қўлга олишни буюрди. Индрадип ва Винай Шарма найзани, қолганлар қилични танлади.

— Ҳамма ўзи учун жанг қилади. Ҳар бирингиз бошқа йигитларни рақибингиз деб билиб, уларга ҳужум қилинг! — кўрсатма берди лашкарбоши, — бироқ бу ҳужумдан мақсад рақибга оғир жароҳат етказиш эмас. Бир-бири билан келишиб олмоқ ёки тарафкашлик қилиш ҳам қатъий ман этилади. Бундай ножоиз ҳаракат жумҳурият қонунларига кўра жиноятким, жиноятларга қарши қаттиқ чора кўрилади.

Лашкарбошининг ижозати билан жанг бошланиб кетди. Майдоннинг турли бурчагидан жой олган олти азаматнинг қурол-яроғи машъаллар ёғдусида ярқираб кетди. Ботирлар ўлжасига ташланган шердай олдинга энгашганча тишларини гичирлатар, титрар эдилар. Халойиқ нафасини ичига ютиб, чуқур ҳаяжон ичида жангни томоша қиларди. Йигитлар пайт пойлаб туриб, тўсатдан бир-бирига ташланганда ҳамманинг эти увишиб кетарди. Жангчилар гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа шитоб билан ўтиб, тез-тез ўринларини алмаштириб туришар, гоҳо эса шабадада титраган майсадай бир жойда туриб қолишарди. Улар бирпасда қора терга ботиб, баданлари жиққа ҳўл бўлди. Яраланган жойларидан қон оқа бошлади.

Лашкарбошининг имоси билан жарчилар бурғу чалиб, жанг тугаганини билдиришди. Йигитлар текширувдан ўтиш учун лашкарбоши ҳузурда ҳозир бўлишди. Сакрид ва Притҳусен атиги икки жойидан яраланган эди. Вришнеш уч марта, қолганлар тўрт мартадан жароҳатланипти.

Халқ Кенгаш аъзолари билан маслаҳатлашиб олгач, лашкарбоши қарорини эълон қилди:

— Халойиқ, қулоқ солинг! Сакрид ҳамда Притҳусен қиличбозликда зўр маҳорат кўрсатишди. Кенгаш аъзоларининг фикрича, биринчи ўринни Притҳусен эгаллаши лозим эди, бироқ бу йигит чап қанотга бир неча бор беҳуда ҳужум уюштириб, ўз кучини бекорга сарфлади. Притҳусеннинг ана шу хатоси туфайли, Кенгаш Сакридни энг моҳир қиличбоз унвонига лойиқ деб топди. Муҳтарам Маллика девийнинг шогирдларидан қай бири санъат кўригида қолиб чиқиб, "Сарасватий қизи" унвонига сазовор бўлса, ўша ўз қўли билан мана бу гултожни энг моҳир қиличбоз бошига кийгизади, — деди Кенгаш раиси оқ гул ва яшил новдалардан ясалган гултожга ишора қилиб.

Бурғу овози ва оломон ҳайқирғидан ҳаво титраб кетди. Йигитлар таъзим қилиб, майдонни тарк этишди. Фақат Притҳусен жойидан жилмай тураверди. У шамшири учини ерга қадаганча бошини қуйи солиб, Митҳодрасга мурожаат қилди:

— Мен, Престҳнинг ўғли, Притҳусен, ҳурматли раисга арзимни изҳор этмоқчиман, ижозатингиз билан бўлиб ўтган англашилмовчиликни бартараф этсам. — Лашкарбошининг таажжубли қарашига жавобан у сўзида давом этиб деди: — Муҳтарам раис ва Кенгаш аъзолари! Мен чап қанотимга беҳуда ҳужум қилиб, кучимни бекорга сарфлаганим йўқ. Мен беш эмас, аслида олти муҳолиф билан жанг олиб бордим. Банан дарахтининг танасини ҳам рақибим деб фараз қилиб, унга ҳам вақти-вақти билан ҳамла қилдим. Лашкарбошининг руҳсати билан буни исботлаб беришим мумкин.

Притҳусен чодирнинг чап томонида ўсган банан дарахтини бир силкитган эди, дарахт бир неча бўлакка бўлиниб кетиб, ағдарилиб тушди. Халқ бу мўъжизани кўриб, ҳайратдан лол қолди. Притҳусен мамнун қиёфада лашкарбошига юзланди:

— Ҳазратим, мен бу рақибимни ҳам мағлуб этдим, энди амрингизга мунтазирман.

Лашкарбоши ўрндан туриб, Притҳусеннинг елкасига қўлини қўйди.

— Мен янглишибман, Сагалнинг энг моҳир қиличбози паҳлавон Притҳусендир!

Кенгаш аъзолари "тўғри", "тўғри" дея унинг фикрига қўшилишди. Халойиқ ҳам шовқин солиб, қарорни қўллаб-қувватлай бошлади. Аммо Кенгаш аъзолари орасида ўтирган бош маслаҳатчи ачаря Правардҳан эътироз билдирди:

— Кенгаш раисининг Кенгаш аъзолари қабул қилган қарорни ўзгартиришга нима ҳаққи бор?

Кенгаш аъзолари, зодагонлар, барчалари — ҳангу манг бўлиб, ачаряга қарашди. Кекса лашкарбоши тўхтаб, қўлини баланд кўтарди ва йиғилганларга қараб хитоб қилди:

— Кенгаш аъзолари, зодагонлар ва халқ ачаря Правардҳаннинг эътирози хусусида нима дейди? Мен ўз хитобимни тан оламан, қариллик сабаб кўзларим ўтмаслашиб қолган. Лекин кеч бўлса ҳам, ҳақиқат тикланиши керак!

Кенгаш аъзолари ва зодагонлар бир-бирларига ҳайратомуз тикилишар, халқнинг нигоҳи эса уларда эди.

— Хагоимни тузатишга ҳаққим борми, йўқми? — яна мурожаат қилди лашкарбоши. Ҳамманинг юзида розилик аломатини кўриб, у пировард қарорини эълон қилди: — Мен Мадра жумҳурияти Халқ Кенгашининг раиси, дастлабки қароримга тузатиш киритаман. Кимда қандай эътироз бор?

Ҳеч кимдан садо чиқмагач, у ўз ўрнига бориб ўтирди. Халойиқ бу одил ҳукмни қўллаб-қувватлади.

Чодир қаршисидаги саҳнадан вийна, най, ногораларнинг овози янгради, бу санъат кўриги бошланганидан далолат эди. Маллика булбулни ром этадиган ёқимли овозда баҳорни мадҳ этувчи қўшиқни бошлади. Шогирдлари ҳам жўр бўлиб, саҳнани жаранглатиб юборишди. Уни қуршаб ўтирган шогирдлари юлдузлару Маллика порлаган ой мисоли эди. Маллика берилиб куйлар, нилуфар бандидек нозик бармоқлари эса қўшиқ маромини бошқарарди. Шогирдларининг овози, чолғучилар нағмаси ва ҳатто томошабинларнинг нафас олишлари ҳам шу дамда унинг бармоқлари ҳаракатига бўйсунгандай эди. Қўшиқ тугаганидан кейин ҳам халойиқ анчагача сеҳрлангандай дамани ичига ютиб турди.

Малликанинг шогирдлари Мадулика, Кусумсена ва Дивя биттадан қўшиқ ижро этишди. Сўнг саҳнага Васумитра ва шогирдлари чиқиб, ўз маҳоратларини намоиш қилишди. Дилрабо қўшиқлар томошабинлар дилини бутунлай ром этди.

Маллика девий саҳнага чиқиб, халққа таъзим қилди.

— Қадрли санъат шайдоларининг ижозати билан энди навбатни раққосаларга берсак!

Халойиқ мафтункор куй ва қўшиқ жодусидан бир зумгина халос бўлиб, нафасини ростлаб олди. Сипоҳийлар ҳам фурсатдан фойдаланиб, машъалдонларга кераклича мой қуйиб олишди. Жозибадор оҳанглар оғушида халқ машъаллар ёғдуси пасайиб қолганини ҳам сезмасди.

Саҳна яна чароғонлашди. Янги куй-тароналар янграб, Маллика шогирдлари билан ўртага чиқди. Томошабинлар диққати тагин саҳнага михланди. Раққосалар чарх уриб, ўйинга тушиб кетишди. Маллика булутлар тангриси Магҳва¹ қиёфасида, шогирдлари эса ёмғирга ташна ер, одам, ҳайвон ва ўсимликлар тимсолида чиқишди. Шогирдлар мўътабар Индр худосининг атрофида гирдикапалак бўлиб, ёмғир ёғдиришни ўтиниб сўрашарди. Барча ялиниб-ёлворишларга қарамай қудратли булутлар тангрисининг қаҳри юмшамади. Қизлар бутун ҳусну латофатларини намоиш қилиб, зор-тавалло билан, охири Индрнинг қўнглини мойил этишга муваффақ бўлишди. Ёмғир шаррес қуйиб берди. Она ер ва унинг фарзандлари қониқиб сув ичишди.

Томошабинлар нафасларини ростлаб улгурмай, саҳнага Мадулика чиқиб келди. У байрам учун махсус тайёрлаган "Ошиқ қизнинг саргузашти" рақсини, Кусумсена "Урвашининг илтижоси", Дивя эса "Фидойи оққушлар" рақсини намоиш этишди.

Дивя оққуш паридек оқ либосга бурканган, дўмбоққина билаклари узра ташланган ҳарир оқ шойи рўмоли қанотларни эслагани.

Оққушнинг ҳаракатлари ташвиш, ҳаяжон, интизорликни ифодаларди. Шу пайт саҳна ортидан нар оққушнинг чақирниги эшитилди. Ёридан дарак топган мода

¹ Магҳва — ҳиндуларнинг энг буюк худоларидан бири Индрнинг рамзи.

оққуш шодлик билан қанот қоқиб, чақирӣқ келган томон ошиқди. Бироқ у овчи қўйган тузоққа илиниб қолди. Нар оққушнинг ҳар чақирӣғидан талпиниб, бечора тўрга баттар чалкашиб борарди. Изтиробга тушган мода оққушнинг қиёфасида умидсизлик ва алам ифодаси акс этар, бироқ у ҳамон озодлик сари интиларди. Лекин барча уринишлари зое кетди. Нар оққушнинг илҳомбахш чақирӣқлари энди унинг қалбини мажруҳ этар, умидсизликдан боши эгилиб, қанот қоқишлари тобора сусайиб борарди.

Нар оққуш тимсолида Малликанинг ўзи чиқди. Тузоқни назар-писанд қилмай, у ўзини ёр бағрига отди. Мода оққуш қаттиқ ҳаяжонда — энди нари ҳам тўрга илиниб қолди.

Қайта дилдор кўришган оққушлар ширин туйғулар оғушида тутқунликда эканликларини ҳам унуттишди. Уларнинг бағридан болалари — жажжи оққушлар учиб чиқиб, ҳар томонга ёйрилиб кетишди...

Томошабинлар олқинишдан майдон ларзага келди. Беҳисоб томошабинлар кўксидан отилиб чиққан олқиниш садолари эпкинни машъаллар алангасини тебратиб юборди.

Шу пайт чодирнинг ёнгинасидан, оддий халқ тўдаси ичидан пуштиранг ридо кийган бир роҳиб қўлларини кўтарди ва баланд овозда хитоб қилди:

— Эй, ақли расо ҳамшаҳарларим. биллиб қўйинг! Майя тузоғига илинган одамзод ана шундай гафлатда қолиб, ўзини бахтли ҳисоблайди!

Маллика беихтиёр овоз келган томонга ўгирилди. Кенгаш аъзолари, зодагонлар ва халқ таажжуб билан роҳибга қаради. Майдон узра чўккан жимликни аллакимнинг янғроқ овози бузди:

— Муҳтарам зотлар! Ҳаёт абадий давом этади, барча азоб-уқубатлар эса ўткинчидир. Буни инкор этиш, яъни таркидунёлик қилиш кўрқоқлар одатидир. Ҳаёт энг буюк ҳақиқатдир, унга тик боқиш керак!

Халойиқ бундай ўткир жавобни эшитиб, гур этиб кулиб юборди. Овоз эгаси — ўзининг даҳрийлиги билан ном қозонган ёш ҳайкалтарош Мариш эди.

Санъаткорлар ҳомийси Маллика девий ҳамда Кенгаш аъзоларининг қарори билан Олий ҳайъат раиси Дев Шарманинг эвараси Дивя "Сарасватий қизи" унвони билан тақдирланди ва кекса Митҳодрас унинг бошига гултож кийгизди. Дивя эса ўз навбатида энг моҳир қиличбоз унвонини олган мард Притҳусенга гултож тақдим этди.

Иккала голиб ўз санъатининг ёрқин тимсолидек ҳаммадан ажралиб турарди. Оппоқ ҳарир либос кийган Дивянинг қиёфаси гўзаллик рамзини ифода этса, пўлат совули Притҳусеннинг жисми ўзида йигитлик шижоатини мужассамлагандир.

Жарчилар бурғу чалиб, байрам тугаганини билдиришди. Тун ярмидан оққан бўлса-да, ҳеч ким тарқамасди. Чайтронинг беғубор осмонида тўлтин ой сузиб борарди. Оломон машъал тутган сипоҳийлар қаршилигини енгиб, Маллика ҳамда жасур жангчилар томон ёпирилди. Йўлни кўриқлаб турган сарбозлар халқ тазйиқини аранг тийиб турншарди.

Сагал шаҳри анъаналарига кўра, "Сарасватий қизи"нинг гуллар билан безатилган тахтиравонини асилзодалар елкаларига олиб, қизнинг уйигача элтиб қўйишарди. Дивя бобокалони, амакилари ва бошқа қариндошларининг дуосини олиб, ибо билан келиб тахтиравонга ўтирди. Асилзодалар тахтиравон сари интилишди, бироқ тўрт дастакка атиги ўн олти йигит елка қўйиши мумкин эди. Олд томондаги дастакка елка қўйган Притҳусенни Васудҳир сиқиб чиқармоқчи бўлди. Притҳусен эса ўз жойини бўшатишни асло истамасди. Буни кўриб, Васудҳирнинг акаси Рудрадҳирнинг фиғони чиқди.

— Ҳой қулвачча, чиқ четга! Асилзодалар билан тенглашишни ким қўйибди сенга!

Притҳусен қиличини қинидан чиқарди.

— Мен ўз ҳуқуқимни қурол билан ҳимоя қилишга тайёрман! — деди у даргазаб қиёфада.

Бир неча мўътабар мўйсафид орага тушиб, қон тўкилишига йўл қўйишмади.

"Сарасватий қизи"нинг тахтиравони асилзодалар елкасида қудратли денгиз тўлқинида чайқалган кема мисоли шаҳар томон йўналди. Малликанинг тахтиравони ҳам кетма-кет йўлга тушди.

Притҳусен қафасга тушган йўлбарсдек ғазабдан титраб, анчагача отини тутиб турган хизматкори ёнида туриб қолди. Унинг юрак-бағрини чексиз ғазаб ва алам оташи ёндирарди. "Паст табақага мансуб оилада туғилганим гуноҳми? — ўйларди у ҳозир. — Агар гуноҳ бўлса, уни қандай ювиш мумкин? Куч-қудрат, бойлик ва ҳатто билим ҳам бу ҳолатни ўзгартиришга қодир эмас экан-да! Азалий адолатсизлик ўчини худолардан олайми?.. Ёки ўз манфаатини кўзлаб, инсоннинг жамиятдаги ўрнини табақаси, насл-насабига қараб белгилайдиган қонун-қоидаларни ўйлаб топганларданми?.. Паст табақага мансублигим пешонамданми ёки ўзини "икки қайта туғилганлар"¹ деб атайдиган уч пулга қиммат одамларнинг уйдирмасими?"

Притҳусен кўнглини ўртаётган интиқом ўтини кимга сочишни билмай, аламдан лабини тишлаб, ўз кошонаси томон йўл олди.

2 БОБ

АДОЛАТ МАСКАНИ

Инсон жамияти Вақт дарёси соҳили бўйлаб гуркираб ўсган ўрмонга ўхшайди. Дарё тошганда замин турли чўкиндилар билан бойигани каби, Сагал шаҳрининг ҳаётига ҳам Вақт дарёси тошқинлари талай ўзгаришлар олиб келди. Уни янги тажриба, билимлар қатлами билан бойитди. Сагал жамияти бамисоли ўрмон бўлса, Олий ҳайъатнинг кекса раиси маҳапандит Дев Шарма ана шу ўрмонда қадимий ўсган улкан баньян² дарахтига ўхшайди.

Дев Шарма чинакам мўйсафидга айланиб, танидан дармон кетган, лекин бир асрдан ортиқ умри давомида ўтган аждодининг бой ҳаётий тажрибасини ўзида мужассамлаган ақлу заковата ҳали тетик, равшан эди.

Дев Шарманинг ёшлик даврида қудратли юнон шоҳи Милинд энгилмас лашкарлари билан бостириб келиб, Пуру сулоласини ағдарди ва Мадра давлатида ўз ҳокимиятини яратди. Дев Шарманинг отаси Вагиш Шарма Пуру сулоласи подшолигида ҳам, Милинд даврида ҳам адлия маҳкамасини бошқарди. Юнон шоҳи Дев Шарманинг қобилиятини эътиборга олиб, отасининг вафотидан сўнг, ўрнига уни Олий ҳайъат раиси этиб тайинлади. Дев Шарма Милинднинг қўли остида узоқ йиллар хизмат қилди. У юнонларга мансуб баъзи қонун-қоидаларни жорий этиб, Мадранинг юқори ва қуйи табақалар ўртасидаги чуқур тафовутни қаттиқ ҳимоя қилувчи урф-одатларга асосланган ҳаёт тарзига бир оз бўлса-да, мўтадиллик руҳини сингдирди. Милинднинг будда динига меҳри тушиб қолгач, унда адолатпарварлик хислатлари кучая борди. Пировард-натияжада, у тахтдан ҳам воз кечди ва роҳиблик ридосини кийиб, муқаддас зиёратгоҳлар бўйлаб сафарга жўнаб кетди. Милинднинг вориси йўқлиги сабабли Мадрада жумҳурият ўрнатилди. Дев Шарма эса янги тузумда ҳам Олий ҳайъат раиси сифатида ўз фаолиятини давом эттирди.

Дев Шарманинг уч хотини уч ўғил туғиб берди, шулардан икkitаси тирик қолди. Ана шу икки ўғилдан Дев Шарма тўртта набира кўрди. Катта ўғлидан бўлган набирасининг хотини эса қиз туғди. Янги чиққан ой ҳали ботиб улгурмаган қуёш нурида ҳам яққол кўзга ташланганидек, бу қизнинг туғилиши ўғил набира-ларга бой Дев Шарма хонадонида катта хурсандчиликка сабаб бўлди. Қизнинг толеи баланд бўлсин деб исмини Дивя³ қўйишди.

¹ Икки қайта туғилганлар — қадимги ҳинд жамиятининг уч олий табақаси вакиллари: бараҳманлар (руҳонийлар), кшатрийлар (ҳарбийлар), вайшялар (савдогар-ҳунармандлар) шу ном билан юритиладилар.

² Баньян дарахти Ҳиндистонда абадийлик рамзи ҳисобланади.

³ Дивя — фаришта, илоҳий маъноларни билдиради.

Вақт ўтиши билан Дивя вояга етиб, ойдек чиройга тўлиб борди. Бахтга қарши қора ўлат хуруж қилганда бобоси, ота-онасидан ажралиб қолди. Бобокалони бутун меҳру муҳаббатини эварасига қаратди.

Дев Шарманинг атрофи баланд девору боғ-роғлар билан ўралган ҳашаматли саройи илму фан, маърифат ўчоғи эди. Бу ерда пандитлар, юнон файласуфлари ва будда динининг роҳиблари Ведалар, фалсафа, ҳуқуқ ҳамда мантиқ юзасидан қизиқарли баҳслар олиб боришарди.

Маҳапандитнинг саройида майхўрлик, кайфу сафога нисбатан илму фан, санъатга интилиш кўпроқ эди. Меҳмонлар баҳс-муҳоҳасага шунчалик берилиб кетишардики, хизматларига мунтазир соҳибжамол малакларни ҳам, биллур қадаҳлардаги шаробни ҳам унутиб юборишарди. Бу маърифат ўчоғида ичкари, меҳмонхона ҳамда шийпонларда осиглиқ кумуш қафаслардаги тўтиқушлар ҳам бир-биридан қолишмасликка интилиб, бутун-бутун сурталарни, машҳур файласуфларнинг номларини айтиб қичқирешарди — "Патанжали!", "Каутиля!", "Санкрананаъд санкрананаъд ва"¹. "На садасийт наъсадаъсийт!"²...

Дев Шарманинг даргоҳида юнон файласуфи Афлотуннинг абадий ғоя ҳақидаги илоҳий қарашлари ҳам, будда мазҳабининг карма ҳақидаги таълимоти ҳам бирдай қизиқиш билан мутолаа қилтинарди. Мезбоннинг марҳамати туфайли, бу мажлисларда чарвак-локаят таълимотининг тарафдори Мариш ҳам қатнашиб турарди. У на Браҳма дунёси ва Нирванани тан оларди, шу сабабли браҳман қоҳинларию будда мазҳабининг роҳиблари уни баравар ёмон кўрар эдилар. Мариш фақат сезги аъзолари орқали идрок этиш мумкин бўлган моддий дунёни ҳаққоний деб биларди. Олий ҳайъат қарорига биноан икки марта жазоланган бўлса-да, Мариш Дев Шарманинг эътиборидан сира четда қолмасди.

Такшашила давлатида ҳайкалтарошлик санъатини ўрганиб қайтгач, у Милинд ибодатхонаси қурилишида ишлади. Маришга бош дарвоза пештоқини будда ҳаётига оид лавҳалар билан безатишни топширди. Лекин Будданинг қайта туғилишларига ишонмагани учун у жатакларда битилган ривоятларни акс эттиришдан воз кечди. Шартомани бузганлиги сабабли будда жамоаси уни жавобгарликка тортди. Олий ҳайъат раисининг қарори билан Маришдан жарима ундириб олинди. Лекин ўша кунгидея Дев Шарма уни саройга таклиф қилди, ёнидан жой бериб, алоҳида ҳурмат кўрсатди. Зеҳни ўткирлиги учун маҳапандитнинг саройида Маришнинг ўзига яраша обрўйи бор эди.

Дев Шарма бирор таълимотни ҳам тўлалигича тан олмас, шу билан бирга ҳеч қайсисини ҳам ногўғри деб, биратўла инкор этмасди. У Ведаларда битилган "Ҳақиқат ягона, лекин донолар уни турлича тушунтирадилар", деган фикрни таъкидлашни яхши кўрарди.

Ана шундай муҳитда вояга етган Дивя илму фан, санъатнинг турли соҳаларига доир билимга эга эди. У мусиқа ва рақс санъатига кўпроқ мойил бўлса-да, бобокалонининг таъсири туфайли илму фан бобида ҳам анча зукко эди.

* * *

Ўтган кеча баҳор айёмига бағишланган тантаналар ярим тунда тугагани сабабли, Дивя ётоқхонасидан кечроқ чиқди. Ширин ўйларга берилиб, ҳаракатлари ҳам бир оз суст эди. Пешиндан у меҳмонларни кутиб олиш тараддудига тушди, чунки уни табриклаш учун кўпдан-кўп ёру дўстлар келишади. У кечқурунни орзиқиб кутди.

Дивя кечаги кун ҳақида ўйларкан, ачаря Правардҳаннинг ўғли Рудрадҳир унинг тахтиравонини кўтариш учун жой таллашиб, қиличинини қиндан чиқарганини эслади. Рудрадҳир маҳапандитнинг саройига тез-тез келиб турарди. Бироқ Маришнинг ҳам бу ерда бўлишини ёқтирмасди. Икковининг тортишувлари анча кескин тус оларди.

¹ Рух бир танани тарк этса, иккинчи танани ихтиёр этади, дегани.

² Дунё абадийми ё абадий эмасми, дегани.

Дев Шарма одатда уларнинг мунозарасига аралашмасди. Дивянинг катта амакиси Вишну Шарма Маришнинг баттоллигидан энсаси қотиб, миқ этмай ўтираверар, кичик амакиси Прабудҳ Шарма эса уларнинг баҳсини мароқ билан тингларди. Мариш Рудрадҳирни менсимай, доим мазах қиларди. Бу икки йигитнинг гап талашини Дивяга унчалик ёқмаса ҳам, қизиқарли туюларди.

Икки йил илгари уйланган бўлса-да, Рудрадҳирнинг Дивяга кўнгли бор эди. Лекин ачаря хонадонига нисбатан ҳурмати баланд бўлгани билан Дивя Рудрадҳирга иккинчи хотин бўлиш ҳақида ўйлашни ҳам хоҳламасди. Ана шундай ҳаёллар оғушида у тезроқ кеч тушишини кутарди.

— Маҳапандит сизни йўқлаптилар, — деб хабар берди канизак.

— Ойим қизим, хизматкорнинг айтишича, даргоҳимизга аллақандай олижаноб йигит ташриф буюрганмиш, — деди бобокалони Дивянинг сочларини силаб. — Кечаги чарчоғим ҳали ҳам ёзилмади. Қизим, сен ўзинг унинг ҳузурига чиқ. Аввал ҳол-аҳволини сўра, сўнг қандай арзи борлигини суриштир.

Дивя канизакка пон, меҳмонни эъозлаш учун керакли бошқа буюмлар солинган кумуш баркашни келтиришни буюриб, девонхонага чиқди. Рўпарадаги эшикдан юнон зодагонлари сингари оқ-сарик юзли, лекин кўзлари қоп-қора, баланд бўйли, кшатрийлардек яғриндор йигит жиддий қиёфада кириб келди. Дивя йигитни таниди — бу кеча энг моҳир қиличбоз унвонини олган Притҳусен эди.

Дивя ҳурмат юзасидан қўлларини қовуштириб, пешонасига тегизди:

— Хуш келибсиз! Марҳамат! — у канизак қўлидан кумуш баркашни олиб, меҳмонга тутди.

Притҳусен саломга алик олиб, понга қўл чўзишдан илгари ўз арзини изҳор қилди:

— Муҳтарама хоним, мен савдогарлар сардори Престҳнинг ўғли Притҳусенман, Олий ҳайъат раисининг қабулига адолат истаб келдим.

— Метин иродали инсон доим адолат сари интилиши керак! — деб луқма ташлади девонхонага кираверишда осиглиқ қафасдаги гапга чечан тўтиқуш.

Буни эшитиб, Дивя ўзини кулгидан аранг тийиб қолди.

— Марҳамат, пондан олинг! Адолат масканида ҳақиқат бешак қарор топқусидур. Ҳатто мана бу ақлсиз жонивор ҳам буни тасдиқлапти.

— Мен муҳтарама хонимнинг сўзларига ишонаман, — деди Притҳусен ва Дивя таклиф қилган жойга ўтириб, баркашдан пон олди.

— Олий ҳайъат раисининг бир оз тоблари йўқ. Шу сабабдан сиз билан учрашолмайдилар, узрларини қабул қилгайсиз! — деди Дивя.

Притҳусен кекса маҳапандитга саломатлик тилаб ўрнидан турди. Кўрсатган илтифотлари учун Дивяга ташаккур билдирди ва яна келарман, деб эшик томон йўналди. Шу пайт девонхонага маҳапандитнинг ўғли, Дивянинг катта амакиси пандит Вишну Шарма ҳамда кичик амакиси Прабудҳ Шарма кириб келишди. Уларнинг алланарсалар хусусида қизгин баҳслашгани сезилиб турарди.

Прабудҳ Шарма меҳмон билан тузуккина сўрашди. Вишну Шарма эса салом маъносида бош ирғаб қўйди:

— Хуш кўрдик, меҳмон!

Притҳусен катталарнинг суҳбатига халал бергиси келмай, улар билан тезда хайрлашди.

— Бир қулвачча жиловдорга шунчалар иззат-эҳтиром... Қизим, яна уни пон билан меҳмон қилганинг нимаси, Сен ҳам Прабудҳ амакингдек Будданинг шогирди бўлишга лойиқсан!"¹ — койиб берди Вишну Шарма.

Дивя катта амакисига гап қайтаришга ботинолмади. Лекин Прабудҳ ҳам ўзи, ҳам жияни учун жавоб қилди:

— Ака, Притҳусеннинг дадаси бир пайтлар қул бўлиб олган эди. Энди бўлса, қанчадан-қанча қулга ўзи хўжайин, Сагалнинг энг бадавлат савдогарларидан саналади. Кенгаш раисининг яқин маслаҳатчиси ҳам, Сагалда ҳеч ким унинг сўзини икки

¹ Будда дини ҳаммани тенг ҳуқуқли деб билади, турли тонфа ва табақаларга бўлинишни тан олмайди.

қилолмайди. Ака, Притхусен қулларга ўхшаб қўлида елпиғич эмас, қилич тутган. Гапим тўғрими, Дивя? Уни ҳурмат қилса арзийди.

Вишну Шарма тутоқиб кетди:

— Бойлик орттирган билан кишининг обрўйи ошиб қолмайди. Прабудҳ, сен ҳар хил роҳиблар, юнонликлару дўкондорлар билан мулоқотда бўлаверганингдан ана шундай ўйлайдиган бўлиб қолгансан. Нега бойликни биринчи ўринга қўясан? Бойлик адо бўладиган, ўткинчи бир нарса, инсоннинг қадр-қиммати бу нарса билан ўлчанмайди-ку! Бойликка ишониб, — Вишну Шарманинг овози асабийлашди, — кеча анови қулваччанинг асилзодалар билан ҳақ талашиб, шовқин-сурон кўтарганини кўрдинг. Рудрадҳир танобини тортиб қўймоқчи бўлса, ярамас қилич ўқталди-я. Қулвачча браҳманга қарши қилич кўтарди! Бундай бебошлиқдан сўнг Мадрада зодагонларнинг нима обрўйи қолди!

— Лекин, ака, инсон тақдирини ўзгарувчандир. Маурия сулоласи¹ подшолари асли сартарошлар тоифасидан келиб чиққан, кейинчалик уларга бутун Ҳиндистон қарам бўлган. Олий зотли браҳман Чанакя эса уларнинг вазири эди, — эътироз билдирди Прабудҳ Шарма.

— Олам аллақачоноқ бундай бедодликдан халос бўлган, — деди Вишну Шарма. — Ўз мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида Ашок² калбошларга³ таяниб, табақалар ўртасидаги тафовутни бартараф этмоқчи бўлувди. Аммо худолар инсондан бениҳоя қудратлидир. Илоҳий оташни худолар қўлидан олган браҳманлар шудралардан устун туради.

Оловбардор браҳманларнинг шарофати билан бу дунё барча гуноҳлардан халос бўлди. Кеча қулвачча зодагонга қилич ўқталди. Агар вақтида ортига чекинмаганда, у ўзининг энг моҳир қиличбоз унвони билан фахрланганига қаттиқ пушаймон бўларди. Кенгаш раисининг ўйламай иш тутганидан шунча можаро бўлди. Мадрада олий табақалар ҳукмрон, юнонлик Милинднинг диний ақидалари бу ерда ўтмайди! Зоти пастрларнинг гапини қара, браҳман бўлиш учун кишида қобилият бўлса бас, эмиш! Фақат яратганининг ўзи браҳманларга ато қилинган илоҳий куч-қудратни тортиб олиши мумкин. Инсон бу борада бирор нарса қилишга ожиз. Мабодо пайтида ёгингарчилик бўлмаса, бу калбошлар булутлар тангриси Индрни ҳам айблашар? "Худо бўлиш учун салоҳият бўлса бас," дейишдан ҳам тоймаслар!... Бу қулвачча отамнинг ҳузурига ҳойнаҳой бирон шикоят билан келган бўлса керак.

— Ака, — деди Прабудҳ Шарма одоб юзасидан оҳиста кулиб, — одамлар илоҳий қонун-қоидаларни кўр-кўрона қабул қилишади, ҳатто худоларнинг ўзи мавжудлигини фақат фараз қилиш мумкин, холос. Уларнинг мавжудлигини исботлайдиган бирорта ҳам аниқ далил йўқ. Фараз далил билан исбот қилинмагунча фаразлигича қолаверади.

— Роҳибларнинг уйдирмаси бу! — деди Вишну Шарма ғазаби қўзиб. — Далил дейсанми! Мўътабар одамларнинг гапи ҳеч қандай далил талаб этмайди. Билмайдиган одам биладиган одамнинг айтганига ишониши керак. Браҳман ҳақ, шунинг учун улар ҳукмрон табақа саналадилар... Бу тошларнинг нима қиммати қолди? — сўради у Прабудҳ Шарманинг бармоғидаги қимматбаҳо тошлар қадалган узукка ишора қилиб. — Мана бу чодирни елкангга ташлаб юришдан нима фойда? Қуллар, шудралар ҳам шундай, баъзилари бундан ҳам башанг кийинишадди. Энди одамнинг насл-насаби, жамиятда тутган ўрнини кийим-бошга қараб белгилаш амримаҳол бўлиб қолди. Борди-ю, ёқутдек қимматбаҳо тош уюлиб ётса, ким ҳам уни безак сифатида ишлатарди! Шудралар, қуллар ҳам икки қайта туғилганлар билан тенгхуқуқли бўлишса, бизнинг улардан нима фарқимиз қолади? Ёки Браҳманлар билан кшатрийлар шудраларнинг хизматини қилишсинми! — Вишну

¹ Маурия сулоласи эрамиздан аввалги IV-II асрларда Магадҳ давлатида ҳукмронлик қилган. Ривоятларга кўра, ушбу сулолага асос солган подшо Чандрагупта асли сартарошлар тоифасидан келиб чиққан.

² Ашок — Маурия сулоласининг энг қудратли подшоларидан бири. (Эрамиздан аввалги III асрда яшаган) Ашок Будда динини қабул қилиб, уни кенг жорий этган.

³ Будда дини роҳиблари сочларини доим қиртишлаб олдириб юришгани сабабли, уларни шундай деб аташадди.

Шарма зарда билан тез-тез юриб девонхонадан чиқиб кетди.

Дивя катта амакисидан таъна эшитгани учун хижолатдан бармоқлари билан этагининг учини ўйнаб, нигоҳини ерга қадаб ўтирарди.

— Хафа бўлма, ширмой қизим, — Прабудҳ Шарма жиянини юпатди, — меҳмонни эъозлаш — ҳар биримиз учун фарзу қарз. Амакинг қулвачча билан саломлашишни истамасалар ҳам меҳмон билан сўрашишга мажбур бўдилар-ку! Урф-одатларимизга амал қилмай бўладими!

Кичик амакисининг меҳрибончилигидан Дивянинг кўзларига ёш қалқди. Буни кўрсатмаслик учун у этагининг бари билан юз-кўзини яширди.

— Болагинам, — деди Прабудҳ Шарма меҳр билан Дивянинг елкасига қоқиб, — амакингнинг феъли ўзи шунақа. Қўй, қайгураверма. Ҳамма ҳам бир хил ўйламайди. Ўзинг биласан, бобонгнинг мажлисларида не-не оқилу донолар ҳам доимо келишолмай, тортишгани-тортишган. Ачаря Правардҳан, Пандит Икрид, донишмандлар Дҳармакшит ва Чивук ёки Маришни ким ақлсиз дея олади!

— Кечагина Кенгаш Притҳусенни Сагалнинг энг моҳир қиличбози деб эълон қилган бўлса, менда нима айб! — деди Дивя кўз ёшларини артиб.

— Ҳа, — Прабудҳ Шарма унинг гапини маъқуллади, — бу олижаноб йигит сенга ўз ҳурматини билдириш учун Ачарянинг ўғли Рудрадҳир билан олишмоқчи бўлди. Албатта, унга иззат-икром кўрсатишинг шарт! Биров сен учун қонидан кечишга тайёр бўлса-ю, сен буни билмасанг!

Прабудҳ Шарманинг бақувват қўлларини меҳр билан сиқиб, Дивя яна савол берди:

— Амаки, ҳалиги йигит ростдан ҳам Притҳусен эдими? Шунинг учун катта амаким норози бўдиларми? Тахтиравонда ўтириб, одам кўплигидан ҳеч нарсани англолмай қолувдим.

— Ҳа, ўша. Юр энди, — деб Прабудҳ Шарма Дивяни ичкари томон етаклади. — Ажабланадиган жойи йўқ. Тахтиравонда ўтириб, уни кўтариб келаётганларга ким ҳам эътибор берарди. Қизим, хизматкорларга айт, ювиниш учун анжом тайёрлашсин. Йўлдан келдим, баданим терлаб, роса чангга беланибман.

Дивя Притҳусен келгани, унинг қандай арзи ҳоли борлигини бобокалонига дарров етказолмади. Чунки маҳаландит ярим кечагача меҳмонлар билан банд эди. Бўлиб ўтган гап Дивянинг бутун фикру хаёлини забт этган, лекин турли сабабларга кўра — катта амакиси Вишну Шарманинг муносабати, ўзининг ҳам шу воқеага дахлдорлигини ўйлаб, у негадир иккиланарди. Ўтган оқшом меҳмонлар тўпланганда бу можаронинг баъзи тафсилотларини гапиришди. Бу ҳақдаги хабар бобокалонининг қулогига етиб борган бўлиши ҳам мумкин. Аммо Дивяни тафсилотлардан кўра бобокалонининг фикри кўпроқ қизиқтирарди. Ана шу қизиқиш, айни замонда, иккилантирарди ҳам. Притҳусен келганини илгарироқ дадил айтганда-ку, эҳтимол осонроқ кўчармиди бу иш. Энди эса, бу ҳақда нуқул бош қотиравганидан, айтишга ноқулай туюлди. Айтмай деса, бўлмайди. Ахир у, адолат, албатта, тикланади, деб ишотирди-ку. Ишонтирибгина қолмай, ваъда ҳам берди.

Бу даргоҳда адолат мавзуида кўпроқ мунозаралар бўларди. Бироқ Дивя илгари ҳеч эътибор бермас экан, энди бу масалаларга ҳам қизиқадиغان бўлиб қолди.

Дивянинг бобокалони, амакилари, хонадоннинг бошқа аъзолари кечкурунлари боғда тўпланишарди. Қариялар Дивянинг санъатда камол топаётганидан бениҳоя қувониб, доим уни дуо қилишар, ёшлар, хотин-халаж ҳам унинг маҳоратини юксак баҳолашарди. Дивя илҳомбахш мақтовлардан ўзида йўқ хурсанд эди.

Фақат Рудрадҳир бу тўғрида ўз фикрини айтмади. Лекин унинг мақтовини эшитиш, илтифотига жавоб қайтариш Дивяни ноқулай аҳволга солиб қўйган бўларди. Дивя негадир Маришдан ҳам уяларди. Бир кун бу йигит унга жуда қизиқ гап айтди:

— Азизим, ҳар бир ақлда азалдан берилган туғма истеъдод бор, лекин у доим юзага чиқавермайди. Сенинг санъатда баркамоллигинг ана шу истеъдоднинг ёрқин жилваси, холос.

Ўзининг худосизлиги-ю баттоллиги билан ном қозонган Маришнинг гаплари ўта мазмундор эди. Дивя ўзича уларнинг мағзини чақишга кўп уринарди. Мариш-

нинг гаплари тагида аллақандай жўшқинлик, гурур, умидворлик каби ҳислар ётарди. Лекин Дивя бу беқарор, ёмонотлиқ йигит билан яқинликдан бир оз ҳайиқарди.

"Энг моҳир қиличбоз Притҳусен санъатим ҳақида бирор-бир фикр айтмади-я, — ўйларди Дивя. — Тахтиравон ёнида қилич яланғочлагани ...балки санъатимга берган баҳосидир".

Пешин пайти бобокалони ёлғиз ўзи қолганини кўриб, Дивя унинг оромгоҳига келди. Маҳапандит чорпояда ёстиққа суяниб ўтирарди. Бобокалонининг сочларини силаб, у Притҳусен арз билан келганини айтди, сўнг катта амакиси Вишну Шарманинг муомаласидан нолинди.

Маҳапандит бармоғини пешонасига тираб, унинг гапларини диққат билан тинглади.

— Оппоқ қизим, Маллика девий саҳнага қайтгани ростми? — сўради у бирон нарса дейиш кераклигини ҳис этиб.

— Ҳа, бобо, — жавоб берди Дивя, унинг оппоқ сочларидан кўзини узмай. — Энди устознинг саройида тез-тез йиғинлар бўлиб туради. У киши янги шогирдлар ҳам олганмишлар.

— Фарзанд доғи инсоннинг қаддини букиб қўяди, — деди Дев Шарма чуқур хўрсиниб. — Хўш, Маллика қайси бир шогирдини ўзига ворис қилмоқчи! Ручирадек истеъдодли шогирд яна топилармикан?.. Маллика сени ҳам ўз қизидай билади.

— Эҳтимол, Мадулукани танлар... Лекин у девийнинг талабларини тўла қондиролмайди, чунки ҳаракатларида бир оз юмшоқлик етишмайди.

— Рост айтасан, қизалоғим. Малликага муносиб ўринбосар бўлиш, унингдек маҳоратга эришиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Табиатда айнан бир хил нарсанинг ўзи йўқ. Маллика устози Индрдан ҳам ўтиб кетди. Халқ эса аллақачон Индрни унутиб юборган...

Дивя нима қилишни билмасди, ўйлаб-ўйлаб берган саволига бобокалони заррача ҳам эътибор қилмади.

— Бобо, адолат қаршисида барча тенг ҳуқуқлими? — сўради у.

Маҳапандит эварасининг сочларини меҳр билан силаб, кулимсираб жавоб қилди:

— Қизалоғим, гулчамбар, расм, ўйин-кулгини ташлаб, оғримаган бошингни оғритиб нима қиласан? — унинг овози вазминлашди. — Дивя, Мадрада аввал Пуру сулоласи подшолари ҳукмрон эди, сўнг уларни мағлуб этган Милинд тахтга ўтирди. Энди эса мамлакатимизда олий табақалар ҳукмрондир. Уларнинг ҳар бири ўз эҳтиёжига мослашган қонун-қондаларни жорий этди. Адлия мустақил ташкилот эмас, бор-йўғи жамият эҳтиёжларини ифодаловчи воситадир. Узоқ йиллар бу маҳкамани бошқариб, шу хулосага келдимки, адлия доим қонун жорий этувчиларнинг, яъни ҳукмрон доиранинг буйруғига итоат этади. Падари бузрукворим даврида адлиянинг асосий вазифаси Пуру сулоласи подшолари, уларнинг хешу ақраболарининг ҳуқуқини ҳимоя қилишдан иборат эди. Ғолиб Милинд ҳукмронлигида бу маҳкаманинг фаолияти Пуру сулоласи тарафдорларини барча имтиёзу ҳуқуқлардан маҳрум этишган. Милинд ва унинг яқинлари эҳтиёжларини қондиришга қаратилди. Кейин Мадрада будда мазҳабининг таъсири кучайиб, адлия унинг талабларига мослашишга мажбур бўлди. Масалан, ҳайвонларни қурбонлик қилиш жиноят деб эълон қилинди. Ҳозир эса Мадрада олий табақалар бошчилигида жумҳурият тузуми ҳукмрон. Табақаларга бўлиниш жараёни яна кучайиб бормоқда.

— Лекин бобо, муҳтарам Престҳ хонадонни қулликдан қутилган-ку. Кенгаш ҳам Притҳусеннинг маҳоратига юқори баҳо берди.

— Ҳа, гапинг тўғри, дўндиқ қизим, — деди Дев Шарма қафасдаги тўтиқушга паришонхотир тикилиб. — Аммо, бу масала сен ўйлаганча осон эмас. Престҳ қулликдан қутилган, Притҳусен Кенгашнинг таҳсинига сазовор бўлди, акс ҳолда у адолат талаб қилиб даргоҳимизга келармиди! Престҳ шўрлик оналар бағридан болаларини тортиб олиб, қул бозорида сотади. Лекин уларнинг ҳеч қайсиси адолат талаб қилиб келмайди-ку! Қизим, гап бир кишининг обрўйи, ҳуқуқи тўғрисида

кетмапти, бу анча жиддий масала. Притхусен Кенгашдан ҳарбий лавозим беришни талаб қилди. У бунга лойиқ ҳам. Отасининг қурби анча нарсага етади. Престх ўғли учун ўн минг олтин пул сарфлаши мумкин. Агар адлия Притхусенга зодагонлар билан тенг ҳуқуқ берса, у ҳарбий лавозимлардан бирини эгаллаши мумкин. Агар Кенгаш уни ҳарбий лавозимга лойиқ деб топса, Притхусен ҳам зодагонларга муносиб мансабу ҳуқуққа эга бўлаверса, олий табақаларнинг бошқалардан нима устунлиги қолади? Жумҳурият Кенгаши фақат икки қайта туғилганлардан иборат бўлганда, бошқа гап эди. Лекин унинг аъзолари орасида юнонлик зодагонлар ҳам, будда мазҳаби таъсиридаги баъзи кшатрий ҳамда вайшялар ҳам бор. Улар учун табақалар софлиги аҳамиятсиз, улар қайтанга табақа-тоифаларга бўлинишга тиш-тирноғи билан қарши. Шу сабабли Кенгашнинг бош маслаҳатчиси бу масалани вақтинча мунозарага қўймасликка қарор қилди... Чунки у бутун ижтимоий тузумимизга тааллуқлидир.

— Мадра жумҳурияти адлиясининг рамзида арслон билан кийик бир жойдан сув ичаётгани тасвирланган-ку... — деди Дивя бобокалонининг жавобидан шашти қайтиб.

Маҳапандитнинг оппоқ соқол билан қопланган юзида табассум жилоланди.

— Бу рамз адлиянинг нуфуз-этиборини сақлаш учун керак. Арслон билан кийик мажбур бўлган тақдирдагина бир жойдан сув ичиши мумкин. Уларни бундай қилишга учинчи бир шахс мажбурлайди. Адлия эса, ана шу учинчи, ҳукмрон шахснинг иродасига бўйсунди. Худосиз Мариш жатакларда битилган ривоятларни акс эттиришдан бош тортгани учун Олий ҳайъат ундан жарима ундириб олди. Тартиб-қоида билан сақлаш учун шундай қилиш керак эди-да. Лекин Мариш жарима тўлашдан қочиб, ўз дунёқарашига зид иш тутса тўғри бўлармиди... Қизим, адолат тушунчасига турли нуқтаи назардан ёндашиш мумкин.

Дев Шарма эварасини эркалаб, сочини силади. Дивянинг юраги баттар ғаш тортди. Бобокалонининг эркалашлари ҳам чигилини ёзолмади.

* * *

Дивя туғилишидан илгари онаси касалманд эди. Шунинг учун яқингинада кўзи ёриган ёш канизакни Дивяга энага қилиб олишди. Маҳапандитнинг саройида унинг асл исмини унутиб юборишди. Эрка қизалоқнинг энагасини ҳамма "Дҳата"¹ деб чақирарди. Канизак ҳам янги номга кўникиб кетди, бу билан фахрланарди ҳам. Энаганинг қизи доим ўз қизига соядек эргашиб юрганлиги сабабли Дивянинг онаси уни "Чҳая"² деб атади. Шу-шу бу қизнинг исми Чҳая бўлиб қолди.

Кекса маҳапандитнинг марҳум катта ўғлидан битта-ю битта набираси барчага ардоқли эди. Гўдаклик чоғида аввал онаси, сўнг отаси қазо этгач, хонадоннинг Дивяга нисбатан меҳри янада ортди. Маҳапандитнинг тўнғич ўғли ва тўнғич набирасидан ёдгор қолган тўнғич эвараси хонадоннинг энг суюкли, эрка аъзоси эди. Дивя бувиси ҳамда энагаси билан саройнинг маҳапандит яшайдиган қисмида турарди. Амакиларининг турар жойлари ҳам унинг учун бегона эмасди. У капалакдек қанот қоқиб, саройнинг ҳали у бурчаги, ҳали бу бурчагида пайдо бўлар, қаерга борса, ортидан энагаси билан Чҳая эргашарди. Ўн ёшигача Чҳая Дивянинг барча ўйинларига шерик, бирдан-бир дугонаси бўлди. Сўнг уни майда-чуйда юмушларни бажаргани саройнинг у ёқ-бу ёғига юборадиган бўлишди.

Осмондаги ой аста-секин тўлишиб борганда унинг кўлмаклардаги акси ҳам тўлишарди. Худди шунга ўхшаб, Дивянинг "сояси" Чҳая ҳам вақт ўтиши билан чиройга тўлиб борарди. Осмондаги ой осойишта ҳаракат қилиб кўкда сузади, лекин унинг сувдаги акси озгина елдан ҳам тебраниб кетади. Чҳая ичкарида ёш эркаклару уларнинг хотинларининг хизматини қилиб юриб, ўзидаги ёшлик латофатининг

¹ Д ҳ а т а — энага дегани.

² Ч ҳ а я — соя дегани.

қадрини тезда англаб олди.

Бир куни Винай Шарманинг онаси Чҳаяни ўз ўғлининг хонасида бемаҳалда юрганини кўриб, ниҳоятда дарғазаб бўлди. Уни ичкаридан ҳайдаб, энг оғир ишлардан бири — ҳовуздан челақлаб сув ташишга қўйдирди. Лекин Чҳаянинг бахтига, хизматкорлар сардори Баҳул енгилроқ иш топиб берди. Энди унга девонхонада меҳмонларга хизмат қилиш топширилди.

Турли хил ишбошилар, хизматкорлар, мункиллаган чоллару рашкчи канизаклар билан тўла ичкаридан кўра девонхонада хизмат қилиш мароқлироқ эди. Бу ерда у ўзини анча эркин ҳис этарди. Хизматкорлар сардори Баҳул эса Чҳаяга доим меҳрибон эди.

Бироқ гўзаллик шайдоси Винай Шарма онасининг қаршилигига қарамай, Чҳаяни яна ўз хизматига олди. Чҳая ҳар куни унинг баданини уқалаб, муаттар мойлардан суртиб қўярди. Қолган вақтда у хўжайинларнинг хотин-қизлари учун гулчамбарлар тузарди. Чҳая яна девонхонага қайтишни жуда-жуда хоҳларди. лекин остонада қилич яланғочлаб турган юнонлик канизакнинг қиёфасини эсласа, эти жимирлаб кетарди. У Баҳул билан бирга бўлишни истарди. Айрилиқ жафосига чидолмай, баъзан ўз кўнглида, бошини ичкарининг тош-метин деворларига уриб ёргиси келарди. Чҳая бир неча ой ҳижрон ўтида қовурилди. Сўнг худонинг продаси шу экан деб, тақдирга тан берди.

* * *

Дивя Притҳусен бобокалонининг ҳузурига арз қилиб келганини эшитди-ю, кўнгли уларнинг суҳбатини тинглаш иштиёқида ёнса ҳам, одоб сақлаб, девонхонага кирмади. У маҳапандитнинг Притҳусенга муносабати яхшилигини биларди. Шундай бўлса-да, ўзи ҳам Притҳусенга бирор нарса дейишни истарди. Аммо нима гап айтиш кераклигини билмас, эҳтимол, унга ҳамдардлик билдириш, кўнглини кўтаришни хоҳларди.

Притҳусен кўринишдан бир оз эсанкираган, бировнинг ёрдамига муҳтождай туюларди. Дивянинг ўзи ҳам гоҳида шунга ўхшаш аҳволга тушиб қолар, бутун бошлик сарой ҳам назарида ҳувиллаб қолгандек кўринарди. Бундай пайтларда амакилари, бувиси, аммалари, ака-укаларининг меҳрибончилиги ҳам кўнглини кўтаролмасди.

Маҳапандитнинг саройида, бошқа таниш хонадонларда, Маллика девий ҳамда Васумитранинг уйида бўладиган мажлису зиёфатларда Дивянинг сезгир қулогига Притҳусеннинг номи тез-тез чалинарди. Баҳор байрами куни содир бўлган воқеа ҳамда Притҳусеннинг Кенгашга қилган арзи тўғрисида турли миш-мишлар тарқалди. Дивянинг кўнглини доим қандайдир дард тирнарди. Кенгаш ҳам, Олий ҳайъат ҳам негадир Притҳусеннинг арзини муҳокама қилишга шошилмасди.

Кўнгли безовталигидан Дивянинг табиати хира, хаёли паришон эди. У ҳаловатини йўқотди. Катта бувиси бу дунё ташвишларини қўйиб, нариги дунё ғамини ер, лекин Браҳма дунёси билан Нирванадан қай бири аълолигини билолмай, боши қотарди. Шунинг учун у зўр бериб иккала мазҳабнинг ҳам коҳину роҳиблари дуосини олиб қолиш ҳаракатида эди. Каттакон оиланинг ташвишлари бувига ортиқча туюларди.

Энага маҳадевийнинг эътиборини Дивяда содир бўлган ўзгаришга жалб қилди. Маҳадевий қизнинг бўйи етиб қолганига қарамай, ҳанузгача унинг тақдири ҳақида ўйламагани учун бобокалони, амакиларини койиди. Сўнг Дивя доим машғул бўлсин деб, майда-чуйда юмуш топиб берди. Чҳаяни эса яна Дивяга қўшиб қўйишни буюрди.

Дивя билан Чҳая боғдаги шийпонда гулчамбар ясаш билан банд эдилар. Уларнинг олдига анвойи гуллар қўйилган. Чҳаянинг бармоқлари чаққон-чаққон ҳаракат қилар, нигоҳи эса Дивяда эди. Дивя кўзларини ерга қадаб ўтирар, бармоқларининг ҳаракати суст эди. У қўлидаги чала гулчамбарни Чҳаяга улоқтирди.

— Бу даҳмазани эплолмайман, — деди у зарда билан.

Чҳая Дивяга анграйганча қараб қолди.

— Хоним, — деди у бир оз сукутдан сўнг, — маҳадевий тақдирингизни ўйламаётганликларини учун маҳапандит билан амакиларингиз устидан онамга шикоят қилдилар. Паришонхотирлигингизни бўйингиз етиб қолганига йўйдилар. Баҳор фаслида ҳайвонлару қушлар ҳам...

— Уятсиз!... Ўл бу кунингдан! Сенда зиғирча уят қолмапти. Шунақанги беҳаёлигинг учун ҳам Амига хоним сени даргоҳидан ҳайдаб юборган экан-да.

— Йўқ, хоним, — деди Чҳая Дивяга тик боқиб, — Амига хоним мени нега ҳайдаб юборганларини эшитмаганмисиз? — Дивянинг жавобини кутмасдан у яна сўзида давом этди. — Ўша оқшом Винай соҳиб уйда эдилар. Менга май қуйиб бергин, дедилар. Қадаҳни узатаётганимда қўллари билагимга тегиб кетди. Уялганимдан қип-қизариб кетдим. Бунини Амига хоним кўриб турган эканлар, жаҳллари чиқди. Беномус, сенга танноз хонимлардек андиша қилишни ким қўйибди, дедилар. Мени соҳибнинг бошини айлантирмоқчисан, деб айбладилар.

— Бўлди, бас қил! — Дивя жирканиб, ундан юзини ўгирди. Бироқ тенгқурлиги, болаликда қадрдон дугонаси бўлгани учун Чҳая ундан ҳайиқмай гапида давом этди:

— Кечқурун ачаря Правардҳаннинг ўғли Рудрадҳир соҳиб келармишлар. Маҳадевий онамга, Дивяга айтиб қўй. яхшилаб кутиб олсин, деб тайинладилар. Амига хоним эса, Рудрадҳир Дивяни ёқтиради, дедилар.

— Намунча эзма бўлмасанг, чакагинг тинадим, йўқми! — деди Дивя қошларини чимириб. У шартта ўрнидан туриб, хонасига кириб кетди. Чҳаянинг оғзидан ўз тақдирига оид гапларни эшитиб, Дивя уятдан ўзини қўярга жой тополмасди. Кўзларини чирт юмиб, юзини чодир остига яширса ҳам Чҳаянинг Рудрадҳир ҳақидаги гаплари қулоғи остида жаранглайверди.

Дивянинг уйда ҳинду ва юнонлик асилзодаларнинг ёш авлоди аксар йиғилиб турарди. Рудрадҳир ҳам бир неча бор Дивянинг меҳмони бўлган. Аммо бу гал уни не мақсадда чақиришганини эшитиб, Дивянинг руҳи тушиб кетди. Рудрадҳир унинг кўз олдида манглайда қип-қизил тийлак, жингалак сочларини зарҳалланган қизил мато билан танғиб олган қиёфада гавдаланди. У шамширини қўлга олиб, Притҳусенни Дивянинг тахтиравонига йўлатмасликка уринарди. Кўзини юмиб хаёл суриб ётган Дивянинг кўнглида Рудрадҳирга нисбатан нафрат ҳисси уйғонди. У чодирни улоқтириб ташлади.

— Чҳая, ҳозир қай маҳал?

Дивянинг чорпояси ёнида чўккалаб ўтирган Чҳая ҳамон гулчамбар тўқирди. Қўли ишда бўлса ҳам хаёли бутунлай бошқа ёқда эди. Соҳибасининг кўнглини овлашни ҳам унутибди. Ҳушёр тортиб, дарров эшикдан куёшга мўраллади.

— Хоним, кеч тушишига оз вақт қолди. Кечки либосларингизни тайёрлайми? — сўради Чҳая.

— Йўқ... ҳа... майли... — жавоб қайтарди қўлини иягига тираб, кўзлари ярим юмуқ ҳолда ётган Дивя.

— Хоним, чўрингизга ҳам меҳмонхонага бориб, хизмат қилишга рухсат этасизми? — сўради Чҳая ялинган оҳангда.

— Оббо маҳмадона, сенда уят борми ўзи? — деди Дивя хўрсиниб. — Хизматкорларга айт, от-уловни ҳозирлашсин.

Дивя хизматкорлар хабар беришини кутиб ўтирмай, девонхона орқали бош дарвоза томон йўналди. Кетидан чодир гулчамбарларни кўтариб келаётган Чҳаяга буюрди:

— Бориб маҳадевийга айт, мен Маллика девийнинг саройига кетдим.

Боғдан ўтаётганида қариб мункилаб қолган хизматкор Тарук учради. Унинг ожиз нигоҳи ўзига қадалганини кўриб, Дивя жилмайиб сўради:

— Ҳа, тоға, бардаммисиз?

Тарук Дивяни таниб, қалтираган овозда дуо қилди:

— Қизим, умрингиз узоқ бўлсин, қайнотангиз саройининг яккаю ягона маликаси бўлинг! Анча кундан бери кўринмайсиз. Ҳа, дарвоқе, йўл бўлсин?

— Устозимнинг саройига, — деди Дивя.

— Хоним, нега ғамгин кўринасиз? — деди у Дивяга яқинроқдан тикилиб. — Ё уч-тўрт кун ичида санъат гулшанини қўмсаб қолдингизми?

Дивя нима жавоб қайтаришини билмай, у ёқ-бу ёққа аланглади.

— Тоға, Чҳая нега ҳаяллаб қолди экан?

Дивя кўзи билан Чҳаяни ахтариб, ишкомлар тагидан топди. Ёнида Баҳул турарди.

— Тоға, от-уловни нега дарров бериша қолмайди? — сўради у тагин.

— Қулингиз дарвозахонага бориб суриштирсинми?

Дивя жавоб ҳам қайтармай, дарвозахона томон юрди. Чҳая тез-тез қадам ташлаб унга етиб олди ва аравага ўтиришга ёрдамлашди.

Йўл анча нотекис эди, отлар ҳам тез чопганидан арава силкиниб-силкиниб кетарди. Дивя дам атрофга, дам ёнида ўтирган Чҳаяга назар ташларди.

— Хоним анчадан бери Маллика девийнинг саройига қадам ранжида қилмадилар. Бугун сизни кўриб, девий роса хурсанд бўладилар,— деди Чҳая кўзи Дивянинг кўзига тушгач.

Хаёллар оғушида кетаётган Дивя Чҳаянинг гапини ҳам ўзича тушунди.

— Ҳа, бироқ соҳиб ҳам келармиканлар?

— Ким келиши керак? — сирли товушда сўради Чҳая ажабланиб.

— Притҳусен соҳиб, — деди Дивя Чҳаянинг кўнгилчанлигидан қувониб. Лекин шу заҳоти аравакашга кўзи тушиб, дарров гапни буриб юборди,— Притҳусен соҳиб арзномасини бобомга ётказишни илтимос қилувди. Шунинг учун қизиқяпман.

Дивя яна ўз хаёлларига ғарқ бўлди.

* * *

Маллика кечкурунги базмга тайёргарлик билан овора эди. Хизматкор Олий ҳайъат раисининг эвараси келганини хабар қилди. У барча ишини ташлаб, оёқяланг ҳолда Дивяга пешвоз чиқди. Уни бағрига босиб, манглайдан ўпди.

— Мени унутиб юбордингми, қизим. Шунча кундан бери хабар ҳам олмайсан! Ручира-ку, мени бу дунёда ёлғиз ташлаб кетди, энди сен ҳам мени эсингдан чиқардингми? Рангинг кетиб қолибдими? — деди у Дивяга диққат билан тикилиб. — Сени Ашвинкумарлар¹ ўз паноҳида асрасин! Нега безовтасан? Баҳор байраמידан сўнг икки ой ўтибди-ю, мен қарияни йўқламайсан ҳам.

Маллика бир зумда кўнглидагини тўкиб солди. Дивя лом-лим деёлмади. Бошини Малликанинг бағрига яшириб, кўзларини чирт юмиб олди. Лекин кўзини очган заҳоти ҳар томонга аланглашга тушди. — Соҳиб келмадиларми? Вақт ҳали эртами?

Маллика Дивяни бағрига олиб, ўз хонаси томон етаклади. Йўл-йўлакай у ги-нахонликни қўймасди:

— Қизим, умидим ёлғиз сендан, сен менинг жону дилимсан. Тақдир Ручирани мендан айирди. Сени кўрсам, барча қайгуларимни унутама, лекин сен бемеҳр экансан. Жоним, менинг-ку, кўнглим бўш, кечириб юбораман. Лекин санъаткорлар ҳомийси маъбуда Сарасватийнинг қаҳридан кўрқ. Қизим, илгариги ҳаётингда чеккан машаққатларинг эвазига маъбуда сенга шундай ноёб истеъдод ато қилди.² Сарасватийга беҳурмат бўлсанг, у сендан юз ўгиради.

Маллика қувончидан терисига сиғмасди. Бугун у энг чиройли либосларини кийиб олди, меҳмонларга Капиша вилоятдан келтирилган аёло навли кадамбини майдан тортишни буюрди. Кекса чолғучи Вабҳруга Дивя келганини хабар қилиб,

¹ А ш в и н к у м а р л а р — ҳинд мифологиясида Қуёшнинг эгизак ўғиллари. Улар худоларнинг табиби ҳисобланадилар.

² Ҳинду дини ақидаларига биноан, инсон бир неча бор қайта туғилади. Одамнинг қай табақага мансублиги, жамияттаги ўрни ва хислатлари аввалги ҳаётидаги хулқига боғлиқ.

муסיқага алоҳида эътибор қилишни уқдирди. Меҳмонлар жой-жойига келиб ўрнашгач, Маллика Дивяни ёнига олиб ўртага чиқди. Созандаларга гандҳари куйини чалишни буюриб, ўзи ҳам ёқимли овозда жўр бўлди. Сўнг Дивяни ўртага тортиб, "Чҳалик" рақсини бошлади.

Дивя Малликанинг раъйини қайтаролмади. Бироқ, ўйини ҳеч қовушмади. Мажлис аҳли Сагалнинг энг истеъдодли раққосаси, "Сарасватий қизи" унвонини олган Дивяни зўр олқишлар билан кутиб олди. Санъат шайдолари Малликанинг пойига турли хил инъомлар уйиб ташлашди. Лекин Маллика хомуш кўринарди.

— Қизим, меҳнатдан, машқдан бўйин товлаш санъаткорга ёт нарса, — деди у оҳистагина. — Нега таъбинг хира, бирор нарса бўлдим?

— Онажон, мазам бўлмай турибди, — деб баҳона қилди Дивя.

Маллика шогирдини елкасидан қучиб, ёнидан жой берди. Дивя бот-бот эшик томон қараб кўярди.

Базм тугашига озгина қолганда остонада Притҳусен кўринди. Ниҳоят Дивя эркин нафас олди. Притҳусен энг чекка жойга бориб ўтирди. У серташвиш кўринарди. Бечорани адолатсизлик эзиб қўйганини Дивя ич-ичидан сизди.

Малликанинг ишораси билан канизаклар меҳмонларга май ва пон таклиф қилишди. Мажлис аҳлининг гурунги, ҳазил-ҳузул чақириқлари авжга чиқди. Дивя ҳамма қатори ўйин-кулгига қўшилолмаганидан ўзини ноқулай сезарди. Притҳусен ҳам бир бурчакда маъюс ўтирар, фақат Маллика мурожаат этганда бир оз жилмайиб жавоб қайтарарди, холос.

Кечанинг охирида Маллика барча меҳмонларни "Рас" рақсига таклиф этди. Дивя тоби йўқлигини баҳона қилгани учун Маллика уни зўрламади. У Притҳусенни ҳам ўйинга тортишга уриниб кўрди, лекин Притҳусен узрини айтиб, жойида ўтираверди.

Ҳамма ўйинга тушиб кетгач, Дивя тоза ҳаво олиш ниятида ташқарига йўналди. Притҳусеннинг ёнидан ўтаётиб, саломатлигини суриштирди. Притҳусен ҳурмат юзасидан ўрнидан туриб, у билан сўрашди, сўнг кетидан эргашиб боққа чиқди.

— Бобом сизнинг арзномангиз хусусида кўп мулоҳаза юритдилар, — деди Дивя ҳамдардлик билан. — Эҳтимол, энди Кенгашнинг қарорини кутяптилар.

— Лекин мен муҳтарам бобонгиздан Кенгашнинг фикрини билиб беришни сўрамагандим-ку! Мен у кишидан фақат одил ҳукм чиқаришни талаб қилгандим! — деб жавоб қайтарди Притҳусен.

— Ҳақ гапни айтдингиз, соҳиб, — Дивя унинг гапини маъқуллади.

— Сиз мени ҳақиқат тикланиши муқаррар, деб ишонтирдингиз, — деди Притҳусен кескинлик билан. — Лекин ўшанда гап Кенгашнинг раъйи ҳақида эмас, адлия ҳукми тўғрисида бўлганди. Мен Олий ҳайъатнинг одил ҳукмини билишни истайман. Кенгаш эса ҳеч қачон холисона қарор чиқармаган.

— Тўғри, — деди Дивя бошқа гап тополмай.

— Кенгаш талабимни қондиргандан сўнггина адлия мени ёқлаб чиқаркан, мен ундан рози эмасман. Буни адолат эмас, зўравонга хушомадгўйлик, дейдилар.

Притҳусеннинг гаплари Дивянинг юрагига ўқдай тегарди. Бояқиш ердан бошини кўтаролмай қолди.

— Адлиянинг бурчи — Кенгашга ҳақ йўлни кўрсатишдир, унинг буйруғига итоат этиш эмас, — қўшиб қўйди Притҳусен. Дивянинг хомуш торганини кўриб, кўнгли бир оз юмшади.

— Тахтиравонингизни кўтаришга ҳаддим сиққани учун сиз ҳам мени айбдор ҳисоблайсизми, — сўради Притҳусен кулимсираб.

— Йўқ, соҳиб, — деди Дивя намланган кўзларини ҳамон ердан узолмай, — Кўрсатган илтифотингиз учун миннатдорман.

Бир лаҳза иккови жим қолишди.

— Анови ҳовуз лабига борақолайлик, у ер салқин, ҳавоси ҳам тозароқ, — деди Притҳусен ноқулай жимликни бузиб.

Дивя бошини ҳам қилиб, Притҳусенга эргашди.

3 БОБ

ПРЕСТҲ

Мадранинг мутлақ ҳокими Милинд будда динини қабул қилгач, орадан кўп ўтмай тахтни ҳам, саройни ҳам ташлаб, зоҳидликни ихтиёр этди. Шу билан бирга у ўзининг юзлаб қулу чўриларига озодлик бериб, уларга анча-мунча бойлик ҳам улашди. Бир неча кун давомида Сагал шаҳрининг бозору майдонлари, кўчаю расталари озодликка эришган масрур қуллар билан гавжум бўлди. Умр бўйи очлик, юпунликка маҳкум ғариблар тўсатдан қўлга кирган бу дову давлатдан эсан-кираб, ичкиликбозликка, дўконлардан гуногун кийим-кечаклар сотиб олиб, ясан-тусан кийинишга ружу қилишди. Эҳсон этилган бойлик тугагач, қарз олишга ўтишди. Лекин қарзни узолмай бечоралар яна зодагонлар, бой-бадавлат хонадонларнинг югурдагига айланишди. Баъзилари эса қуллик ё озодлик учун кураш йўлидан қай бирини танлашни билмай, елкаларига заъфарон ридо илиб, зоҳидликни маъқул топишди.

Подшонинг отбоқар қули Престҳ бу ерга Юнонистондан келтирилган эди. Уд-дабуронлиги, отларнинг насл-зотини яхши ажрата оладиган синчи ҳамда уларни даволаш йўлларини билгани учун подшо уни ардоқларди. Милинд гўшанишинликни ихтиёр этаркан, севимли ғуломи Престҳни қуллик кишанларидан халос этибгина қолмай, унга Капиша, Камбож, Балх вилоятларидан келтирилган зотдор йилқилардан ҳам инъом этди. Престҳ жаллоблик билан шуғулланди. У карвонларга қўшилиб, бутун Ҳиндистон яриморолини кезиб чиқди. Бир жойдан арзонга от-улов сотиб олиб, бошқа жойда қимматга пулларди. Шу тариқа анчагина бойлик орттириб, Престҳ Сагалнинг энг бадавлат савдогарлари қаторидан ўрин олди. Энди унинг савдосини ўзи тайин этган гумашталар олиб боришарди. У камбағаллашиб қолган зодагон оиланинг кўҳликкина қизига уйланди. Манаман деган зодагонларниқидан қолишмайдиган данғиллама сарой қурди, атрофини боғ-роғлар билан яшнатди. Хизматига ўнлаб қулу чўрилар сотиб олди.

Мадра давлатида ўз ҳукмронлигини ўрнатгач, Милинд мағлуб Пуру сулоласининг айрим хонадонлари, баъзи зодагонларни ўзига яқин олиб, уларнинг аввалги нуфуз-эътиборини тиклади ва давлат ишларини бошқаришга жалб қилди. Шунингдек, баъзи юнонлик саркардаларга ҳам алоҳида эҳтиром кўрсатиб, ер-жой инъом этди. Улар ҳам ҳинду зодагонлари сингари жамиятнинг энг баобрў аъзоларига айланди. Милинд тахтдан воз кечгандан кейин ҳокимият зодагонлар, бадавлат заминдорлар қўлига ўтди. Улар ҳеч кимга бўйсунини истамай, жумҳурият тузумини ўрнатишга қарор қилдилар. Юнон шоҳининг кекса, тажрибали лашкарбошиси Митҳодрас жумҳурият Халқ Кенгашининг ўғли Правардҳан эса Кенгашнинг бош маслаҳатчиси лавозимини эгаллади.

Беҳисоб бойликлар эгаси савдогар Престҳ халқнинг ҳурмат-эътиборини қозонган бўлса-да, зоти пастлиги учун Кенгаш аъзоси бўлолмади. Бироқ у ўзининг давлати, ақл-фаросати, камтарлиги туфайли Кенгаш раиси Митҳодраснинг чексиз ишончига сазовор эди ва Сагалнинг муҳтарам одамларидан ҳисобланарди. Кенгаш раисининг яккаю ягона ўғли вафот этгач, зехни ўткир, танти, кўнгли очиқ Престҳ унинг ўнг қўли бўлиб қолди.

Престҳ фарзанди Притҳусенга асилзодалардан ҳам аъло тарбия берди, уни барча илму ҳунарларга ўргатди. Ёшн улғайгач, Притҳусенни маҳапандит Дев Шарманинг набираси Винай Шарма, заминдорлар Картавир, Сарвартҳнинг ўғиллари Сакрид ва Индрдип ҳамда ачаря Правардҳаннинг кичик ўғли Васудҳир билан бирга Такшашила давлатига, ҳарбий маҳорат мактабига ўқишга юборди. Болаликдан иззат-икромга ўрганган Притҳусенда отасига нисбатан кибр-ҳаво кўпроғу камтарлик чўлтоқ эди. Йўлида бирор ғов учраса, отасига ўхшаб истиҳолага бориб ўтирмай, уни дарҳол бартараф этишни маъқул кўрарди. Бойлиғу истейдодда тенгдошларидан устун турса ҳам, бирор кимсанинг баландроқ деб аталишига сира-сира чидолмасди.

Магадх давлатида браҳман саркарда Пушямитра Мауря сулоласининг охирги подшоси Вриҳадратҳни ўлдириб, ўзи тахтга ўтиргани ҳақидаги узунқулоқ гаплар Мадрага ҳам етиб келди. Мадранинг олий табақалари, ҳинду мазҳабининг тарафдорлари орасида турли миш-мишлар тарқалди — гўё худоларнинг музаффар сипоҳсолори Картикаея Ҳиндистон яриморалининг пок заминини Мауря сулоласининг зоти паст шудра подшолари ҳамда калбошлардан тозалаш мақсадида саркарда Пушямитра қиёфасида туғилганмиш. Патанжали исмли нафаси ўткир браҳман донишманди ана шу хайрли иш учун қурбонлиқ келтириб, саркарданинг манглайига қутлуғ қондан суртиб қўйибди ва энди Пушямитра енгилмас кучқудратга молик эмиш...

Милинд ўз вақтида ҳайвонларни сўйишни таъқиқлаб қўйгани сабабли, Мадрада қурбонлиқ маросимларининг аҳамияти пасайиб кетди. Ҳинду дини тарафдорлари Магадхда ҳокимият яна олий табақалар қўлига ўтганини шод-хуррамлик билан нишонлашди — маъракалар уюштирилиб, қурбонлиқлар қилишди. Издошлар камайиб, эътибордан қолаётган қоҳинлар яна жонланиб қолишди. Сагалнинг турли даҳаларида катта-катта қурбонлиқ гулханлари ёндирилиб, улардан қовурилган гўшту анвойи ноз-неъматларнинг димоқни қитиқловчи иси тарала бошлади. Турфа хил қўнғироқларнинг жаранг-журунги, ноғораю довулларнинг гумбур-гумбури, карнайларнинг гат-ғутидан еру осмон ларзага келди.

Ҳинду мазҳабининг ўз мавқеини қайта тиклашга уриниши будда дини роҳибларини саросимага солиб қўйди. Шаҳару қишлоқлардаги ибодатхоналар бузилган ари инидай ғувиллар, у ерлардан эртаю кеч қўнғироқларнинг таҳликали бонги эшитиларди. Зоҳиду дарвешлар кўча-кўйда шаҳар аҳолисини инсофга чақириб, зўравонликка ружу қўйиш гуноҳлигини уқдиришар, биродарлар, барчангиз халқ фаровонлиги, бахт-саодати учун курашга отланинг”, деб сутраларни¹ айтиб қичқиришарди.

Шраван ойида Сагал осмонини қора булутлар қоплади. Ёғингарчилик авжга чиқиб, майдону кўчаларни сув босди, ҳаммаёқ лой-балчиққа айланди. Шаҳар кўчалари ҳувиллаб қолди. Аксарият уйлар тошдан қурилгани сабабли аҳён-аҳёнда ёмғир тиниб, офтоб чарақлаганда ҳаво ҳаммомдек қизиб кетарди. Уйларига тикилиб олган шаҳарликлар дим ҳаводан нафаслари қайтиб, салқин боғ-роғлар қўйнига интилишарди. Лекин кўп ўтмай яна жала қуйиб берар, одамлар тагин уй-жойларига биқиниб олишарди.

Шаҳар жамиятининг кайфияти ҳам об-ҳавонинг авзойига айнан мос эди. Ўз мавқеини тиклашга зўр бериб интилаётган ҳинду мазҳаби билан будда дини ўртасидаги рақобат барчаннинг жонига тегди. Мариш ва унинг худо беҳабар маслакдошлари халқ орасида исёнкор чорвак-лоқаятика таълимотини кенг тарғиб этиш билан машғул эди. Зодагонларни ваҳима босган, чунки улар халқнинг ғалаён кўтаришидан чўчишарди. Мариш қурбонлиқ ўлпонини жорий этиш ҳақидаги фармонга қарши чиққанлиги учун ҳамда будда жамоаси билан тузилган шартномани бузгани сабабли Олий ҳайъат уни икки марта жазолагани халқнинг ғазабини келтирди. Олий ҳайъат оқибатни ўйлаб, Притҳусеннинг арзи юзасидан бирор узилкесил қарор чиқаришга ботинолмасди. Турли табақалар ўртасидаги келишмовчиликларни эътиборга олиб, Кенгаш ҳам янги ҳарбий лавозимларни тақсимлашни пайсалга соларди. Лекин шимоли-шарқий чегара томондан Дарв мамлакатининг ҳокими Кендрас бостириб келаётгани ҳақидаги хабарлар безовталиқнинг асосий сабаби эди.

Милиндининг узоқ йиллар давом этган ҳукмронлиги ва ундан кейинги даврда — ярим асрдан ортиқроқ вақт ичида, Мадра жамияти уруш, босқинчилик нималигини билмай, осойишта ҳаёт кечирди. Шу сабабли халқ уруш, вайронагарчилик каби офатлар борлигини унутиб ҳам қўйган эди. Сагал жамияти қурбонлиқ маросимлари учун маблағ тўплаш, сағаналар қуриш, турли вилоятлар билан савдосотиқ қилиб бойлик орттириш, ўзга юртлардан бақувват қуллар, хушбичим чўрилар

¹ С у т р а — муқаддас китоблардаги шеърин сатр (муҳ.).

сотиб олиш каби масалалар билан банд эди. Шаҳар атрофида, заминдорлар ерида чоракорлик қилувчи деҳқонлар ерга эгаликни қўлга киритишга интиларди. Бадавлат табақалар ўртасида эса Кенгашга аъзо бўлиш, юқори мартабаларга эришиш учун кескин кураш борарди.

Мадрада жумҳурият тузуми ўрнатилгач, ҳарбий тартиб-қоидалар ҳам ўзгариб кетди. Художўй Милинд даврида давлат хазинасидаги бор маблағ будда жамоаси учун ибодатхонаю сағаналар қуришга сарфланди. Даставвал Милинднинг йигирма минглик жанговар лашкари бор эди. Хазина бўшаб қолгач, уни барча керакли жиҳозлар, қурол-яроғ билан таъминлаш амримаҳол бўлиб қолди. Милинд тинчлик сиёсатини юргизишга аҳд қилгандан сўнг унинг кўпчилик аскарлари бошқа давлатлар қўшинига ёлланди, ё бўлмаса ўзга касб танлашга мажбур бўлди. Айримлари эса қурол-яроғини ридога алмаштирди. Халқ Кенгашининг раиси, лашкарбоши Митҳодрас қўшинни барча керакли қурол-аслаҳа билан таъминлашни Сагалнинг бадавлат хонадонлари бўйига юклади. Зодагонлар, заминдорларга беш юздан мингтагача, Кенгашнинг оддий аъзоларига икки юздан аскар етказиб бериш топширилди. Ҳарбий харажатлар эвазига ҳар бир хонадонга мавқеи ва куч-қудратига эътиборан бештадан эликтагача қишлоқлар бўлиб берилди.

Кендрас тажовуз қилганда Мадранинг лашкарлари фақат қоғоздаю Кенгаш аъзоларининг ҳаёлида мавжуд эди. Тақсимланган қишлоқлар аҳолисидан йиғиб олинадиган бож-хирож аскарлар таъминотига эмас, заминдорларнинг кўнгилхушлиги учун сарфланарди.

Ўғли бевақт вафот этиб, чуқур қайғуга ботган кекса лашкарбоши будда жамоасининг рақнамоси Дҳармакшитнинг ўғитларини тинглаб, таскин топишга уринарди. Бироқ, Кендрас бостириб келаётгани ҳақидаги маълумотни олган заҳоти барча ташвишларини унутиб, мудофаа масалаларни билан шуғулланди. У бош маслаҳатчи ачаря Правардҳанга дарҳол Кенгаш аъзоларини машваратга чақиришни буюрди. Орадан бир неча кун ўтиб, Кенгаш аъзолари мажлисга тўпланди.

— Лашкарларимизнинг номи бору ўзи йўқ, — огоҳлантирди Митҳодрас. — Давлатимизни ҳимоя қилиш учун дарҳол қўшин тўплашимиз даркор.

Ачаря Правардҳан жанг олдидан қурбонлиқ маросимини уюштириш ҳамда қўшин тўплаш учун пул зарурлигини уқдириб, давлат солиғи миқдорини ошириш ҳақида ҳужжат эълон қилди.

Сагал аҳли бетиним ёғингарчилик, лойгарчилик, дим ҳаво дастидан бутунлай ҳолдан тойган. Бунинг устига Кендрас бошчилигидаги талончилар тўдаси кун сайин яқинлашиб келаётгани ҳақидаги хабарлар каттаю кичикни саросимага солганди. Кўчалар, майдонлар, бозорлардан файз кўтарилди. Мудофаа учун ўлпон тўплаб юрган аъёнларнинг дағдағаси фуқаронинг жон-жонидан ўтди.

Уруш даҳшати барчани чулғаб олган, ғалабага ҳеч кимнинг кўзи етмаса, Кендрас бостириб келса, аҳволимиз не кечади, деган ғулғула тинчлик бермасди. Зодагонларнинг халққа жабру зулми тобора кучайиб, улар солиқ устига солиқ ёғдириб ташлашди. Бозору майхоналарда Кендрас тўғрисида ҳар хил гаплар тарқалди — биров уни ўта золим, ёвуз деса, биров раҳмдил, халқпарвар подшо дерди.

Савдогару суджўрлар, барча боёнлар ўз мол-мулкни шошилич равишда қўшни Малав, Катҳ давлатларига, баъзилар эса ҳатто узоқ Шурсен ва Магадҳга жўната бошлади. Зодагонлар Сарвартҳ, Картавир, ачаря Правардҳаннинг саройларида тўпланиб, тонготар маслаҳатлар қуришарди. Ачаря Правардҳан Шурсен ҳамда Магадҳ давлатларига бир неча махфий номалар жўнатди. У, браҳман саркарда Пушямитр Мадрага қўшин юбориб, ҳам Кендрас балосидан, ҳам кофир калбошлар офатидан қутқариб, бу ерда ҳам браҳманлар ҳокимиятини қайта тиклашига умид қиларди. Ачаря бу режасини Кенгаш мажлисида баён этмоқчи эди, бироқ юнонлик зодагонлар, будда динига ружу қўйган лашкарбоши, заминдор Индрсен ҳамда Олий ҳайъат раиси Дев Шарма қарши чиқишини ўйлаб, фикрдан қайтди. Заминдорлар Сарвартҳ ва Картавир эса, қўшин тўплаб, Кендрасга қарши жанг қилиш тарафдори эди. Улар Кендрасни мағлуб этиб, Пуру сулоласини яна

тахтга қайтаришни истардилар. Савдогару судхўрлар қўшин учун керакли дон, кийим-кечак, от-улов ва бошқа анжомларни оширилган нархда пуллаб, савдодан тушган олтинни зудлик билан Такшашила, Пушяпур ва Матхурапури шаҳарларига жўнатишарди.

Маҳапандит Дев Шарма, Кенгаш раиси Митходрас ҳамда Престх каби уч-тўрт ёши улуғ қарияларгина урушни ўз кўзи билан кўрган, унинг даҳшатлари ҳақида тўла тасаввурга эга эдилар. Кенгаш раиси урушни ғолиб сифатида, Дев Шарма эса мағлуб сифатида эсларди. Кендрас Сагал устига қуондай бостириб келаётгани ҳақидаги хабар Дев Шарманинг хотирасида энг мудҳиш таассуротлар уйғотди — саройлар ёниб кул бўлгани, шаҳар кўчалари қон аралаш балчиққа белангани, аёлларнинг аламли фарёди, асир тушган зодагонларнинг хору зор бўлгани... Дев Шарма фарзанд доғида ўртаниб, эс-ҳушини йўқотган Митходрасни ўзига келтиришга уринар, тезда Кенгаш чақириб, мудофаа учун керакли чора-тадбирлар кўришни талаб қиларди. Аммо Кенгаш йиғилса ҳам, унинг вақти беҳуда тортишувларга сарф бўлиб кетарди.

Престх ҳам фурсатни қўлдан бермади. У қўшни давлатлардан юзлаб от-уловлар келтириб, қиммат баҳода пуллади ва бир неча минг олтин даромад қилди. Престх ўз ихтиёри билан мудофаа жағфармасига бир минг олтин пул ҳадя этди. Дев Шарма ҳамда Кенгаш раиси Митходраснинг Престхга бўлган ҳурмати янаям ортди. Энди уни энг махфий машваратларга ҳам таклиф қиладиган бўлишди. Престх қўшинни тажрибали саркардалар ва ишончли ёшлар қўлига топширишни маслаҳат қилди. Қўшин тўплаш масаласи бўйича янги Кенгаш мажлиси бўлиб ўтди. Лекин ачаря Правардҳаннинг устомонлиги туфайли ҳарбий ислоҳот кўнгилдагидек амалга ошмади. Заминдор Картавирнинг раъйига биноан асилзодалар Индрдип ва Вришнешга отлиқ аскарлар, Винай Шармага эса жанговар аравалар қисмини бошқариш топширилди.

Кенгаш ҳамда Олий ҳайъат арзномани муҳокама қилишни ҳамон пайсалга соларди. Шаҳар аҳолисини ваҳима босиб, саросимада қолган, ҳаммаёқда бесаранжомлик, тартибсизлик ҳукм сурарди. Буни кўриб Притхусен ҳам руҳий тушқунликка берилди. Отаси унинг кўнглини кўтаришга уринарди.

— Ўғлим, — деди у, — фурсат тезда етиб келади, ҳушёр бўл. Биласанми, юнонистонлик доноларнинг бир ҳикмати бор: Омад маъбудасининг юзи сочи билан тўсилган бўлади. Шунинг учун уни дарров таниб олиш қийин. Ўша юзини тўсиб турган сочидан маҳкам ушлаб олиш керак. Кўпчилик омад маъбудасини олдидан ўтиб кетгандан кейингина таниб олади. Аммо унинг орқасида сочи йўқ, минг чангал солганинг билан тутолмайсан. Омадни бой бермаслик учун доим ҳушёрлик даркор. Жасурлик, ақл-фаросат, қобилият, бойлик каби хислатларнинг барчаси сенда мужассам. Ҳозирги оғир вазиятда сендай ўғлонларнинг қадр-қиймати ортади. Ўғлим, сабр қил. Мўътабар доираларнинг ишончини қозонишга ҳаракат қил. Бориб кекса Дев Шарма, Митходраснинг хизматида бўл, заминдорлар Окрис ва Индрсен билан алоқани мустаҳкамла...

Отасининг насиҳатига амал қилиб, бировларга ялиниб боришга Притхусен ор қиларди. Жамиятнинг юқори доираларида уни ёвқараш сукут билан қарши олишар, бекитиқча мазах қилишарди. Зиёфату базм, турли йиғинларга боришдан кўнгли қолди, майхўрликни ҳам ёқтирмай қўйди. Кун билан боғда, соя-салқин дарахтлар тагида ўтирар, баъзан вақт ўтказиш учун содиқ қули Шванг билан шатранж ўйнарди. Кечқурунлари эса Дивяни учратиб қолармиканман, деган умидда Маллика ёки Васумитрнинг саройига бориб турарди. Куйинчак, чин дилдан ҳамдард Дивя билан бирга бўлишдан Притхусеннинг кўнгли таскин топарди. Бу дунёда уни инсон сифатида кўриб, дили жонини бахш этган бирдан-бир кимса Дивя эди. Шунинг учун Притхусен ҳаётини усиз тасаввур этолмасди. Притхусен ўз кўнглида Дивяни узоқ юртларга олиб кетиб, янги ҳаёт қуришни орзу қиларди. Ёри билан шундай жойларга борсаки, у ерда ҳеч ким зотинг паст деб камситмаса, бутун куч-қудрати, қобилиятини намоён этиб, ҳалол меҳнат билан тинч умргузаронлик қилса...

Кендрас лашкарлари Мадра қўшинини тор-мор этгани ҳақидаги хабар Сагалда зумда тарқалди. Икки оғиз, тўрт қулоқ бир жойда учрашиб қолса, албатта уруш ҳақида гап кетарди. Маллика девий ҳам мудофаа жамғармасига ўз улушини қўшди. Унинг саройида ҳам ўйин-кулги орасида уруш мавзуи тилга олинарди. Ҳарбийлару аркони давлат қўлларида май тўла қадаҳ тутиб, уруш даҳшатлари тўғрисида ҳаяжонли баҳслар қуришарди. Ҳаммани ўз ҳаёти, мол-мулкани омон сақлаб қолиш гами босди. Ичкилик таъсирида баҳс қуруқ сафсатага айланарди. Притҳусен уларнинг фаҳмсизлиги, қўрқоқлигидан нафратланиб, чурқ этмасдан ўтираверарди.

— Фақат икки қайта туғилганлар бошчилигида ғалаба қозониш мумкин, — деди кайфи ошиб қолган Индрдип кўкрагини кериб. — Бунинг учун одамнинг юрагида ўт бўлиши керак, саркарда Пушямитрадек қудратли бўлиш лозим. Қаримсиқ, мияси ачиган лашкарбошимизнинг қўлидан нима ҳам келарди. Бизнинг томиримизда Пуру подшоларининг қони жўш уряпти. Милинд ҳам сулоламиз қаҳридан қўрққанидан тахтдан воз кечиб, умрининг ниҳоясини тиланчилик билан ўтказди. Ҳали бизнинг ҳам кунимиз туғар! Индрдип лашкарбоши бўлган куни Кендраснинг ҳолига маймунлар йиғлайди! — Индрдип қаҳқаҳа отиб кулди ва қаршисида қадаҳ тўла баркаш тутган Магга исмли канизакни билагидан ушлаб бағрига тортди. — Ана ўшанда Кендраснинг хотинлари шу канизак сингари қўйнимга келиб тушади. Ҳо-ҳо-ҳо...

Индрдипнинг қўпол қилигидан канизакнинг эҳсонаси чиқиб кетди.

— Соҳиб, канизакнинг юрагини ёрманг-да, — деди Маллика бармоғини лабига қўйиб.

Заминдор Шримукҳ Шарманинги ўғли Кедар Шарма бу гапни эшитиб тутоқиб кетди.

— Мана шунақанги хўрлик учун биз тан-жонимизни аямай душманга қарши жанг қиляпмизми? — у қўлини паҳса қилиб мажлис аҳлига мурожаат этди. — Чўри ҳам асилзодадан азиз бўлдимми? Кунимиз қуллардан ижозат сўраб иш тутишга қолдимми? Қачонгача разил пасткашлар кўча-кўйда, бозорларда зодагонлар билан ҳақ талашиб, итоат этишдан бош тортадилар. Авом халқ зодагонлардан ҳам юқори мартабаларга интиларкан, биз жим қараб тураверамизми? Мадрада бизнинг обрўйимиз қолмадими? Бўлмаса, бекорга қон тўкиб нима қиламиз. Гапим тўғрими? — деди Кедар Шарма судхўр Удайбҳануга қараб.

— Менга барибир, — жавоб қайтарди ёстиққа суяниб ўтирган Удайбҳану эринчоқлик билан. — Давлатимиз мендан мунтазам равишда даромад солиғи ундириб олади. Кендрас келса, у ҳам худди шундай қилади, яъни ҳеч нарса ўзгармайди. Кенгаш мендан мудофаа жамғармасига юз олтин сўради. Лекин, бу мени ўзга шаҳарликлардан юз чандон яхшироқ ҳимоя қилишадди, дегани эмас-ку! — Удайбҳану қўлини кўксига қўйиб савол берди. — Оғайни, бировлар билан пачакилашиб нима қиламиз? Мен учун ҳаммаям баравар. Мен... мен... бор-йўғи бир фақир вайшьяман, холос. Мадрада ким ҳукмрон бўлса, ўшалар бориб жанг қилсин!

— Дарахтнинг мўртини қурт ейди, дегандек, калбошлар ҳам Мадранинг бошига етдилар, — деди Индрдип Малликага. — Маъбуда Сарасватий ҳақи, бу кофирлар, уларнинг ибодатхоналари давлатимиз бойлигини кўкка совурдилар. Кендрас билан курашиш учун жанда кийган тиланчилар эмас, яхши курулланган жангчилар даркор. Қўйдек ювош будда дини роҳиблари бизни душмандан ҳимоя қиладими? Қўй боқини берилиб, бўриларни оч қолдиришнинг оқибати ана шундай бўлади. Кендрас ҳамласини даф этишга роҳиблар Дҳармакшит ва Чивукни юбора қолайлик! — Индрдип хахолаб кулиб юборди. Маллика жилмайиб қўя қолди.

— Соҳиб, — деди у Индрдипга, — демак, ўзаро фиқо фасод туфайли ёвга таслим бўлиш керакми... Сагални душман ишғол этгач, талашиб-тортишганингиз бефойда!

Притҳусен ортиқ чидолмади. Дивяга секин имо қилиб, дарахтлар панасидаги ҳовуз бўйига йўналди. Бир оздан сўнг Дивя унинг ёнига келди.

— Кўрдингми, жонгинам, ҳимоячиларнинг аҳволини, — деди Притҳусен Дивянинг қўлини кафтида сиқиб. — Жоҳил Кендрас лашкари Мадранинг ерини топта-япти, ҳукмрон табақалар эса бир-бирининг гўштини ейишга тайёр.

Дивя ҳаяжонланиб, юзига сарийси учини тушириб олди. Притҳусен унинг елкасидан кучоқлаб гапида давом этди.

— Уларнинг барчаси уруш балосини будда динининг гуноҳлари оқибати деб ўйлайди. Ачаря Правардҳан браҳманлар ҳокимиятини тиклаш мақсадида ҳар қандай ҳийла-найранг ишлатишга тайёр. Маблағ тўплаб, катта қурбонлиқ маъракаси ўтказиш режаси ҳам шу муддаони кўзлайди. Пушямитра ёки Кендрас бу ерга браҳманларни ҳимоя қилиш учун келмайди, улар Мадра аҳолисини ўзига тобе этиш, унинг беҳисоб бойликларини қўлга киритиш иштиёқида. Браҳманлар ўз кўнглида, Кендрас олий табақаларнинг илоҳий насл-насабини эътиборга олиб, уларга сиғинади, деб ўйлайди. Лекин мағлублар ҳеч қачон иззатда бўлганми? Кендрас ўзини худо деб билади. У ҳали кўп қурбонлиқлар талаб қилади. Бутун Сагал унинг учун қурбонлиқ гулханига айланади. Бу гулхан оташида зодагонларнинг нафақат мол-мулки, балки жонлари ҳам кул бўлмай. Баъзи бир инсонийлик қиёфасини йўқотган одамларгина, Кендраснинг оёғини ялаб, жон сақлаб қолиши мумкин, холос. Бундан кўра ўлган афзал эмасми? Уларнинг умрида остона ҳатлаб ўтмаган жуфти ҳалоллари ғолиб Кендраснинг оч, ҳайвонсифат аскарлари чангалига тушади. Зоти олийлиги билан фахрланувчи зодагонлар кишанланиб, қўлга айланади. Сагалнинг бокира қизлари номуси булғанади. Бу гулхан ўтида барча эзгу ниятларимиз ёниб, адо бўлур...

Миясини мудҳиш ўйлар чулғанган Притҳусен ҳовуз сатҳида тебранган юлдузлар аксига тикилиб қолди. Қўли беҳосдан белидаги ханжар дастагига борди. Халлар оғушида у Дивянинг тикилиб турганини ҳам сезмади.

— Баъзан кўз олдимга даҳшатли манзаралар келади: дарвлик бадмаст босқинчилик сенга чанг солишяпти-ю, менинг оёқ-қўлим боғланган, сенга ҳечам ёрдам беролмайман... Йўқ, йўқ, ҳатто тирик эканман, бунга асло йўл қўймайман. Ундан кўра душман қиличидан ҳалок бўлганим, ўзим-ўзимга ханжар урганим яхшироқ. Аммо, ўлимидан кейин ҳам хору зор бўлишинг мумкинлигини ўйласам, кўз олдим қоронғилашиб кетади...

Дивянинг пиқиллаб йиғлаганини эшитиб, Притҳусен ўзига келди. У қизнинг белидан кучиб бағрига тортди, манглайи, ёноқлари, лабидан ўпди.

— Дивя, қўй, кўз ёшларидан не фойда? Уч-тўрт дақиқани ғанимат билиб, ҳаёт лаззатларига қониқиб олиш керак. Сўнг ўлимга ҳам тик боқса бўлаверади.

Притҳусен Дивяни овунтиришга уринар, ўзи ҳам қизнинг бағридан юпанч изларди. У бўшашган Дивянинг белидан, кифтидан кучиб, ўзига тагин ҳам яқинроқ тортди. Қизнинг сочидан таралаётган муаттар ислар Притҳусенни маст қилиб қўйди. Уруш даҳшатлари тўғрисидаги мудҳиш ўйлар аста-секин чекинди. Ҳаяжонли ҳисларга берилган Притҳусеннинг қайноқ лаблари лабига тегиб, Дивянинг юрагида аллақандай янги, ёқимли туйғулар уйғотди. Лаблар гўё бир-бирига абадий ёпишган эди...

Дивя бирдан сесканиб, ҳушёр тортди. Йигитни оҳиста итариб, ўзидан четлаштиради. Притҳусен чуқур хўрсиниб қўйди. Бир лаҳзага хаёлидан кўтарилган ваҳимали ўйлар тагин уни банд этди. Нигоҳи яна ҳовуз сатҳига қадалди.

— Дивя, мен ўлимдан қўрқмайман... Ўлим ҳаётнинг ниҳоясидир, — деди Притҳусен ҳаяжонланиб. — Жони узилгач, инсонда ҳеч қандай ҳиссиёт қолмайди, шу жумладан қўрқув ҳисси ҳам. Бу ҳис тирикларга хос, бутун умр азоб-уқубат, изтироб чекишдан қўрқамиз. Сен бағримда бўлсанг, ўлимдан ҳам қўрқмайман, мен учун бундан ортиқ бахтнинг ўзи йўқ! Лекин жангда мағлуб бўлиб, душманга асир тушгандан ёмони борми... Булар учун эса бир-бирига тузоқ қўйишга яхши баҳона. Узаро бир-бирини душман ҳисоблаб, ҳақиқий ёвни эса дўст билиб, ундан мадад кутяптилар. Ўғлининг ўлимидан кейин эс-ҳушини йўқотган лашкарбоши муккасидан тушиб, эртаю кеч будда жамоасининг раҳнамоси Дҳармакшитнинг Нирвана ҳақидаги ўғитларини тинглаш билан овора. Ачаря Правардҳан Кендраснинг вазири бўлиш орзусида юрибди. Бунинг учун у Мадранинг кулини кўкка совиришга ҳам тайёр. Шаҳру давлатимиз барча фуқаросининг ҳаёти мана шу одамларнинг қўлида. Бироқ улар ўз манфаатини халқ осойишталигидан устун қўйишади.

— Жоним, бобомнинг ҳузурига бор, — Дивя илтимос қилди. — Улар ҳам сендек урушнинг оқибатини ўйлаб, ташвишланыптилар. Бобом Милинднинг аскарлари Мадрага етказган талафотларни ўз кўзлари билан кўрганлар. Бундай мудҳиш воқеалар бошқа қайтарилишига йўл қўймайман, деб онт ичганлар. Бобомнинг қўлидан кўп иш келади. Лашкарбоши ҳам бобомнинг айтганига кўнади... Ачаря Правардхан эса уларнинг раъйига қарши чиқолмайди.

— Жонгинам, иложи бўлса ҳозироқ ваҳший Кендрасга қарши жангга отланардим, — деди Притҳусен Дивянинг кўзларига тикилиб. — Ўз кучимга ишонаман. Афсуски, ҳозир имконият йўқ-да.

— Албатта бобом билан учрашгин... — деди Дивя Притҳусеннинг қўлидан тутиб. — Бир марта уриниб кўр! Мен ўзим ҳам улардан илтимос қиламан... Кеч бўлиб қолди, жоним. Хизматкорлар ҳам мени қидиришга тушгандир... Хайр, кетдим.

* * *

Притҳусен Малликанинг саройи эшигида отини тутиб турган хизматкорга эътибор ҳам қилмай яёв кетди. У кенг кўчадан бурилиб, жинкўчалар бўйлаб юрди. Айрим уйларнинг деразасидан тушиб турган ғира-шира ёруғликни айтмаса, кўчалар қоронғи эди. Тош йўлга чиқиб олгач, ортидан хизматкор етаклаб келаётган отининг дупур-дупури баралла эшитила бошлади. Притҳусен ўз хаёлларига ғарқ эди.

Жинкўчадан у темирчиларнинг нисбатан кенгроқ кўчасига чиқиб олди. Ярим тун. Йўловчилар ҳам қарийб кўринмайди. Фақат яккам-дуккам дўконлардан арзон ичимликларнинг бадбўй ҳиди таралар, баъзи жойлардан қовурилган гўшт иси анқирди. Нарироқда бир гўша анча ойдинроқ бўлиб, у ердан одамларнинг гурунги қулоққа чалинарди. От дупурини эшитиб, ўтирганлар Притҳусен томон бурилишди. Унинг кийим-кечагига кўзи тушгач, барчасининг нафаси ичига тушиб кетди. Одамларнинг нигоҳи ўзига қадалганини пайқаб, Притҳусеннинг хаёли бўлинди. Бу ерда ҳам гап уруш тўғрисида кетаётган экан-да, деган ўйга борди у.

Бир оз илгарилаб, Притҳусен бошидаги қимматбаҳо саллани ечиб, хизматкорга тутқазди ва унга отни етаклаб саройга элтишни буюрди. Энди унинг энгилбошига қараб, оддий шаҳарликдан ажратиб бўлмасди. Фақат диққат билан тикилган одамгина қалин жингалак сочлари орасидаги олтин ҳалқани кўриб қолмаса, кимлигини билолмасди.

Темирчилар кўчаси тугаб, Притҳусен фоҳишалар маҳалласига келиб қолди. Уйларнинг тепа қаватидан тушган чироқ нури майдонда тўпланган одамларни ғира-шира ёритиб турарди. Болалар бақириб-чақириб ошиқ-маъшуқларга хушбўй гуллардан тузилган гулдасталар сотиб олишни таклиф қилишади. Бир ўспирин ўткинчиларни мазали кабобдан тотиб кўришга ундайди. Шароб дўкони ёнида бир кампир аллақандай мастнинг ёқасидан ушлаб, пул тўлашни талаб қилар, уларни ўраб олган халойиқ қийқириб қуларди.

— Пулни ундириб олмагунча дўкондан бир қадам ҳам жилдирмайман, — деб чинқирди кампир жаҳл билан, — аскар бўлсанг, менга нима! Эртага Дарв мамлакатига кетиб қолсанг, пулни ким тўлайди? Шароб сувтекин эмас-ку! Оббо муттаҳам-эй, ичкинг келса, нега пулсиз юрасан? Урушга кетаётган бўлсанг менга нима? Қайси бойваччага ёлланган бўлсанг, кимни ҳимоя қилсанг, ўша ичирсин. Мендай бечораҳол кампирни нега алдайсан? Кечагина аъёнлар келиб, мендан икки олтин шилиб кетишди. Энди сен ҳам мени лақиллатмоқчимисан?

— Амалдорларнинг ҳамёни ҳам қаппаядиган бўлди-да, — деди биров кампирнинг гапини бўлиб. — Кампир, сенинг икки олтинингдан бири давлат хазинасига, бири эса амалдорнинг чўнтагига келиб тушади. Кендрас биздан нима ҳам оларди! Ҳой кампир, инсоф борми ўзи, зўравонлик билан солиқ ундиришга келган аъёнларни текинга ичириб, хурсанд бўласан. Ўзинг қатори ғариб бечораларга эса сув қўшилган шаробнинг ҳар қултумини икки баравар нархда пуллайсан!

— Оғайни, бу дунё ўзи ажиб экан. Ит итни талайди-ю, хўжайинининг молини қўриқлайди, — деди бир маст унинг кифтига қоқиб. — Биз ҳам аъёнларнинг кўнглини хуш этиш учун бир-биримизни ғажишга тайёрмиз. Дўстим, ўзинг ўйлаб кўр, сен ҳам бой-бадавлат хонадоннинг хизматкори бўлсанг, нима қилардинг?.. Остонада боғлоглиқ кўппакка ўхшаб, ўзга итларни кўрсанг, ҳурийсан. Бизда ўз қорнингни тўйдиришдан кўра, браҳмани оврақлантириш савоблироқ ҳисобланади. Биласанми нега? Чунки браҳман — худонинг содиқ кўппаги!

Қоронғиликда бир чеккада турган Притҳусен овоз эгасини таниб ниҳоятда ажабланди. Бу — ҳайкалтарош Мариш эди. Унинг сочлари тўзғиган, усти-боши дабдала, кимлигини билиб олиш амримаҳол эди. Ишдан ҳайдалиб, мол-мулки мусодара этилгач, шундай аяқчи аҳволга тушиб қолибди-да, деб ўйлади Притҳусен. Шу пайт кампир бояги мастни ёқасидан тутиб, тағин шовқин кўтарди. Тўпланганлардан бири кампирни инсофга чақириб:

— Ҳой, нокас кампир, бечорага зиғирча раҳминг келмайдими? Бояқнишни зўрлик билан урушга жўнатишяпти, алаmidан озгина ичган бўлса, нима қилипти? — деди.

— Дўстим Шандей, пулини мен тўлайман, ич, яна ич, — деди бир кекса майхўр ва шароб тўла идишни Шандейнинг озига тутди.

— Пулни бошимга ураманми? — қария бўшаган идишни ерга улоқтирди. — Еб-ичиб қолган ғанимат. Кун бўйи дўконимда терга ботиб, қилич ясайман. Лекин ўзим ясаган қилични ўқталиб, амалдорлар зўравонлик билан ўғлимни ҳарбий хизматга олиб кетдилар. Ўғлим Кендрасга қарши жангга кирса-ю, қоҳинлар менинг пулимга келган муқаддас шаробдан ичиб, қурбонлиқ гўштидан тановул қилиб, дуохонлик қилсинлар! Зодагон саркардалар оқу қора канизакларни бағрига олиб, "буюк баҳодирлик" кўрсатсин-да, жанг майдонида Кендрас билан олишган ўғлимни қўрқоққа чиқаришсин... Бундан кўра сочини олдириб, дарвешлик қилгани яхши эмасми?

Қария қўллари билан бошини чангаллаб, ерга чўккалади. Шундай бир силтаниб, кампирнинг чангалидан озод бўлди. Қариянинг ёнига келиб, уни юпатишга тушди:

— Отахон, кўп қайғураверманг. Ҳамма нарса худонинг иродасига боғлиқ. Қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади, дейишади. Мен ўзим ҳам ҳарбий хизматга ёлландим, ўғлингизни ўз ҳимоямга оламан. Ёлланма аскарларнинг қаҳрамонлиги нимадан иборат, биласизми? Ҳужум пайти энг орқада, қочишга гал келса, энг олдинда бўлишади...

— Ҳой биродарлар, менга бир қултум шароб беринглар! — гапга аралашди яна бир майхўр. — Бобом Пуру подшолари учун қилич тоблаган, отам эса подшоҳи олам Милиндга аслаҳа етказиб берган. Ўзим бўлсам, Мадранинг икки юз ҳокимига қилич ясайман. Бутун давлатимиз куч-қудрати менинг қуролимга таянади. Шундай бўлса ҳам, бир тўйиб ичишга пулим етмайди. Менга ҳам озгина қуйиб берсаларинг-чи...

Биров бировнинг гапини эшитмас, ҳамма ўзича алланарсаларни бидирларди. Кимнинг овози ўткир бўлса, ўшанинг гапи Притҳусеннинг қулоғига чалинарди.

— Кеча аъёнлар менинг учта отимни тортиб олишди, — деди бир мўйсафид қўлидаги май идишни осмонга кўтариб. — Отжаллоб Престҳ ҳар бир оти учун беш олтин олади, менинг уччала отимга бор-йўғи тўрт олтин беришди-я! Давлатга менинг отларим керак бўлиб қолибди. Заминдор Сарвартҳ эса шаҳар кўчаларида тўрт учкур от қўшилган аравада сайр қилади. Давлатнинг у билан иши йўқ, менинг учтагина отим зарур бўлиб қолибди! — у қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Бояги шароб сўраб ялинган темирчи унинг қулоғига шанғиллаб ўзича маслаҳат берди:

— Биродар, ўша тўрт олтинингга шароб олиб ич, дўстларингни ҳам меҳмон қил, сулув Алома билан вақтичоғлик қил. Ана ундан кейин елкангга жанда илиб, тиланчилик қил. Дуогўйлик билан ҳам бемалол қорин тўйғазса бўлади. Бу дунё сароб, чанқовни дарров босиш керак, дўстим, кел, бир тўйиб ичайлик!

— Кампир, зиқналик қилма, — деди бир йигит ҳануз тинчимаган майфурушга.

— Ҳамшаҳарларингдан аясанг, эртага Кендрас лашкари бостириб келиб, дўконингнинг кулини кўкка совуради.

— Ҳой, сен, кечаги жўжа, нимани ҳам билардинг, — деб кимдир унинг гапини бўлди, — Кендрасдан нега қўрқайлик?! Жумҳуриятнинг икки юзта ҳокимидан кўра биргина подшога бўйсунган аъло эмасми. Сагалда тагин жаннати Милинд давридагидек осойишталик ўрнатилади.

Йўл ёқасида кайфи ошиб қолган бир йигит чалқанча ётарди.

— Оғайнилар, мени ҳам бир ичиринглар! — деб қичқирди у. — Заминдорнинг одамлари бугун мени ахтариб келишди. Хотиним ҳам усталик қилиб, тивувчиникига кетувди, эртага келинлар, деб алдаб-сулдаб жўнатибди. Эртага албатта мени олиб кетишади. Дўстларим, куним битди, озгина қуйиб беринглар!

— Аҳмоқ, аскарликка ёлланиб, бекорга ўлиб кетаверасанми? — деди унинг шериги тиззасига шапиллатиб уриб. — Қочиб кетмайсанми? Юзлаб одамлар шу йўл билан қутулди. Қўшни Катҳ мамлакатига қоч. У ерда заминдорлар йўқ, ҳамма теппа-тенг эмиш.

— Қандай қилиб қочаман, — деди йигит зорланиб. — Вафодор хотиним, суҳсурдай ўғлим бор. Коҳинимизнинг айтишича, ўз хўжайинининг сўзига кирмаган одам дўзахий бўларкан. Кейинги туғилишида ит бўлиб, барибир хўжайинининг хизматини қилишга мажбур бўлармиш. Ҳозирги ҳаётим-ку, нуқул азоб-уқубатдан иборат, кейингисини ҳам расво қилайми энди?

— Тентак, сен ёки хўжайининг дўзахни ўз кўзларинг билан кўрганмисанлар? — деди Мариш ўткир шаробдан хўплаб. — Мана шу кўр-кўрона ишончинг — сенинг қуллик кишининг. Машаққатдан қочиб қутулмоқчисан, бу сенинг ожизлигингдан. Билиб қўй, қайга борсанг ҳам шу азоб-уқубат ҳамроҳинг бўлади. Қийинчиликлардан қўрқиб тиз чўкиш — гуноҳ. Сен озод ижодкорсан. Ҳаётнинг маъноси — эркинликда яшашдан иборат. Таслим бўлиш — ўлим билан баробар. Дадил бўл! Яшаш учун кураш. Ўлсанг, барча ташвишлардан қутуласан-қўясан. Қўрқоқликни қўй, яшаб қол! — Мариш шаробдан яна бир хўплаб, идишни йигитнинг қўлига тутқазди.

Шандей елкасига осилиб ҳўнг-ҳўнг йиғлаётган қарияни ўз ҳолига қўйиб, Маришга юзланди.

— Нима учун жанг қиламиз? Кимларни деб жонимиздан кечишимиз керак? Заминдор Сарвартҳ, ачаря Правардҳан ё калбош Дҳармракшит учунми? Биздан нима кетади... Сагал ҳам, Мадра ҳам бизники эмас...

— Сен ҳам аҳмоқ экансан, — деди Мариш. — Умр бўйи бировларнинг хизматини қилишга туғилганман, пешонамга ёзилгани шу, деб ўйлайсан. Ахир сен ҳам инсонсан, қадрингни бил. Заминдору браҳманлар ўз манфаатини ҳимоя қилиш учун ҳеч нарсадан тоймайдилар. Сен ҳам ўзинг учун, нон, кийим-кечак, шароб учун, хотининг учун, бола-чақанг бахти учун курашгин. Ўлим ҳар кимсанинг бошида бор, ўлсанг ҳам инсонийлик қадринг, ҳуқуқинг учун курашиб ўл. Бировларга сўзсиз итоат этувчи одамни тўнка, ҳайвондан баттар дейдилар. Сен Заминдорлар қўли остида барча инсонийлик хислатларидан маҳрум этилгансан, қачонгача бу хўрликка чидайсан? Кендрас бир ваҳшийдир, у мамлакатимиз бойликларини талаш ниятида. Ахир бу бойликларни сен кабилар ўз қўли билан яратган. Марднинг иши ёвни қувишдир, қўрқоқлик номардлар иши!

Мариш ўрнидан туриб, қоронғулик қўйнида кўздан ғойиб бўлди.

Бир майхўр Притҳусенга ёпишиб олди.

— Жўра, нега хомушсан? Ё сен ҳам қўрқяпсанми? Мариш ҳеч нарсадан қўрқманглар, дейди? Нимадан безовтасан?... Сени ҳам уруш ваҳимаси босдимми? Бирор зодагон ёки заминдорнинг хизматига кирсанг, ҳеч ким сенга тегмайди, урушга бормаёсан. Ё хотинингдан кўнглинг қолганми? Унда Аломанинг ёнига бор, бадани оппоқ, диркиллаган аёл. У қизғанчиқ эмас. Кел дўстим, сен ҳам дўстлик шаробидан бир тотиб кўр! — у май идишни Притҳусеннинг оғзига тутди. Притҳусен қўли билан идишни итариб, ўз йўлига равона бўлди. Анчагача қари темирчининг дед-войи унинг қулогига чалиниб турди.

* * *

Хизматкор Притхусенни ётоғигача кузатиб қўйди. У паришонхотир чорпояга келиб ўтирди. Миясини минг хил хаёллар чулғаб олганди... Шафқатсиз душман Сагал устига қуюндек бостириб келар, ҳамма саросимага тушиб қолганди. Зодагонлар эса фиқ-фужурга берилган, халқ нохуш, барча нарсага лоқайд қарайди... Оқибат нима билан тугаркин? Дивя аввал унинг бағрига отилди, сўнг бирдан сесканиб, уни итариб ташлади. Бунинг боиси нимада? Улар турмуш қура олишармикан? Ёки Кендрас бостириб келиб, барча режалари пучга чиқадими? Мариш ҳақ гапни айтди... Кендрасга қарши аёвсиз жангга отланмоқ керак, бўлмаса, шаҳарни ким ҳимоя қилади?.. Притхусен кафтини даҳанига тираб чуқур ўйга толди.

— Соҳиб! — деган овозни эшитиб, у ўгирилиб қаради. Қаршисида Вапа исмли канизак турарди.

— Хўжайин аҳволингизни суриштиряптилар. Соғ-саломатмисиз?.. Кўнглингиз хушми?

— Дадамга салом айт. Соппа-соғман, — деди Притхусен чуқур хўрсиниб. У чорпояга чўзилди. — Чироқни ўчириб қўйишсин.

Канизак хонанинг турли бурчагида ёниб турган шамларни ўчириб, фақат бит-тасини қолдирди. Притхусеннинг чорпоясига гира-шира ёруғлик тушиб турарди. Бошқа бир канизак секин-аста ҳаво елпиб турарди.

Притхусен ҳали у ёнига, ҳали бу ёнига ағдарилар, лекин кўзига уйқу келмасди. Қарийб бир соат ўтди. Ташқарида кучли шамол эсиб, эшик-деразалардан хонага салқин ҳаво кира бошлади. Бир оздан сўнг ёмғир шаррос қўйиб юборди. Канизак елпишдан тўхтади. У Притхусеннинг устига чодир ёпиб қўйди. Ёмғирнинг ёқимли шовури, салқин шабада ҳар хил ташвишлар билан чарчаган Притхусенга роҳат бахш этарди. У чодирни иргитиб, чалқанча ётиб олди. Кейин яна чодирни устига ёпди.

Притхусен ўрнида тўлғаниб, ҳеч ухлолмаётганини кўриб, канизак айвонга чиқди ва бош хизматкорга соҳибнинг баданини уқалаб қўйиш учун бошқа бир канизакни юбориш кераклигини айтди.

Хонага оппоққинадан келган мовий кўзли канизак кирди. Эгнидаги кийими, безаклари ҳам бежирим эди. Бўйнидаги марварид шодаси ҳамда гулгунчалардан тузилган гулчамбар пушти ранг мато билан танғиб боғланган тўлиқ кўкраклар устига тушиб турар, очик қорнидаги учта нозик из — тривали¹ баданига алоҳида зеб бахш этарди.

Хипча белидаги сариқ лунги марварид шодаси билан айлантириб боғланган, бўғмача билакларда ҳам дурли билагузук, ҳатто сочи ҳам марварид тизилган иплар билан турмакланган эди. Канизакнинг баданида энгил, кўзни қувонтирадиган дуру марвариддан бўлак зевар йўқ эди.

Притхусеннинг оёғини уқалаб қўйиш мақсадида энгашган канизакнинг шаҳло кўзларида майин иккиланиш акс этарди — у кулишни ҳам, кулмасликни ҳам билмасди. Канизакнинг довираганини кўриб, Притхусен кўзини олиб қочди. Уқалаб қўймоқчи эди, Притхусен негадир ёқтирмай, оёғини тортиб олди. Соҳиб совқотяптилар деган хаёлда канизак Притхусеннинг устига яна бир чодир ёпди. Притхусен ажабланиб канизак томон ўгирилди — юпун кийинган қиз совуқдан дир-дир титрарди. Соҳибнинг кўнглини овлаш учун бечорани ярим яланғоч ҳолда киритиштипти... Притхусеннинг хаёлини тағин ваҳимали ўйлар чулғаб олди... Заминдор Сарвартх ва ачаря Павардхан ўз манфаатини деб Сагални хонавайрон этдилар... Шаҳарнинг барча аҳолиси — зодагонлар ҳам, оддий халқ ҳам тушкунликда... Бутун умр тиришиб, бойлик орттирган отаси, ўзининг ҳамда сеvimли ёри Дивянинг аянчли тақдири... Кўз олдида келган мудҳиш манзаралардан

¹ Т р и в а л и — аёлларнинг қорнидаги уч чизик. Бу Ҳиндистонда гўзаллик рамзи ҳисобланади.

Притхусеннинг юраги орқага тортиб кетди.. Кимга аччиқ қилиб, бунчалик лоқайдлик қиляпман?... Отам тўғри айтдилар — ўзаро адоватга берилган рақибларим билан ҳисоблашиб қўядиган вақт келди. Дивя эса, бобоси билан учрашишни ўтиниб илтимос қилди... Притхусеннинг нигоҳи яна совуқдан қалтираб, амрига мунтазир турган канизакка тушди. Имо билан унга бориб дам олишга рухсат берди ва яна хаёл оғушига чўмди. Бир соат ўринда тўлганиб, охири кўзи уйқуга кетди.

Уйқудан турганида, канизак чорпоя ёнида ювиниш учун илиқ сув, сочиқ кўтариб турган экан. Притхусен ташқарига мўралади — осмонни қалин булут қоплаган, ҳали ҳам ёмғир шивалаб ёғарди.

— Ҳозир қай маҳал? — сўради у канизакдан.

— Тонг отганига бир ярим соатча бўлди.

Ювиниб олгач, канизак сочиқ тутди.

— Эрталабдан бери хўжайин сизни икки марта йўқладилар, — деди у. — Безовталаниб, ухлай олмаганингизни эшитиб, у киши хавотирдалар.

Притхусен тезда кийим алмаштириб, отасининг ҳузурига йўналди. Престх серташвиш қиёфада ўтирарди, лекин ўғлининг саломига кулимсираб алик олди. У Притхусеннинг елкасига қўлини қўйиб, сирли овозда шивирлади:

— Ўғлим, Мадра қўшини ҳамда Сагалдаги ҳолат ўзингга аён. Кеча кечқурун қўшинларимиз яна оғир талафот кўргани ҳақида хабар олдик. Айғоқчилар катта эҳсон эвазига, ачаря Правардҳаннинг Шурсен ҳамда Магадҳ ҳокимлари билан яширинча тил бириктиргани ҳақида аниқ далиллар келтиришди. Ўғлим, сен Кенгаш раиси ва Олий ҳайъат раиси билан учрашиб, ушбу далиллارни пеш қил. Шу билан уларнинг ишончини оқлайсан. Бундай ажойиб имкониятни қўлдан берма, қолаверса, давлатимиз олдидаги бурчинг шуни тақозо этади.

Притхусен бир оз мулоҳаза қилиб олгач, отаси сингари сирли оҳангда шивирлаб жавоб қайтарди:

— Ота, ҳамма гапингиз тўғри, лекин вақтни бой берганга ўхшаймиз. Икки-уч зодагонлар хонадонининг қўлидан нима ҳам келарди? Уларнинг ҳам ўртасида яқдиллик йўқ. Мадра фуқароси биздан юз ўгирган, тезроқ Кендрас келишини кутяпти. Кеча кечқурун мен паст табақаларнинг уруш ҳақидаги фикрини ўз қулгим билан эшитдим. Барча руҳий тушқунликда, халқ ўртасида норозилик кайфияти тобора кучайиб бормоқда. Ота, лашкарбошиларнинг қўлидан кўп иш келади, лекин халққа таянмасдан жанг қилиб бўлмайди-ку! Халқнинг авзойи ёмон, ҳеч ким урушга боришни истамайди. Эҳтимол, вақт борасида Сагални ташлаб, ўзга юртимизга кетганимиз тузук бўлар? Ё бўлмаса, душман қўлида хору зорлик кўргандан кўра, жангда мардларча жон берган маъқулдир.

Притхусен яна ҳаётий масалалар билан қизиқадиган бўлиб қолганини кўриб, отаси хурсанд бўлди. Ўғлини ёнига ўтқазиб, Престх маслаҳат берди:

— Халқ норози бўлса, рози бўладиган пайт ҳам келиб қолар. Бунинг учун заминдор Сарвартҳ ва ачаря Правардҳан ўрнига оқсоқол Престх ҳамда Притхусен Кенгаш раисининг ўнг қўли бўлиши керак... Тушундингми?..

Престх ўғлига сиёсат борасида яна кўп насиҳатлар қилди.

Кендрас лашкарлари Мадра қўшинини енгди, Тавиша дарёси қирғоғига чиқиб олишди. Бу мудҳиш хабар Сагал шаҳри аҳолисини таҳликага солиб қўйди. Саросимага тушган халқ бир даҳшатли хабарга қўнқиб улгурмасдан, ундан ҳам даҳшатлироқ хабар етиб келар, уруш ваҳимаси янада ортарди. Ана шундай нозик бир вақтда кутилмаган воқеа барчани ҳаяжонлантириб қўйди. Бу синоатнинг тагига етолмай, одамлар гарангсиз қолишди.

Олий ҳайъатнинг кекса раиси Дев Шарма ўз саройидан камдан-кам ҳолатларда чиқарди. Ўғлининг вафотидан сўнг кўп қайғуриб, қадди букилиб қолган кенгаш раиси Митҳодрас ҳам жамиятга унча аралашмай қўйди. Бугун эса кекса Дев

Шарма тахтиравонга ўтириб, лашкарбошининг саройига борди. Кечқурун лашкарбошининг ўзи Дев Шарманинг саройига келди. Савдогарлар сардори Престҳнинг ўғли, Сагалнинг энг моҳир қиличбози Притҳусен асов отини ўйнатиб, ҳар иккала гал ҳам уларнинг тахтиравонини кузатиб борди.

Савдогарлар сардори Престҳнинг тахтиравони дам Кенгаш раиси, дам Олий ҳайъат раиси саройи эшигида кўриниб қоларди. Заминдорлар Окрис, Мегҳавритта ва Индрсен ҳамда савдогар Самартҳакнинг жанг арвалари сирли равишда шаҳарнинг турли кўчаларида пайдо бўларди. Уч кун шу тарзда ўтди. Зодагонлар, бутун шаҳар аҳолисининг қизиқиши поёнига етди. Учинчи кун кечқурун Кенгаш раиси зарур масалани ҳал қилиш учун Кенгашнинг фавқулодда мажлисини чақирди. Халқ ярим кечагача Кенгаш қарорини интизорлик билан кутди. Кенгаш мажлиси ҳамон давом этарди. Шаҳар аҳли кўнглида минг хил гумону шубҳа билан уйқуга кетди.

Эртаси азонлаб, ҳали кун чиқиб улгурмасдан Сагал кўчалари ва майдонлари жанговар довулларнинг гумбур-гумбуридан ларзага келди. Баъзи бир юрагини ваҳима босган кўрқоқлар, Кендрас лашкари шаҳарга бостириб кирибди, деб ўйлаб, дод-фарёд кўтаришди. Бошқалар эса, тузукроқ кийиниб олишга ҳам улгурмай, қурол-яроққа ёпишди. Кўпчилик кўрқув аралаш қизиқиш билан айвонлардан, эшик-деразалардан мўралашга тушди.

Довуллар садоси тиниб, бурғу овози янгради. Суворийлар ҳар томонга жар солдилар:

— Мадра жумҳурияти Халқ Кенгаши давлат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида бутун ҳокимиятни Халқ Кенгашининг муҳтарам раиси, қудратли лашкарбоши Митҳодрас кўлига топширишга қарор қилди. Кенгаш раисининг фармонида биноан Мадранинг барча фуқароси, шу жумладан зодагонларнинг ҳам мол-мулки давлат ихтиёрига ўтади. Ҳеч қайси амалдор аҳолидан зўравонлик билан ўлпон тўлашга ҳаққи йўқ. Шаҳарликларни зўрлик билан ҳарбий хизматга юборишга чек қўйилсин. Олтин, дон-дун, кийим-кечак, ё чорвани Мадра жумҳурияти чегарасидан ташқарига жўнатишга уринган ҳар қандай одам ўлим жазосига ҳукм этилади. Зодагон хонадонларнинг ҳамда будда жамоасининг ярим даромади, ҳарбий хизмат учун бўлиб берилган қишлоқлардан тушган бутун маблағи мудофаа жамғармасига тўпланади. Жумҳурият барча аҳолисининг қурол-яроғи, от-улови уруш тугагунга қадар давлат ихтиёрида бўлади. Ўз хоҳиши билан ҳарбий хизматга ёлланган деҳқонларга давлат ерлари умрбод фойдаланиш учун инъом этилади. Ихтиёрий равишда урушда қатнашган қуллар хотин, бола-чақаси билан қулликдан озод этилади. Жанг майдонида қурбон бўлган аскарларнинг оила аъзолари давлат таъминотига ўтказилади. Жумҳурият Халқ Кенгашининг муҳтарам раиси, қудратли лашкарбоши Митҳодраснинг ушбу фармонида сўзсиз итоат этиш Мадранинг барча фуқароси учун ҳам фарз, ҳам қарз!

Бу фармонни эшитиб, барча ҳангу манг бўлиб қолди. Бир оздан сўнг бировлар хурсанду, бировлар дарғазаб, янги фамон тўғрисида фикр-мулоҳаза юритишарди. Кескин ўзгаришлар содир бўлишини сезган оддий халқ кўнглида эса умид учқунлари чақнади. Кўпчилик янги аёну янги саркардалар тайин этилишини каромат қиларди.

4 БОБ

АЧАРЯ ПРАВАРДҲАН

Тун ярмидан оққан, ҳадемай тонг отади. Кун бўйи минг хил ташвиш, бесаранжомликда бўлиб, ҳолдан тойган Сагал шаҳри қоронғи, сокин кеча кўйнида ором уйқусига чўмди. Тун сукутини аҳён-аҳёнда шаҳар девори ва дарвозалари ёнида соқчилик қилаётган посбонларнинг огоҳлантирувчи чақириғи бузади, холос. Кўчаю майдонларни қуролланган сипоҳийлар сергаклик билан кўриқлашарди. Ярим

тундан сўнг кўчада пайдо бўлган ҳар қандай номаълум ёки шубҳали шахсни дарров ҳибсга олиш тўғрисида фармон жорий этилди. Шу сабабли одатда ярим кечагача одамлар билан гавжум бўладиган майхонаю фоҳишахоналар маҳалласи қоронғи тушиши билан ҳувиллаб қолди.

Бутун шаҳар уйқуда. Биргина Кенгашнинг бош маслаҳатчиси ачаря Правардҳаннинг саройи эшигида чироқлар ўчмаган, говур-ғувур эшитилиб турарди. Мудроқ босган аравакашлар ва хизматкорлар ўзаро суҳбат билан уйқуни қочирашга уринишарди. Бир жойда туриб қолган отлар ҳам тоқатсизланиб, туёқларини кўчага ётқизилган тошга уриб депсинишарди. Кўпчилик меҳмонлар барвақт тарқалишди. Хўжайинлари ҳанузгача чиқмаган хизматкорлар умид билан дарвоза томон қараб-қараб қўйишарди. Дарвозанинг зич ёпилган тавақаларига тикилиб, хўжайинлар нафақат бизни, ўзларини ҳам унутиб юборишди шекили, деб ўйлашарди.

Илгарилари ҳам хизматкорлар ана шундай кечаси алламаҳалгача хўжайинларини кутиб, кўчада қолиб кетишарди. Бугун на раққосаларнинг оёғидаги қўнғироқчаларнинг майин жаранги, на ноғоралар садоси эшитилар, на ўйин-кулги, шўх тароналар янграрди. Аввалгидек хар хил ичимликлар, ноз-неъматларнинг иштаҳа кўзгатувчи ҳиди ҳам таралмасди. Бу гал ҳеч ким уларнинг ҳолидан хабар олмади, ичкаридан бирор егулик ёки ичимлик ҳам олиб чиқмади. Дарвоза олдида қурол-яроғини шайлаб турган соқчиларнинг авзон ҳам бугун бошқача эди. Уларнинг важоҳатини кўриб, хизматкорлар тагин ҳам тоқатсизланарди.

Сарой айвонига ҳам соқчилар қўйилган. Шамлар ёғдуси билан чароғон меҳмонхонада ташвишнок қиёфада ўтирган ачаря Правардҳаннинг атрофини меҳмонлар қуршаб олган, қаршисида эса ўғли Рудрадҳир бошини қуйи солиб, ҳайкалдек қотиб турарди. Рудрадҳирнинг ёнида заминдорлар Картавир ва Лакшман, савдогарлар Дҳармжит, Балбҳадра, маҳапандит Дев Шарманинг ўғли пандит Вишну Шарма ҳамда набираси Винай Шарма ва бошқалар бор эди. Улар ҳам гамгин ҳолда ёстиққа омонат суянишган.

Посбон бонг уриб, соат тунги уч бўлганини маълум қилди. Пандит Вишну Шарма тоқатсизланиб, ўрнидан қўзғалди. У заминдор Картавирга мурожаат қилди:

— Лашкарбоши қўққисдан Кенгаш чақириб, янги фармон жорий этганда нимадан хавфсираган бўлсак, барчаси амалга ошди.

У нигоҳини ерга қадаб ўтирган ачаря Правардҳанга назар ташлади. Ачаря чуқур хўрсиниб қўйди. Тонг отай деб қолди, шу сабабли меҳмонлар безовталаниб бошлади.

Канизак ичкаридан хабар қилди:

— Муҳтарама хонимлар ташриф буюришди!

Ҳар бир аёл ўз қариндошларининг ёнига келиб чўкди.

Заминдор Картавир эсноқни босишга уриниб, пандит Вишну Шармага келди.

— Ҳозирги нозик вазиятда кутишдан бўлак чора йўқ. Лашкарбоши билан Олий ҳайъат раиси ўзгаларнинг ноғорасига ўйнаяпти. Барча ҳийла-найранг заминдорлар Окрис, Индрсен ва отбоқар Престҳдан келиб чиқаяпти. Улар шошилишч равишда барча аёни саркардаларни ўз одамлари билан алмаштирдилар, янги фармон жорий этиб, халқни ўз томонига ағдариб олишга муваффақ бўлдилар. Бу билан улар оёқ-қўлимизни боғлаб қўйдилар. Престҳ фирибгарликда Каутилядан ҳам қолишмайди. Ҳали кўрасизлар, эртага улар қулвачча Притҳусенни ҳам саркарда қилиб кўтаришади. Рудрадҳирнинг жазоланиши бу ишларнинг нбтидосидир.

— Огайни, кун чиқиб улгурмай шаҳар дарвозасига етиб бориб, дарвоза очилиши билан машриқ томонга йўл олганинг маъқул, — деди Вишну Шарма Рудрадҳирга қаратиб. — Сургун муддатини она ватанинг — Валка шаҳрида ўтказганинг маъқул, деб ўйлайман. Йўл-йўлакай ўзга шаҳарларга ҳам кириб, у ерлардаги аҳвол-руҳияни билиб оласан. Бир неча ҳафтами, ойми ўтиб, бу пасткашларнинг суробини тўғрилаб қўйганимиздан сўнг, яна Сагалга қайтиб келишинг мумкин.

Ачаря Правардҳан бу фикрга қўшилмай бош чайқаганини кўриб, Вишну Шарма жимиб қолди.

— Менимча, Рудрадҳир икки минг кунлик сургунни Магадҳа сафарида ўтказ-

гани маъқул, — деди ачаря Правардҳан вазминлик билан. — Мадра Престҳ ва унинг қабих маслакдошлари касридан ҳали кўп азият чекади. Валка сингари ҳимо-ясиз шаҳарда Рудрадҳир бирор фалокатга учраса, биз беҳабар қолишимиз мумкин. Касалим кучайиб, тобора дармонсизланиб қоляпман... Ниятим шуки, Рудрадҳир Магадҳанинг браҳман лашкарбошиси Пушямитра ҳамда донишманд Патанжали ҳузурига бориб, улардан зоти пастларга қарши курашиш йўллари ни ўргансин. Мадрада ҳам, бир кун келиб, браҳманлар ҳокимияти қайта тикланди... — У бошқа гапиролмади.

— Муҳтарам Олий ҳайъат раиси ҳам ажиб ҳукм чиқардилар. Ахир баҳор байрамида содир бўлган воқеа деярли барчанинг эсидан чиқиб бўлганди-ку! — деди савдогар Дҳармжит.

— Шунисини айтмайсизми! — луқма ташлади заминдор Картавир.

— Баҳор байрамида бўлиб ўтган воқеанинг ҳеч дахли йўқ, бу уруш даври сиёсатининг оқибатидир, — деди заминдор Лакшман. — Бу сиёсатнинг негизида Олий ҳайъат раисининг Митинд даврига бўлган ихлоси мужассам. У киши юнонлик Кенгаш раисига чексиз ишонадилар. Дўстим, Мадранинг барча аҳолиси давлат ва қонун олдида тенг ҳуқуқли деб эълон қилиниши ҳам Кенгаш раисининг таъсири туфайлидир. Бу халқни итнат эттириш... — Вишну Шармага кўзи тушиб, заминдор Лакшманнинг гапи чала қолди.

— Отамнинг ўзлари ҳам будда роҳибларининг баъзи ақидаларига ишонадилар, — эътироз билдирди Вишну Шарма. — Одам қаригандан кейин...

— Мен ачарянинг фикрига қўшиламан, Рудрадҳирни Магадҳага юбориш керак, — деди савдогар Балбҳадра, — йўлдаги барча шаҳарларда танишларим бор. Соҳибнинг сафарлари беҳатар бўлади. Магадҳага етиб олгач, соҳиб Мадрани зоти пастлардан, уларнинг асоратидан қутқариш тадбирини кўрадилар. Бирдан-бир суянган тоғимиз браҳман саркарда Пушямитрадир.

Ачаря тагин бош чайқаётганини кўриб, ҳамма унинг оғзига тикилди.

— Афсуски, ҳозир Пушямитрадан ёрдам ололмаймиз. Ёрдам кутиб ўтирмасдан, дарҳол ҳаракат қилишимиз керак. Энди фурсатни бой бериб қўйдик. Барчамиз Престҳ қўйган тузоққа илиндик. Пушямитра Шурсен ҳокими Рави Шармадан Мадрага лашкар юборишни илтимос қилиши мумкин эди, лекин у жанубий вилоятларни истило этиш билан овора. Шурсендан шимолдаги давлатлар билан негадир қизиқмайди ҳам... Кенгаш раиси юргизаётган сиёсат хунук оқибатларга олиб келиши мумкин. Олий табақа вакиллари ҳокимиятдан четлатилса, зоти пастларнинг бебошлиги кучаяди, Мадра эгасиз қолган даладек пайхон бўлиб, таназулга учрайди...

Ачаря йиғилганларга ҳамдардлик учун миннатдорлик билдирди. Кеч бўлиб қолгани сабабли ҳамма дам олиш кераклигини уқдириб, ўрнидан турди. Меҳмонлар ҳам аста кўзғалишди. Кўнглини ўртаётган ғам-аламдан ачарянинг кўзлари намланиб, томоғи қуруқшаб қолди. Ҳеч кимга бир оғиз гап айтишга қурби етмай, кафтларини жуфтлаштириб, барчага салом қилди-да, ичкарига йўналди. Рудрадҳирнинг кўзлари қонталашиб, юзи мурданикидек оппоқ оқариб кетди. У катталарга ҳурмат билан таъзим қилиб бир чеккада турарди.

Аёллар Рудрадҳирнинг пешонасига тийлак суртиб қўйишди. Сўнг ҳар бири унинг бошидан бир олтинни айлантриб, қоҳиннинг идишига ташлади. Эркагу аёл Рудрадҳирга узоқ умр, бахту омад тилаб хайрлашдилар.

Катталар тарқалгач, Рудрадҳирнинг тўрт қалин дўсти — Сакрид, Индрдип, Винай Шарма ва Балжит унинг ёнида қолишди. Рудрадҳирнинг укаси Васудҳир акаси ва унинг ўртоқлари ҳурмати, чеккароққа бориб ўтирди. Индрдип май келтиришни илтимос қилди.

Рудрадҳир ёстиққа суяниб, қўлини иягига тираб ўтирарди. Олий ҳайъатдан қайтиб келгандан бери бир оғиз ҳам гапирмади. Ичидаги бор гапи юрагини қамраб олган алам ўтида куйиб тамом бўлганга ўхшарди...

Қулваччани ҳақорат қилгани учун Олий ҳайъат уни минг кунлик сургунга ҳукм қилганини эшитиб, Рудрадҳир ғалаёнга тушди. Қўли қилич излаб белига борди.

Лекин, Олий ҳайъат қонунларига биноан, давлат аъёнларидан бўлак ҳеч кимнинг адолатхонага қурол билан киришга ҳаққи йўқ эди. Шу боисдан қўлига қилич илинмади. Ночор аҳволда қолганини сезиб, Рудрадҳир ғазабдан дағ-дағ тиграрди. Кекса маҳапандит Дев Шарманинг кўзига одобсизлик билан тик боқиб савол берди:

— Мадра ҳукуматининг вазифаси қулларнинг шарафини ҳимоя қилишдан иборатми?

Олий ҳайъат раисининг оппоқ соқоли билан қопланган юзида ҳамон вазминлик ифодаси акс этарди. Бу йигитнинг бетгачопарлиги уни мувозанатдан чиқаролмади. Фақат қордек оппоқ мўйлови тагидаги лаблар қимирлаб, жавоб қайтарди:

— Кенгашнинг бош маслаҳатчиси ачаря Правардҳаннинг ўгли Рудрадҳир муҳтарам Престҳнинг ўгли Притҳусенни жамоатчилик олдида камситиб ҳақорат қилгани учун минг кунга Сагал шаҳридан сургун қилинади. Бундан ташқари, Мадра Олий ҳайъатига ҳурматсизлик кўрсатгани учун сургун муддатига яна минг кун қўшиб берилади.

Барча нафасини ичига ютиб турарди.

— Кенгашнинг бош маслаҳатчиси ачаря Правардҳаннинг юқори мансаби ва олий зотини эътиборга олиб, Рудрадҳирга ўз ихтиёри билан шаҳарни тарк этиш учун бир кеча-кундузлик муҳлат берилсин, — деди Дев Шарма. — Бу муҳлат тугагач, куч ишлатишга тўғри келади.

Асилзодалар Индрдип, Сакрид, Винай Шарма, Балжит ҳамда бошқалар Рудрадҳирни Олий ҳайъат остонасида олқишлар билан кутиб олдилар. Уни зўрлаб тахтиравонга ўтқазиб, елкаларида ачаря Правардҳаннинг саройига олиб бориб қўйишди. Ўз табақаси, хонадони таҳқирлангач, Рудрадҳир учун Олий ҳайъатдан тирик қайтиш ўлгандан баттар иснодли туюларди. У муттасил Притҳусендан ўч олиш ҳақида ўйларди.

Кетма-кет май ичиб олгач, Индрдип Рудрадҳирга тасалли беришга тушди.

— Дўстим, инсон худоларнинг қулидир, барчамиз уларнинг иродасига бўйсунамиз. Худолар шудранинг ҳурмати учун браҳманни жазолашни лойиқ топдилар. Лекин, мана кўрасан, сенинг сургун қилинишинг Мадрани қутқариш йўлида қўйилган биринчи қадам бўлади, — у яна қўлига май тўлдирилган қадаҳ олди, — Магадҳанинг браҳман саркардалари ачарянинг номасига унча аҳамият бермадилар. Майли, кўявер. Бир кун келиб, сен Магадҳа қўшинлари бошида Мадрага қайтганинда барча ҳароми, димоғдор шудралар гуноҳларини ўз қони билан ювишга мажбур бўлади. — Индрдип қўлидаги қадаҳни кўтарди. — Қасамёд қилиб айтаманки, Престҳнинг бутун авлодининг кулини кўкка созуриб, дўстим учун қасос оламан. Қасам ичганимга худолар шоҳид!

Бошқалар ҳам май тўла қадаҳларни кўтариб ичишди.

— Дўстлар, Пушямитрандан мадад кутиб, яхшигина имкониятдан фойдалана олмадик, — деди Сакрид Рудрадҳирнинг елкасига осилиб. — Энди кутиш керак эмас, вақт зое кетади. Менимча, дўстим Рудрадҳир Магадҳага эмас, Дарв мамлакатига равона бўлгани дуруст. Кендрас билан дўстлик ниҳоятда зарур. У ҳозир кўпроқ ер босиб олиш пайида. У билан битим тузиб, мамлакатнинг ярмини берсакда, қолган ярмида олий табақалар ҳокимиятини тиклаб, тахтга Пуру сулоласини ўтқазсак. Кўп ўтмай, қолган ерларимизни тагин тортиб олсак бўлади. Доно Чанакянинг бир ҳикмати бор: "Борини бой бергандан кўра, ярмини бериб қутулган афзал!"

— Нима деясан, оғайни? — деди Рудрадҳир сергакланиб, — Кендрас ғалаба қозонса, бизлар билан ҳисоблашиб ўтирадимиз? Мадрани ишғол этгач, ҳечам қўлидан чиқармайди. Ана унда мамлакатимизда олий табақалар мавқеини қайта тиклаш имконияти тамоман барбод бўлади.

— Ҳақ гапни айтдинг, дўстим, — деди Винай Шарма қўлидаги бўш қадаҳни лаълига қўйиб. — Юнонлик Кендрас шафқат қилса ҳам бизларга эмас, калбошларга қилади. Улар эса бу ваҳшийни Милинд сингари бошларига кўтарадилар. Кендрас ҳам уларнинг ёнини олади. Натижада браҳманлар ҳокимиятини қайта тиклашнинг иложи қолмайди, чунки юнонийлар табақаларга бўлинишни тан олишмайди. Биз фақат Пушямитраннинг кўмагига ишонишимиз мумкин.

— Катгаларга ишониб, ҳамма нарсадан маҳрум бўлиб қолдик, — деди Рудрадҳир барчанинг диққатини ўзига тортиб. — Заминдор Сарвартҳ Кендрасга қарши фаол курашмасдан, давлатни кучсизлантириб, сўнг ҳокимиятни кўлига олиш режаси билан чиқди. Биз унинг сиёсатига амал қилиб, халқ олдидаги ишончимизни ҳам, обрў-эътиборимизни ҳам йўқотдик. Мабодо, кекса раисни пайтида куч билан ҳокимиятдан четлатиб, қўшинни ўз қўлимизга олганимизда эди... — Ҳамма жим бўлиб қолганини кўриб, у гапни дарров буриб юборди. — Хўп, майли, дўстлар, Вишну Шарма амаки тўғри маслаҳат бердилар. Кўча-кўйда қора халққа кулги бўлмай, кун чиқиб улгурмасдан шаҳар дарвозаси тагига етиб олишим керак. Қанча кўп қолиб кетсам, шаҳар билан видолашув анча оғир бўлади. Бунчалик ҳақоратларга чидаб, тирик юрган эканман, бир кунмас бир кун албатта ўчимни оламан, деган умиддаман, — деди Рудрадҳир бошини қуйи солиб.

Кечаси билан мижжа қоқмай чиққан йигитлар чарчашди. Бироқ Рудрадҳир билан Васудҳирнинг кўзида уйқудан нишона йўқ эди.

— Йўлга отланиш вақти бўлдими, дейман? — сўради Сакрид эсноқ аралаш.

— Сафар анжомлари аллақачон тахт қилиб қўйилган, — жавоб қилди Васудҳир. — Акам аравада эмас, отда йўлга чиқмоқчилар. Ёнларида фақат содиқ қулимиз Матҳур бўлади.

Индридип имо билан Васудҳирдан яна май келтиришни илтимос қилди. Сўнг қадаҳларга май қуйиб, бирини Рудрадҳирнинг оғзига тутди:

— Дўстим, бугун сен билан хайрлашар эканмиз, ўз илоҳий ҳақ-ҳуқуқимизни, хонадонимиз обрўйини ўла-ўлгунча ҳимоя қилишга онт ичамиз. Тез кунда қайта дийдор кўришайлик!

— Дўстлар, ҳаммамиз Рудрадҳирни шаҳар дарвозасидан бир чақирим нарига кузатиб борайлик, — таклиф қилди Винай Шарма.

Бу таклифни маъқуллаб, ҳамма яна бир қадаҳдан май сипқорди. Ичаверганидан Рудрадҳирнинг товуши бўғилиб қолди. У Винай Шармани билагидан тутиб, четга тортиди.

— Дивя хонимнинг келажаги ҳақида нима фикрдасан?

Ичкилик ва уйқусизлик таъсирида кўзлари юмилай-юмилай деб турган Винай аранг жавоб қайтарди:

— Бобом ҳаддан ташқари эрка қилиб ўстирганлари учун у жуда ўжар, ўзбошимча қиз бўлган. Будда динига берилган Прабудҳ амаким доим ёнини олганлари сабабли, у тагин ҳам тантиқ бўлиб кетди. Икки минг кунлик сургун — анча олис муддат. Шунча вақт бўйи етган қизни... Онламинг шаънига доғ тушириб қўйиши мумкин.

— Отбоқарнинг ўғли Притҳусенми?... — сўради Рудрадҳир Винайнинг кўзларига тикилиб.

Винай кўзини олиб қочиб, эшитилар-эшитилмас жавоб қилди:

— Шунга ўхшаш миш-мишлар тарқалган.

— Тонг отяпти, оғайни. Ичкари кириб ота-онанг, бола-чақанг билан хайрлашув ҳам анча вақтни олади. Қани, бўла қол, — деди Балжит Рудрадҳирни шошириб.

5 БОБ

ФИДОЙИЛИК

Кенгаш раиси, кекса лашкарбоши Митҳодрас вазият оғирлашганини ҳисобга олиб, Кендрас ҳамласини даф этиш учун кескин чоралар кўришга қарор қилди. У савдогарлар сардори Престҳга давлат хазинасини бошқаришни, қўшинни қурол-аслаҳа билан таъминлашни, юнонлик зодагон Окрисга эса кўнгиллиларни жангга сафарбар этиш ишларини топширди. Притҳусенга янги қисмларни Тавиша дарёси қирғоғидаги ўтиб бўлмас тоғ дараларида душман билан жанг олиб боришга

ўргатиш вазифаси юкланди. Митҳодраснинг ўзи ҳар бир ишга кўз-қулоқ бўлиб турди. Шаҳар ва мамлакатда тартиб-қондани сақлаш Олий ҳайъат раиси маҳапандит Дев Шармага буюрилди. Бу чора-тадбирлар халқнинг руҳини кўтарди, аввалги кўрқув жазаваси тарқалиб, ҳамма ерда жанговар кайфият ҳукм сурарди. Ватанни душман тажовузидан ҳимоя қилиш иштиёқида ёнган шаҳарликлар ихтиёрий равишда ёппасига ҳарбий хизматга ёллана бошлади. Курол-ароғ ишлаб чиқариш тўрт бараварга кўпайди.

Қариб мункиллаб қолган Кенгаш ранси тезучар жанг аравасининг силкинишларини кўтаролмасди. Лекин тахтиравонга ўтириб, кун бўйи шаҳар ва унинг атрофларини кўздан кечирарди. Притҳусен асов оқ отини ўйнатиб, кўпинча унга ҳамроҳ бўларди. Бошқа пайтлар у суворийлар бошида отини елдек учириб, кўча ва майдонлардан ўтиб қоларди. Притҳусен эрта тонгдан қош қорайгунча отлик ҳамда пиёда аскарларни саф тортиш, ҳужум уюштириш маҳоратига ўргатиш билан банд эди. Янги қисмлар билан ўрмон шароитида жанг олиб боришни машқ қилиш мақсадида у Агапа бўйидаги ўрмон ва ботқоқликларда уч-тўрт кунлаб қолиб кетарди.

Маҳапандит Дев Шарма, Прабудҳ Шарма ва Дҳирити Шарманинг ҳурматини қозонган бўлса-да, пандит Вишну Шарма, Винай Шарма ва Дивянинг бошқа қариндошлари уни ёқтирмаслигини сезиб, Притҳусен Олий ҳайъат раисининг саройига боришдан ўзини тиярди. У отасининг розилигини олиб, маҳапандит Дев Шармадан эвараси Дивянинг қўлини сўради.

— Ўғлим, ҳозир зиммангга буюк вазифалар юкланган. Бутун диққат-эътиборингни ана шу муҳим ишларга қаратмоғинг керак, — деб жавоб қилди Дев Шарма, — ҳар бир нарса ўз мавриди билан бўлгани маъқул.

Дивянинг кўнглини ёриб чиққан умид ғунчалари очилиб улгурмасдан яна сўлий бошлади. Уч-тўрт кундан бери у Притҳусенни интизорлик билан кутади, бироқ ҳозирча ёри билан бир лаҳзага кўришиш ҳам унга насиб этмади. Дивя Притҳусенни учратиб қоларман, деган ниятда Маллика ва Васумитра саройига тез-тез қатнар, лекин Притҳусен у ерларда ҳам кўринмасди. Охири, ҳижрон дардига чидолмай у Престҳнинг саройига келди. Притҳусеннинг ота-онаси Дивяни хушнуд кутиб олдилар. Аммо у севгилисини учратолмай яна доғда қолди. Дивя у ердан лабида кулги, дилида армон билан қайтди. Уйга келгач, хонасига биқиниб олди. Маҳадевий, нега бунча сиқиласан, деб уни обдон койиди. Дивя ўзини тутолмай, кўз ёшларига эрк берди.

Притҳусен фурсат тегиб қолганда Вапа орқали Дивяга хат юборар, икковлари Маллика ёки Васумитранинг саройида, кўл бўйидаги хаёбонда ё бўлмаса Престҳнинг саройида учрашиб туришарди. Охириги учрашувларини эсласа, кўнгли ғаш тортарди. Уша куни Дивя ҳаяжонини босолмай, бошини Притҳусеннинг бағрига қўйиб, дув-дув кўз ёши қилди. Притҳусен қизни кучоғига олиб, юпатишга уринди. Лекин ўзини тутолмай, ҳиссиётга берилиб кетди. Дивя ундан ҳаддан ошмасликни ўтиниб сўради. Притҳусен буни дарров кўнглига олди.

— Тез орада Тавиша дарёси соҳилига жангга кетаман, — деди Притҳусен қўлини кўксига қовуштириб, — севаман дейсану истагимни рад этасан. Жанг майдонидан қайтмасам, армоним ушалмай қолаверади.

Дивя унинг оғзини қўли билан тўсди ва йиғламсираб бундай мудҳиш гапларни айтмасликни илтимос қилди. Муддаосига етолмай тоқатсизланган Притҳусен дағалроқ муомала қилди. Лекин қизнинг кўнгли бузилганини кўриб, қўрслик қилганига афсусланди. У Дивяни маҳкам кучоқлаб, сочидан, намланган кўзларидан, яноқларидан ўпди. Кечирим сўраб уни юпатишга тушди. Дивя ҳам Притҳусенни ранжитганини ҳис этиб, унинг кўнглини олишга уринди.

Дивянинг кунлари изтироб ва ҳаяжонда ўтарди. Кўнглидаги дардини ўйласа, будда дини роҳибидоно табиб Чивукнинг гапи эсига тушарди — "Бахт ва бахтсизлик ўзаро боғлиқ, нисбий тушунчалардир. Биз уларга ишонамизки, бу тушунчалар мавжуддир. Бахтсизлик талаб-эҳтиёжларнинг беҳад ортиб кетишидан келиб чиқади. Бир талабнинг қондирилиши иккинчи бир талабни юзага келтиради.

Росмана бахтга талаб-эҳтиёжларни қондириш йўли билан эмас, балки улардан воз кечиш орқали эришиш мумкин”.

Дивя Олий ҳайъат Притҳусеннинг арзини ўринли деб билиб, уни юқори лавозимга муносиб топганини, ўзи учун қувонч ўрнига ташвиш келтирганини тан олишни истамасди. Ахир бир неча кун аввал бундан ортиқ тилаги йўқ эди-ку! Притҳусеннинг димоғи чоғ, эртаю кеч иш билан бандлигини эшитиб Дивя ниҳоятда севиноар, лекин ёрининг ана шу машғуллиги туфайли у билан тез-тез учрашиб туриш имконияти йўқлиги унга алам қиларди.

Дивя энагасини она деб атайди. Энаганинг қизи Чҳая эса Дивянинг болалик давридаги дугонаси бўлгани, тенгқурлиги сабабли, ўзини унга ниҳоятда яқин тутарди. Дивя бўлар-бўлмасга Чҳаяни жеркиб бериши ҳам мумкин эди, бироқ ҳеч қачон унга нисбатан кўрс муомала қилмасди. Ҳазоби қайнаб турганда аччиқ-аччиқ гаплар билан узиб олса ҳам, Чҳая соҳиббасининг ёнидан ҳечам жилмасди. Дивя ҳам Чҳаядан бўлак канизақларга кўника олмади. У содиқ канизагига шунчалик ўрганиб қолган эдики, ундан ҳеч нарса сир тутмасди. Чҳаянинг севгилисидан хизматкорлар сардори Баҳул қуллик кишанларидан қутилиш мақсадида ўз ихтиёри билан ҳарбий хизматга ёлланди. Шу сабабли Чҳая Дивянинг бошига тушган ғам-ташвишни ўзиникидек қабул қилди. Икковининг дарди бир эди-ю, фақат Дивянинг дарди қиёфасида яққол акс этса, Чҳая бардош билан уни ичида сақлашга уринарди.

Чҳая Дивянинг чорпоёси ёнида ўтириб уни гапга солар, кўнглининг чигилини ёзишга ҳаракат қиларди. Маҳадевийнинг Дивяни тезроқ эрга бериш ғамида юрганию кимларни куёвликка муносиб топгани, Притҳусеннинг Дивянинг қўлини сўраб келгани ва маҳапандитнинг жавоби Вишну Шарма ҳамда одатда камсуқум Бҳригу Шарма оиласида қанчалик норозилик ҳисларини уйғотгани ҳақидаги хабарни ҳам Дивяга Чҳая етказди. Хонадоннинг аксарият аъзолари Притҳусенни менсимаслигини кўриб, Дивянинг юраги баттар эзиларди.

— Бобокалоним, бутун сарой аҳли билиб қўйсин, мен Притҳусендан бошқасига тегмайман. Притҳусен қўлимни сўраб келган экан, ўзим ҳам шунини хоҳладим. Барча билиб қўйсинки, менинг мурод-мақсадим ҳам шудир. Менга бошқа эрнинг кераги йўқ. Бу гапларим бобомнинг қулоғига етиб боргач, Притҳусеннинг илтимосини инобатга оладилар. Тўйимиз ҳам тезроқ... жанг сафаридан аввал бўлишини истайман.

Дивя Чҳаядан сира андиша қилмай, дилидаги бор гапни шартта-шарта айтиб ташлади. Чҳая онасига етказгач, бу гап барчага тарқалади... Майли, ҳамма билиб қўйсин, деб ўйларди Дивя.

Прабудҳ Шарма амакининг хотини Тара Дивяни меҳр билан бағрига босиб, ётиғи билан насиҳат қилди:

— Қизалоғим, шошилма! Бобонг сени жуда яхши кўради, шунинг учун сенинг орзу-ҳавасингни рад этолмайди. Лекин ҳозирги нозик вазиятда тўйнинг бўлса, одамлар буни бошқача тушуниши мумкин. Бобонгнинг Притҳусен арзи юзасидан чиқарган одил ҳукмини тарафкашликка йўйишлари мумкин...

Кендас лашкарлари Сагал томон кун сайин яқинлашиб келаётгани ҳақидаги ваҳимали хабарлар тобора кенг тарқалиб, саройнинг ичкарасида ҳам таҳлика уйғотди. Прабудҳ Шарма хотини ва Дивянинг кўнглини хотиржам этишга уринарди.

— ...Ҳеч ҳавотир олманглр. Мунажжим Викрама юлдузларга қараб, жанг сафари кунини белгилаб берди — осмонда ўн бир кунлик ой кўрингач, заминдор Окрис билан Притҳусен янгитдан тузган ҳарбий қисмлар юриш бошлайди. Уруш жараёнида кескин ўзгариш содир бўлиши аниқ. Чунки мажбуран ёлланган аскарлар билан кўнглили равишда Ватан ҳимоясига отланган жангчилар ўртасида еру осмонча фарқ бор...

Уч кундан сўнг Притҳусен қўшин билан жанг сафарига отланишини эшитиб, Дивянинг юрагига ғулғула тушди. Урушни ўз кўзи билан кўрмаган бўлса-да, унинг даҳшатлари тўғрисида жуда кўп эшитган эди. Жанг майдонида минглаб одамларнинг даҳшатли сурон билан бир-бирининг устига ёпирилиши, инсон қони дарё бўлиб

оқиши, ярадорларнинг оҳу фиғони, тоғ-тоғ қалашиб ётган жасадлар... Дивянинг кўзи олдида бири биридан ваҳимали манзаралар намоён бўлди...

Маҳадевийнинг кўрсатмасига биноан, бўлар-бўлмас хаёлларга берилавермасин деб, Дивяга турли хил юмушлар топширди. Лекин қўли ишда бўлгани билан хаёли уруш томон кетиб қолади. Кўз ўнгида қилич ўйнатиб учқур оқ отда ёв устига бостириб бораётган Притҳусен гавдаланарди. Назарида у тобора ҳалокат сари яқинлашиб бораётгандек эди. Миясини чулғаб олган даҳшатли ўйлардан Дивянинг эти жимирлаб кетарди.

Баҳул ҳарбий хизматга ёллангач, Чҳаяни ҳам айрилиқ жафоси ўртай бошлади. Дивя уни ёнига ўтқазиб, Баҳул тўғрисидаги суҳбатлар билан кўнглини кўтаришга интиларди. Бу гурунгдан ўзининг ҳам кўнгли таскин топарди. Чҳая Байкунтх исмли фолбиндан Баҳул учун тумор сотиб олганини эшитиб, Дивя ҳам олтин узук эвазига Притҳусен учун минг балодан асрайдиган тумор келтирди.

Уч кун Дивя Маллика ва Васумитра саройига, кўл бўйидаги хиёбонга, Престҳнинг саройига дам-бадам қатнаб Притҳусенни қидирди. Дҳирити Шарманинг фикрича, шу кунларда Притҳусен ниҳоятда банд эмиш. Кечаю кундуз отдан тушмасмиш. Бир от чарчаса, дарров бошқасини миниб олармиш-у, ўзи чарчаш нималигини билмасмиш.

"Наҳотки мен учун бир неча дақиқалик фурсатини аяса? — ўйларди Дивя Притҳусен ҳақида, — ёдидан чиқармаганда, Вапа орқали бирор хабар юбориб турмасмиди?.. Ўзимдан ўтди, ҳар қандай жазога лойиқман. У нажот излаб мен сари интилганда, жонига оро кириш ўрнига уни кўкрагидан итардим. Мендан шунчалик хўрлик кўргач, унутиб юборса ҳам ажаб эмас..."

Дивянинг кўзларида ёш ҳалқаланади, лекин бечоранинг кўз ёши тўкишга ҳам ҳаққи йўқ эди. У Чҳая сингари унсиз йиғлашни билмайди. Ҳалқумига аччиқ бир нараса тикилиб, нафасини бўғади. Тасавурида эса ҳам жисмонан, ҳам руҳан эзилган Притҳусен гавдаланади. У қиз қучоғидан юпанч, ором излайди... Рад жавоби олгач, унга жаҳл қилиб жангу жадалга отлангани, "Эҳтимол Сагалга ўлигимни олиб қайтарлар", деган сўзларини Дивя қайта-қайта эслайди. Притҳусеннинг ғам-ташвиш эзиб қўйган қиёфада акс этган норозилик, алам ифодаси қизнинг кўз ўнгида кетмасди.

Юрагини ваҳима чулғабган Дивянинг тасавурида энг даҳшатли манзаралар жонланди. У жанг майдонида бошдан-оёқ қонга беланган Притҳусеннинг отдан қулаб тушганини, мотамсаро лашкарлар қуршаб олган жасадни, сўнг ўзининг ҳам жон бераётганини яққол тасаввур этди. Шунда бобокалонининг мажлисларида аҳли донишдан эшитган ҳаёт-ўлим, тана-руҳ ва қайта туғилишлар ҳақидаги гаплар эсига келди. Эҳтимол, иккови қайта туғилганда умрбод бирга бўлиб, бахтли ҳаёт кечирарди. Будда дини роҳибларининг инсоннинг кўнгли армони, интилишлари кучлилиги сабабли ўлим оғир, азобли туюлади, деган гапи Дивянинг миясида маҳкам ўрнашиб қолган эди. "Энди менинг танним ҳам, жоним ҳам Притҳусеннинг ихтиёридадир, — деган фикрга келди Дивя. — Уни қийнаб нима қиламан? Барча истаklarини сўзсиз бажаришим шарт... Бироқ, жанг сафаридан олдин у билан учраша олармиканман? Мана, бугун охириги оқшом, эртага у йўлга тушади".

Дивя фолбиндан сотиб олган ўтқир дамли туморни ёнида сақлайди. Шу туморни ўзи Притҳусеннинг қўлига тақиб қўймасдан уни жангга қандай жўнатсин. Қиёфасида вазминлик акс этгани билан ичи дарду аламга тўла эди. Вина торлари сингари таранг тортилган асаблар ташвиш бармоқлари тегиб турганидан муттасил тебранади.

Савдогарлар сардори Престҳ ўғли ҳамда Мадра қўшинлари урушдан ғалаба билан қайтсин, деган ниятда ҳиндуларнинг мўътабар худоси Браҳма ибодатхонасида йирик қурбонлиқ маросимини ўтказди. Будда жамоасига қарашли сағанада уч юз роҳибни тўплаб, сутралар ўқиттирди ва мингта назр-ниёз улашди. Сўнг юнонликларнинг қудратли тангриси Зевс ибодатхонасида от сўйиб, қурбонлиқ келтирди.

Дивя Чҳаяни ёнига олиб учала жойга ҳам борди, аммо Притҳусен ҳеч қаерда

кўринмади. Одамларнинг гапига қараганда, унинг лашкаргоҳдан бир қадам ҳам нари силжишга вақти йўқ эмиш. Дивя умидсизланиб уйига қайтди, кўнгли ҳамон безовта эди. У энагасига ёлвориб, Престҳ саройига бориб келишни илтимос қилди. Гуҳ исмли хизматкорини эса лашкаргоҳга юборди.

Дивя оромини бутунлай йўқотди. Бир томондан, интизорликнинг ҳар палласи бир асрлик муддатга чўзилаётгандек туюлса, иккинчи томондан, фарб уфқида ботиб бораётган қуёшнинг рафторига боқиб, вақт жудаям тез ўтаётганини ҳис қиларди. На энагасидан, на хизматкордан ҳанузгача дарак бор. Ботаётган қуёш нурлари билан Дивянинг умидлари ҳам аста сўниб борарди.

Қуёш нурлари энг баланд дарахтлар учидан ҳам ғойиб бўлди. Фақат шимол томондаги тоғларнинг чўққисига озгина нур тушиб турар, Дивя у ёқдан кўзини узмай, дилини қамраб олган умидсизлик туйғуси билан ҳамон курашарди. Тоғлар бу ердан қанчалик узоқ бўлса, таскин ҳам ҳозир Дивянинг кўнглидан шунчалик йироқ эди. Энагаси қайтиб келди ва чуқур афсус билан Притҳусенни қидириб тополмаганини айтди. Худди шу пайт қуёшнинг сўнги нурлари ҳам рўпарадаги тоғ чўққисини тарк этди.

Дивя ўзини кўярга жой тополмасди — дам хонага кириб ўзини чорпояга ташлар, дам ташқарига отиларди. Ҳаяжондан томоғи қуруқшаб, Чҳаяга сув келтиришни буюрар, лекин ҳалқумидан қултум сув ҳам ўтмасди.

Шу пайт шоша-пиша хонага Мала исмли канизак кириб келди.

— Престҳ саройининг канизаги Вапа қурбонлиқ маросимидан назр-эҳсон келтирди. Ҳозир у маҳадевийнинг ҳузурида, — деди у.

Бу хушxabарни эшитиб, Дивя ўрнидан ирғиб турди.

— Нима дединг... Қачон?

— Ҳозиргина, хоним.

Ўзини тута билмай, ортиқча ҳаяжонга берилганидан уялиб, Дивя яна жойига ётиб олди. Бироқ нигоҳини эшикдан узмасди. Канизак чиқиб кетиши билан шартта ўрнидан туриб, хонанинг у бурчагидан бу бурчагига одимлай бошлади. Охири сабри чидамай, Чҳаяни чақиртирди.

— Чҳая, бориб қара-чи, Вапа кетиб қолмадимми...

Ҳали гапи тугамасдан хонага Вапанинг ўзи кириб келди. У Дивянинг ҳаққига дуо қилди, унга сиҳат-саломатлик тилади. Сўнг рўпарасига ўтириб, қурбонлиқ маросимининг тафсилотларини баён қила кетди. Гап орасида у қулоғини динг қилиб турган Чҳаяга қараб-қараб кўярди.

— Чҳая, Вапага совға келтир, — буюрди Дивя унинг муддаосини англаб. Чҳая чиқиб кетгач, Вапа Дивянинг қулоғига аста шивирлади:

— Икки соатдан сўнг Малликанинг саройида...

Дивянинг кўзлари севинчдан чарақлаб кетди. Қимматбаҳо тош қадалган узугини бармоғидан олиб, Вапанинг кўлига тутқазди.

Дивя тезда кийим-бошини алмаштирди-да, пардоз-андоз қилишга ўтирди. Лекин кўнгли ҳис-ҳаяжон билан тўлиб-тошганидан қўллари ҳеч қовушмасди, шу сабабли пардозини унча келиштиролмади. Ёрдамлашиб турган Чҳаянинг саволларига ҳам тузук жавоб қайтаролмасди. Жўшқин туйғулар таъсирида овозиям ғалати, ўзгача чиқарди. Дилини қамраб олган ҳислар шунчалик бисёр эдики, гапга ўрин қолмади. Ҳозир Дивя ўзини ёрига фидо этишга шайлар, пардоз-андози эса ана шу йўлдаги биринчи қадам эди.

Притҳусен зафар маъбудасини хушнуд этиш учун жанг сафарига отланаркан, Мадрани душмандан муҳофаза қилиш учун жонини қурбон қилишга ҳам тайёр эди. Дивя Притҳусеннинг бошига тушиши мумкин бўлган хавф-хатарга шерик бўлиб, оғирини енгил қилишни, бутун борлигини ёрига бағишлаб, унинг кўнглига маҳкам ўрнашиб олишни истарди. Жанг сафари олдидан ёрининг руҳини кўтариш, далда бериш мақсадида Дивя ўз жисмини фидо этишга жазм қилди. Бу дунёда унинг учун Притҳусендан азиз инсон йўқ. Уни деб Дивя оиласидан, жамиятдаги тутган мавқеидан ҳам кечилмади. У хизматкорларга от-уловни ҳозирлашни буюрди-да, фолбин берган туморни олиб, дарвоза томон йўналди.

* * *

Саркарда Притҳусен бошчилигидаги пиёда ва отлиқ аскарлар Тавиша дарёси бўйига кетганига бир ойдан ошди. Энди у ёқдан тамоман ўзгача хабарлар кела бошлади. Кендраснинг илгариги шижоатидан асар ҳам қолмаган. Унинг каллаке-сар ваҳшийлардан иборат лашкари ортга чекинади. Ушбу хушхабарни эшитиб, бутун Сагал аҳли хурсандликдан терисига сиғмасди. Ҳаммадан кўра кўпроқ қувонган Дивя бўлди. Кўнглида, Притҳусен душманни тор-мор этиб, бир ой ўтар-ўтмас қайтиб келар, деган умид пайдо бўлди. Икковларининг тўйлари қандай ўтишини хаёлан тасаввур этарди. Дивя Притҳусен қўлга киритган муваффақият билан фахрланар, дилида унга янада катта зафарларга эришишни тиларди. Кунлари тез орада қайта дийдор кўришиш орзусида ўтарди. Кайфияти ҳам бутунлай ўзгариб, паришонхотирлик ва лоқайдлик ўрнини ҳаётдан мамнунлик туйғуси эгаллади. Буни кўриб маҳадевий ҳам енгил тотди. У ўзича, Притҳусен урушга кетгач, эварам уни унутиб юборди ва энди барча ғам-ташвишлардан қутулди, деб ўйларди.

Орадан икки ой ўтиб, учинчиси ҳам бошланди. Кендрас лашкари зарба кетидан зарба еб, ортга чекинишда давом этарди. Притҳусен эса унинг кетидан қувиб, Дарв мамлакатининг чегарасини ҳам кесиб ўтди. Сагал аҳолиси янги ерлар ҳисобига давлат чегараси кенгайганига ўзида йўқ хурсанд эди. Дивя бу ғалабада ўзининг ҳам ҳиссаси борлигини ҳис этиб, мағрурланарди. Энди унинг кўнгли бутунлай хотиржам эди. У Притҳусеннинг тезроқ қайтиб келишини орзиқиб кутар, чунки ҳаёти у билан чамбарчас боғланган эди.

Притҳусен билан видолашув кечасини эсларкан, Дивянинг вужудини ажойиб, ширин туйғулар қамраб оларди. Юраги остида талпинаётган янги ҳаёт томирини туярган, кўнгли ғурур ва ифтихор ҳислари билан тўлиб-тошарди. Лекин, гавдаси тўлишиб борган сари қувончи камайиб, дилини безовта ўйлар тирнай бошлади. Энди у Притҳусеннинг қайтишини сабрсизлик билан кутарди.

Тўртинчи ой охирида чопарлар Притҳусен Дарв мамлакатининг ярмини ишғол қилгани ҳақида маълумот келтиришди. Кендрас Притҳусен билан олишувда енгилиб, унинг қиличи зарбасидан қулабди, Притҳусеннинг ўзи эса оғир яраланибди. Мадранинг ғолиб қўшини Дарв мамлакатада кўпдан-кўп олтин, дуру жавоҳир, турли зебу зийнатлар қўлга киритибди ва икки мингга яқин бақувват қул, гўзал канизақларни олдига солиб, ўз юртига қайтаётган эмиш. Бу хушхабарни эшитиб, шодликдан Дивянинг юраги қинидан чиқаёзди. Жўшиб келган севинч ёшларини тиёлмай, бошини чодирга буркаб олди. Бошқа биров билмаган, сезмаган бўлсада, Дивя гавдаси тўлишиб қолганидан уяларди. Шу сабабли тоби йўқлигини баҳона қилиб, ўз хонасига биқиниб олди. Бутун жони дили билан у Притҳусенни ёнига чорларди:

— Дивя билан бўлажак фарзандинг интизорлик билан кутишяпти сени, азизим, тезроқ кел!..

Давоми бор

Абулқосим ФИРДАВСИЙ

Шоҳнома

(Парча)

РУСТАМНИНГ АҚВОН ДЕВ БИЛАН ЖАНГ ҚИЛҒОНИ

Достоннинг бошланиши

Руҳу ақлимизни яратганга соф —
Дилингдан офарин йўлла, эт тавоф.

Кўр, эй ақли бутун, эй руҳи равшан,
Васфин адо қила олурми суҳан!

Ожиз қолур билим, дониш ҳам бекор,
Ожизлигимиздан йиғламоқ даркор.

Эй файласуф инсон, эй сергап одам,
Сен айтган йўлингга қўймасман қадам.

Бирликдан яхши гап борми ҳеч, гапир,
Айтсанг ҳам айтмасанг Худо биттадир.

Бунда назарингга нимаки инар,
Дилинг ва ақлингга барчаси сиғар.

Қанча гап-сўз қилма, бу сирни инсон,
Тагига етолмас абад ҳеч қачон.

Бир нафас-ла ажрар танинг
Бекор бунда ўзни улуғ билганинг.

Осон ўтиб кетар бунда айёминг,
Бошқа уйда бўлар энди ороминг.

*Фарсийдан
Шоислом
ШОМУҲАМЕДОВ
таржимаси*

Номи жаҳон адабиётида машҳур ва маънавиятимиз сардорларидан бири шоир Абулқосим Фирдавсийни ўзбек халқи севиб ўқийди ва қадрлайди.

Алишер Навоидан тортиб Муҳаммад Амин Муқимийгача ўзбекнинг мумтоз шоирлари буюк Фирдавсийни ўзларига устоз ҳисоблаб, эътироф этганлар. Алишер Навоий уни шеърят паҳлавони, унинг Рустами Достони дея атаган.

Дунёнинг барча маърифатли халқлари тилларига таржима этилган "Шоҳнома"нинг минг йиллиги ЮНЕСКО қарори билан бутун жаҳонда байрам қилинди ва 5 йил, яъни 1989-1993 йиллар "Шоҳнома" йиллари деб эълон қилинди.

Ўзбек халқи орасида то бугунга қадар шоҳномахонлик анъанаси давом этиб келмоқда.

Жаҳонни яратган зотни ёд айла,
Унинг ёди бирла дилинг шод айла.

Айланар осмон ҳам унинг туфайли,
Яхши-ю ёмон ҳам унинг туфайли.

Синчиклаб қарасанг, жаҳон мўъжиза,
Ҳеч даъво қилолмас, Инсон мўъжиза.

Тананг ҳам мўъжиза, қон ҳам мўъжиза,
Ўзингдан қиёс қил, жон ҳам мўъжиза.

Бошингда айланган осмонни эт ёд,
Ҳар куни янгилик айлайди ижод.

Сенга рост кўринар ё йўқ бу дoston,
Унинг бошланиши қадимий замон.

Донишманд эшитса бундайин сухан,
Теран фикр қилиб, охир берур тан.

Маънисин чуқурроқ англаган замон,
Аста-аста кўнгил берар ҳар инсон.

Бир деҳқон тилидан тингла ҳикоят,
У кўнгилни мафтун этажак ғоят.

ХУСРАВНИНГ РУСТАМНИ АҚВОН ДЕВ БИЛАН ЖАНГ ҚИЛИШГА ЧОРЛАГАНИ

Шундай нақл этади сўзамол деҳқон:
Кайхусрав бир куни нақ эрта азон,

Гулшанни безатди мисоли баҳор,
Улуғлар йиғилган, бошда шахриёр.

Гударзу Тус ҳамда ботир Густаҳам,
Барзин ҳам бор эди унда Гўргин ҳам.

Кўп иш кўрган Геву кўп қувноқ Харрод,
Рухҳом, ёнда Гаршасп — Жамшидга авлод.

Шаҳаншоҳ номига кўтаришар жом,
Май кайфидан барча эди шодком.

Қуёш кўтарилди, ўтди бир соат,
Бир чўпон даргоҳга келди бетоқат.

Хусрав қаршисига келиб ўпиб ер,
Бахтли аждод шохга у шундайин дер:

Даштда пайдо бўлди ваҳший бир қулон,
Банддан бўшаб кетган деу сўлақмон.

Қонхўр бир шер каби қўйларни ютар,
Отлар ёлин юлиб ўзларин йнтар.

Қуёш рангидадир сағрин бирла ёл,
Тилло суви бирла ювилган мисол.

Ёлидан думига тортилган чизиқ,
Қаро мушк рангида, қомати қизиқ.

Ўзи отга ўхшар, гавдаси тоғдек,
Оёқлари устун, сағрини боғдек.

Хусрав пайқадиким, у қулон эмас,
Ҳеч бир қулон отни йиқитиб эмас.

Хусрав дунё кўрган хўп зийрак эди,
Кўп дoston эшитган ҳам тийрак эди.

Ул ерда чашма бор ҳамда дев Ақвон,
Бўқирса ларзага келарди жаҳон.

Унга яқин эди чўпон қўйлари,
Дев манзилгоҳида булоқ бўйлари.

Чўпонга деди шоҳ: “У қулон эмас,
Тушундим, энди сен бунда турма бас”.

Сўнг паҳлавонларга юз бурди подшо,
Деди: “Эй ботирлар, сизга салламно!”

Қим бу кун бу ишга боғлайди белин,
Ўша рўдапога ким солар қирғин?”

Хусрав барчасига ташлади нигоҳ,
Аммо бирор садо чиқмади, эй воҳ!

Зол ўғли Рустамдан бошқа бир одам,
Ундай зўр балoга беролмас барҳам.

Бир нома ёздирди муҳаббат билан,
Гўргинга топширди адолат билан.

Унга деди фоли хўжаста Хусрав:
“Зол ўғлига етказ бу хатни даррав.

Тез отга мингилу Зобулга йўл ол,
Кеча-кундуз елиб мисоли шамол.

Саломим етказгил меҳримдан нишон,
Сенсиз айланмасин, дегил бу осмон.

Мактубни ўқигач сен унга дегил:
Шону шуҳратимдир ул жанговор фил.

Мана шоҳ мактуби, кўзингни олма,
Номани ўқигач, Зобулда қолма.”

Гўргин йўлга тушди шамол, бўрондек,
Ё жонидан кўрқиб қочган қулондек.

Етиб келиб Зобул ва Рустам томон,
Шаҳриёр номасин топширди омон.

Таҳамтан мактубни ўқиган замон,
Боргоҳга йўл олди улуғ паҳлавон.

Шоҳ тахти тагидан ерни ўпди у,
Офаринлар ўқиб жойдан қўпди у:

“Мени чақиртирган экансан, эй шоҳ,
Келдим фармонингдан бўлмакка огоҳ.

Буйруғингга маҳкам боғладим белим,
Жуфтинг бўлсин дойим улуғлик, билим.

Уни кутиб олди Хусрав хушчирой,
Кўрсатди тахт узра ўз ёнидан жой.

Рустамга деди у: “Аё паҳлавон,
Ҳамиша яшагил музаффар, шодон.

Сенинг омонлигинг тожу тахтимдир,
Сенинг бедорлигинг менинг бахтимдир.

Бир мушкул иш чиқиб қолди, эй Филтан,
Шунга паҳлавондан кўзлаганим сан.

Агар фармонимни оғирсингмасанг,
Ишга бел боғла, ур хазинага чанг.

Чўпон хабар берди, бир ваҳший қулон,
Сурувга ташланмиш гўёки қоплон...”

Чўпон сўзларини сўзлади бир-бир,
Ўз таҳминларин ҳам ҳеч тутмайин сир.

Сўнг дер: “Эй Таҳамтан, машаққатли иш,
Бошланмай яхшироқ айлагил тафтиш.

Ҳушёр бўл, ўзингга бўлгил эҳтиёт,
Аҳриманнинг ўзи бўлмасин, ҳайҳот!”

Рустам дер: “Порлоқдир, шоҳ, сенинг бахтинг,
Тап тортмас ким сенинг қўриқлар тахтинг.

Девми у, шерни у ёки аждаҳо,
Шамшерим зарбидан қутилмас асло.

РУСТАМНИНГ ДЕВ ОРТИДАН ТУШГАНИ

Дашт томон йўл олди Рустам — нарра шер,
Қўлида каманд, аждаҳо минган эр.

Рахши туёғидан янграйди дала,
Атрофида йилқи, қўй гала-гала.

Уч кун қидирди у ўтлоқни кезиб,
Ҳар еққа изғиди ов билан қизиб.

Тўртинчи кун кўрди Рустами ёлдор,
Шамолдек учарди ажиб бир жонвор.

Сағрини ярақлар мисоли тилло,
Ўзи ваҳимали, дахшатли бало.

Рустам уни кўриб хурушга келди,
Жадаллик билан от сурушга келди.

Деди, уни отиб йиқитиш осон,
Аммо тирик тутай, ташлабон арқон.

Ханжар билан унинг тўкмайин қонин,
Шоҳга олиб борай сақлабон жонин.

Шунда дев бошини этайин деб банд,
Гарданин мўлжаллаб ташлади каманд.

Арқон сиртмоғини кўрди-ю қулон,
Кўздан ғойиб бўлди, йўқолди қаён?!

Бу сир бўлди энди Рустамга аён,
Бу бир деvu жиндир, эмасдир қулон.

Бунга куч ишлатиш бермайди фойда,
Ақду тадбир керак энди бу жойда.

Ақвон деви шулдир, чўл тасқараси,
Фақат кескир қилғич унинг чораси.

Эшитгандим унинг жойи шунда деб,
Ажиб қулон пўстин кийиб бермиш зеб.

Энди қилич қилсин унинг чорасин,
Қонига фарқ бўлсин бу тани заррин.

Узоқдан кўринди қулон тўсатдан,
Кўрибоқ, хурушга келди Таҳамтан.

Камонини тортди, тийрин жойлади,
Камонин кўтарди, девни пойлади.

Лек қаёний камон тортилиш билан,
Ғойиб бўлган эди дев яна кўздан.

Рустам чопди чўлни айланиб бутун,
Даштни кезиб чиқди икки куни тун.

На қатра сув кўрди, на бир бурда нон,
Уйқусираб боши айланди чунон.

Бир чашма ярақлар мисоли офтоб,
Суви пок муаттар, сув эмас гулоб.

Отидан тушди-ю қониб ичди сув,
Базўр турар босиб кўзларин уйқу.

От эгарин олиб туширди ерга,
Рахшин яйдоқ, қўйиб юборди қирга.

Ётди-ю донг қотди, ёстуғи эгар,
Дунё ишларидан тамом беҳабар.

АҚВОН ДЕВНИНГ РУСТАМНИ ДЕНГИЗГА ТАШЛАГАНИ

Буни кўриб Ақвон бўрондек елди,
Қотиб ётган Рустам устига келди.

Шовқин-сурон солиб дашту саҳрога,
Рустамни кўтарди азот ҳавога.

Уйғониб Таҳамтан ситамга тўлди,
Оқил боши қайғу аламга тўлди.

Ўзига дер, чора топишим даркор,
Тузоққа тушурди мени бу маккор.

Эсиз бу қоматим, кучим, қудратим.
Шамшериму гурзим, билак, қувватим.

Энди жаҳон иши бўлажак хароб,
Ниятига етар ул Афросиёб.

На Хусрав, на Гударз тополмас чора,
На тус, на тахт қолур, на фил, ноғора.

Бу ишимдан қаро бўлғуси жаҳон,
Ёвузликка лиқ-лиқ тўлғуси жаҳон.

Ким менинг қасдимни бу девдан олур,
Ким унинг бошига қиёмат солур!

Рустам борар эди безовта, беун,
Унга Ақвон деди: “Эй бахти забун,

Қани орзуйингни айт-чи, бедаво,
Сени қандай ерга ташласам раво.

Сувга ташлайнми ё тошли тоққа,
Ташлайман элингдан, юртдан узоққа”.

Ақвон дев сўзларин эшитиб Филтан,
Турли мулоҳаза юритди ичдан.

“Энди мен сўз билан топайин чора,
Тоғу тошга тушсам мен пора-пора.

Девга нима десам аксини қилар,
На қасамни билар, на онтни билар.

Дарёга ташлагил десам ул, ҳайҳот,
Тоғу тошга отар мени шу заҳот.

Мени тоққа уриб айласа кукун,
Қиёмат кўпади бошимда шул кун.

Бир чора топайин, гапимга учсин,
Мени сувга ташлаш фикрини кучсин”.

Сўнг девга дедиким, “Чин донишмандни,
Сўзларин эсладим, у ҳаёт панди:

Ким агар сув ичса ажрар жонидан,
Жаннат фариштаси ўтмас ёнидан.

Руҳи шунда қолур сарсон-саргардон,
У арши аълодан узоқда нолон.

Не қилсанг ҳам мени сувга ташлама,
Наҳанглар ичра чўнг базм бошлама.

Майли, тоққа ташла, йўлбарсу қоплон
Мард чангалин синаб кўрсин бу замон”.

Ақвон дев бу сўзни эшитиб орсиз,
Бир товуш чиқорди мисоли денгиз:

“Шундай жойга ташлай икки дунёда,
Туролмай ўрнингда қолгил афтода”.

Шундай деб қийиқлиқ қидирган Ақвон,
Чақмоқ каби учди остида уммон.

Рустам илтимосин аксини қилиб,
Сув қаърига олди, шуни ўнг билиб.

Сувга шўнғиб чиқиб Рустами қайсар,
Зудлик бирла олди белидан ханжар.

Наҳанглар келарди қонига ташна,
Уларнинг чорасин қиларди гушна.

Чап қўл-оёқ бирла сузиб борарди,
Ўнг қўлда наҳанглар қорнин ёрарди.

Ҳар қандай ҳолатда олишмоқ иши,
Шундай бўлади-да жанговор киши.

Мардона тикланса кимнинг қомати,
Қаддин бука олмас замон офати.

Билиб қўй, шундайдир гарданда фалак,
Гоҳи заҳар берар, гоҳида таряк.

Сувдан сузиб чиқди олдида пайдо,
Яна пайдо бўлди поёнсиз саҳро.

Шукроналар айтди парвардигорга,
Бандаси ҳолидан огоҳ бедорга.

Белбоғин ечди энди хотиржам,
Сув лабига қўйди аслаҳасин ҳам.

Қийимлар қуриди, ўзи дам олди,
Иўлбарс тери совтин эгнига солди.

Яна қайтиб келди чашма ёнига,
Шунда дев қасд қилган эди жонига.

Кўринмасди Раҳши бу ўтлоқ аро,
Рустамнинг кўз ўнги бўлди тим қаро.

Жаҳл бирла эгар-жабдуқни олди,
Қай томон боришин биллолмай қолди.

Пиёда йўл олди қидириб отин,
Бир ўтлоққа чиқди, бир оз олди тин.

Ҳаммаёқ кўкалам ариқларда сув,
Попишак, қумрилар этарди ғув-ғув.

Афросиёб молин боққан йилқибон,
Ўрмонзор четида ухларди обдон.

Отлар аро Рахшнинг овози келди,
Гўё эгасининг шарпасин билди.

Шу заҳоти ташлаб Таҳамтан каманд,
Шамолдек тез Рахшин этиб олди банд.

Эгарини қўйди сағрисин силаб,
Худога шукрлар айтар очиб лаб.

Бир сапчиб минди-ю илгари сурди,
Кескин қиличига қўлини урди.

Йилқи, қўй суруви томон йўл олди,
Яна яздон номин дилига солди.

Подачи эшитиб отлар кишнашин,
Саросима билан кўтарди бошин.

Суворийларини чорлаб, солди дод,
Отлиқлар йиғилди бермоққа имдод.

Ҳар бирин қўлида каманду камон,
Қани у ким экан? Қани бадгумон?

Ким экан сўроқсиз ўтлоққа келган,
Ким у қўй, йилқилар изидан елган?!

Отлиқлар жумбушда югуришди зир,
Жангчи шер терисин шилмоққа ҳозир.

Суворий сафини кўрибоқ Рустам,
Қонхўр тигин қиндан суғурди бардам.

Наърасидан келди ларзага осмон,
“Мен Рустамман, деди, отам Сом Достон!”

Бир-икки тўдасин бошини олди,
Чўпон ҳам орқасин кўрсатиб қолди.

Қочганлар кетидан Рустами Достон,
Шамолдек қуварди қўлида камон...

Булоқбошга бориб қолди у гушна,
Кўнглида адоват, дил жангга ташна.

Ақвон яна чиқди йўлини тўсиб,
“Жангга тўймадингми!” дер тоғдай ўсиб.

“Денгизу наҳангдан қочиб қутилдинг!
Даштга келдинг, яна менга тутилдинг!”

Бошингга туширай энди шундай иш,
Бир умр қидирма бундан сўнг уруш!”

Бу сўзни эшитиб Рустам мисли шер,
Шундай наъра тортди, титраб кетди ер.

Камонини осди фитроққа маҳкам,
Қаттиқроқ боғлади белбоғини ҳам.

Сўнг оғир гурзисин кўтарди осон,
Мисоли темирчи қўлида босқон.

Маст филдек Ақвоннинг бошига солди,
Боши мажақланди, туrolмай қолди.

Югуриб келди-ю ағдариб лошин,
Обдон қилич билан шарт кесди бошин.

Бундай ғалабани худодан билди,
Пок парвардигорга шукрона қилди.

Бузуқ ният одам девдан фарқ қилмас,
Улар парвардигор шукрин ҳам билмас.

Одам йўлидан тойилса осон,
Уни “жин” дегил, ул эмасдир Инсон.

Гар бовар этмаса бу гапга ақл,
Яхши маъносига қараб фикр қил.

Паҳлавон қанчалик бўлмасин зўрманд,
Билаги бақувват, қомати баланд.

Уни ҳўкиз дегил, дема паҳлавон,
Бўшамаса қуруқ сўздан тил-забон.

Сен нима деярдинг, эй кекса хожа,
Вақт иссиқ-совуғин тотгансан тоза.

Ким билади, неча баланд-паст рўё,
Умрингда кўрсатар бу сирли дунё?

Бирор он тўхтамас замон ўтиши,
Охири сўздан ҳам қоладир киши.

Ким билсин айланиб фалак ҳар сафар,
Насиб этар неча жанг, неча зафар.

Бернар ДАДЬЕ

Ҳикматлар

ХОМ ХАЁЛ

Қай бирларимиз ҳақиқатни безаб — пардозлаб, хом хаёл қўйнида яшамоқни афзал биламиз.

* * *

Баъзан шунинг учун ҳафсаламиз пир бўладики, ўзимиздан кўра бошқалардан кўпроқ нарса кутамиз.

* * *

Хом хаёл хотин кишидай гап — ҳам мафтун қилади, ҳам алдайди.

* * *

Хом хаёл бир гулдирки, вақт ўтиши билан сўлимайди. Уни фақат ўлим маҳв этади.

* * *

Ердаги чин бахтдан кечиб, думини тутқазмайдиган хаёл кетидан қувиб яшаш кимга керак?

* * *

Хом хаёл ёшлиқда камроқ, қариганда кўпроқ бўлгани маъқул.

* * *

Хом хаёл юки бахтсизлик тошидан оғир.

* * *

Инсон бир-бирини алмаштириб турадиган манзаралар ҳуснини мароқланиб томоша қилувчи сайёҳдир.

ОДАМЛАР ҲАЁТИ ҲАҚИДА

Ҳаётнинг чин фожеаларини тасвирлашга қалам ожизлик қилади — улар унсиз ва тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада улкан.

* * *

Ҳаёт шу қадар оддий, шу қадар енгилки, бундан гангиб, боши берк кўчага кириб қоламиз.

* * *

Мири кам дунёда мутлақо комилликка эришиб бўлмайди. Биздан фақат бир нарса талаб қилинади — комиллик сари муттасил интилмоқ керак. Яшашдан кўзланадиган мақсад ҳам ана шу.

* * *

Инсоният минг йиллар мобайнида ўта даҳшатли хасталиқдан — бир-бирини тусунмаслик касалидан азоб чекади.

* * *

Ҳаёт чир айланиб кўкка юксалмоқда. Шунинг учун ўлим ҳеч қачон уни қувиб етолмайди.

* * *

Халқлар келадилар, кетадилар, олис йўлда уларнинг руҳлари изларини қолдиради.

Шу олис йўл бизнинг ҳаётимиздир.

Бернар Дадье (1916) — Фил Суяги Соҳилининг йирик фольклоршуноси. "Африка афсоналари", "эртаклар" китобларининг муаллифи, "Клембье", "Негр Парижда", "Нью-Йорклик хўжайин" каби романлар унинг қаламига мансуб.

Инсон ўлмайдди. У ҳаётга тобора чуқурроқ чўкиб боради.

Ҳаётда шундай даврлар бўладики, ҳамма нарсани, ҳатто фикрни ҳам пўпанак босгандай бўлади.

Ҳаёт кичик заифликларни чиқиштирмайди.

Ўтмиш ва келажак “бугун” деб аталувчи дарёнинг икки соҳилидир.

Яқинларинг сени тушунмаса, бундан аламлироқ нарса йўқ.

Рашк — юрак хасталиги.

Ёвузликка мутеълик ҳамиша нафратга сазовор.

Одамлар гуноҳлари учун жазоланишдан қўрқмасалар ҳам бўлади. Улар ўзларининг фаросатсизлиги ва худбинлигидан қўрқсин.

Одамлар ер юзида сассиқ алафдай пайдо бўлади ва сассиқ алафдай яна ер бағрига қайтади, деган фикрга сира қўшилмайман.

Эртанги қисмати билмаслик инсонга инъом этилган буюк неъматдир.

Коинот бир маромда такрорланиб турувчи мезондир. У ҳаёт ва ўлим устидан ҳукронлик қилади.

Яшамоқ — ўлим билан тил топишмоқ.

Паст одам ўлимдан шунақа қўрқадик, уни бажону дил ўзига ўхшаганларга бўлишиб беради.

Инсон бу дунёда кўп ғам-ғусса чекади. Унга таскин берадиган ягона нарса — умрнинг боқийлигини англаш.

Ҳаёт ўзини давом эттирмақ учун инсонни танлаган.

Кул учун уйланмоқ — ҳар қандай қийноқлардан даҳшатлироқ.

Инсон ҳаёти мангулик зулматидан ёриб чиққан нурдир.

Ҳаёт яхши ҳам эмас, ёмон ҳам. У бектароф. Уни яхши-ёмон қиладиган ўзимиз.

Вақт шундай дафтарки, унга инсон қилмишлари ёзиб қўйилади.

Фақат ночорликкина бизга нақадар ожиз эканимизни ошкор этади.

Давримиздаги энг ғалат жиҳатлардан бири шуки, кашфиётларимиз бизга хизмат қилиш ўрнига бизни тобе қилиб олади.

БАХТ ВА БАХТСИЗЛИК

Ноумид чоғларимизда биз дунёни душман биламиз, унга кулмиз, шодлик кунларимизда эса дунё бизнинг муте хизматкоримиз.

Кўпинча бир лаҳзалик бахт учун бутун келажакимизни қурбон қилишдан тоймаймиз.

Бахт бахт бўлмағи учун тўсатдан келмағи керак.

Сергумон одам бахтнинг нималигини билолмайди.

Шодлик бир хилликни ёқтирмайди.

Кўшиқ — ҳаёт шаънига айтилган олқиш.

Кулфат кўзимизни кўр қилиб қўяди: бошимизга кулфат тушганда ҳеч нарсани кўрмай қоламиз.

Кўз ёши билан бақувват нарса қуриб бўлмас.

Айни бир нарсанинг ўзи — “ҳаммаси ўтиб кетади” деган эътиқод бошимизга мусибат тушганда таскин беради ва шодлик қанотида парвоз қилганимизда жиловдан тутиб туради.

Бахтли бўлиш ҳуқуқини илтимос билан эмас, талаб қилиб оладилар.

Бахт — учар қуш.

Бу дунёда ҳар бир одам бахтли бўлишга ҳақли. Ҳеч қандай қонун унга ҳалақит бермаслиги керак.

Кучли ғусса оловга ўхшайди — у қовжиратади.

Баъзан бахт кўзга тушган оққа ўхшайди — кўришга ҳалақит беради.

Биз ҳаммамиз мукамал бахтга эга бўлишга ҳақлимиз. Бисотимизда бор нарсанинг барини қурбон қилиб, тўкис бахт эгаси бўлишимизни кутамиз.

Биз ҳаётдан ғуссалар ва шодликларни баравар нисбатда олишни истамаймиз, шодликлар кўпроқ бўлишини истаймиз, чунки у одатдаги ҳодиса бўлса ҳам, жуда ноёб.

Инсон бутун умри давомида бахт қушини ушлаб олишга интилади, бироқ у “пирт” этиб қўлдан чиқиб кетаверади. Бахтни тутиш қоронғида машъал ёқиб, қисқичбақа тутишга ўхшайди.

Баъзи одамлар бахтли бўлишга қобил эмаслар, шунинг учун улар бошқа одамларнинг бахтига зомин бўлишади.

Бахтли бўлишга ҳамма қобил, лекин бахтни таниб олишга ҳамманинг ҳам уқуви етмайди.

Бахт топиш иштиёқида ўтмишга мурожаат қилманг, бахтли бўлиш иштиёқида ўтмишга мурожаат қилинг. Фикр ғалати кўринади-а?

Йўқ, мутлақо ғалати эмас.

Тахтга чиққанда катта эшиқдан кирилади, тахтдан тушганда орқа эшиқдан чиқиб кетилади.

Эзгулик, ҳамдард бўлиш ва меҳрибонлик чинакамига кучли одамларга хос.

Феълу-атвори ғуссалар таъсирида шаклланган одам дилкашлик бобида қусурга эга бўлади.

Баъзи одамлар ўзларининг бахтсизликларини яшириш учун бахтиёрлик ниқобини кийиб оладилар. Бундай одамлар кўнгилхушликни афзал кўрадилар ва ўзгаларнинг кулфатлари ҳақидаги гаплар кулоқларига кирмайди.

Ғам шу қадар олижанобки, унинг бир томчисини ҳам қолдирмай сипқоришимизга имкон беради.

Узоқ вақт бахтсиз бўлганлар бахтдан чўчимади.

Бизнинг ғам-ғуссаларимиз майлларимиздан туғилади.

Биз кўпинча ўз кулфатларимизни бошқаларнинг сохта бахтига қиёслаймиз. Шундан кулфатимиз кулфат бўлиб кўринади.

Бахт ва бахтсизлик одамнинг қалбида чуқур из қолдиради. Кейин тақдирнинг ҳеч қандай ҳамласи бу изларни ювиб ташлаёлмайди.

Бахт агар анча вақт одамга чап бериб келса, бундай одамлар умуман бахтнинг борлигига шубҳаланиб қолади.

Биз бахтиёр чоғларимизда ҳаётимизни мангулик билан таққослаймиз, бахтсиз чоғларимизда эса мангуликни ҳаётимизга таққослаймиз. Шунинг учун биринчи ҳолда ҳаёт бизга жуда қисқа кўринади, иккинчи ҳолда эса интиҳосиздай туюлади.

СИНОВЛАР

Узоқ вақт изтироб чеккан одамларгина ноумидларга қайси сўзлар билан таскин беришни биладилар.

Охир-пировардида ғалаба қозонганими, йўқми — бундан қатъий назар, ҳаётнинг ҳамма мушкулотларини синаб кўрган одамгина ўзини “қари” деб аташи мумкин.

Боғбон атругли қандай парваришлаб етиштирса, баъзи одамлар ўзларидаги назокатли бепарволикни шундай парваришлаб ўстиради.

Одам синов юки ҳаддан ташқари оғир бўлгани учун юз тубан кетганими ё бу нотўғрими?

Биз яхшилик ва ёмонлик қўлида ҳамирмиз, холос.

Парвардигор томонидан юборилган синовлар бўлмаганида биз тожсиз қиролга ўхшаб қолардик.

Бошига тушган турли-туман ташвишлар маънавий изтироблар билан чатишиб кетгандагина инсон инсон бўлади.

Синовлар бизга шунинг учун оғир кўринадики, биз уларга бўйсунушга мажбурмиз, шу сабабдан бўйсунамизки, улар биздан кучлироқ бўлади.

Шифохонада ўлим ҳақида камроқ ўйлайсан, афтидан, у ерда ҳаёт қайнаб-тошади, шекилли.

Агар биз унинг насиҳатларига қулоқ осганимизда изтироб энг ажойиб устоз бўларди.

Ҳис қилмоқ, сезмоқ, синамоқ — шак келтирмоқ демакдир.

Ҳаёт ва ўлим ажралмас эканини тунунмаслик одами заифлаштиради.

Бизнинг ҳаётимиз ниятларимиз ва бошлаган ишларимизнинг ўлик таналари бўйлаб одимлайди.

Агар уни енгиб ўта олсанг, бахтсизлик мадад бергувчи қамчи, борди-ю унга асир бўлиб қолсанг, у қабринг устига қўйилган тош.

ДОНОЛИК ВА ОВСАРЛИК

Ернинг ҳам юлдузлари бор — улар бизнинг донишмандларимиз. Улар орқаларидан беҳисоб оломони, шу жумладан, бизни ҳам эргаштириб юради.

Шундай ажойиб овсарликлар борки, уларнинг қаршисида донолик ўзини йўқотиб қўяди.

Халқларнинг улуғлиги улар эгаллаб турган ҳудуднинг катта-кичиклигига боғлиқ эмас, балки донишмандларининг улуғвор фикрларига ҳамда фаолиятларига боғлиқ.

Куч беҳуда елиб-югуришда эмас, балки фикрлаш ва чамалаб кўришда.

Дононинг вазифаси бугунги кунни ўзгартиришга интилишгина эмас, балки келажак асосларини барпо этиш ҳамдир.

Шухратни қурол билан эгаллаш мумкин, доноликни — ҳеч қачон!

“Инсонни излаган” Диоген ҳамма ҳақиқат изловчилардан донороқдир, чунки фақат инсонни топибгина ҳақиқатга эришиш мумкин.

Қадимги донишмандлар ҳаётни кузатишга ва кўрганлари ҳақида баҳс юритишга кўп вақт сарфлашган. Беҳудалик гирдобига тушиб қолган бизлар эса на кузатамиз, на ўйлаймиз, на мулоҳаза юритамиз!

Ҳамма замонлар ва ҳамма мамлакатларнинг донишмандлари! Инсоният ривожини тезлаштириш учун бир-бирларингизга қўлларингизни узатинг!

Ўлимнинг муқаррарлигини эътироф этган одам ўз устидан биринчи ғалабага эришган бўлади.

Донишманднинг кучи энг муҳим фактларни ажратиб кўрсатиш ва бутун эътиборини уларга бағишлашида.

Мутафаккирлар ва донишмандлар халқ учун шундай юлдузлардирки, улар энг зулматли дамларда халқнинг йўлини ёритади.

Бахтсизлик ўз-ўзича олганда ҳеч қачон донишмандларни барпо этмайди.

Ҳақи бўлмаган ҳолда “донишманд” унвонини ўзлаштириб олганлар учун бу унвон ҳаддан ташқари оғирлик қилади.

Кекса одамнинг индамай туриши донолик белгисидир, у билмаган нарсаси ҳақида индамай туради, кам гапиришининг сабаби шундаки, у кўпроқ ўйлай дейди.

Ола-ғовур қўпган шароитда ҳам донишманд одам индамаслик ёрдамида ўзининг гапларини тинглашга ва тушунишга мажбур этади.

Ҳодисалар ва фактлар орасидаги алоқаларни синчиклаб кузатиш оқибатидагина доноликка эришадилар.

Донишманд ҳар қаерда ҳам порлаб туриши керак бўлган юлдуздир.

Донишманднинг кучи нафратдан эмас, унсиз ҳамдарддигидир.

Қарияларни яхши кўраман: улар бирор нарсани тушунмасалар ҳайратга тушадилар. Биз — ёшлар бўлсак, ҳамма нарсани инкор этамиз, ўзимизнинг доно-

лигимизни яширишга интилиб инкор этамиз.

Донишмандлар зиммасига жуда оғир вазифа юкланган — улар инсониятни ўз ортидан эргаштириб бормоғи керак. Шунинг учун улар ўзларига таҳдид солувчи хатарлардан қўрқмасликлари керак.

Вақт донолар доносидир.

Одамлар баъзан ёнма-ён яшашади, учрашиб туришади, кўришишади. Шунга қарамай бир-бирларини билишмайди.

Ўзининг ҳаётдаги ўрнини аниқлаб олиш — инсоннинг азалий удумидир.

ТЕЛБАЛИК

Одамлар баъзан донолардан нафратланади, чунки донолик кўзни қамаштиради.

Моданинг алмашиб туриши — беқарорлигимиз белгисидир.

Одамларнинг бир ажойиб қобилияти бор — улар вақтни беҳуда сарфлайдилар ва бошқаларнинг вақтини оладилар.

Икки нарса борки, одамлар кўпинча уларни бошқаларга ишониб бериб қўйишади — пул билан сир. Аммо пулни сандиқларда асрашса, сирни ўнгу сўлга сочаверишади, чунки сир даромад келтирмайди.

Ношудлик, ялқовлик ва очкўзлик — инсон тақдирининг кемалари кўпинча ана шу учта сув ости қояларига урилиб пачоқ бўлади.

Кўпинча ҳаётдан бизга берилиши мумкин бўлмаган нарсани талаб қиламиз, бизга бериши мумкин бўлган нарсаларга бепарво бўлаемиз.

Ҳар нима бўлганда ҳам ҳаёт ўз-ўзича гўзалдир. Шунинг учун одамлар уни расво қилишларини кўриб ачинасан.

* * *

Табиат шундай бир китобдирки, ҳар бир одам ундан ақли етган жойинигина ўқийди.

* * *

Тафаккур асри — телбалик асри ҳам бўлмоғи мумкин.

* * *

Ҳеч ким фойдаланмаса, тажрибага не ҳожат?

* * *

Ҳар на қилганда ҳам ишдан холос бўлмоқ учун кўпинча қуруқ сўзларга маст бўламиз.

* * *

Одамлар кўпинча нотўғри ҳукм қилишади, чунки хулоса қилишга шошилишади.

* * *

Эҳтирос — уфқни тўсиб қўядиган гулдуракли қора булутдир.

* * *

Капалакмижоз одамлар бор — улар қайси гулга қўнишларини билишмайди.

* * *

“Сир” деганлари оғир юқдир, биз уни доим бошқалар билан баҳам кўришга ошиқамиз.

* * *

Учрашувларнинг сероблиги ёлғизликни орзу қилишга ундайди.

* * *

Шундай одамлар борки, шовқин-суронни ёқтиришади. Улар билан улфатчилик қилсанг доим бақириб гапиришга тўғри келади.

* * *

Баъзи аёллар дугоналарини камсита олсаларгина ўзларини бахтиёр ҳис қилдилар.

* * *

Бировга қарз берсак, кўпчилик қарз билан совғанинг фарқига бормай қўяди.

* * *

Ҳамма нарса одамларни толиқтиради, фақат эзма-чурукликкина уларнинг жонига тегмайди.

* * *

Агар жасорат билан телбалик вақти-вақти билан оқиллик ҳамда эҳтиёткорликни чалиб йиқитиб турмаганида бизнинг дунёмиз қандоқ бўлиши мумкин эди!

ИМОН

Инсониятнинг ҳамма ҳаракати бир мақсадга йўналтирилган — у ўз мавжудлигининг сирини англаб етишга интилади.

* * *

Худонинг елкалари бақувват — унга ҳамма нарсани юкласа бўлади.

* * *

Имонсиз мард бўлмоғи мумкинми?

КУРАШ

Яхши одамларни нима деб аташмасин, мен уларнинг ҳаммасига қўл узатаман.

* * *

Одамларнинг энг даҳшатли душмани — ўзларининг ландовурлигидир.

* * *

Ташқаридан нажот кутмоқ — катта хатодир.

* * *

Келажак авлодларни ўйламай, мамлакат ҳақида ғамхўрлик қилмай умр ўтказган одам текинхўр умрини яшаган бўлади.

* * *

Африкали оврупали бўлган учунгина оврупалига қарши курашмоғи керак эмас, у ўзини тобе этган золимларга қарши курашмоғи зарур.

* * *

Хўжайин хизматкорини мен билан тенглашади деб ўйламайди. Шундоқ экан, хизматкорнинг бир иложи қолади холос — у хўжайинидан ҳар жиҳатдан ўтиб кетмоғи керак.

* * *

Тақдиримизни ўз қўлимизга олайликда, нола-ю шикотларни бас қилайлик.

* * *

Бой берган эркимизни курашиб қайта қўлга киритар эканмиз, биз бир мақсадга — ўзлигимизни намоён этишга интилишимиз керак.

Ниҳоят, африкали ўз-ўзини англаб етмоғи керак, ўз қадрини билмоғи, жуда катта имкониятларга эга эканлигини англаб етмоғи зарур, инсоний қадриятлар ҳамма халқлар учун муштарак эканини англамоғи, бизнинг Африкамик қандоқ эканини тушунмоғи лозим.

Шуҳрат дегани ўзинг устингдан қозониладиган кичкина-кичкина ғалабалардан ташкил топади.

Биз бахтсизмиз, чунки орқа-олдимизга қарамай бахт ортидан қувамиз.

Дағал куч қаршисида ҳар бир одамнинг бурчи — ўз қадр-қимматини намоён этмоқдир.

ТАЪЛИМ ВА МАДАНИЯТ

Нодонлик — ҳамма қусурлар ва кулфатларнинг онаси.

Кўпинча табиатнинг улуғ китоби ҳақида гапиришади. Аммо бу китобнинг ўз алифбоси бор — уни ўрганиб олмоқ зарур.

Илмимиз бизни ўзгаларнинг олдида кўрқувга тушадиган қилиб қўймаслиги керак, аксинча, бизга у фикрга қарши турмоқни ўргатсин.

Нодонлик сабрсизликни туғдиради.

Мутойибачи ҳазилкашлар бадқовоқ ахлоқ муҳибларидан кўра инсон қусурларини яхшироқ тузатишади. Қуруқ насиҳатгўйлар одамларнинг кулгисини қистатади. холос.

Яшамоқ — тажриба тўпламоқ ҳамдир, айқаш-уйқаш чалкашиб кетган фактларни тушуниб етмоқ, имкон бўлган тақдирда улардан сабоқ ҳам олмоқдир.

Яхши таълимни иссиқхонада олиб бўлмайди.

Ҳар нарсага исбот далил-талаб қиламиз, ҳамма нарсани билгимиз келади, лекин шундоқ бўлса ҳам ҳамisha очиқ-ойдин кўриниб турган нарсалар ҳақида баҳс қиламиз.

Ҳар бир одам ўзининг олам ҳақидаги тасаввуридан келиб чиқиб дунёга қарайди, шунинг учун биз баъзи бир одамларни телба деймиз.

Ташқи вазият тазйиқини енгиб ўтолган одамгина камолат чўққисига чиқмоғи мумкин..

Яхши одам дегани маълум ирқий устунлик кучига ишонувчи ва ҳаммани ўзига тобе қилишга интилувчи эмас, балки одамларнинг биродарлигига ишонувчи ҳамда ўзига ўхшаганларни ҳар қандай кишанлардан холос қила биладиган инсондир.

Француз қонуни бизнинг қонун бўла олмайди.

Зулмдан холос бўлувчи ҳар бир халқ фақат ҳозирги куни ва келажаги тўғрисидагина ўйлаши керак эмас, ўтмишини ўрганишга вақт топа билмоғи лозим. Шундагина унинг истиқболи порлоқ бўлади.

Инсоннинг бебаҳолигини тушунадиган одамларни тарбиялашга ошиқайлик.

Фикрламоқ — коинот билан мулоқотга киришмоқдир: ҳар бир факт, ҳар бир ҳодиса, ҳар бир махлуқотнинг ўзига муносиб ўрнини белгилаб бермоқ керак.

Тақлиддан нобуд бўлиб кетмаслик учун ўзимиз ижод қилмоғимиз керак.

Овруподан кўр-кўрона нусха кўчиришга уринсак, ўз қалбимизни йўқотиб қўйшимиз ҳам ҳеч гап эмас.

АФРИКАЛИК

Африкалик ҳаётнинг чин қимматини билади. У ҳар бир хатти-ҳаракати билан

“келинлар, ҳаётлигимизда ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлиб қолайлик” деяётгандай бўлади.

Орзу — вақтни унутмоқ учун фазога қочишдир.

Африкалик ҳар хил ваъдаларга ва гўзал лойиҳаларга ишониб қулоқ солишдан тўхтаса кўп нарса ютади. Булар куруқ сўзлар эканига воқелик уларни ҳар қуни ишонтирмақда.

Мустамлакачилар бизда фақат қўғирчоқларнигина кўпайтиришади.

Бўйсундирилган халқнинг кўз ёшлари гўяндаларнинг айтиб йиғлашини эслатади — энди улар ҳеч нарса ни тузата олмайди.

Беғам бўлмоқ халқлар учун умидсизликдан ҳам ҳалокатлидир.

Хасис одам тангаларини санайди, биз эса баъзан оқарган сочларимизни санаймиз.

Баъзи бир инсоний заифликларда нақадар катта улғуворлик бор!

Айрим одамларгина ўзларини чеклай биладилар. Кўпчилик учун бирон нарсадан воз кечиш — ҳаётдан воз кечиш билан баробардир.

Баъзи бир одамлар бор — уларга сира ишониб бўлмайди. Улар бир соат кейин тугилганга ўхшайди, чунки ҳеч қачон вақтида келишмайди.

Мардликнинг етишмаслиги ёхуд вазият ҳадиксирашнинг, қўрқиннинг сабаби бўлмайди, одам ўзини мажбурлаши керак бўлганида ҳадиксираш, қўрқув бошланади.

Менга шундай туюладики, баъзилар дунёнинг номукамаллиги ҳақидаги сафсата билан разил ишларини ниқобламоқчи бўлади.

Билмаслик — ёмон иллат, аммо ун-

дан ҳам ёмонроқ иллат билиб туриб, ўзингни билмасликка солишдир.

Кўпгина одамлар ваъда бериб, ваъдасига вафо қилмайди: улар учун бу “йўқ” дейишнинг бирдан-бир боадаб усулидир.

МАРДЛИК

Чинакам мардлик истаган вазиятни соғлом баҳоламоқ, имкониятларни чама-лаб кўрмоқ ва зарур қарорларни қабул қилмоқдир.

Мағлубиятда ҳам инсонда яна бир имконият сақланиб қолади — у ўзлигини йўқотмаслиги керак.

Кўп одамлар ўзларини довурак деб ҳисоблайдилар, аслида эса уларнинг оғизлари ботир, холос.

ҲАҚИҚАТ

Ҳар қандай нусха аслиятдан ёмонроқ, чунки муаллифда мавжуд бўлган эътиқод нусха кўчирувчида бўлмайди.

Шундай мақтовлар борки, ҳақоратдан ёмон.

Баъзилар бир-бирларини алдар эканлар, бу билан суҳбатдошимни лақиллатдим деб ўйлайдилар.

Одамлар кўпинча ҳақиқатни ёмон кўради, чунки у кўникмаларни ўзгартиришга мажбур бўлади.

Башоратчилар алдамайди, уларнинг башоратларини талқин қилганлар адашади.

Ҳақиқат — бокира қиз, аҳён-аҳёндагина кўп синовлардан сўнг бирда-ярим ошиққа юз кўрсатади.

Кўпинча энг оддий ҳақиқатларни ўзлаштириш ҳаммасидан қийинроқ бўлади.

Ҳақиқат кўп одамлардан балого қолиб юради.

САБР-БАРДОШ

Жаннат йўли узоқ, чунки сабримиз қисқа.

Вақт — бойлик. Инсон уни совиради. Одамга ҳамиша вақт етишмайди, чунки уни ҳаддан зиёд сарфлашади.

Сабрсизлик ожизликдан туғилади.

Қарияларда бир юксак фазилат бор — улар такрорлаб чарчамайди.

Икки хил сабр-бардош бор. Одамга олижаноблик бахш этади биринчиси. Иккинчиси эса одамнинг қадрини туширади. Биринчисини ардоқлайман, иккинчисидан нафрат қиламан.

СУКУТ

Сукут — кўпинча қуруқ сафсатага қарши исён!

Суҳбатлашишни биладиган одам вақтида сукут сақлашни ҳам билади.

Одамнинг фаросатини кўпинча кулгисидан ҳам билиб олса бўлади.

Кўз билан тил бошимизга саноксиз кулфат олиб келади.

Биз хатти-ҳаракатларимизнинг оқибати нима бўлишини яхши тасаввур қилмаймиз, чунки уларни ўйлаб кўрмоқ ҳамда идрок этмоқ учун деярлик ҳеч қачон вақтимиз етишмайди.

Тунги сукунат ва осойиш одамга кундуз кунни қилган ишларини ўйлаб кўришга берилган.

БИРОДАРЛИК ВА ҲАМКОРЛИК

Халқларнинг биродарлиги баъзиларининг устунлиги, бошқаларининг доимий тобелигига қурилган бўлиши мумкин эмас.

Яшамоқ ҳеч ким учун малол келадиган оғир иш бўлмаслиги керак.

Жаҳон яхлит, шунинг учун ўз қобигига биқиниб олиш ҳалокатли.

Бир қобилият борки, уни ҳамма эгаллаб олмоғи лозим — бу онгли равишда қурбонлар бериш қобилиятидир.

Ёлғизлик фақат майда қалб эгалари учун мавжуд.

Агар одамлар азалдан қардош бўлиб келган бўлсалар, муштарак шодлик ва муштарак кулфат кунлари инчунин янада қардош бўлмоқлари керак.

Мазҳабпарастлик — ожизликдир.

Жамият гуллаб-яшнаши учун ҳар бир одам унга ўзининг ҳамма қобилиятини бахш этмоғи лозим.

Бойликни йиғиб тўплаганлари каби, эзгуликни ҳам шу йўл билан тўпласа бўлади.

Фақат ақл ғалаба қозонган жойдагина қардошлик тантана қилмоғи мумкин.

Замин неъматларини адолат билан тақсимлаш ва ҳамкорлик — халқлар ўртасидаги тотувликнинг асосидир.

Яратган қитъаларни бир-бирига яқин яратибди, бунда уларда истиқомат қилувчи одамлар ўрталаридаги яқинликни ҳис қилсин деган мақсад бўлмоғи керак.

Дунё яхлитликка интилади, ҳа, яхлитликка, аммо бу яхлитликнинг уйғунлиги учун зарур бўлган тафовутларнинг турфа хиллиги сақланиб қолмоғи керак.

Биз — одамлар жамики тирик махлуқотларнинг яхлитлигига тўла ишонч ҳосил қилмоғимиз керак.

Келажак деб меҳнат қилмоғимиз, келгуси авлодлар ҳақида, биздан қоладиган авлод тўғрисида ўйламоғимиз керак, ўзимиз тўғримизда эмас. Чунки биз келамиз-у кетамиз...

Инсониятнинг мақсади — бутун дунёни муаттар ҳидлари билан тўлдирувчи ягона гулдаста барпо этишдир. Нарсалар ва мавжудотлар ўртасидаги тафовутлар уларнинг муштарак келиб чиқишларини кўрсатувчи яна бир далилдир, холос.

Инсониятни севадиган ҳар қандай одам беҳуда изтиробларга йўл қўймаслиги керак ва уларни туғдирувчиларга қарши кураш олиб бормоғи лозим.

Ер юзидан қашшоқликни супуриб ташлаш вақти аллақачон етиб келган. Ҳозир одамлар очликдан ўлаётган ёхуд жулдур кийимларда юрган эканлар, бу шаънимизга доғ туширади ва фойдамизга хизмат қилмайди.

ОЛИЖАНОБЛИК

Олижанобликнинг қудрати айни шундаки, у турли-туман кулфатлар ва тўсиқлар тазйиқига бардош бераолади.

Қадрламоқ ҳурмат қилмоқдир.

ХУДБИНЛИК

Баъзи эркаклар аёллар янглиғ кимдир-бирова улар тўғрисида ғамхўрлик қилмаслигини хаёлларига ҳам келтира олмайдилар.

Баъзи одамларнинг инсонпарварлиги фақат тилларининг учидагина.

МАЙДА ЗАИФЛИКЛАР

Нақадар оғир-а бу майда заифликлар.

Баъзи одамлар учун уфқ ёзув столининг чеккасида тамом бўлади.

Бошимизга тушган нохушликлардан бизни халос этган дўстларимизга таъна-

лар ёғдирамыз. Чунки бизнинг фикримизча, улар биз учун яна кўпроқ иш қилишлари мумкин эди.

ПУЛ

Пул — бўйсундирилиши керак бўлган кучдир. Негаки, ўзига бўйсунганларнинг ҳаммасини маҳв этади.

Пул шундай хислатга эгаки, унинг тўғрисидаги хотиралар бизни тушимизда ҳам таъқиб этади. Сурбетлик эмасми бу?

Одамлар бир-бирларини даромадларига қараб баҳолай бошлаганларидан кейингина камбағаллик айб бўладиган бўлиб қолди.

Ҳаддан зиёд бойлик халқлар учун ҳам, айрим одамлар учун ҳам ҳалокатлидир.

Бошқалардан бадавлатроқ халқлар бахтиёр эмас, балки ўз бойликларидан фойдалана биладиган халқларгина бахтиёрдирлар.

Камбағал одам — жаҳондаги энг яхши ҳисобчидир.

Ҳеч ким донолик билан бойликни баравар изламайди. Улар алоҳида-алоҳида келади.

Энг ёмони шуки, камбағал бойиб кетса, камбағалликни унутади.

Фақир бўлсанг ҳам, бадавлат бўлсанг ҳам, қадр-қимматингни билиб муносиб яшаш керак.

Ҳар қандай шароитда ҳам африкалик зарур нарсани ортиқча нарсдан фарқлаши керак.

Бахтсизликда ўтган ёхуд бахтиёр кечган болалик қалбда ўчмас из қолдиради.

Номуносиб одамлар фақат пулни худо ўрнида кўришади. Уларнинг назаридан қолган одамлар ҳам ёвузликка сифинади.

Пул одамга имтиёз беради, қадр-қиммат эса ҳақ-ҳуқуқ беради. Уларнинг ролини чалкаштириб юбориш хавфли.

Қашшоқлик ва бойлик — оғир юк. Бири хўрлик ва норозилик туғдиради, иккинчиси эса кўпинча шуҳратпарастлик ва фаросатсизлик туғдиради.

Бойликдан кўра қашшоқликдан кўп одам ўлади.

НАФРАТ

Доно одам учун нафрат шунчаки нуқсон эмас, у жамики мавжуд нарсани инкор этишдир.

Нафратни мағлуб қилмоқ учун ундан нафратланмоқ керак.

Нафрат — қалбнинг кўрлиги.

ТИНЧЛИК

Жамиятни қайта тузмоқ — бизнинг ичимиздаги энг камсуқум одамга ҳамма истеъдодини намоён этмоқ учун имконият беришдир.

Тараққиётни одамнинг либосига қараб баҳолаб, биз ўз-ўзимизни алдаемиз. Мантиқ талаб қилмоқдаки, қадриятларни бошқатдан баҳолаб чиқмоқ фурсати келди.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Цивилизация модага ўхшаган нарса: унга кўр-кўрона эргашиб бўлмайди. Уни ўз қаричимиз билан бошқатдан ўлчаб чиқмоғимиз лозим. Шунда кулгили аҳволга тушиб қолмаймиз.

Мен ёввойилардан эмас, кўпроқ “маданийлашганлардан” кўрқаман.

Маданийлашган бўлиб кўриниш учун қанча ҳаракат кетади-я!

Маданиятлашган бўлмоқ учун ўз ўтмишингдан воз кечмоқ керак эмас, аксинча, уни қабул қилмоқ, ўзлаштирмоқ керак.

Цивилизация — ҳамма соҳаларда халқ томонидан ўзлаштирилган билимлар жамулжамидир. Халқ уни танлаган вакиллари — арзанда фарзандлари орқали ўзлаштиради. Арзанда фарзандлар деганда эса мен келажакни кўра оладиганларни назарда тутаяпман.

Цивилизация — вақт ўтиши билан ўзгариб турадиган қадриятлар йиғиндисидир.

Эркин гапириш ва инсоний яшаш ҳуқуқидан маҳрум этилган халқни маданийлашган халқ деб айтиб бўлмайди.

ЖАМИЯТ

Ҳаётда ҳамма вақт ҳам хоҳлаган нарсангни қилаолмайсан, аммо сен ўзинг хоҳлаган одам бўлмоқ учун курашмоғинг керак.

Таъзимми? Умуртқа учун машқ, холос. Лекин мутлақо эҳтиром ёхуд хушфеллик белгиси эмас.

Биз катта тезликлар асрига қадам қўйдик дейишади. Бироқ, ҳақиқий тараққиёт учун ҳали ҳам асрлар керак.

Саришталик — жамиятга нисбатан хушфелликдир. Жамият исқиртларни жиндан баттар ёмон кўради.

Жамиятдаги расм-русумлар яшин қайтаргичдай гап — ҳамма янгиликлар шунга урилиб парча-парча бўлади.

Баъзан шундай туюладики, одамлар ҳоли қолмоқ учун тўпланишади.

Кўпинча ўзимизнинг бемаънилимиз туфайли қалбимиздаги улуғ ишқни ўлдириб қўямиз. Буни кўриб ҳасадгўйлар хурсанд бўлади, чунки улар бахтнинг нималигини билишдан маҳрум.

Шаҳар одамларнинг имкониятини чеклайди. Шаҳарда энг дадил ниётлар ҳам сийқаси чиққандай кўринаверади.

ЧИНАКАМ ВА СОХТА УЛУҒЛИК

Мустақиллик ва эркинлақ ўз тарафдорларини изтироб чекишга мажбур қилади, айни чоғда уларни юксакликка кўтаради, чунки улар ҳамиша золимлар устидан галаба қозонишади.

Доҳий ҳам донишманд каби оловга ўхшайди. Бу олов тунги кумурсқаларни ҳам жалб қилади.

Доҳий ҳамиша яратмоғи керак, ҳатто ўлимидан кейин ҳам яратмоғи керак.

Инсон бўйсиниш қобилияти билан ўзини тасдиқлайди.

Инсон ўз заифликларини идрок этиш билан юксакка кўтарилади.

Инсон чиндан ҳам улуғ мавжудотдир, бироқ у ҳали ўз улуғлигини исбот қилмоғи керак.

Мен шўрпешона бир фақирман, майдакаш тежамкорлиқни шунинг учун ёмон кўрармиканман?

Баъзи зодагонлар одоб қоидаларига шунчалик қаттиқ амал қиладиларки, кўриб кулгинг қистайди.

Одамлар ер ҳақида “Бу — бизнинг сайёра” дейишади. Қанча ифтихору, қанча худбинлақ бор бу сўзларда!

Одамлардаги энг катта камчилик шундаки, улар ҳамма нарсага ўз ўлчовлари билан ёндошади.

Одамлар кўпинча ўз кучлари билан топган нарсаларини унча фарқлашмайди.

Одамзод хўп камтар-да: у ҳеч қачон ўзининг нодонлигини эътироф этмайди.

Бадавлат одам ролини ўйнаш камбағал ролини ўйнашга қараганда анча энгил.

Ўзининг ақлий устунлигини англаш ақлдан озишга ҳам олиб бориши мумкин.

Инсон ўзининг айбини яширган куни уятини йўқотган.

Инсон ўзининг номусини шу қадар қадрлайдики, ўзини ҳақорат қилган одамни кечириши ор деб билади.

Ўзини довжорак деб ҳисоблайдиган одамлар шу қадар кўпайиб кетганки, беихтиёр уларнинг мардлигини синовдан ўтказгинг келади.

Бойга тақлид қиладиган камбағал одам кулги кўзгамайди, у жуда аянчлидир.

Ҳеч ким кучли одам ролини ўйнаётган заиф одамчалик хатарли эмас.

Ҳар бир одамнинг бурчи улуғликка интилишдир, аммо юксакликка кўтарилиш ёлғизликка олиб келади.

Инсон ўзини коинотнинг гултожи деб ҳисоблар экан, ҳеч қачон на табиатни, на ўзининг табиатини тушунади.

Ҳар қанча порлашига қарамай, улуғлик — совуқ чўққидир.

Улуғлик жамиятга нисбатан бурчларини ҳалол ўташ билан ўлчанади.

Майда одам ўзига эътиборни жалб қилишга уриниб бақириб-чақиради. Ҳар бир одам машҳур бўлмоқни истайди.

Баъзи бир одамлар учун яшамоқ кўз-кўз қилмоқдан иборатдир.

Кўпчилик одамлар ҳаётининг кўп қисмини ўзи ҳафсала билан барпо этган майда ғовларни ҳимоя қилиб ўтказишади.

Одамларни ва ҳатто бутун бошли давлатларни ҳалок қиладиган нарса иззат-обрўни нотўғри тушунишдир.

Баландпарвоз гапларни қўяйлик, оддий нарсалар сиртидан пардаларни олиб ташлайлик — эҳтимол, шунда дунё кўрагини тўлдириб нафас олар.

Ҳеч нарса Оврупо цивилизациясининг башанг қиёфасидай алдоқчи эмас.

ҲУКМРОНЛИК

Биз бирор давлатга ёки бирор одамга қарши эмасмиз. Биз ўзларининг ғаразли мақсадлари йўлида одамларни эзадиган ҳар қандай кучларга қарши бўлганмиз ва ҳозир ҳам қаршимиз.

“Маданият олиб келиш” вазифасини ваҳшиёна хатти-ҳаракатлар билан келиштириб бўладими? Асло!

Устимиздан жорий қилинган узлуксиз назорат цивилизациянинг эмас, ваҳшийликнинг нишонасидир.

Бўйсиндирилган халқлар — ҳали ўзларини англаб етмаган халқлардир.

Бир халқни қул қилиб олиш — шу халққа раво кўрилган энг даҳшатли ёвузликдир.

Бошқа халқлар ва ирқларга ўз цивилизациянгни зўрлаб сингдириб бўлмайди. Жаҳондаги маданиятларнинг ҳаммаси бир хил қолипга солинса, бундан қандай ҳосил униши мумкин?

Қуллик — инсоннинг умумий қиммати-ни инкор этишдир.

Зулмининг замирида хушомадгўйлик ётади.

Агар инсоннинг эрки сенинг қўлингда бўлса, унинг қалби ҳам менинг измимда деб ўйлаш хато.

Инсон ёки халқ бошқа инсон ёки халққа бўйсинишда давом этаркан, ер юзида ҳеч қачон тинчлик бўлмайди.

Арзимас муваффақият ҳам ўзингни қудратли деб ўйлашга ундайди.

Мустамлакачининг энг катта хатоси — ҳамма нарса тўғрисида идорасининг деразасидан қараб мулоҳаза юритишдир. Одамлар лабораторияда ўрганса бўладиган ашё эмас.

Мустамлакачилар халқимизни хўрлади, унинг қадриятларини оёқ ости қилди, энг яхши одамларимизни таҳқирлади. Халқни тутқин қилишда ёрдам берган ичимиздан чиққан баъзи бир разилларгина улар улоқтирган суюкка учдилар.

Мустамлакачилар учун халқни маърифатли қилиш ҳар томонлама унинг имкониятларини чеклаб қўйишдир. Рашкчи эр хотинини шунақа тергайди.

Баъзи бир оқ танли мустамлакачилар ишонадики, африкаликлар уларнинг хизматини қилиш учун яратилган.

Оқ танли мустамлакачилар Оврупо билан Африка ўртасида чуқур жарлик барпо этдилар. Уни тўлғазиш учун неча асрлар керак бўлсайкин?

Мустамлака энгил ўлжаларни яхши кўрадиган Оврупо давлатлари учун бир лашкаргоҳ, холос.

Африка учун чинакам қимматга эга бўлган ягона нарса унинг ери эди. Еридан айрилгандан кейин африкаликлар дарҳол ўзларининг кўпгина имкониятларидан маҳрум бўлдилар.

Оврупода қобилияти учун ҳақ тўлайдилар, Африкада танининг ранги учун тўланади.

Энг ёмони — мустамлакачилар бизнинг устимиздан ёғдирган таҳқирларда эмас, балки шу таҳқирларга индамай чидашда.

Мустамлакачилар илк қадамларида-ноқ макр ва ҳийла билан иш тутмаганла-

рида ҳеч қачон муваффақиятга эриша олмас эдилар.

Мустамлакачилик фожиаси — инсоний қадриятларни инкор этишда.

Нафрат ва таназул ҳар қандай мустамлакачиликнинг таркибий қисмидир.

ҚОНУН ВА АДОЛАТ

Эскиган қонун ҳимоя кучини йўқотиб, тўсиққа айланади.

Биз доимо адолат кетидан қувамиз, аммо уни қувиб етиш унча осон эмас.

Адолат ҳукмини юритишда шошма-шошарликка ўрин йўқ, шунинг учун сабр-бардош судянинг асосий хислати бўлмоғи лозим.

ХАЛҚ

Ҳар қандай чинакамига теран ҳаракатнинг манбаи халқ бўлмоғи керак.

Ҳар қандай халқ бошқа халқ тўғрисида ўзига қараб фикр юритади.

Инсон ўзи яратган нарсаларни мангу яшайди деб ҳисоблайди, чунки уларнинг узоқ умрини қисқа умрига солиштиради.

Майда мақсадларни кўзлагувчи халқ шон-шавкатсиз ўтиб кетади.

АҚЛ

Ўйламоқ ҳамиша уқубатли иш, чунки ҳаётнинг илдизи фикрдадир.

Фикрлар — машъала, одамлар офтобда қовжираган саванна.

Оддий фикрлар — энг теран фикрлардир.

Гоялар унсизлик қўйнида туғилгани учунни бутун дунёни ларзага солади.

Улуғ фикрлар қарама-қаршилиқлар тўқнашувидан туғилади.

Фикр қимматбаҳо бўлганидан ёлғизликни яхши кўради.

Бировларнинг фикри қалбимизда акс садо берса, шунга қараб уларни тушунамиз.

Ақлни босиб олиб бўлмайди. Уни бўйсиндириш ҳам мумкин эмас.

Биз ёмон фикрлаймиз, чунки вужудимизга майда мулоҳазалар ёпишиб олган..

Янги туғилиб келаётган дунёда инсон ажабланишга ва ҳатто ўйлашга вақт топмоғи керак.

“Менинг савиям кенг” дейдиган одам кўпинча чекланган одам бўлади.

Ёмон одатларга кўникмаган одам — қиролдир, лекин фикрсиз одам — кўғирчоқ.

Фақат ақли ноқис одамларгина ақлдан кўрқади.

ЭРКИНЛИК

Фақат эркинликкина фикрни тугал қилади.

Тутқин халқлар учун эркинликни қайтариб олишдан кўра муҳимроқ ва зарурроқ вазифа йўқ.

Халқ учун эркинлик надур? Ўз тақдирининг эгаси бўлмоқдир.

Ота-боболаримиз юрагида кўрқув билан яшаган. Одамларни ана шу кўрқув туйғусидан халос этмоқ керак.

Эркинлик улуғликдан кўра кўпроқ қурбон талаб қилади.

* * *

Занжирбанд бой бўлгандан кўра эркин камбағал бўлган яхши.

* * *

Ҳар қандай босқин — ўткинчи. Буни босқинчилар бутун уруғ-аймоғи билан билиб қўйишсин.

* * *

Эркинликни йўқотганлар қалбида эркинлик яшайди.

* * *

Мазлумликнинг майда-чуйда адолатсизликларидан зорланиш етар! Халқни тутқин қилишнинг ўзи ашаддий адолатсизликдир. Ҳамма адолатсизликларнинг бирламчи сабабини тугатиш фурсати етди!

* * *

Фидокорликка қобил одамлар тўлқини кўтарилиб келаяпти. Золимлар титраб-қақшасин!

* * *

Кишанлар парчаланадиган замонлар яқинлашяпти, чунки уларни занг босган..

* * *

Хизматкор бўлиб қолишни истовчи хизматкорлар мавжуд экан, хўжайинлар бўлаверади.

ТАРАҚҚИЁТ

Дунёнинг келажаги шундай бир муҳташам биноки, уни инсон ўз ҳаёти эвазига барпо этади.

* * *

Инсон ҳаётининг маъноси заминни ҳар қандай тирик махлуқнинг яшамоғи учун яроқли қилишдир.

* * *

Инсонни кундалик ташвишлардан халос этмоқ унинг руҳи ва ақлини халос этмоқдир. Бу эса инсоният тараққиётини тезлаштирадиган омилдир.

* * *

Дунё камолот сари бормоқда, шунинг учун унинг ҳаракати жуда суст.

* * *

Тараққиёт дўстликни, иттифоқни тақозо этади, ҳар бир миллат бунга ўз ҳиссасини қўшмоғи керак, шунинг учун ҳам турли-туман сохта баҳоналар билан халқни нодонликда сақлашга бўлган ҳар қандай уриниш — бутун инсониятга қарши қаратилган жиноятдир.

* * *

Инсоният тараққиётини қийинлаштирадиган ҳар қандай ғоя — жинояткорона ғоядир.

* * *

Бизнинг тараққиётга ва эркинликка интилишимиз айрим одамга ёки халқларга нисбатан нафратни инкор этади. У ҳар бир халқ эркин бўлмоғи, бинобарин, ўз тақдирининг хўжайини бўлмоғи керак деган табиий қонунга асосланади.

* * *

Тараққиёт ва цивилизация нима дегани? Бу бутун инсониятнинг интилишлари жамулжамидир. Интилишларини эса авлодлар асрлар мобайнида бир-бирларига мерос қолдириб келишади.

ИНҚИЛОБ

Инқилоб кўпинча шуни исбот қиладики, буюмлар ва ғояларнинг бизга барқарордай кўринадиган қимматлари анча нисбий бўлар экан.

* * *

Онгли одамларнинг давлатида хўрланганлар бўлмаслиги керак.

* * *

Бир халқ бошқа халқдан яшаш ҳуқуқини ёлбориб олмаслиги керак — бу ҳуқуқ курашиб олинади.

* * *

“Табиат гултожи” бўлмиш инсон уни хўрловчи қашшоқликка чидаб туrolмайди. Фақат бир иложи бор, холос — қашшоқликни бутунлай йўқотмоқ керак.

ДЎСТЛИК

Баъзи одамларнинг табассумида шафқатсиз сирпилик бор.

* * *

Одамларнинг ўзаро муносабати енгил эмас, унинг оғирлиги кўпларни букиб қўяди.

* * *

Баъзи бир дўстлар — арзон зажигалкаларга ўхшайди — авжи керак бўлганда ёнмайди.

* * *

Бошқа дўстлар эса учар қушларга ўхшайди, кун илиса учиб келишади, совуқ тушиши билан ғойиб бўлишади.

* * *

Баъзи дўстларнинг ишонч қозонишга ҳаракат қилиши хотин кишининг бадавлат эркакка тузоқ қўйишига ўхшайди.

* * *

Баъзи дўстлар кўзгуга ўхшайди — кумуши жиндай кўчса бас, юзингизни кўрсатмай қўяди.

* * *

Дўстлар сиймосида кўпинча биз ўзимизни яхши кўраемиз.

* * *

Дўстлик кўпинча юракка эмас, ақлга таянади.

* * *

Муҳаббатда ҳам дўстликдаги каби биринчи танишувдан кейин табассум билан ажрашмоқни билиш керак.

* * *

Одамлар ўртасидаги муносабатлар совиса, уларни иситиш учун анча вақт ва ҳаракат сарфлаш керак бўлади. Ундан кўра дўстлик тафтини асраб қолиш осон.

МУҲАББАТ

Айрилиқдан кейинги пушаймон кўпинча эҳтиромнинг сўнгги ўлпони бўлади.

* * *

Ҳар бир халқ ўз тақдирининг хўжайини бўлиб олгандан кейингина ер юзида севги ва тинчлик салтанати майдонга келади.

* * *

Туғилишни севмоқ керак, ўлимни севмоқ керак. Бўшлиқдан бошқа ҳамма нарсани севмоқ керак.

* * *

Мангу яшайдиган ҳеч нарса йўқ. Шундоқ экан, нега севги мустасно бўлмоғи керак?

* * *

Севмоқ ва тушунмоқ шундай тушунчаларки, мен уларни бир-биридан қийналиб фарқлайман.

* * *

Фақат болаларгина беғараз сева оладилар, шунинг учун ҳам чинакам ошиқ болага айланиб қолади.

* * *

Шундай одамлар борки, ўз мақсадларига эришмоқ учун вафодорликни байроқ қилиб кўтардилар.

* * *

Муҳаббат бир гулдир. Одамлар кўпинча уни ёлғоннинг либосига буркайди.

* * *

Муҳаббат — таққосларни кўтармайди.

* * *

Ҳақиқий севги ҳусннинг устидан кулади.

* * *

Камтарлик — чин муҳаббатнинг либоси.

* * *

Нафратда ҳам муҳаббат бор — маҳв этишга муҳаббат.

* * *

Кўз ёшлари муҳаббатнинг эмас, изтиробнинг ҳосиласидир.

* * *

Севги ибодатхонасига яланг оёқ кирилади.

* * *

Ўзингни севишга мажбур қилмоқдан кўра севимли бўлиш осонроқдир.

* * *

Аёл киши учун севгилисининг севгисини йўқотиш кўпинча умиддан даҳшатлироқ.

* * *

Севги туҳфа бўлгани учун, ҳеч нарсаларни қолдирмай, унга бутун борлиқларини берадилар.

* * *

Муҳаббат булоққа ўхшайди, қояларни ёриб ўтишга мажбур бўлса, қуриб қолиши ҳам мумкин.

* * *

Суюқоёқлик — энг машаққатли иш.

* * *

Эркак учун энг оғир нарса — муҳаббатнинг битганига ишонмоқдир.

* * *

Эру хотинлик кемаси пўчоқдан ясалган кемадир, эру хотинлар эса уни синаб кўрмоқ учун кўпинча ўзлари бўрон кўзгайдилар.

АЁЛЛАР

Аёллар жуда уста бўлиб кетган: улар билан ишқ-муҳаббат ҳақида гаплашиш миямизга келмасдан анча бурунроқ улар бизнинг фикримизни ўқиб олишади.

Муҳаббатсиз аёл ё бефарқ, ё масхара аёлдир.

Эркак аёлни бино қилмоқ учун Яратган олган қовурғасини ҳамон излайди. Шунинг учун биз хотинларни доимо таъқиб қиламиз.

Муҳаббат аёл кишининг қалбига унча чуқур кирмай, сиртидангина сийпаб ўтиб кетиши мумкин, аммо рашк унинг бошидан кириб оёғидан чиқади.

Аёл атргулга ўхшайди, роса тикани кўп. Тўғри, тикани ҳамма вақт ҳам ботавермайди.

Севадиган аёлнинг фидокорлигидан юксакроқ ҳеч нарса йўқ.

Аёл бериши керак бўлганидан кўра

ортиқроқ нарса бераётганига ҳамиша имони комил. Шунинг учун доимо “умримнинг энг яхши дамларини қурбон қилдим” деб даъво қилади.

Гўзал аёлнинг устунлиги шундаки, у ҳусним туфайли эрга текканман деб ўйлаши мумкин.

Аёл киши ҳашамат бағридагина яшнайди, лекин ҳашаматнинг ўзи ҳам аёлдай гап — у эркакни мардликдан маҳрум қилади.

Аёл ўзининг заифалигини англаб етгандан кейингина заифалик айбга айланади.

Аёл — малика, шунинг учун қашшоқлик уни таҳқирлайди.

Ҳатто кўкдаги юлдузлар ҳам ҳаракат қилади. Шундоқ экан, аёлдан доимо бир хил бўлмоқни талаб қилиб бўладими? Ахир, аёл ҳам юлдуз-ку!

Бир қараганда севиб қолмоқ — яшин ургандек гап. Бу — муҳаббат камалаги.

Николай РУБЦОВ

Тўкилмоқда дарахтдан япроқ

ТУН

Қақшамаса асаб басма-бас
Ҳайдамасдим уйқуни бутун
Ойнадан ҳеч нарса кўринмас —
Тун, қоронғу тун!

Куним кечди — тўла ғам, қайғу,
Тоқатим тоқ бўлди узун кун.
Юпанч бўлди фақат ўзи, бу —
Тун, қоронғи тун!

Олис юртда дўстим бор — пурғас,
Шошдим кўмак бермаклик учун
Ёрдам кўлин чўзгин менга ҳам —
Тун, қоронғу тун!

Қанотингнинг остида бир дам
Исинайин, қувмоқда қуюн.
Ўтиб кетди совуқ жонимдан —
Тун, қоронғу тун!

Олса бўлар қаламга нени?
Бизда эрк йўқ бу ишда аммо.
Бу бепоён ёруғ дунёни
Куйлолмайсан бир ўзинг асло!

Агар бўлсанг денгизга мафтун,
Шеърда ўзни отсанг бағрига.
Далалару тоғлар бошқа кун
Кириб келар дўстинг шеърига.

Дилда дардинг бўлмаса лекин
Қушиқларинг чиқмас жарангдор.
Минг чираниб нени ёзмагин,
Ёлғон бўлар, барчаси бекор!

Аъзам
ЎКТАМ
таржимаси

Николай Рубцов (1936-1971) истеъдодли рус шоири. Унинг ажойиб шеърлятида Ватан туйғуси, она табиат манзаралари содда ва ранг-баранг шаклларда намоён бўлади.

Рубцов шеърляри она тилимизда илж бор жарангламоқда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

124

ЎТМИШ САДОСИ

Сон-саноқсиз хонада меҳмон,
Янгилик, май, егулик бисёр.
Хўп еб-ичиб кулдилар шодон,
“Катюша”ни юргизиб кўп бор.

Кайфи ошиб қолгач бир одам
Солинтириб бир ёнга бошни —
Эслаб қолди негадир бирдан
Кўҳна, ғамгин йўқлов қўшигин:

“Ўлсам дафн қиларлар,
Ёт юртда қолар таним.
Дўстлар қайдан биларлар —
Қайдадир қабрим маним?..”

— Эҳ, болалар, бақиргим келар!
Ўлар ҳамма — еган-емаган.
Барча бир кун дунёдан кетар,
Ҳеч ким унга устун бўлмаган.

Бирдан чўқар кўзларга ғусса,
Алам билан силтанар қўллар.
Йигитнинг оқ юзидан эса
Йирик кўз ёш томчиси кулар.

“Бировларнинг қабрида
Ёзин-қишин гул турар.
Менинг ғариб гўримда
Хас-чўп, хазон шитирлар...”

— Ироня, сен чекмагин қайғу,
Ғаминг йўқдир, — дер биров, — сенинг.
Тобуткашинг, йиғичинг бор-ку?
Кўмадиган кимим бор менинг?

Бошладилар икков дийдиё,
Гўё улар бахтсиздир мутлоқ.
Ҳиқиллашар боладек. Гўё
Кўзлар оддий кўз эмас, булоқ.

У қўшиқни куйлар экан хўп,
Ҳамма кетди хаёлан узоқ.
Бу кўз ёшлар, бу қўшиқдан сўнг
Барча бўлиб кетди-ку қувноқ.

Давра кулиб юборди шу чоқ,
— Ҳа, дў-ўст! Қани, йигитлар, ўйнанг!
“Катюша”ни куйлаб қаттиқроқ
Рақсга тушиб кетишди хуррам!

КИМНИ РАНЖИТДИМ?

Тоза эди хонам чиннидек,
Деразадан кирди шовқинлар.
Улар кирди худди чивиндек,
Ўзим шундоқ ётдим кўп кунлар.

Туни билан саннаб, вайсаган
Кампирларни эсладим бу кун.

Тарқатарди улар сўқмоқдан
Ўзларининг ёвуз миш-мишин.

— Эй, одамлар, — дер эди улар, —
Қувиш керак уни бу ердан...
Гала жаврар — бўрондек гувлар.
Мен қаламни ирғитдим бирдан.

Момолар бор — юраги хаста:
Қалби нурдек тоза, мусаффо.
Аммо булар! Эшикни шартта
Қулфлаб ташла! Кирилмасин то!

Кўрдим — улар иғвони секин
Кузатмоқда яна йўлларга.
О, Русь! Кимни ранжитибман мен?
Қулоқ солма шум кампирларга...

КУЗ КЎРИНИШИ

Уйғонасан чордоқда саҳар,
Хуштак чалиб тентирар шамол.
Дарёда шўх ўйнар тўлқинлар,
Ивиган боғ чайқалар беҳол.

Судралади толзорлар аро
Тобут ортган эски арава.
— Элтмоқдадир чуқурга момо
Бир бобони, — дер қизга она.

Сен ғам ема! Тингла ёмғирни,
Сўзлар зулмат ва ёвқур шамол.
Девор тўсиб турган гулларни
Асра, улар топмасин завол.

Балки бунда бўлмайдди такрор,
Шамол, гувлаш ва қисирлашлар.
Чоҳга элтар бобони момо,
Учиб кетар жанубга қушлар...

КЕЧУВДА ОҚШОМ

Куз тугади. Шамоллар унинг
Изларини ўчирмоқ истар.
Ботқоқликда музлаган сувнинг
Юзида шўх ўйнар юлдузлар.

Санар эди ўзини жаннат
Пичан ўрим қизиган кезлар.
Энди эслаб оҳ чекар фақат
Чириётган бўш сарой бўзлар...

Ҳеч кимса йўқ, шу дамда гўё
Усимликлар, ботқоқлик, дала —
Ҳар биттаси тўлқинлар аро
Чўкаётган қандайдир кема.

Сўнгра ёлғиз бир қайиқ чиқар,
Бандаргоҳда кезар қоровул.
Ғира-шира атроф. Туюлар
Энг охирги могоикандек ул...

ИСТАК

Бу ҳаёт оқими шунча тездирки —
 Қўрсатиб ернинг бор чиройин бир-бир.
 Мени шамол бўйлаб кездирди,
 Чорсу бозорига келтирди охир.

Қошгача бостириб кийиб қалпоқни,
 Театр, идора... барига бордим.
 Томиримда жўшиб йигитлик қони,
 Қай ерни хоҳласам, шу жойда юрдим!

Бир сафда чизилди йўқотмишларим,
 Телба куч измида юрган маҳалим.
 Тубсиз хаёлларга толдим баъзан жим:
 Не камдир — олдинда турибди ҳали.

Тийсам ҳам бўларди ҳасратдан тилни,
 Қалбимда бир олов гурлар, ёнади.
 Тентираб юраман — тинч қўймас мени —
 Лим тўла бир жомни сипқорган каби.

Кемага тушганнинг жони бир ахир,
 Ҳеч кимса бир четда кетмасин қочиб.
 Ҳаёт мажбур қилар — ҳарбий кемадек —
 Бор деб тўлқин сари тикка йўл солиб!

ЮЗ МАРТА “ЙЎҚ”

Деразада ёғилур
 Ғалати ва лойранг нур.
 Йўқ, ўзимни осмайман,
 Йўқ, ақлдан озмайман.

Юз йил умр кўрарман,
 Юз йил сенсиз юрарман.
 Юрак, дарди йўқдайман,
 Йўқ, юз марта “йўқ” дейман!

ХАЗОНРЕЗ

Тўкилмоқда дарахтдан япроқ,
 Ҳар доим шу — кўнар қисматга.
 Баргга куйма. Даркор ачинмоқ
 Ўтиб кетган пок муҳаббатга!
 Шир-яланғоч қолсин дарахтзор,
 Сен бўронни сўкма ҳеч қачон.
 Наҳот кимдир бўлса гуноҳкор
 Тўкилса ҳам дарахтдан хазон?

ҚАЙТИШ

Яқин келар ўлим дамба-дам,
 Мана, мана, у келар етди —
 Кампир чолга ёпишди маҳкам,
 Бирдан қалби ёришиб кетди.

Ҳаёт баҳор нафаси янглиғ,
 Енгилгина учди сездирмай.
 Сой шарқираб тўлиб оқар лиқ,
 Худди қутлуғ Наврўз киргандай.

Ўтган қайтмас — яхши, ёмонми,
 Яхши дерлар доим ўтганни.
 Завқли ўтган ҳар лаҳза, онин,
 Ним қоплаган баҳор тумани.

— Бари яхши. Худога шукур.
 Чол ненидир аста ғўлдирар:
 Озроқ яшаб турсинмиш кампир,
 Сўнгра бирга ўлармиш улар.

— Йўқ, — дер, — мени тортяпти тупроқ,
 Энди сақлаб бўлмайти асло.
 Худойига вино ол озроқ,
 Кўп ичмагин сен ўзинг аммо.

Товуш пастлаб, сўнгра оқибат,
 Ҳаёт шамъин пуфлади ўлим.
 Том устида зорланиб фақат
 Алам билан дириллайди сим.

ДОНОЛАР БИСОТИДАН:

Эзгу хулқ-атвор ҳар қандай яхши қонундан аҳамиятлироқ.

Тацит

Ҳеч бир нарса мустаҳкам қонун ва давлат тизими каби инсонлар
 яхшилиги йўлида аъло хизмат эта олмайди.

Платон

Ҳаммага баб-баравар ёқадиган қонунлар оламда бўлмайди.

Катон

Адолатли инсоннинг ахлоқий фазилатлари бемалол қонун ўрнини боса
 олади.

Менандо

Шундай ёзилмаган қонунлар борки, уларга ёзилганларидан ҳам кўра
 қаттиқроқ амал қилишади.

Сенака

Қурол-яроғ баралла жаранглаб турган пайтда қонунлар сукут сақлайди.

Цицерон

Муҳаммад ЮСУФ

Биздан озод Ватан қолади

АМИР ТЕМУР

Самарқандда қолди Бибихон,
Йўллар қараб толди Бибихон.
Ўзбек — сени ўзбек қилгунча
Қирқ йил отдан тушмади, Султон!..

Шоҳ дейилса оғиз бўшалар:
Канизаклар қўша-қўшалар.
Ватан пойин қучди кечалар
Ёр белидан қучмади, Султон!..

Мақтов — манзил маломатларга,
Шоҳни риё етаклар жарга.
Қайрилмади хушомадларга,
Ёлғонларга учмади, Султон.

Гарчи имо қилса — қилмайин,
Ўттиз ўлка жиловда, тайин,
Бир қултум ҳам манманлик майин
Татимади, ичмади, Султон.

Самарқандда қолди Бибихон,
Йўллар қараб толди Бибихон.
Ўзбек — сени ўзбек қилгунча,
Қанча дарё кечмади, Султон!

ИҚРОР

Бизни бировлардан на камимиз бор,
Эй жуфти ҳалолим, не гамимиз бор.
Гарчи боғлар кезиб юрмадик бирга,
Эсласак арзирли хуш дамимиз бор...

Гарчи мен билан ҳеч йўқдай ишларинг,
Мен ҳақдадир ҳатто, кўрган тушларинг.
Севдим демасанг ҳам севгинг изҳори,
Кўзинг тўла меҳр жилмайишларинг.

Меҳри садоқати сийми зар санам,
Мунглигим, мунисим, муштипаргинам.
Парвонам сенсану бошимда мудом,
Қадрингга етмайин келганим алам.

Бир бор қош ўймаган қалам қошлигим,
Сочингдаги оқлар — бағри тошлигим.
Бир ширин сўз айтмай, битта гул тутмай,
Сен — гулни сўлдирди менинг ёшлигим.

Дардинг олай ёрим, айтгил дардингни,
Тоғлар кўтаролмас сенинг дардингни.
Севдим демасам ҳам севгим изҳори,
Умр ўртасида билдим қадрингни!..

Бизни бошқалардан не камимиз бор,
Эй жуфти ҳалолим не камимиз бор
Гарчи боғлар кезиб юрмадик бирга,
Эсласак арзирли хуш дамимиз бор...

БИЗДАН ОЗОД ВАТАН ҚОЛАДИ

Ўтар неча баҳорлар гулгун,
Неча умр кузлари кечиб.
Замин узра саф тортиб бир кун,
Биз кетармиз қушлардай кўчиб.
Бир бебаҳо маъдан қолади —
Биздан озод Ватан қолади!..

Бизнинг манзил оқ-ойдин саҳар,
Офтоб сари йўлимиз равон.
Миллат учун керак бўлса гар,
Минг бир фидо бўлмасму бу жон.
Жон чекмасанг, қайдан қолади —
Биздан озод Ватан қолади!..

Одам билан улғаяр макон,
Дунёларга дoston бўлади.
Эркли элнинг гўдаги султон,
Султони мард инсон бўлади:
Даври — дун ҳаммадан қолади —
Биздан озод Ватан қолади!..

Бугдой сепсанг — бугдойинг қийғос,
Арпа эккан — арпасин олар.
Авлодларга бизлардан мерос,
Ўзбекона орият қолар.
Эркимиз гулбадан қолади —
Биздан озод Ватан қолади!..

Ўтар неча баҳорлар гулгун,
Неча умр кузлари кечиб.
Замин узра саф тортиб бир кун,
Биз кетармиз қушлардай кўчиб.
Бир бебаҳо маъдан қолади —
Биздан озод Ватан қолади!..

ИЙМОН ҚЎШИҒИ

Умрнинг ҳар куни байраммас, тўймас,
Ўчар оқшоми бор олдинда чироқ.
Кўйлагингга қараб жаннатга қўймас,
Ажрим бўлар бир кун савоб-у гуноҳ.

Чўян дошқозонга шайтон ўт қалар,
Қутқарса бир куни иймон қутқарар...

Номинг тутган тузинг тотмай кетмасин,
Уйингда ҳар куни ёстиқ етмасин.
Тўртга майзингни қуш ҳам еб кетар,
Уйинг четлаб одам зоти ўтмасин.
Берк сароймас — очиқ айвон қутқарар,
Меҳмонни бир куни меҳмон қутқарар...

Хор қилиб ўйнама ҳар кимса бошин,
Йиғит йўқотмасин қизнинг ювошин.
Кўшқингни кўз-кўзлаб, зорингдан сўзлаб,
Мустарин кўздан оқизма ёшин.
Кимда — кетар ҳусн, ким хуш бўй тарар,
.Лолани хокисор райҳон қутқарар.

Ботинда бошқа-ю зоҳир бўлаксан,
Аввал бошқа эдинг, охир бўлаксан.
Кўнгил кўчасида, кўнгил қўйнида,
Келган изга қайғиб борар йўлаксан.
Бунда ҳар ким ўзи қул-жон қутқарар,
На шоҳ, на ҳақими Луқмон қутқарар.

Умрининг ҳар куни байраммас, тўймас,
Ўчар оқшоми бор олдинда чироқ.
Чопонингга қараб жаннатга қўймас,
Ажрим бўлар бир кун савоб-у гуноҳ.
Чўян қозонига шайтон ўт қалар,
Қутқарса бир куни иймон қутқарар.

КЎРМАДИМ

У йўргакдан бу йўргакка ялангтўш
Кўчармиз-да, ўзга илож кўрмадим.
Келарда ҳам, кетарда ҳам қўли бўш,
Кўмик бошда кўкарган тож кўрмадим.

Кўрдим ғариб ётар не-не даҳолар,
Узилган жон, кўмилган муддаолар,
Чопонлар бор, йўқдир енг-у ёқолар...
Терилган қош, тўкилган соч кўрмадим.

Қатор тўғри — қаторда йўқ хато ҳам.
Ётар ўрли, ётар Одам Ато ҳам.
Баробардур бунда шоҳу гадо ҳам,
Бировни тўқ, бировни оч кўрмадим.

Тотувликда баҳору ёз ўтади,
Бунда бирин бири эъвоз этади.
Талашмоқ йўқ — барига жой этади,
Бунда "сурил", бунда "қоч-қоч" кўрмадим...

У бешикдан бу бешикка ялангтўш
Кўчармиз-да, ўзга илож кўрмадим.
Келарда ҳам, кетарда ҳам қўли бўш,
Кўмик бошда кўкарган тож кўрмадим!

Қизил бўри, кўк қалдирғоч кўрмадим.

ДЎСТИМГА ХАТ

Бошим кўкда,
Юрдим кериб кўкракларни,
Боққан далам ёддан чиқиб.
Туққан онам.
Қасрларда
Гулдек тердим қарсақларни,
Гулга қўшиб.
Гул қизларнинг нозларин ҳам.

Кетмагин деб,
Онам қанча ёлвормади...
Кўнгил доғлаб,
Мен кўнгилга қилдим сафар.
Бир кучди-ю
Қучоғидан қўйвормади.
Томи баланд —
Одамлари майда шаҳар.

Қандай ювош
Йигитчалар эдик Ўктам!..
Яшил боғда
Очилмайин гуллар сўлди.
Мен шаҳарга
От етаклаб келдим десам,
От йўқотиб,
От топганим қизиқ бўлди.

Зотан бу кун
Ношукурлик мен нолисам,
Уйда эрка эдим.
Бунда — арзандаман
Мени танир

Пойтахтдаги ҳайкаллар ҳам.
Қанча машҳур бўлсам
Шунча... шармандаман.

Қийналганда
Бир йигитча қийналганман.
Бир кун шохи яқтак,
Бир кун кийиб бўзлар.
Омад отли
Қариқизга уйланганман.
Болаларим —
Бир китобга сизмас сўзлар.

Бормайман-у
Хаёлимда олис маъво,
Қир ортидан
Ойнинг маҳзун қарашлари.
Бунда ҳар кеч,
Қўшиқларим янграр
Аммо
Қулоғимда
қўзиларнинг маърашлари...

Сен яхшиси
Бир кел йўқлаб.
Истаган дам,
Мен дўстларсиз
Машҳурликка тупураман.
Мени танир
Пойтахтдаги фаррошлар ҳам.
Улар кўча
Мен эса — қалб супураман!

* * *

Сурнай йиғлаб сурнайчини кўролмадим
Кимнинг тўйи экан деб ҳам сўролмадим
Кўксим ёниб кўзимга ёш келди қалқиб,
Ҳамма борган тўйга бир мен боролмадим.

Оқар сувнинг тўхтагани тинганидир
Жимир-жимир куйлагани куйганидур,
Эр йигитнинг йиғлагани синганидир.
Бошларимни тошга уриб ёролмадим.

Қўй баҳоржон, баҳор, мenden сўрама ҳол
Раҳм қилсанг боққа ёмғир ёғдирақол.
Ёмғир-ёмғир не бўлди деб берма савол,
Ўзим суйган гулим ўзим асролмадим.

Тонг ёришди ёришмади менинг хонам
Ҳар кунгидан ҳам меҳрибон бугун онам
Сочим силар: сенга нима бўлди, болам?
Мен онамнинг кўзларига қаролмадим.

Мендан ўткан бўлса энди кечир, жоним,
Ҳамма борган тўйга бир мен боролмадим.

ВАТАН

Эй менга эртақлар сўйлаган замин,
Эргашиб изингдан қолмасман сенинг.
Ўзгалар наздида Боғи Эрамин
Жийданг япроғига олмасман сенинг.
Ватан, қайда бўлмай сен ҳамроҳимсан,
Боболарим ётар саждагоҳимсан...

Офтоб келин тушган боғларинг кўркам.
Ялпизлар ястанган дала-даштларинг.
Осмонга туташган оқтерак ўлкам.
Кўнглимда ўзгача сайру гаштларинг.
Ватан, қадрим уйи — ханоқоҳимсан.
Момоларим ётар саждагоҳимсан...

Олтин бешик узра аллалар айтиб,
Ҳамиша бедорим — онаизорим.
Жилғаси жаранги тонгда уйғотиб,
Юрагимга кириб келган баҳорим
Ватан, кунда боқиб тўймайин, кимсан —
Ой оғриниб ботар саждагоҳимсан...

Суйиб сийм-танимга солган сен чўғни,
Пойинг ўпсам арзир чўкка тушиб тиз.
Сен-ку мангудирсан мен борми-йўқми,
Мен қайдан кунимни кўрардим сенсиз.
Ватан, жонга жондан яқинроғимсан,
Қавмим илдиз отар саждагоҳимсан...

Алқаб мени кузат, илҳақ мени кут,
Эй бир парча булут, эй бир парча йўл.
Омон бўл, сен борки дунёлар унут —
Сенинг ҳузурингга элтар барча йўл.
Ватан, мен келсам ҳам келган ёғимсан,
Кетсам ҳам асқотар қароргоҳимсан!..

РОЗИДИЛ

Икки жаҳонгашта,
Иккала қўшни,
Ётибсизми бериб зах ерга тўшни.
Эртага мен борсам койимасмисиз.
Эртага мен борсам орангиз бўшми?..

Ҳамон қуритамиз зўрнинг шўрини.
Бўлиниб оқ пушта, кўк пушталарга.
Аммо кўнгил сезар: шеърнинг зўрини
Шавкат Раҳмон ўқир фаришталарга...

Бу ёқда увол-у у ёқда ҳалол —
Чинордай юракни букар қилдай ғам.
Яхши одамларни кўриб эҳтимол.
Сайраб юборгандир Асқад Мухтор ҳам!..

Майли-да. Дардини айтсин-да одам,
Айтолмай йиғлаганларин кўрганмиз.
Асли биз сизгамас, сиз бизга мотам
Тутсангиз арзийди — бизлар ўлганмиз.

Йўкса этмасмидик Сўзнинг қадрига,
 Пойига минг садқа этмасмидик жон.
 Ватаннинг қадрига, дўстнинг қадрига,
 Кунларнинг қадрига шу дориломон...

Икки жаҳонгашта,
 Иккала қўшни.
 Ётибсизми бериб зах ерга тўшни.
 Эртага мен борсам койимасмисиз,
 Эртага мен борсам орангиз бўшми?..

ТАЗАРРУ

Офтоб ортидадир фикри хаёлим,
 Кўкда жонга малҳам гиёҳларим бор.
 Қушману учмоққа этмас мажолим.
 Бўйнимда бир шода гуноҳларим бор.

Қадримни бебаҳо билдим ҳар куни,
 Йилда бир йиғласам — қулдим ҳар куни.
 Узим ўз патимни юлдим ҳар куни,
 Тониб қайга борай, гувоҳларим бор.

Лутф кутиб мендай бир йўқдан бинодан,
 Йўлимга термулиб ўтди дунёдан.
 Отамга етолмай, қолдим дуодан...
 Қабрига ёққан оқ мунчоқларим бор.

Тил бир ён тортқилаб, дил тортди бир ён,
 Юрагим тушовга солинган туғён.
 Жонимда туғилмай жон берган инсон —
 Чақнамай чарчаган чақмоқларим бор.

Ёғар ўртасига икки қошларим,
 Қачондир қавмимга отган тошларим.
 Елка тутгаймикан елкадошларим,
 Айтилмаган узри сўроқларим бор.

Олдинда — маъшуқам кутар ёйиб сеп,
 Қани у мен борар жаннат чаман деб,
 Ҳудонинг олдида фариштаман деб,
 Узни ҳар мақомга урмоқларим бор!..

КўНГЛИНГ ТўЛДИМИ

Гарчи васлинг менга насиб этмади,
 Суратинг ҳеч кўз ўнгимдан кетмади.
 Гарчи ерда юрган юлдуз эдинг сен,
 Бўйим етган ерга қўлим етмади.
 Орзу ўйинг қасри давлат бўлдим,
 Кўнглимни ўкситиб кўнглинг тўлдим...

Энди кўча-куйда кўриб кўрмайсан,
 Ҳатто, кўнгил учун кўнгил сўрмайсан.
 Кўзинг тўла ҳадик, нечун, нигорим,
 Ойдексан-у ойдек яшнаб юрмайсан.
 Борган уйинг тўла миннат бўлдим,
 Кўнглимни ўкситиб кўнглинг тўлдим...

Тенгинг топсанг изсиз тўзонинг менман,
 Сен саройлар мулки — қўрғонинг менман.
 Бахтли бека бўл ёр — бегингга лойиқ,

Ўша яхшиг бўлса, ёмонинг менман.
Ё ҳуснинг ошиғи улфат бўлдимин?..
Кўнглимни ўкситиб кўнглинг тўлдимин?

Биркам дунё дерлар, биркам бу дунё,
Эркалаб ўлдирар эркама, бу дунё.
Унутдим дейман-у жонимда гулҳан,
Сен ҳам чиндан мени унутдингми, ё
Кўлингда мен берган сурат бўлдимин,
Кўнглимни ўкситиб кўнглинг тўлдимин?..

ТЕМУРЗОДА

Ҳотам дунё ҳимматлари бор,
Ҳикмати бор ҳар бир туҳфасин.
Юз йилда бир туғилса сардор,
Парвардигор ўзи асрасин!..

Бошда тутса ҳар ғамбодасин,
Эркин — ерда ётган шодасин.
Юрт деб ёнган Темурзодасин
Парвардигор ўзи асрасин.

Бешикда тинч ухлар гўдак жон,
Кулгусига садқа бу жаҳон,
Миллат учун ким бўлса қалқон,
Парвардигор ўзи асрасин.

Чаманинга бўйлаган беор,
Баҳорингни кўролмаслар бор.
Кимки карвон бошидаги нор —
Парвардигор ўзи асрасин.

Дунёга боқ хаёл етмаган,
Бурчаги йўқ олов кетмаган.
Осмони тинч, осуда Ватан!..
Парвардигор ўзи асрасин.

Бошин силаб ёшу каттасин
Чинордаин шоху навдасин,
Асрагучи элнинг Отасин —
Парвардигор ўзи асрасин.

Кенгашганга дунё кенг ахир,
Биринг ёқа, биринг енг ахир.
Қавмим кел, деб ким очса бағир,
Парвардигор ўзи асрасин.

Кўрдик кеча мум ютган мулзам,
Қуллуқфуруш подшоларни ҳам!..
Сарварини халқидек ўктам
Парвардигор ўзи асрасин.

Юртим, ёд эт наҳору шоминг,
Дилингда шу бўлсин каломинг:
Ким тикласа дини исломинг,
Парвардигор ўзи асрасин.

Жонингни тут жони фидога,
Айтганинг бор экан худога.
Ўзбекистон қўл оч дуога —
Парвардигор ўзи асрасин!..

КЕНДЗАБУРО ОЭ

Урушдан кейинги авлоднинг қиёфаси

ИМПЕРАТОР

Уруш тугаган пайтда мен ўн ёшга тўлган эдим, у кезде мўъжазгина тоғ қишлоғидаги бошланғич мактабда ўқирдим. Шу боис императорнинг халққа қарата айтган сўзларининг маъносини унча фаҳмлай олмаган эдим. Катталар радиоприемник ёнида тўпланиб кўз ёши тўкарди. Мен бўлсам, офтоб нурига чулғаниб ётган ҳовлида туриб нимқоронғи кулбада улар қандай бўзлаётганини кузатар эдим. Кейин бу томоша кўнглимга урди ва мен ўйнагани чопиб кетдим. Катталар уйда ўтириб радиони тинглар, қишлоқ кўчаларида эса фақат болалар чопқиллаб юрар эди. Биз тўп-тўп бўлиб, не ҳодиса юз бергани ҳақида ўзимизча гап сотардик. Аммо ҳеч ким жўялироқ бир нарса дейолмасди.

Энг қизиғи — император одамга ўхшаб¹, ўта жайдари тилда гапирарди. Бу ҳол жуда ғайри одатий бўлиб, унга сира ақл бовар қилмас эди. У нима деди, нима ҳақда гапирди — ҳеч қайсимиз тушунолмадик, аммо бор гап, унинг одамга ўхшаб гапирганини эшитдик. Бир болакай уни жуда қотириб эрмаклади, императорга тақлид қилиб нутқ ирод этган, кир бўлиб моғорлаб кетган калтапойчали иштон кийган бу шайтонбаччани қуршаб олганларнинг кулгидан ичаклари узилай дерди.

Бу янгроқ қаҳқаҳа сокин чошгоҳ уйқусида ётган қишлоқ узра таралдида, заифгина садо бериб, само бағрига сингиб кетди. Шу чоқ биз — ўжар

жулдурвоқилар бирданига хавотирга тушиб қолдик. Биз бир-биримизга безрайганча қотиб турардик.

— Императорнинг номи тилга олинганида ҳатто қуйи синф ўқувчилари ҳам қўрқувдан дағ-дағ титрар эди. Эсимда, ўқитувчимиз, бордию ул зоти олийлари ўлмоқни амр этсалар нима қилган бўлардиларинг, дея сўраган маҳали менинг тиззаларим қалтираб кетган эди. Нотўғри жавоб бериб қўйсам борми, гўё кўрадиганимни кўрадигандек эдим.

— Император ўлмоқни амр этса сен нима қилган бўлардинг?

— Шу ондаёқ ўлар эдим. Ўзимни чавақлаб ташлар эдим, — дея бўзариб жавоб беради бир болакай.

— Жуда соз! Қани сен-чи? — дея қичқиради ўқитувчи бошқа бир ўқувчини ўрнидан турғазар экан. — Сен-чи, ул зоти олийлари ўлмоққа буюрсалар не қиласан? Гапирақол!

— Уламан! Қорнимни чавақлайман.

Ул олий зот суратда қандай экан? Мени шу нарса ғоят қизиқтирар, аммо бошимни кўтариб қарашга журъат қилолмас эдим. Қарасам нигоҳим қамашар эди.

Қачонки бетоб бўлиб қолсам кўзимга фақат бир нарса кўрингани-кўринган эди: император само бағрида оппоқ қанотларини силкитганча қуш мисол парвоз қилиб юрарди. Мен бўлсам: мўътабар бир қалтироқ оғушида муз қотиб қолардим.

Мана энди қарангки, бугун импера-

¹ Япония Иккинчи жаҳон урушида мағлубиятга учрагунга қадар император худонинг ердаги тимсоли ҳисобланган. Шу боис унинг илк бор "одамга ўхшаб" гапириши ёш Оэни ҳайратга солган. *[Таржимон изоҳи.]*

тор одамга ўхшаб гапириб ўтирибди. Биз тамом ҳайратда эдик. Бироқ кўнглимизнинг туб-тубида уни ҳамон худодек эъзозлардик. Уйлаб кўринг, ғайритабиий куч билан йўғрилган зот ажойиб ёз кунларининг бирида шу қадар ногаҳоний суратда оддий одамга айланиб қолиши мумкинми?

Лекин тез орада аён бўлдики, ўша кўрқинчли севгимиз алдамаган экан. Бир кун мён ўқитувчимиздан бундай деб сўрадим: “Катталар энди монархия бўлмайди, демоқдалар, шу гап ростми?” У лом-мим демасдан бир тарсаки туширди, мён йўқилиб тушдим, у бор зарб билан тепган эди, жоним бўғзимга тиқилиб ҳансираб қолдим. Кейин онамни мактабга чақириб, ўқитувчилар хонасида роса адабини бердилар.

Ана энди бугунги аҳволни кўринг — энди император халқ учун нима деган гап бўлибди?

Бош қонунимиздаги “тимсол” сўзи ҳаддан зиёд мужмал ва мавҳум маъно англатади¹. Унга ҳар ким ўзича маъно бериб, кўнгли тусганидек изоҳлавериши мумкин. Бошқача айтганда, янги конституцияни тузувчилар императорнинг мақоми ва ўрнини белгилаш заруратига дуч келганлари ҳамона бу муаммони ҳал этиш вазифасини келажак авлодларга ҳавола қилганлар. Бинобарин, бизнинг ҳар биримиз императорни ўзимизнинг фикрлаш тарзимизга мос ҳолда тасаввур этамиз. Ва табиийки, конституцияда императорнинг мақомини белгилаш мақсадида ёзиб қўйилган “тимсол” сўзини ҳам икки хилда — ҳеч қандай реал ҳокимият йўқ деб ҳам, чекланмаган куч-қудрат деб ҳам изоҳлаш мумкин.

Ўша анқов болалик йилларимдан фарқли ўлароқ энди мён, “марҳаматли” император ҳақида мутлақо бошқача ўй-фикрдаман.

Энди императорга ҳам, унинг ён-атрофидигиларга ҳам ҳурмат-иззатим йўқ. Аммо менинг онам тирик худога таъзим бажо келтирмоқ учун Сарой майдонига қатнаб туради ва мўътабар

хонадоннинг турмушига оид икир-чикирларга жон-дили билан қизиқади. Ўтироф этмоқ керак, японларнинг аксарияти императорнинг уй-рўзғор масалаларига жуда ўч. Императорга ҳам зўр ҳурмат-этибор билан қарайдилар. Тахт вориси бўлмиш шаҳзоданинг унаштирилиши билан боғлиқ шов-шувлар буни очиқ-ойдин намойиш этди. Рўзномалар бўлғуси малика-келин ҳақидаги янги-янги тафсилотларни бир-бирига гал бермай хабар қилиб турдилар. Уларнинг барча нусхалари кўз очиб-юмгунча қўлма-қўл бўлиб кетарди. Шу тарихида шаҳзодага унаштирилган қизнинг тақдир тарихини бутун мамлакат билиб олди.²

Тўғри, бу ўринда бир жиҳатни ҳисобга олмоқ зарур. Ахборот етказувчи ва ахборот олувчилар талаб ва таклиф муносабатлари билан ўзаро боғланган бўлади. Дастлабкилари истеъмолчиларнинг қизиқишини атайлабдан зўр бериб кучайтиради, кейин эса уни қондиради. Эсимда, рўзномалар тахт вориси бўлмиш шаҳзодани муборакбод этиш учун байроқчалар кўтариб кўчага чиққан ўқувчиларнинг тантанавор сафлари акс эттирилган суратларни роса чоп этган эди. Чехрасидан завқу сурур ёғилиб турган бу болаларнинг расмлари мени ҳайратга солган эди. Бу болалар байроқчаларни силкитишдан не маъни топар экан? Қай куч уларни бу ишга илҳомлантирди экан? Ота-оналарининг таъсирими? Ўқитувчиларининг ваъзими? Японларнинг онгида теран илдиз отган император шахсига сиғиниш ҳиссими? Ехуд бу шунчаки байрамона кайфиятми? Ҳозирча ҳар бир япон император қиёфасини ўзича яратади, “тимсол” сўзи зўр маъно касб этиб тураверади. Мабодо бу ўринда босма сўз қудрати аллақачон сунъий бир илоҳни яратиб қўйган бўлса нима дейсиз? Рост гап, бу болалар шодон табассум билан қадам ташлаб борарди, биз эса улардек пайтимизда императорнинг портрети ёнидан кўзимизни ерга қадаб кўрқа-писа ўтар эдик.

¹ Япониянинг урушдан кейинги илк конституциясида “Император давлат ва халқ бирлигининг тимсоли ҳисобланади, унинг мақомини эгамен /суверен/ ҳокимият эгаси бўлмиш бутун халқ белгилайди” деган гап ёзилган эди. Муаллиф ана шу жумла ифодалайдиган маънони назарда тутмоқда.

² Шаҳзода сарой аристократияси вакилига эмас, йирик тегирмончи бойнинг қизига уйланган эди. Бу ҳол ўша пайтда император хонадониде демократлашиш жарёнининг бошланиши ўлароқ талқин этилган эди. /Таржимон изоҳлари./

“МАҒЛУБИЯТ” ВА “УРУШНИНГ ТУГАШИ”

“Урушдаги мағлубият”миди ёки “урушнинг тугаши”миди? Эҳтимол маънолардаги фарқ энди кўп аҳамиятга эга эмасдир? Ҳар қалай, муайян нуқтаи назарни ҳимоя қилиб ҳеч ким жонжаҳди билан ва ўжарларча баҳс юритмаса керак. Бироқ илгари ҳаммаси бутунлай бошқача эди. Кунларнинг бирида бир болакай дафтарига иккита сўзни узоқдан-узоқ ўтириб ёзганини томоша қилиб турдим: “мағлубият” ва “урушнинг тугаши”. Охир-оқибатда у икки сўзни қайтариб ёза бошлади. Чамамда, катталар ҳам пироварди-натижада шундай хулосага келганлар. Ёдимда, ўқитувчилар “мағлубият”ни сира эсламай, барчаси яқдиллик билан нуқул “урушнинг тугаши” ҳақида гапирар эдилар.

Бу гал тонгги сафийиғин чоғида директор бизларга — қуйи синф ўқувчиларига нутқ билан мурожаат қилди “Болалар! — деб гап бошлади у. — Япония мағлуб бўлди, деб ўйлаш ярамайди. Ахир, рўзномалар ҳам “Бу — урушнинг тугаши” деб ёзмоқда-ку. Демак уруш шунчаки тугади, холос. Япония мағлубиятга учради деган гапни хаёлларингга ҳам келтирманглар”. Қуйи синф ўқувчилари бу ҳодисани турли тарзда ифода этадиган бу ғаройиб сўз ўйинининг моҳиятини том маъносини билан тушуниб олмаққа қодир бўлганларига менинг кўзим етмади. Шунга қарамай, дўстларимнинг аксарияти “мағлубият” деб эмас, “урушнинг тугаши” деб гапиришни маъқул кўрардилар. Мен ўзим ҳар гал “мағлубият” ҳақида хаёл сурганимда сўнгсиз хавотирга тушиб беҳаловат бўлардим, назаримда теграмдаги борлиқнинг кундалик тартиботи баногоҳ бузилиб кетадигандек туюларди. Ва аксинча: “урушнинг тугаши” деган сўз хотиржамлик бахш этар, руҳимни енгиллаштирар эди. “Мағлубият” замирида ҳалокат ва тубанлик пинҳон эди, у чорасиз тушкунлик бағрига итқитиб юборарди. “Урушнинг тугаши” эса оғриқнинг сусайганини, тугаганини англатар, гарчи ғуссали бўлса-да, иш поёнига етгач, муқаррар нафас ростлаш соатлари бошлангани каби, бамайлихотир “ҳордиқ чиқариш”ни билдирар, сўнг яна йўл босишга ундар эди.

Боз устига, уруш кечаётган кунлар-

да мен мудом кўрқувдан азоб чекар эдим: мен жуда ёмон югурардим ва шу боис ҳужум вақтида бийдек даланинг ўртасида ёлғиз қолиб кетишдан ҳайиқардим, яна денг, ўқни душман тарафга эмас, бошқа томонга отиб, дўстимни ярадор қилиб қўядигандек туюлаверарди. Мен энди уруш тугади, бинобарин, менинг кўрқувларим ҳам барҳам топди, шунинг учун “урушнинг тугаши” айна менбоп сўз эди. Тўғри, мен босқинчилар ҳузурида даҳшатга тушар эдим, бу ҳолат “мағлубият” сўзи замирида яширин хунолуд ҳалокат сезгисига ўхшаб кетарди. Мен шу тариқа қай тарафга ён босишни билолмай гаранг эдим, бир-бирига мутлақо бегона бўлган сўзлар билан ифодаламоқчи бўлаётганлари ўша ягона ва ўзгармас ҳодиса нимадан иборат эканини тушунишга қодир ҳам эмасдим. Катталар ҳам худди шундай иштибоҳлар ичра изтироб чекардилар. Қизиқ, тарихчи олимлар Япониянинг Иккинчи жаҳон урушига муносабатини кўрсатиш учун қандай сўзни танлар эканлар. Лекин ҳозирча ягона, аниқ атама топилган эмас.

Лисоний таъриф, борлиқни сўзлар воситасида ифодалаш — воқелиқни шарҳлашга уринишдир. Гоҳо шундай ҳам бўладики, инсон воқелиқни ўзи истаган тусда тасаввур этиш учун атайлаб шунга мос ифодани танлаб олади. Оҳ, биз шундай ҳийла-найрангни қанчалар кўп ишлатамиз! Биз сайлайдиган сиёсий арбоблар расмий минбарлардан нутқ сўзлар эканлар, ундан қанчалар устамонлик билан фойдаланадилар. Ҳукуматнинг ремитаризацияга муносабати масаласидаги сўз сўзноларининг фарқи — бунга ёрқин мисолдир. Сиёсатчиларнинг сўз нозикликларига ишқибозлиги кўпдан-кўп янги сўз ва сўз бирикмаларини вужудга келтирди. Масалан, “ҳарбий қудратидан маҳрум этилган армия”. Ёки: “заҳирадаги полиция корпуси” ва “ўз-ўзини мудофаа этиш кучлари” деган жимжимадор атама вужудга келгунга қадар ижтимоий онда нақадар туб ўзгаришлар юз бермади дейсиз! Ҳозирча ҳукуматдагилар “армия” сўзини ошкора тилга олишга журъат этолмаётдилар. Бироқ мен “ўз-ўзини муҳофаза этиш кучлари”нинг шу йил эрта қишдаги намоишини томоша қила

туриб, ақлни шоширадиган бундай лашкар тантанаси учун айнан “армия” сўзи жуда мос ифода бўлармиди, деб ўйлаб қолдим. Шуниси борки, “армия” дегудек бўлсангиз, ҳатто танклар иштирок этаётган бундай куч-қудрат намойиши амалдаги конституция доирасида мутлақо йўл қўйиб бўлмайдиган ҳодиса бўлиб кўринади. Биз ҳақдорини “Ўз-ўзини муҳофаза этиш кучлари” атамасининг мўъжизакор ғилофига жойланган ҳолда бамайлихотир ютиб юбораверамиз. Биз “ремелитаризация”, “Ўз-ўзини муҳофаза этиш кучлари”, “армия” каби сўзларни улар ўша заҳотиёқ воқеликка айланиб бораётганини пайқашни истамаган ҳолда талаффуз қиламиз. Нечукдир ҳаётга тик қараб

яшаш қийиндек туюлади бизга ва биз ҳаётни сўз ўйинига айлантириб олиб, унга орқа ўгириб яшаймиз.

Борлиқ олам ҳодисаларини сўзлар воситасида ифодалаш — ҳар бир маданиятли инсоннинг муқаррар ва табиий ишидир. Лекин ўзганинг овози билан хониш қилиш ярамайди. Бу хатарли оқибатларга бошлаши мумкин. Дейлик, ярамас гоёлар домига тушган кимдир — биров миллионлаб кишиларни ўз иродасига бўйсундирмоқчи бўлади, улар эса ёвузликка қарши бош кўтаришдан эриниб, унинг ортидан эргашишни маъқул кўрадилар. Бунинг оқибати нима бўлади?

Миллион-миллионларни қирган Гитлер — бунга мисолдир.

ПОКИЗА ҚЎЛЛАР БИЛАН

Босқинчи қўшинлар Японияга кириб келди. Ёт ерликлар японларни тор-мор этдилар ва ғалаба нашидасини сурдилар. Улар худди сув тошқини сингари мамлакатга оқиб кирдилар. Замонлар ўтди ва босқинчилар Японияни тарк этдилар. Босқин тугади. Лекин у қуриб қолган кўлмакдаги сув каби изсиз кетдими?

Йўқ. Босқин япон заминиди ҳам яхши анъаналарни, ҳам аҳмоқона сарқитларини қолдириб кетди. Ахир, сув тошқини қақроқ ерни намга тўйдирибгина қолмайди, балки уни ишдан ҳам чиқаради.

Албатта, мамлакатдаги босқингача бўлган вазият босқиндан кейинги вазиятдан фарқ қилади. Боз устига, ҳар бир япон фарзандининг қалбида бу таҳқир ва шармандалик замонини хотирасидан батамом ўчириб ташлашдек муқаддас бир истак яшайдики, буни ҳам унутиш мумкин эмас. Мен қишлоғимизда душман армиясининг қоратанли аскарларини илк бор кўрганимда вужудимни даҳшат, нафрат, ширин бир кўрқув чулғаб олганини эслайман.. Улар кўчадан ўтиб борарди. Қизларга шилқимлик қилар, итларнинг жиғига тегар, ҳуштак чалиб кўшиқ айтар эди. Уларга кўз қиримни ташлар эканман, терга пишиб кетганимни ҳис қилар эдим.

Ора-чорада қишлоқ ортидан оқиб ўтадиган сойда чўмилгани “Жип” маши-

наларини елдириб оқтанли аскарлар ҳам келиб қоларди. Сув ва офтоб шуъласида уларнинг териси қирмизи тусга кирар, баданини қоплаган туклар олтин рангида товланар эди. Улар ёт ерликларнинг, нотаниш дунёдан келганларнинг мужассами эди. Биз эса — сариқтанли жулдурвоқилар, пакана японлар эдик. Биз дарёнинг саёз жойида яланғоч ва қоқсуяк елкаларимиз билан бир-биримизга ёпишган ҳолда уларни узоқдан кузатар ва “бизнинг” Япониямизга улардан етадиган хатарни ҳис этар эдик.

Орадан ўн йил ўтди, улар кетди, мен ҳам уларни босқинчилар деб ҳисобламай қўйдим. Бироқ шундай одамлар бор эдики, улар учун ўша ёт ерликлар босқинчилигича қолди. Кеча мен электричкада икки кишини учратиб қолдим. Соф япон хоними эканига шакшубҳа бўлмаган бир аёл қоратанли, жингалаксоч ўғилчаси билан ўрта мактабга кириш имтиҳонларини қандай топшириш хусусида гаплашиб ўтирарди.

Қачонлардир мана шундай “янги” японларга ҳам мансаб эгаллаш учун имтиҳон топшириш ва никоҳдан ўтишга тўғри келажагини ўйлаб кўрадиган пайт келди. Аралаш қондан туғилган йигитларни ишга оламан деб, кучоқ очиб тайёр турган тадбиркорлар, ёки уларни жон-дилдан севадиган қизлар топилармикан?

Рўзномаларнинг уммон ортидаги Литтл-Рок¹ шахридаги воқеалар ҳақида тарқатган хабарлар кечагидек эсимда турибди, у ерда қоратанли ўсмирларни итдан баттар қилиб ҳайдаб юборган эканлар.

Ўшанда японлар — ҳар қалай воқеа АҚШдаги негрларнинг аҳволига тегишли бўлгани учун — қоратанлиларни ёқтирмаган эдилар. Бизнинг ҳар биримиз калтаклаган оқтанлилардан кўра, кўпроқ калтак еган негрларга ачинган эдик. Ҳеч бўлмаганда оддий японияликнинг кайфияти ана шундай эди.

Худди шундай, француз ва араблар масаласида ҳам, гарчи бу борадаги вазият унча аниқ бўлмаса-да, японлар туб аҳолига азоб бераётган французларга мутлақо ён босмайдилар. Ҳатто консервативлик кайфиятидаги одамлар ҳам француз армиясининг Жазоирда юритган уруш ҳаракатларини қўллаб-қувватламади. Америкада эса ақл-ҳушини йўқотган фанатиклар бугунги кунда ҳам кўзларига қон қуйилиб қоратанлиларни тошбўрон қиладилар, америкаликларнинг аксарияти эса ирқий камситиш тарафдорларини жимгина қўллаб-қувватлаб ўтирадилар, Францияда мамлакатнинг араб аҳолисига эркинлик бермасликни ёки ҳеч бўлмаганда чекланган миқдорда эркинлик беришни ваъда қилган ҳукуматгина сайловчиларнинг ишончини қозонади. Жазоирдан шу қадар йироқдаги шарқ мамлакати бўлган Японияда эса оқтанлиларнинг негрларга нисбатан юритаётган сиёсатини қораловчилар тобора кўпайиб бормоқда ва улар жазоирликларга мустақиллик берилишини талаб этмоқдалар. Не боисдан шундай бўлмоқда? Негаки, инсонпарварлик туйғуси япон характеридаги асосий хусусиятдир. Негаки, уларнинг барчаси бир овоздан адолат тарафдоридир. Эҳтимол, гап бунда ҳам эмасдир. Шунчаки японлар бировнинг дардига бефарқ қарай олмайдилар, дарров ҳамдардликка ошиқадилар. Литтл-Рокнинг негр аҳолиси уларга ортиқча бошоғриқ бўлмайди, қолаверса, уларнинг ўзи ҳам уммон ортида яшаётган одамларни недир бир сабаб билан безовта қилишлари даргумон. Шундан билаве-

ринки, улар учун негрлар масаласи — “нариги маҳалладиги тўполон”дир, у бор-йўғи кўнгилда мавҳум виждон азобини кўзгатади, холос. Жазоирдаги норозиликларга келсак, бу ўринда ҳам мантиқан мулоҳаза юритган аълороқ. Японлар нега арабларга азоб берсин? Бунга бирор-бир сабаб йўқ, бўлмайди ҳам. Негаки, уларнинг ўғлонлари жазоирликларнинг ўқидан ҳалок бўлаётгани йўқ.

Ҳар икки ҳолатда ҳам японларнинг зиммасига ҳеч қандай масъулият тушмайди. Ва улар қўллари покиза ҳолда қолаверадилар. Улар чин дилдан ва тоза виждон билан, негрларни сиқиштирмоқ яхшимас, арабларга инсонларча муносабатда булмоқ керак, ахир биз барчамиз бир инсон қавмидан эмасмизми, демоқлари мумкин.

Япония ирқ масаласида тамаддуний давлатлар орасида салкам энг илғор ўриндадир. Мана энди уруш тарихга айланди, босқинчилик барҳам топди, бугун бу ерда — Япониянинг ўзида янгича ирқий масала вужудга келди. Аралаш қондан дунёга келган болалар ва уларнинг оналари учун камситилиш деган нарса мавҳум бир тушунча бўлмай қолди. Энди уни “қўлни булғамасдан” ҳал этиб бўлмайди. Нотоза қон эгаси бўлгани учунгина ҳалигидақаларни ишга қабул қилишдан бош тортаётган ўша тадбиркорларнинг ҳам қўли энди покиза эмас. Қизлари аралаш қондан туғилган йигитларни севишини ўйлаб саросимага тушадиган оналар ҳам энди ўзларини фариштадек беғуноҳ деб ҳисоблай олмасалар керак.

Аралаш қонли болаларни тарбиялаш учун уммон ортидаги оилаларга юбориш ғояси ҳам муаммони ҳал этишга ёрдам беролмайди: бундай ҳаёт ҳалигиларга бахт келтирмайди. Бинобарин, ҳар не бало-қазоларга қарамасдан, ўша урушдан кейинги замонларда қоратанли аскарлардан бўлган ҳомилани бағрида авайлаб ўстирган ва дунёга келтирган аёлларнигина ҳақиқий инсонпарварлик тимсоли дейиш мумкин.

Акамнинг Ҳарбий ҳаво кучлари қошидаги учувчилар ўқишига ёзилиб келгани оиламизда анча кўнгилсизликка сабаб бўлди. Албатта, отам одам-

¹ 1957 йил Литтл-Рок шахрида ирқчилар қоратанли болаларни оқтанлилар ўқийдиган мактабга киритмагани боис жанжал бўлган. / *Таржимон изоҳи.*

лар орасида акамнинг бу ишини гапириб мақтаниб юрарди (у пайтларда отамнинг ўрнида бўлган ҳар бир оила бошлиғи шундай қилган бўларди) ва унга танбеҳ беришга журъат қилолмас эди. Онам ва опаларим ҳеч кимга билдирмай унсиз кўз ёш тўкардилар: акам шўрликда жанговарликдан асар ҳам йўқ эди-да, шу боис худди қиз болалардек: гўзаллик ҳақидаги қўшиқларни ёқтирарди. Мен — оиланинг энг кенжа фарзанди эса ота-онамнинг ғамгин чеҳрасини кўриб юрагим қонга тўлар, лекин мени акам армияда нима иш қилар экан, деган масала кўпроқ қизиқтирар эди.

Акам ҳарбийга кузатиладиган куни қишлоқ аҳли жам бўлди. Акам уларнинг ҳузурида тантанавор онт ичди: “Бор ҳаётимни давлатимга фидо этман”.

Биз нимани деб жанг қиламиз, нимани деб яшаймиз ва қурбон бўламиз? У замонларда бунинг биргина жавоби бор эди: мамлакат учун, давлат учун. “Давлат” дейилганида ҳам император зоти олийлари олдидаги бурчни адо этиш тушунилар эди. Ва мақсадни англаш кўнгилда умидга монанд омонат бир туйғу уйғотарди.

Ҳали уруш тугамаган кунларнинг бирида онам мени тупканинг тубида жойлашган мўъжазгина бир кулбага олиб борди. Сўппайган деворларига лой чаплаб ташланган, лойсувоқ саҳнининг ўртасидан ўчоқ ўйиб қўйилган уйчада ёши ўтинқираган, сумақдеккина аёл букириб йиғлар эди. Мен уни бир умрга эслаб қолдим. Кўнгли ҳеч нарсадан тасалли топмаётган бу бева аёл урушда ҳалок бўлган, ҳали гўри совиб улгурмаган эрини йўқлаб оҳ урар эди.

Унинг ҳузурига мактаб директори келиб кетгач, у бир оз ўзига келиб қолди. Директор уни бундай деб юпатди: “Эрингиз давлат учун жонини фидо қилди. Кўз ёши тўкиш ярамайди”. Шундан сўнг кишини танг қолдирадиган акс ҳолат рўй берди: аёл жонланиб ишига кетди. У ўз раъйи билан шу

қадар ишга киришиб кетдики, зимистон уйчада ичи куйиб йиғлаб ётган болачасини ёлғиз қолдириб, ёнгина қарши ўқув машғулотида навбатчилик қиларди. Ва тўхтовсиз бир гапни такрорлагани-такрорлаган эди: “Давлатимиз ҳаққи, давлатчилигимиз ҳаққи”. Шундан сўнг унинг номи ҳам “Окуни-сан” — Давлатҳаққи бўлиб кетди. Хизматга янги чақирилган ҳам-қишлоқларни кузатувчилар сафида кўксини ғоз тутиб қўшиқ айтиб борган бу аёлнинг ҳорғин, завқ-шавқ уфуриб турган чеҳраси сира эсимдан чиқмайди. У пайтлар бунга ўхшаш воқеалар Япониянинг ҳамма бурчагида бўлиб турар эди. Фақат бизнинг қишлоғимизда эмас, ҳар бир қишлоқ, ҳар бир шаҳарнинг “Окуни-сан”лари бор эди. Бевалик қисмати унга кўп бахт келтиргани йўқ. Эрим Ватан дея қурбон бўлди, деб ўйласа-ўйламаса, энди тақдирни ўзгартириб бўлмас эди. Лекин нима ҳам қилардим, мамлакат бахт-саодати учун унинг қурбон бўлмоғи зарур экан-да, деган ишонч унга кучқувват бахш этар эди. “Окуни-сан”нинг кўнглида мақсад пайдо бўлди. Бундай мақсад ҳарчанд бемаъни бўлмасин, ҳаётни маъно ва мазмунга тўлдириб юборарди: у аёл бутун борлигини давлатга фидо этмоққа шай эди.

Урушдан сўнг “давлат”нинг ойдин гардиши бир оз хира тортди. Бизнинг замонимизда ким ҳам ҳаётини “давлатимиз ҳаққи” деган тамойил асосига қуради дейсиз? Ва умуман, Японияда ҳали ҳам боягидақа “Окуна-сан”лар топилармикан?

Сиёсат арбобларини-ку гапирма-сангиз ҳам бўлади, уларнинг аҳволи кундек равшан. Осиб ўлдиришга ҳукм қилинган милитарист Хидэки Тодзио¹ дан, нимани кўзлаб сиёсатчи бўлгансан, деб сўраганларида, у: “Мамлакатим учун, давлатимнинг бахт-саодати учун”, дея мағрур жавоб берган. Худди шу саволни жаноб Итиро Конога² ҳам бериб кўрсалар қани эди. У “давлатимнинг бахт-саодати учун” деган гапни айтармикан? Мабодо бу

¹ Тодзио Хидэки /1884-1948 йиллар миёнасида яшаб ўтган/ — генерал. 1939 йилда Коноэ ҳукуматида Ҳарбий вазир лавозимида ишлаган, 1941 йилдан бошлаб бош вазир бўлган. Тинч уммони ҳавзасида уруш бошлангач, Ҳарбий вазир, Ҳарбий таъминот вазири ва Бош штаб бошлиғи лавозимларини ҳам ўз қўлига олган. Япон ҳарбий жиноятчиларининг иши юзасидан, Халқаро трибунал ҳукмига қўра, осиб ўлдирилган /таржимон/.

² Коно Итиро /1898-1965 йиллар миёнасида яшаб ўтган/ — сиёсий арбоб. 50-60 йиллардаги бир талай ҳукуматлар таркибида вазир бўлиб ишлаган. Кўп йиллар ҳукмронлик қилган Либераль-демократик партиянинг йўлбошчиларидан бири /таржимон/.

гапни айтишга юраги бетлаган тақдирда ҳам, унга ишонадиган одам топилармикан?

Итиро Хатаяма¹дан ҳам шу қадар мункиллаб қолганга қарамай, қандай илинж билан амалдан кетмаслик учун ўлиб-тирилиб ҳаракат қилганининг боиси бир сўраб кўрилса чакки бўлмас эди-ёв. Қизиқ, у нима деб жавоб берган бўларди? "Давлатнинг ҳаққи-ҳурмати" деб жавоб беришини худо билади. Дарҳақиқат, япон сиёсатдонлари, бошқа либерал давлатлар сиёсатдонлари каби, бундай саволларга муносиб жавоб топишга қодир эмаслар. Ҳеч бўлмаганда, олдинги милитарист сиёсатдонларчалик ҳам бўлолмасликлари — аниқ гап айтолмасликлари рост. Нафсиламбрини айтганда, сиёсатчини қандай мақсадни кўзлаб ҳаракат қилганига қараб яхши ёки ёмонга ҳам чиқариб бўлмайди.

Шу йилнинг январидан мен бир партия мансабдоридан, либераль-демократик партиянинг маҳаллий ташкилоти ёшлар бўлими ходимидан табрик хати олдим. У илгари мен билан мутлақо учрашмаган, бироқ тенгдошлигимизни, яна қолаверса, ўша ерда туғилганимни ҳисобга олган шекилли, ўз режалари билан ўртоқлашди. Унинг номаси тўнғиз расми солинган қутлов қоғозига битилган эди.

Ўттиз ёшида Токио муниципаль кенгашига аъзо бўлишни, қирқ ёшида эса парламент депутатлигини, эллик ёшида вазир лавозимига етишишни мўлжаллаган эди.

Бу ёш йигит ниманинг ҳавасида ўзини сиёсатга бағишлаган эди? Давлатнинг ҳаққи-ҳурмати учунми? Лекин энди халқ оммаси давлат билан сиё-

сатни бир нарса деб тушунмай кўйган. Кимдир кимнингдир ҳисобидан бойиб бораверар экан, коррупцияга қарши инсоннинг қаҳр-ғазаби қайнаб кетиши қонуний бир ҳолдир. Бу туйғу давлатнинг шаън-шарафини ўйлаб ташвиш чекишдан анча узоқдаги туйғудир. Давлат ҳақида ҳеч кимса бош қотирмайди. Давлат қайғуси, "давлатчилик" онги ҳеч қачон бир хилда барқарор, доимий омил бўлиб турган эмас: гоҳо улар ялт этиб кўзга ташланади, гоҳида эса сўниб қолади. Бу ҳол сиёсий бошқарув шакли ҳамда давлат арбобларининг фикрлаш тарзи билан чамбарчас боғлиқдир.

Мэйдзи² замонида овруполик Бельц³ Японияда давлатнинг обрўи нақадар паст эканидан афсусланган эди. Кейинчалик, уруш арафасида раҳбарлар буюқ давлатчилик мафкурасини шакллантирдилар.

Бугунги японияликнинг эса бугунги хитойликка қараганда давлатга бўлган ҳурмат-эътибори анча суст. Қаердаки "Окуни-сан"лар бўлмаса, ўша ерда инсонга кўпроқ эрк берилган, деяверинг ва бу айни муддаодир. Дунёда одамлари озгина озодликдан ҳам мамнун ҳаёт кечирадиган давлат тузилмалари то ҳануз топилиб туради. Японияда "Окуни-сан"ларнинг ғойиб бўлгани, менинг назаримда, кўнгилдаги ҳолдир.

Лекин ҳаддан ошишининг бошқача кўринишлари намоён бўлаётгани ёмонда! Масалан, қулоғимга бир гап чалиниб қолди. Ташқи ишлар вазири Фудзияма уюштирган қабул маросимида ёш бир хонимча, ёзувчи аёл бор овози билан, Япония Америка Қўшма Штатларининг малайига айланиб кетишини жон-дилим билан хоҳлар эдим, дея жар солган эмиш.

ҚАҲРАМОНЛИК

Бизнинг давримизда қаҳрамонлик ҳақида гапириш қийин. Уруш пайтида йигит одамга кўпинча ё мардлик, ё

кўрқоқлик йўлини танлашга тўғри келар эди. Жанг майдонида қаҳрамон бўлиб ҳам, сотқин бўлиб ҳам чиқиш мумкин.

¹ *Хатаяма Итиро* /1883-1965 йиллар миёнасида яшаб ўтган/ — сиёсий арбоб. 1954-1956 йиллар мобайнида Япония Бош вазири бўлиб ишлаган. У ҳукуматни бошқарган даврда СССР ва Япония ўртасидаги дипломатия муносабатлари қайтадан йўлга кўйилган /таржимон/.

² Японияда қайси император ҳукмронлик қилганига қараб йил ҳисобини юритиш таомилга кирган. Мэйдзи замони император Мэйдзи давлатни бошқарган 1868-1912 йиллардир /таржимон/.

³ *Бельц Эрвин фон* /1849-1927 йиллар миёнасида яшаб ўтган/ — олмон шифокори, Лейпциг дорилфунунини туғатган. 1876 йилдан бошлаб Токио дорилфунунида дарс берган. Йигирма тўққиз йил мобайнида Японияда умр кечирган. "Бельцнинг кундаликлари" хотира китобини ёзган /таржимон/.

Вазиятнинг ўзи қайсидир бир йўлни танлашга мажбур этади.

Бугун эса навқирон японнинг асл қиёфасини ошкор этадиган синов майдони йўқ. Энди ҳеч кимса дўсти ботирми, қўрқоқми — билолмайди. Буниси ҳам майли-я, унинг ўзи ким — мардми, номардми — бу ёғи ҳам номаълум-да! Альпинистлар эҳтимол шунинг учун ҳам жонини хавфу хатарга қўйиб, айнан ана шу ниятда — кўнглида қаҳрамонликдан бирор-бир нишона бор-йўқлигини билгали елкасига оғир юкни ортмоқлаб қор босган чўққилар сари интилар. Катта кўчада кимўзарга пойга ўйнаган довурак ҳайдовчилару сахнада японча рокабили мусиқасига чайқалиб рақс тушаётган ўсмирлар-чи — балки улар шу тариқа ҳам ўзлари, ҳам томошабинлар учун тирикчилик ташвишларидан иборат бўлиб қолган ҳаётдаги камёб матоҳ — қаҳрамонлик ўрнини тўлдирган бўлиб кўтаринки бир илҳом, оҳанг лаззати, ўктамликни ҳис этаётгандир.

Уруш вақтида қаҳрамонлик кўрсатиш учун имконият кўп эди. Деярли ҳар бир кишида. Уруш тугаши арафасида қишлоққа жангда ҳалок бўлган “Қаҳрамонларнинг руҳи” борган сари кўпроқ қайтиб кела бошлади. Мен олис-олисдаги жанг майдонида ҳалок бўлган йигитларга ҳурмат бажо келтириб, уларнинг хоки солинган ёғоч қутилар қаршисида бошимни эгиб, ўша пайтларда машҳур бўлган қўшиқни ғамгин ҳиргойи қилар эдим. “Денгизга борар бўлсанг, Сув қўйнида юзар мурдалар...”

Эсимда, қишлоғимизда бузғунчилик билан ҳамманинг кўнглини қолдирган дурадгор шогирди болани ҳарбийга чақирган эдилар. У дафъатан урушда қандайдир касалликдан вафот этди ва “Қаҳрамон”нинг хокини юртига олиб келдилар. Тириклигида қишлоқ кўчалари бўйлаб ёш муаллиманинг изидан чошиб шилқимлик қилиш билан ном қозонган, бир куни эса бегона уйга ошиб кириб, тиқилинча қиз ўрнига отасининг кучоғига ўзини отган худо раҳматли шогирд бола оқсоқоллар унинг шарафига айтган нутқлардан кейин қаҳрамонона қиёфа касб этди. Биз, ўқувчилар учун бу ҳол ғоят ҳайратланарли мунофиқлик эди.

Мабодо уруш бўлмасайди у ҳеч қандай қаҳрамонликка қўл урмай, умрини бояги-боягидек бемаъни тарзда

ўтказар эди. Албатта, бундай ҳақиқатдан фарқли ўлароқ, бошқача ҳақиқат ҳам бор: жангда қаҳрамонлик кўрсатишга қодир бўлган йигитлар тинч ҳаёт бағрида ҳамма вақт ҳам ўзини намоён қилолмайдилар.

Мана, уруш деганлари тугади ҳам, бироқ шавкатли аскарлар ота уйига шамширсиз, милтиқсиз ва белбоғига гранаталар осмасдан қайтиб келдилар. Ва яна урушгача ким бўлган бўлсалар ўша ҳолига — деҳқончиликка, ҳайдовчиликка қайтдилар.

Уларнинг афт-ангори бизни чорасизлик домига итқитар эди. Ҳарбийдан бўшатирилганлар аввалги шон-шуҳратини қанчалар кўмсаши, улар нақадар тушкунликка тушганини тасаввур этиш мумкин эди. Қандай қилиб бўлмасин, қаҳрамонликнинг бой берилган шарафини тиклаш лозим эди. Айниқса, урушнинг охирикларидида ҳар ким олди-кетини ўйламай ўз қаҳрамонлари билан мақтанадиган бўлиб қолган эди. Уруш йиллари флотда хизмат қилган менга таниш йигитлардан бири ҳарбийдан бўшатирилганидан кейин почтага ишга кирди, аммо у иш қилиш ўрнига худонинг берган куни атрофига бир тўда болакайни йиғиб кўрсатган кароматларини дoston қилгани-қилган эди: “Ун бешинчи август куни тонгда мен аллақачон торпедада ўтирар эдим, шу пайт худди атайлаб қилингандек буйруқ бўлиб қолса денг: “Дарҳол соҳилга чиқинг! Тушундиларингми?” Нимасини айтасиз, биргина у эмас, бутун қишлоқ унга ўхшар, худо ёрлақаб жони омон қолган қаҳрамонлар билан тўлиб-тошиб ётарди.

Масалан, ижарачининг ўғли кўпникининг ичида менинг айтганларим унчалик ҳам чўпчак бўлиб туюлмаса керак, деб ўйлаб, ҳатто айни уруш тугай деб турган паллада махфий ташкилотга аъзо бўлиб кирганини гапириб қолди. “Бизнинг махфий армиямиз исён кўтаради ва босқинчилар тор-мор этилади”, деб эди у. Уларнинг қурол-яроғи гўё ташландиқ лаҳимга яшириб қўйилганмиш. Ҳамон эсимда, биз, содда қишлоқ болалари оғзимизни очганча унга маҳлиё бўлиб қараб ўтирардик: у бизга қаҳрамон бўлиб кўринарди. Бироқ, катта аскар — ефрейторлик даражасига етгунча хизмат қилган бошқа бир йигит, унинг обрўйи ошиб кетаётганига ғаши келиб, бечорани мазах қила бошлади.

Ижарачининг ўгли чинакамига дарғазаб бўлди ва улар ёқалашиб кетдилар. Лекин собиқ ефрейтор ҳарқалай зўрлик қилди — рақибининг нафасини чиқармай қўйди. Аммо кунлардан бир куни қишлоққа бир миш-миш ёйилди, эмишки, ижарачининг ўгли кимдандир сирли хат олибди. У тўрва-халтасини елкага ташлаб, беҳаловат уйдан чиқди-да, қишлоқни тарк этди. “Исёнкор қўшин” сафига кетди ҳойнаҳой.

Энди қаҳрамонлик осон бўлибдими дейсиз. Лекин қаҳрамон одам борми? Нобусукэ Киси¹ “Ўз-ўзини муҳофаза қилиш кучлари” академияси тингловчиларига қарата нутқ сўзлар экан, айнан ана шу нарсани кўзда тутди. Оддий хизматчиларга эса мукофотига пул берилса, бас, уларнинг қаҳрамонликка интилиши сув тошқини қурбонларини халос этиш билан тўлиқ қондирилган

бўлар эди. Академия битирувчиларига келганда, иш анча мураккаброқ: улар ақллироқ, зиёлироқ, улар азиз жонини “Ўз-ўзини муҳофаза этиш кучлари” га хизмат этишга бахшида қилиб, қаттиқ синовдан ўтганлар. Бинобарин, уларнинг қаҳрамонликка ташна қалби анча қадрлироқ тақдирловни талаб этади. Айнан шуларнинг норизо юракларида янги ҳуқуқий радикализм ниҳоллари куртак отмайди, деб ким кафолат бера олади?

Ижарачининг “Исёнкор қўшин” сафига кетган “пахлавон” ўгли жанда кийимда уйига қайтиб келди. Лекин академия битирувчилари индамайгина орқага қайтадиганлардан эмас. Бу навқирон йигитларни ақлу ҳушдан оздириб, “қаҳрамонлик”нинг сирпанчиқ йўлига бошлаган зотлар уларнинг ёш жони учун жавобгардирлар.

ХЭЛЛО

Бандаргоҳда болалар уймалашиб турарди. Улар ажнабий кема саҳнидаги одамларга қарата: “Гив ми мани, гив ми мани!”² дея қичқирар эдилар. Йўловчилар бунга жавобан сариқ чақаларни ирғитар, ҳалигилар эса бир-бирини итқилаб тангаларга ёпишарди.

Мен бир мақолани — журналистлар боягидек ҳодисаларни хушламайроқ ёзган шарҳини ўқиб чиқдим, ўзим тўғримда, ҳалигилардан ҳеч фарқи бўлмаган ҳақиқий япон ҳақида ўйга толдим. У болаларни қоралагани менинг ҳаққим йўқ. Зеро ўзим ҳам, қачонлардир уялмай-нетмай худди шундай ишларга қўл урганман. Суягим қотиб, ақлимни танидим, бироқ бошимдан кечган кунлар ҳануз ёдимда. Фақат улар билан ўртамиздаги фарқ шундан иборат эдики, уларга эндиги катталар нафрат ва ажабсиниш билан қарайди, менинг эса кўнглимни кўтарган, қилгин, дея рағбатлантирган эдилар.

Мен ўрганиб олган илк ажнабий сўз “Хэлло!” эди. Хўш, биз бу сўз билан кимни қарши олган эдик? Мамлакатимизни эгаллаган ёт келгиндиларни, босқинчиларни. Бир куни денг қандайдир муҳим хабарни айтиш учун

бизни мактаб ҳовлисига тўпладилар. Биз ақл-ҳушимизни йўқотиб қўйган эдик. Мактаб илмий бўлим мудирининг минбарга чиқди.

— Босқинчи армия аскарлари қишлоғимизга кириб келиши билан, — деди у, — ҳаммамиз бараварига “Хэлло!” деб қичқирамиз. Улардан қўрқиб ўтирманглар. “Хэлло!” деб бақирамизу кўлимизни силтаймиз.

У “Хэлло!” деб қичқирди-ю бизга ҳам жўр бўлишни буюрди. Аммо ҳамманинг кулгиси қистар, ҳеч ким буйруққа қулоқ осмас эди. Ажабки, илмий бўлим мудирининг бундан ҳатто ғазабланмади ҳам, фақат не қиларини билмай жуда тушкунликка тушиб қолди.

Бундан атиги бир ойгина муқаддам у қишлоқдаги энг жангари одам эди. Энди бўлса “Хэлло!” деб томоғини йиртгудек бўлади-ю, заррача виждон азобини туймайди. У худди янги либосда сал ўзини ноқулай сезган одам каби, озгина хижолат тортарди, холос. Ниҳоят, бизни “Хэлло!” дейишга ўргатди-ю унинг чеҳраси очилиб кетди.

Бир миллат ҳаётига бошқа миллат тажовуз билан кириб келмоқда, боз

¹ 1957-60 йиллар мобайнида Япония Бош вазири бўлиб ишлаган. У япон-америка “хавфсизлик битими”ни имзолаган / *Таржимон* /.

² Менга хайр қилинг! / *Таржимон* /.

устига, ёт армия кириб келмоқда. Табиийки, ушбу жараён силлиқ ва тўсиқсиз кечиши мумкин эмас. Низо ва ихтилофлар бўлиши муқаррар. Бироқ ёв қаршисида тиз чўккан Япония босқинчиларни бир овоздан “Хэлло!” деб бақририб, кучоқ очганча табассум ила қарши олди. Дангалини айтганда, унинг бағрида аввал-охир қаршилиқ ҳаракати вужудга келмади. Энди таъкидлаш мумкинки, бунинг ижобий жиҳати ҳам бор эди, чунки бекордан-бекор қон тўкилмади. Шунга қарамай, ғолибларни исён кўтармасдан, кучоқ очиб, табассум билан қарши олиш — айнан японияликларга хос хусусиятдир.

Орадан бир неча йил ўтганидан сўнг мен Франциянинг тарихини ўқиб чиқдим ва ҳайратланарли бир янгиликка дуч келдим: мағлуб халқ ўзини бизлар каби эмас, бошқача тутиши ҳам мумкин экан. Кўплар, Япония илк бор мағлубият аламини тортди, дея каромат қилган эдилар. Аммо мен, биз нақадар моҳирлик билан вазиятга мослашиб олдик, дея хаёл сурардим.

Ҳар тугул америкаликлар қишлоғимизга кириб келавериши билан биз, болакайлар бирваракайига бақририб салом берардик. Улар “Жип” машиналарини елдириб ёнимиздан ўтиб кетди, юзларида ҳазар қилиш ҳисси зоҳир қилиб турарди. Рост, улар жирканарди. Улар қўлларида автоматларини маҳкам ушлаганича қовоқ солиб ўтирарди. Лекин орадан бир оз вақт ўтиб, улар бизнинг “хэлло!”ларимизга кўникиб қолди ва қўл силтаб алик олган бўлар, баъзан ҳатто бизга сақич ёки шоколад ирғитарди. Бизнинг тубанлашимиз шу тариқа бошланди. Кейинча ақли росароқ болалардан бири мураккаброқ иборалардан бир нечтасини ўрганиб олди. Тўғри, лекин гапнинг маъноси ўша-ўша эди: “Шоколад бер”, “Сигарета бер” ва ҳоказо.

Америкаликлар бизги ширинлик ва сигареталар ирғитар эди. Биз уларни бўлишиб олгунча бир-биримизни тупроққа булардик. Яшириб нима қилдим — мен ҳам бир бўлак шоколадга ёпишиб олган пайтим бўлган. Уни эслаб ўтириш уят, аммо

бўлган нарсани инкор этишнинг ҳам иложи йўқ-да. Шу боис ажнабий йўловчиларга “Гив ми мани!” дея қичқирган жулдурвоқиларга таъна қилишга менинг ҳаддим сиғмайди.

Аксарият японияликлар уларнинг хатти-ҳаракатларини шармандали деб билардилар. Лекин ўзингиз ўйланг, ўша олис кунлар билан бугунги кун ўртасидаги туб фарқ борми?

Қаҳрамонларимизнинг ўрнини алмаштиришга ҳаракат қилиб кўрайлик. Ажнабийнинг ўрнида япониялик бўлганида ўзини қандай тутар эди? Бир сиёсий арбобнинг, консерватив фирқадан ноибликка сайланган жанобнинг ҳикояси ёдимга тушади. У киши бир талай Осиё мамлакатларини, жумладан, Хитойни ҳам кезиб чиққан экан. Хитой бандаргоҳларидан бирида уни бир тўда болакайлар ўртага олиб: “Гив ми мани!” деб сурон кўтарибди. Аввал у бир сиқим танга ташлабди, кейин эса мияси гаранг бўлиб ўзини меҳмонхонага урибди. Бироқ у ерда ҳам тиланчилар тинч қўймабди. Жанобнинг гаплари менсимаслик, японнинг бошқа осиеликларга тоқат қилолмаслик оҳанги билан йўғрилган эди. Қачонлардир биз америка аскарлари қошида қанчалик аянчли бўлиб кўринган бўлсак, ҳалигилар ҳам бу жаноб учун шу қадар аянчли эди. Аксарият японияликлар бошқа осиеликларга каттасиниб қарайдилар. Улар янги Хитойда республика ташкил этилган кун байрами ёки қизларнинг намоишига оид суратларни кўрган чоғда мийиғида кулиб қўядилар. Япониянинг Осиё мамлакатлари билан ҳам асосий масалаларда, ҳам бошқа соҳаларда кўнгилдагидек муносабат ўрнатишига, аввало, ана шундай “буюк давлатчилик кайфияти” ҳалал бермоқда. Мамлакатни босиб олган оқтанлилар қошида қулларча тилёғламалик қилиб, табассум билан “Хэлло!” дея лутф этиш ва айни пайтда сариқ ирқдан бўлган биродарларига менсимай қараш — япон халқининг нафақат иқтисодиётига, балки маданиятига ҳам зарар етказадиган анчайин заифона одатдир.

*Муртазо ҚАРШИБОЕВ
таржимаси*

Хўжа Насриддиннинг икки ҳаёти

Оғир эҳтиёж туфайли Шарқий Онадўлидан Истанбулга кўчиб борган тариқатчи Абдул Азизнинг ўғли Азиз Несиннинг асл исми Нусратдир. У сиёсий мавзуларда ҳажвий фельетон ва ҳикоялар ёза бошлаганида шу тахаллусни танлаган эди. Туркияда ва бошқа мамлакатларда у шу ном билан машҳур бўлиб кетди. Бир неча роман, пьесалар, мемуар, кўплаб ҳикоялар муаллифи бўлган Азиз Несиннинг Туркияда эллиқдан зиёд китоби босилди. Чет элларда ҳам кўплаб асарлари нашр этилди. Унинг ҳажвий ҳикоялари бир неча бор мукофотларга сазовор бўлган.

Азиз Несиннинг “Хўжа Насриддин ҳақида тадқиқот” мақоласининг эътиборингизга ҳавола қилаётган ушбу қисми катта асардан бир парча ҳолос. Яқин Шарқ ўлкалари халқларининг муштарак доно қаҳрамони бўлган Мулла Насриддин ва унинг латифалари ҳақида тадқиқот ишлари олиб бораётганлар ҳамда кенг ўқувчилар оммаси учун бу асар фойдадан ҳоли бўлмаса керак.

* * *

Шу кунга қадар кўплаб ёзувчи ва мутафаккир файласуфлар ҳажвияга таъриф бериш борасида турлича фикр билдиришган. Бундай фикр ва мулоҳазалар тадқиқ қилинса, уларнинг кўпчилиги бир-бирига зид эканлигини кўриш мумкин. Хуллас, ҳажвиянинг нима эканлиги ҳақида қатъий бир тўхтамга келингани йўқ.

Ҳажвия сингари ижтимоий мавҳум нарса ҳақидагина эмас, балки кўплаб аниқ мавҳумлар ҳақида ҳам муайян фикрга келингани йўқ. Масалан, “Қадах” тушунчасини олайлик. Бу сўзни айтганимиз заҳоти барчамиз айна бир нарсани ўйласак ҳам, аслида у тасаввуримизда турли ҳолатда жонланади. Чунки қадахнинг бир қанча тури ва шакли мавжуд: шиша қадах, биллур қадах, чинни ёки сопол қадах, дастали, дастасиз, узун ва калта қадах... Демак, қадах сўзини талаффуз қилган одам ушбу ашёнинг ўнларча хилидан қайси бирини назарда тутгану, биз қандай қадахни назарда тутаяпмиз — айнан бир хил эмас. Қадах сўзини ишлатган одам ва уни эшитган киши фақат бир масалада — унинг қайси мақсадда ишлатилиши борасидагина муштарак тасаввурга эга бўлади.

Шу тариқа муайян ва кўп ишлатиладиган шундай мавҳум бир нарса

ҳақида ҳамма қатъий ва айна тасаввурга эга бўлмаган ҳолда ҳажвия сингари жамиятларга, синфларга, шунингдек, бошқа кўплаб омилларга боғлиқ бўлган мажхул атама хусусида узил-кесил тушунчага эга бўлиш янада қийин. Ҳажвияга жуда хилма-хил таърифлар берилганининг боиси ҳам шунда. Чунки ҳар бир шахс ҳажвияга ўз тушунчасига ва тасаввурига кўра баҳо беради.

Ҳажвиянинг турлича бўлиши алоҳида-алоҳида жамиятларда, турли шароитларда майдонга келиши ва айна жамиятда бошқа-бошқа синфларга хос эканлиги натижасидир. Турмуш тарзи бир-бирига ўхшаш ва яқин бўлган жамиятларга мансуб халқлар бир-бирининг ҳажвиясини ниҳоятда осон тушунганлари ҳолда, ораларида ўхшашлик ва яқинлик бўлмаган ўлкаларнинг халқлари бир-бирининг ҳажвиясига бегона бўлиб қолверадилар. Лекин ҳажвияда асл зиддият синфлар ўртасидаги қарама-қаршилиқдан туғилади. Айна миллатлар бўлган бошқа-бошқа синфларнинг ҳажвияси бир-биридан фарқ қилади. Бунинг аксича, турли миллат кишиларининг айна синфига мансуб ҳажвлар бир-бирига яқин бўлади.

Хўжа Насриддин ҳажвиясининг умумий аҳамиятга эга эканлиги ўхшаш

шароитлар таъсирида бўлган халқнинг муштарак туйғу ва тушунчаларини ифодалашни туфайлидир. Мана шундай бошқа-бошқа турларга, ўзаро фарқларга эга бўлган ҳажвияда мавжуд умумий моҳият — унинг кулдирувчи унсурга молик эканлигидир. Қайси миллатга, қайси синфга мансублигидан қатъий назар, ҳажвиянинг асосий хусусияти кулдиришдир. Шунинг учун ҳам унда кулдирувчи унсурлар бўлиши вожибдир.

Кулдирувчи унсур нима? Бу ҳақда ва умуман ҳажвия ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун биз ҳажвнинг кўплаб турларидан бири — халқ ҳажвиёти ҳақида тўхталмоқчимиз. Бунга намуна сифатида Насриддин Хўжа латифаларини олишни лозим кўрдик.

Ҳажвия намуналарини тадқиқ қиларканмиз, буларда энг аввало иккита катта фарқни кўрамиз. Роҳат-фароғатда яшаётган жамият билан огир аҳволда турмуш кечираётган жамият ҳажвиёти орасида фарқ бўлгани сингари, айни жамиятда яшаётган огир аҳволдаги кишилар билан озчиликни ташкил қилувчи фаровон одамлар орасида ҳам катта фарқ бор. Мавзумиз Насриддин Хўжа латифалари бўлгани учун, биз бир неча намунани мисол келтириш орқали шу фарқни нимадан иборат эканини кўрсатмоқчимиз.

Кенг тарқалган қуйидаги латифаларга эътибор беринг: Бир боланинг онаси ҳамшиша унинг ўнг юзидан, отаси эса чап юзидан ўпгани учун бола ўнг бетни “ойимнинг юзи”, сўл томонини “отамнинг юзи” дер экан. Бир куни уларникига меҳмонга келган киши боланинг ўнг бетидан ўпган. Бола ҳовлиқиб меҳмонлар ўтирган хонага кириб:

— Ота, — деди, — мана бу амаки ойимнинг юзидан ўпди.

Бошқа бир мисол: “Бир киши ёнидагилардан сўрабди: — Қўлингизда битта дурбин, битта искак ва гугурт қутиси бўлса, шулар ёрдамида шерни овлай оласизми?”

— Албатта, — дебди иккинчиси. — Дурбиннинг тескари томони билан шерга қарайман. У кичкина бўлиб қолади. Шунда уни искак билан ушлаб гугурт қутисига жойлайман”.

Энди бўлса Насриддин Хўжа латифаларидан иккита мисол келтирамиз:

1. Насриддин Хўжа болаларга ёнгоқ улашаётиб: Сизларга гул улуш бераймиз, ёки худо улуши? — деб

сўрабди. Болалар “худо улуши” дейишибди бир овоздан. Шунда Хўжа баъзиларга бир ҳовуч, баъзи бировларга тўрт-бештадан ёнгоқ беради. Айримларига эса ҳеч нарса бермайди ва “худо улуши” шундай бўлади, деб тушунтиради. — Кўрляп-сизларми, бекнинг ўн сурув қўйи бор, хўжанинг огил тўла моли — Муҳаммаднинг битта сигири, Аҳмаднинг ёлғизгина эчкиси бор. Валининг эса ҳеч вақоси йўқ”.

2. Хўжа Насриддин бозорга олиб борган куркаси учун беш танга сўраган эди, харидор ҳайрон бўлди: — Нима деяпсан, курка ҳам беш танга турадимиз.

Хўжа нарироқда сотилаётган тўти қушни кўрсатибди: — Нега ҳайрон бўласан, ана муштдай қушни ўн тангага сотишяпти-ку. Шунча катта курка нега беш танга турмасин?

— Шундайку-я, — депти харидор, — ахир у қуш гапиришиниям ҳисобга олинг-да.

Хўжа бўлса: менинг куркам эса ўйнайди, — дебди.

Намуна тариқасида келтирган ушбу мисоллар битта вазифани бажаради: ҳаммаси кулдиради. Лекин улар орасида муҳим фарқ борлигини сезиш қийин эмас. Бу фарқ нимадан иборат? Олдинги икки латифа бир қадар сунъий, ҳақиқий ҳаётга алоқаси бўлмаган, фақат “кулдириш учун кулиш” моҳиятига молик ҳажвиялардир. Бунинг акси ўлароқ кейинги латифаларда ҳаёт ҳақиқати ўз аксини топган. Улар кишини кулдириш билан бир қаторда ўйлатади ҳам. Аввалги икки латифа фаровон ҳаёт кечираётган аҳолининг, жамиятда озчиликни ташкил қилувчи тўданинг кулишига бўлган эҳтиёжини қондиради. Булар ҳаёт зиддиятининг маҳсули эмас. Кейинги латифалар эса одамлар орасидаги кураш ва зиддиятлардан вужудга келган. Бу кураш ва зиддиятлар эзилган, топталган, ўзгаларнинг роҳати учун ишлашга мажбур одамларнинг ҳаётий кучини ифодалаш учун тўқилган латифалардир. Бундай асарлар сирасига Хўжа Насриддин латифаларини, “Дон Кихот”ни, Аристафан комедияларини, Айсирос ҳикояларини, афсонавий халқ қаҳрамонлари ҳақидаги латифа ва ҳикояларни киритиш мумкин.

Ҳажвиянинг шу умумий фарқини ва икки йирик турини кўрганимиздан сўнг, чалкашликларга йўл қўймаслик учун уларга аниқ таъриф беришдан

воз кечиб, Хўжа Насриддин латифалари ҳам дахлдор бўлган халқ ҳажвиётининг баъзи хусусиятларини таъкидламоқчимиз.

Аввало, халқ ҳажвиёти ва халққа мансуб бўлмаган ҳажв хусусида тўхталайлик. Халқ ҳажвиётининг муҳим хусусияти шундаки, у яшаш учун курашда мазлум кишиларнинг устунликка эришиш йўлида фойдаланадиган қуролидир. Жамиятдаги ҳоким синфлар устунликни моддий жиҳатдан қўлга киритганлар. Эзилувчилар эса ҳоким синфга қарши курашиш учун ҳажвдан қурол сифатида фойдаланадилар. Бундай ҳажвия сиёсий ва ижтимоий нуқтаи назардан кучсизларнинг кучлиларга қарши ишлатувчи қуролидир.

Ҳажвианинг муҳим хусусияти унинг маълум макон ва замонда бўлишидир. Халқ ҳажвиёти пайдо бўлган даврига, маконга, замон ва жой шароитига боғлиқ бўлади. Ҳажвия жамиятда юз бераётган ҳодисалар бағрида пайдо бўлади. Шу ҳодисани акс эттириб, ўзи ҳам такомиллашиб боради. Хукмрон синфларнинг фақат “кулдириш учун кулиш” ҳажвида эса даврни, жамиятни акс эттириш хусусияти ё сира йўқ, ёхуд ниҳоятда оз миқдордадир.

Хўжа Насриддиннинг баъзи латифаларидаги каби халқ ҳажвиесининг айрим намуналарида ҳам замон ва макон уйғунлигининг бузилиш ҳолатини учратishi мумкин. Лекин уларда ҳам макон ва замоннинг муайян бирлигини кўрса бўлади. Чунки бундай латифаларнинг ўзида биз уни яратган одамлар яшаган давр ва жамиятга доир бирор мақсад мавжудлигини кўраемиз. Бундай ҳажвия хоҳ Аристафанинг комедиялари сингари ёзма тарзда, хоҳ Хўжа Насриддиннинг латифалари сингари оғзаки шаклда бўлсин, уни яратган жамият аҳволини акс эттирувчи, ўша даврни тасвирловчи энг яхши асарлардир. Сиракуза хукмдори Дионисос Афлотундан Афинанинг қонунларини қайси китобдан ўрганган маъқул, деб сўраганида, буюк файласуф унга Аристафан комедияларини ўқишни маслаҳат берганди. Биз ҳам Туркияда XIII аср Салжуқийлар даври ила танишмоқчи бўлганларга Хўжа Насриддин латифаларини ўрганишни тавсия қиламиз.

Халқ ҳажвиесидаги яна бир муҳим хусусият унинг ўлмаслиги,

абადий яшашидир. Бу ҳажвия яратилган замон ва макон шароитига боғлиқ бўлади. Лекин уларнинг хусусиятларини ва вазиятини акс эттириш билан кифоялана олмайди. Агар шундай бўлсайди, бундай ҳажвлар асрлар оша яшай олмас ва бизгача етиб келолмасди. Ҳажвия муайян даврдаги ва жамиятдаги одамларнинг курашидан умумбашарий, буюк ва теран маъно, хулосалар чиқаргани учун абადий ҳаёт касб этади. Бунга мисол тариқасида Хўжа Насриддин билан Амир Темур ўртасида юз берган бир ҳодисага оид машҳур латифани келтириш мумкин. Амир Темур ишғол қилинган Оқшаҳарга келтирган бир фил томорқаларга, боғ-роғларга катта зиён етказа бошлайди. Ноилож қолган халқ Хўжа Насриддин хузурига келади: “Хўжа, аҳвол оғир, бирор чора топинг”, “Қани, мен билан юринглар, — деди Хўжа, — биргалашиб Амир Темурга тушунтирайлик, филни бу ердан олиб кетишни илтимос қилайлик”. Хўжа олдинда, бошқалар орқасидан йўлга тушишди. Йўл-йўлаккай Амир Темурдан қўрқиб, баъзилар тўдадан ажралиб қолишар, баъзилар яширинча жуфтакни ростларди. Хўжа Амир Темур хузурига етиб келди. Соҳибқирон ундан мақсадини сўраганда Хўжа: “Сизнинг ўша филлингиз...” — дея сўз бошларкан, ҳамроҳларидан мадад кутиб мундоқ орқасига қараса, ҳеч ким йўқ. У “филлингиз...” — деб сўз бошлагани учун давом этади: “... бир ўзи жуда ҳам зериқаяпти-да. Илтимос қиламиз, унга шерик бўлиш учун битта ургочи фил келтиртинг. Ҳамшаҳарларим мени сизнинг хузурингизга шу истак билан юборишди...”

Бу латифа XIII аср Салжуқийлар ҳокимияти даврини ва ижтимоий ҳаётини акс эттириш билан бирга ўша замон одамлари ва жамиятидаги қўрқоқлик, иккиюзламалик ва риёкорлик каби инсон табиатига хос нуқсонларини намойиш этади. Шу сабабдан латифа унутилмайди. Хўжа Насриддин билан Амир Темурнинг замондош бўлмаганликлари ушбу латифанинг Хўжа Насриддинга мансуб бўлишига ва ўша даврни акс эттиришига монелик қилмайди. Кундалик ҳодисалар таъсирида миллий заминда вужудга келган бу латифаларда инсон табиатининг узлуксиз давом этадиган нуқсон ва

камчиликлари ҳажв қилингани учун улар абадий яшайди ва умумий қиймат касб этади.

Ҳажвиянинг яна бир хусусияти ҳақида: кучли бир одам ожиз кишини урганида у ўзини ҳимоя қилолмай қочади. Борди-ю қочиб қутулмаса, ўзини ҳамоя қилиш учун бошқа йўл тутади: тош отади, сўкинади, лаънатлайди, бақириб-чақира бошлайди. Бу ҳам кифоя қилмаса, душманни аврашга киришиб, ҳам жаҳлдан туширади ҳамда ундан “ўч олган” бўлади.

Биз халқ ҳажвиётининг баъзи хусусиятлари ҳақида шахсий мулоҳазамизни билдирдик. Кўриниб турибдики, халқ ўзини эзувчиларга қарши ҳамийша бош кўтаришга, турли йўллар билан норозилигини намойиш қилишга жон куйдиради. Аммо бош кўтарганда, исён қилганда янгидан эзилса, у халос бўлиш йўлини ҳоким синфга қарши ҳажв воситасида курашдан топади.

Халққа истилочи ва мустабид кучлар ёки улар билан ҳамкорликда иш кўрувчи ҳукмрон доиралар ҳам зулм қиларди. Хўжа Насриддин яшаган XIII асрда Туркия халқининг аҳволи айнан шундай эди. Худди шу асрда Салжуқийлар давлати ерлари мўғуллар томонидан босиб олинган, Салжуқий ҳукмдорлар, бекар ва амалдорлар эса ўз манфаатлари учун мўғуллар билан биргаликда халққа қарши иш юриштишган. Шундай бир шароитда халқ золимларга қарши кураш учун ҳажвияга мурожаат қилади. Шу восита ёрдамида душмандан ўч олади.

Мағлубиятнинг бундай ҳажвиёти айни пайтда қўрқув туфайли туғилган эди. Анча-мунча ташаббуслардан, тажрибалардан кейин энди бош кўтаришга, исён қилишга жасорати етмаган одамлар эзувчиларни чалгита бошлайдилар. Маълумки, эзилувчи синф хоҳ миллий амалдорларга, хоҳ босқинчи зулмкорларга қарши бош кўтарса, ҳажвга унчалик эҳтиёж қолмайди. Бордию у душмандан енгилиб хор-зор яшай бошласа, ҳажв қуролини яна қўлга олади. Шундай муҳитда ҳажвнинг ёйилиши учун кенг шароит вужудга келади.

Бундай ҳажв қўрқувнинг маҳсули бўлгани учун муваффақиятлидир. Чунки қўрқув ҳам энг кучли туйғулардандир. Ёзилмаган ёки санъаткор эмас, оддий халқ ижодининг маҳсули бўлган оғзаки ҳажв — кулгининг қўрқувдан

туғилиши диққатни янада кўпроқ жалб қилади. Халқ шундай вазиятларда афсонавий қаҳрамонлар яратади. Ўзи тўқиган ҳажвий интиқом туйғуларини ана шу афсонавий қаҳрамонларга боғлаб, уларнинг тилидан гапириш орқали қўрқоқлиги туфайли орттирган “гуноҳи”ни ювишга ҳаракат қилади. Бунинг энг яхши намунасини Хўжа Насриддинда кўришимиз мумкин.

Халқ ўзи яшаётган даврдаги ҳукмрон кучларни ва амалдорларни ҳажв қилмоқчи ёхуд улар устидан кулмоқчи бўлса, ё вазиятга ҳамоҳанг бирор Хўжа Насриддин латифасини тўқир ёки манбадан олинган латифани афанди номига боғлаб Хўжа Насриддин ҳикоясидай тақдим қиларди. Бу латифаларнинг борган сари бойиб боришига сабаб ҳам шунда. Биз Усманийлар ҳукмронлиги даврида болгар халқи яратган Хитар Петар исмли афсонавий бир қаҳрамонни эслашни лозим топдик. Ҳукмрон кучларга қарши очиқ кураш олиб боролмаган болгарлар Усманийлар ҳокимиятига қарши тўқиган барча ҳажвий латифаларни Петарнинг номидан гапириб, ўзларига уни қалқон қилишарди. Аммо ҳамийша ва ҳамма жойда ҳам бундай қаҳрамонлар етишавермасди.

Энди Хўжанинг яшаган муҳити ва даври ҳақида тўхталсак. Шу кунгача тўпланган ва ишончли маълумотларга қараганда, Хўжа Насриддин 1208–1284 йилларда яшаган ва умрини Марказий Онадўлидаги Оқшаҳар кентида ўтказган тарихий шахседир. Ҳақиқатан ҳам тарихий шахс бўлган бу одам кейинроқ халқ томонидан анча тўлдирилган латифаларда комил зако соҳибига айлантирилган эди. У яшаган даврдан кейин ўтган асрлар давомида халқ томонидан яратилган Хўжа Насриддиннинг ижтимоий шахсияти билан XIII асрда яшаган Хўжа Насриддин ўртасида ўхшашлик, яқинлик бўлмаганда эди, барча латифалар унинг номидан гапирилмасди. Хўжа Насриддин айрим халқлар яратган латифаларнинг афсонавий қаҳрамонлари сингари тамомила халқ ижодининг маҳсули бўлган хаёлий шахс эмас. Чунки у дунёда яшаб ўтганини тасдиқлайдиган далиллар оз бўлса ҳам мавжуд. Ана шу далилларга қўра, Хўжа Насриддин тарихий шахс, кейинчалик у халқ орасидаги кенг тарқалган Хўжа Насриддин,

Мулла Насриддин, Насриддин Афанди номлари билан аталган афсонавий халқ қаҳрамони ҳақидаги латифаларнинг мояси, хамиртуришидир. Аммо ижтимоий шахс сифатида шуҳрат қозонган Хўжа Насриддин тарихий Хўжа Насриддин шахсиятидан анча устун ва эътиборлидир. Биз бугунги кунда латифалари билан яшаётган Хўжа Насриддин деганда тарихий шахс бўлган Хўжа Насриддиндан ҳам кўпроқ ижтимоий шахс Хўжа Насриддинни тушунамиз. Бу тарихий шахснинг яратилишига яқин бир ўхшашлик борлиги учун Бертран Русселнинг Ҳомерга ва унинг асарларига доир мулоҳазасига эътиборни қаратмоқчимиз. Руссел шундай ёзади: “Ҳомерга алоқадор бўлган барча маълумотлар ва мулоҳазалар фақат тахминларга асосланади. Аммо кўпчилик томонидан қабул қилинган хулосага кўра, Ҳомер якка-ёлғиз санъаткор эмас, балки шоирлар гуруҳидан иборатдир. Шу ақидага ишонувчиларга кўра, “Илиада” ва “Одиссея”ни ана шу шоирлар гуруҳи икки-уч аср мобайнида ёзишган. Бунинг акси ўлароқ, Ҳомер дostonларининг тахминан XIII асрда ёзиб тугатилгани ҳақидаги гоъни илгари сурувчилар ҳам бор. Ҳомер юнон Кичик Осиёси атрофидаги оролларда етишган комил бир шахс эди. Унинг дostonлари эса кечи билан VI асрда ҳозирги шаклига келганди”. Хўжа Насриддин латифалари ва бу латифалар ҳикоя қилган ижтимоий шахснинг ўзаро алоқаси билан Ҳомер дostonларининг асрлар давомида яратилиши орасида катта ўхшашлик бор.

Хўжа Насриддин Салжуқийларнинг маданий ва сиёсий юксалиш даврида туғилган, болалиги ва ёшлигини халқнинг нисбати масъуд даврида ўтказганди. Лекин мўғуллар Шарқдан зулм ва фалокат сели каби оқиб келиб ҳаммаёқни хонавайрон қилган пайтда яшаганди. Мўғул истилоси натижасида иқтисодий жиҳатдан камбағаллашган, ижтимоий жиҳатдан чўккан, сиёсий тазйиқлар натижасида ҳар томонлама чириган бир муҳитда мўғуллар томонидан мағлуб қилинган халқнинг амалга ошириб бўлмайдиган исёнкор орзуларини ҳажв йўли билан ифодаланган ва шу тариқа халқнинг бундай огир шароитда яшай олишини, юрагини бўшатиб, овунишини таъмин этган Хўжа Насриддин ҳам тарихий бир шахс ҳамда рамзий бир образ эди.

Бу ҳажвия Салжуқийлар давлатининг заифлашуви ва йиқилиши шароитида чириган ва ёвузликлар авж олган муҳитдан кўкариб чиққан эди. Шу ўринда бир нарсани ойдинлаштириш керак. Шу даражада чириган бир жамиятда ҳажвия қандай пайдо бўлиши мумкин? Бунинг жавоби осон. Ахир ҳажвия халқнинг яшаш иқтидорини, унинг мағлуб бўлгани ҳолда эзувчиларга қарши бошқа йўллар билан олиб бораётган курашини акс эттирмайдими? Биз жамиятнинг чиришини шахснинг инқироzi сифатида тушунмаймиз. Чунки шахс мосуво бўлса, у бутунлай маҳв бўлади. Ундан энди таъсирли ҳаракат кутиш қийин. Ҳолбуки, “жамият чириган” деганда — бу кўпчиликнинг чириганини, лекин унинг замирида келажакда бўй кўрсатадиган янги кучлар яшаётганини ҳам тушунмоқ керак. Салжуқийлар тизими ичдан чириган бўлса ҳам, бу жамият ҳали бутунлай инқирозга учрамаган эди. Маълумки, ана шу муқаррар таназзулдан кейин мазкур давлатнинг чекка ўлкаларида янги кучлар пайдо бўлди, уларнинг ёрдами билан халқ ўзини ҳимоя қилишга отланди ва тарихда яшаб қолди. Шундай бир даврда ҳажв яратишга қодир кучларни ҳаёт сахнасида суриб ташлаш мумкин эмасди. Ҳажв ижодкорлари ўша пайтда гарчи бош кўтаришга кучлари етмагани учун енгиланган бўлса-да, келажакда бу ишни амалга ошириш билан яшаганлар. Халқ ўша пайт баъзи ҳаракатларни бошлаган, мўғулларга, улар билан тил топишиб яшаётган султон ва бекларга қарши бир неча бор исён кўтарган бўлса ҳам бирор натижа чиқаролмаганди. Зеро, биз Салжуқийлар ҳокимияти ичдан чириганини англр эканмиз, бу чирик жамиятда ҳажв вужудга келтира оладиган аксил кучлар борлигини ҳам кўрамиз.

Хўжа Насриддин Салжуқийлар давлатига Аладдин Қайқубод I (1219-1236), Гиёсиддин Кайхисров II (1236-1246) ва Аладдин II (1249-1257) сингари ҳукмдорлар бошчилик қилган даврда яшади. Умрининг асосий қисми эса мамлакатнинг энг ғала-говур, энг ҳаяжонли йилларига тўғри келди. Бу ҳукмдорлар ҳокимият тепасида турган даврлар орасида ҳам анчагина фарқ бор эди. Бу эса Хўжа Насриддин ҳаётига, унинг дунёқарошига ўз таъсирини кўрсатмай қолмади.

Аладдин Қайқубод I даври Салжукийлар ҳукмронлигининг энг масъуд дамлари ҳисобланади. Лекин бу давр тепасида қора булутлар уймалаша бошлади. Мўғуллар даҳшатли сел мисоли Шарқдан Ғарбга бостириб келардилар. Узоқни кўра билган Аладдин Қайқубод юртини қўриқлаш учун Кўнё, Қайсари ва Сивас шаҳарларида қалъа ва тўсиқлар тиклаган эди. Айни пайтда у мазкур шаҳарларда мадрасалар, касалхоналар барпо эттирганди. Кучли душманга қаршилик кўрсатиш мақсадида у Жалолоддин Хоразмшоҳ билан иттифоқ тузишни таклиф қилди. Хоразмшоҳ бу тadbирни аҳамиятсиз қолдирди. Натижада 1230 йилда мўғуллар билан жангда оғир мағлубиятга учради. Аладдин Қайқубод ўлкаси ва халқини мудофаа қилиш фикридан қайтди ва мўғул хони Ўқтой Нўён билан сулҳ тузишга муваффақ бўлди. Шу тариқа у мамлакатни мўғул босқинидан асраб қолди. Шу боисдан халқ уни севиб “Улуғ Қайқубод” деб атаб бошлади.

Лекин бундай масъуд дамлар узоқ чўзилмади. 1237 йили Қайқубод вафот этди. Ҳокимият тепасига унинг ўғли Қайхусрав II келди. У жуда иродасиз ва бўш одам эди. Давлатнинг олдинги иқтисодий, молиявий ва ҳарбий кучи ҳали сақланиб турган бўлса ҳам, мамлакатда тижоратнинг кенгайиши туфайли анча-мунча бойлик тўплаган янги бир табақа майдонга келганди. Бу табақа борган сари халқдан ажралиб, кайфи сафо ботқоғига ботиб борарди. Исрофгарчилик ҳаддан ташқари кучайганди. Мўғулларнинг шарқдаги ҳужумларига эътибор бермай қўйилди. Ундан келадиган тахликага парво қилишмади. Мўғуллар босиб олган жойлардан қочиб, Онадўлига тўпланган туркманлар ниҳоят 1242 йилда Бобо Исҳоқ бошчилигида Қайхусрав II га қарши исён кўтардилар. Давлат қўшинлари Бобо Исҳоқ исёнини жуда қийинчилик билан катта қурбонлар эвазига бостирдилар. Мамлакатнинг ижтимоий асослари емирила бошлади. Арзирумни ишғол қилган мўғуллар Онадўлининг марказига қараб силжидилар. 1243 йили улар Салжуқийларнинг 80 минг кишилиқ қўшинини пароканда қилдилар. Қайхусрав яқин одамлари билан Аланияга қочиб ўтиб,

Истанбулга яшириниш йўлларини қидира бошлади. Мўғуллар жиддий қаршиликка учрамай Сивасни ишғол қилдилар. Барча эркакларни қириб ташлаб, аёллар ва болаларни асир қилиб, ҳайдаб кетдилар.

Мўғул босқини туфайли халқ даҳшатга тушиб, ғарбга қараб қоча бошлади. Бутун мамлакат харобага айланганди. Салжуқийлар давлати эса емириди. 1246 йилда Қайхусравнинг ўлимидан кейин Онадўлининг аҳволи янада оғирлашди. Энди майда феодаллар ва беклар ўзаро уруш олиб боришарди. Бу эса мўғуллар истилосини осонлаштирди. 1256 йили мўғуллар Кўнёни ишғол қилиб Ғиёсиддиннинг зиндондаги ўғли Букниддин Қилич Арслон IV ни тахтга ўтқаздилар. Лекин мамлакатнинг асл ҳокими мўғуллар эдилар. Улар хоҳлаган одамни тахтга чиқариб, хоҳлаган пайтларида ҳайдар эдилар. Онадўли мўғулларнинг бир музофотига айланиб қолди. Рукниддин қизи Салжу хотунни мўғул лашкарбошиси Элхонга берганди. Бу ҳодиса халқни қаттиқ газаблантирди. Мусулмон бир подшоҳ қизини бутпараст мўғулга бериши халққа оғир ботганди. Лекин мўғуллар зулмининг оғирлиги, ўлимлар, зиндонга ташлашлар уларга овозларини кўтариш имконини бермасди. Бундай аҳвол мамлакатда иқтисодий, ижтимоий ва ахлоқий парокандаликни авж олдириб юборганди.

Хўжа Насриддин ҳаётининг жўшқин даври ана шу алғов-далғов пайтга тўғри келди. Халққа хос қудратли ҳажв ҳам айни шу даврда яратилди. У халқни эзувчи ички ва ташқи душманни нишонга оларди. Бу ҳажвни “ботқоқликда етишган захарли чечак” деб аташ айни муддао. Аммо бу захар — таркибида халқнинг дардларига дармон бўлгучи, унга умид бахш этувчи оғу бор эди. У халқнинг дард-аламини енгиллаштирар, ҳукмрон синфга қарши курашида мадад берарди.

Умидсизликнинг, чорасизликнинг ва қутулиш йўлини тополмасликнинг оғир юки туфайли ғам босган сўлгин юзларида аччиқ кулли ҳосил қиларди бу ҳажв. Қуллар марҳаматсиз хўжайинларининг зулмига барҳам

бериш учун тўқиган ҳазил ва киноя тўла ҳикоялар воситасида аччиқ-аччиқ кулишарди. Улар фақат шу йўл билан яшаш кучини кўрсата олардилар. Байрон: "Қайси бир кадарли ва ғамгин нарсага кулсам, бунинг сабаби йиғлай олмаганимдир", — деган эди. Бундай кулгида аччиқ ва оғир фикрлар бўлади. Хўжа Насриддин ҳажвияси айнан шундай шароитда яратилган эди. Унинг латифаларининг кўпи айнан аччиқ-аччиқ кулдириб, кишини ўйлашга мажбур қилган ҳажвиянинг энг гўзал намуналаридир. Нозим Ҳикмат "Қутулиш достони" номли машҳур асарида халқ аҳволидан гапираркан: "У Хўжа Насриддин каби йиғлар, мисли Зиҳни Байбуртлидек¹ куларди", — деб ёзган эди.

Шу тариқа у яратилган пайти нуқтаи назаридан Хўжа Насриддинни кулувчи эмас, йиғловчи одам тимсоли қилиб кўрсатганда ҳақ эди. Нозим ҳикмат халқнинг бу латифалар билан йиғлаш эвазига кулганини таърифлаганди.

Хўжа Насриддин латифаларини муҳим жиҳати шундаки, айти чоғда халқ орасидаги нуқсонларни, чиркин жамият одамларининг қўрқоқлигини, икки юзламачилигини, сохтакорлигини танқид қилганди. Биз Хўжа Насриддин деганда айти замонда турк халқининг ўзини тушунишимиз керак. Бу латифалар билан у турк халқи ўз-ўзига танбеҳ берганини, ўз нуқсонлари устидан кулганини кўрсатади.

Гёте: "Ўз устидан кулишни эплай олмаган, ўз нуқсонларини кўра олмаганлар комил инсон бўла олмайди", деганди. Турк халқи ҳам юз йиллар давомида яратилган Хўжа Насриддиннинг ижтимоий шахсиятида бир томондан эзувчилар, иккинчи томондан ўз устидан ҳам кулади. Юргининг бундай аҳволга тушишида ўзининг ҳам масъул эканини кўради. Бу Хўжа Насриддин ҳажвиясининг энг аҳамиятли жиҳати эди. Ўз-ўзини танқид аҳвол-руҳиятига молик бўлмаган ҳажв бадбинлик руҳидан халос бўла олмайди. Хўжа Насриддин ҳажвияси эса "қора ҳажв" бўлиши билан бирга

ўта некбин ҳамдир.

Хўжа Насриддин латифаларининг халқ орасида кенг ёйилишига бошқа сабаб ҳам бор. У мўгул босқинчилари даврида Ўрта ва Яқин Шарқда кенг ёйилган тариқатчилик ва тасаввуф эди. Диний йўл бўлган тариқатчилик ва тасаввуф билан Хўжа Насриддин латифалари орасида қандай алоқа, қанақа муносабат бўлиши мумкин? Бир қарашда ҳеч қандай. Лекин аслида муносабат ва фарқ бор эди.

Мўгуллар истилосига учраган бошқа мамлакатларда бўлгани сингари Онадўлида ҳам бошланган жиддий ижтимоий инқироз даврида муқим бир масала кўндаланг турар эди. Истило даврида Туркия зиёлилари халқнинг кураш усулларида бутунлай бошқа бир йўл танлашганди. Босқин пайтининг даҳшатли кунларида зиёлилар ҳам оддий халқ сингари овозини чиқаролмасди. Айти чоғда халқдан фарқли ўлароқ қутулиш йўлини билмаган бу табақа худодан умид қилишарди. У пайтлар тангрига сизиниш ҳам ўзгача аҳамият касб этганди. Тасаввуфчилар эътирофича, инсон ҳаётидаги ва жамиятдаги ҳар қандай яхшилик ва ёмонлик шахсийдир. Ҳаётда мавжуд бўлган барча ашёлар ва уларнинг турли шакл ва ҳажмлари, табиат ва инсон, яъни бутун борлиқ — тангрининг бошқача кўринишидир. Ҳар қандай ашё ва барча ҳодисалар худога боғланса, гуноҳкорлар бўлмайди. Оллоҳнинг зуҳури бўлган одамлар бутун мавжудотнинг энг шарафли унсуридир. Зулм қилгувчи Оллоҳдир, зулмга дучор бўлгувчи ҳам ўзи, яъни бошқа кўринишдаги зуҳури инсондир. Инсон Оллоҳни ўзида ва бошқа жойда ҳис қилиш шуурини фақат "ишқ" ва "идрок" билан бажара олади. Бу шундай "маънавий олам" эдики, инсон буни кашф қилиш босқичига етганда барча яхшилик ва ёмонлик кучларига бош бўлган ул "буюк сир"ни очиб, саодатга эришган ҳисобланади. Шунда у Оллоҳнинг бошқа бир шаклига айланади. XII-XIII асрларда Шарқда кенг ёйилган тасаввуф

¹ XVIII-XIX асрларда яшаган турк шоири.

фалсафасининг асосий моҳияти шундан иборат эди.

Ўша давр зиёлилари ихлос қўйган тасаввуф мўғул истилоси юзага келтирган зулм ва тушкунлик қаршида ҳеч қандай халос бўлиш йўли топа олмаганлар курашга кучлари етмаганлар мурожаат қилган ягона йўл эди. Аслида эса бу ҳалиги одамларнинг муайян ҳодисалардан ўзларини четга олиш демак эди. Курашдан ўзини четга олиш эса улар учун қутилиш ҳисобланарди. Тасаввуф йўлини тутганлар узлатга чекиниб, муайян ва моддий оламдан кўз юмишга уринадилар. Шу билан бирга тасаввуф истилочиларига қарши кураш ҳаракатдаги муваффақиятсизликлар натижаси ҳам эди. Бундай муваффақиятсизлик эса одамларда тасаввуф доирасига сиғмайдиган қўрқув туғдирганди. Тасаввуф ҳам ана шу қўрқувнинг маҳсули эди ва унинг соясида ёйилиб, ўзига тарафдорлар тўпларди. Бунинг устига ушбу қўрқув курашга отланиб, муваффақият қозона олмаганлар орасида кўпроқ бўлгани учун тасаввуф ҳам ўшалар орасида кўпроқ тарқаларди.

Бу даврда Хўжа Насриддиннинг замондоши бўлган кўплаб таниқли тасаввуфчилар етишганди. Булар орасида адабий ижоди билан дунёга машҳур Мавлоно Жалолиддин Румий ва Юнус Эмрони эслаш жоиздир.

Мавлононинг кўпроқ форс, озроқ туркча ёзилган шеърлари, Эмронинг халқ тилида содда битилган асарлари тасаввуфнинг ёйилишида катта роль

ўйнарди. Тасаввуф кенг халқ оммаси орасида ҳам ўзига кўплаб тарафдорлар тўплаганди. Шунга қарамай, асосий халқ оммаси зулмга, истилога ва у вужудга келтирган парокандаликка қарши кураш учун ёлғиз тасаввуфдан мадад олиш билангина кифояланмасди. Курашнинг бошқа воситаларидан ҳам фойдаланарди. Ҳажвия ана шундай восита эди. Ҳажв кураш тигини эзувчиларга қаратган ва қутулиш воситаси бўлган эди. Худди шундай ҳажвия Хўжа Насриддиннинг ижтимоий шахсиятида марказлашганди.

Тасаввуф эзувчилар билан кураш учун қўлланилса ҳам, уларга қарши асосий қурол бўлолмасди. Ҳолбуки, ҳажв зулмкорларга қарши халқ курашининг ўтқир қуроли эди. Шу ҳам тасодиф эмаски, ўрта асрларда Яқин Шарқ адабиёти ва маданиятининг асосий бешикларидан бири бўлган Туркияда уйғонишнинг тамал тошлари икки хил санъат намунаси ташкил қиларди. Буларнинг биттаси бадбинлик аҳволи руҳиясига ва ҳиссиётига асосланган санъат асарлари, яъни тасаввуф адабиёти, иккинчиси эса некбинлик аҳволи руҳияси заминида яратилган умидбахш санъат асарлари эдики, унинг олдинги марраларида халқ ҳажвиёти ҳамда унинг буюк намояндаси Хўжа Насриддин турарди. Шу нуқтаи назардан Насриддинни халқ файласуф сифатида танирди. Хўжа Насриддин эса ижтимоий бир шахс сифатида кенг халқ оммасининг муштарак ижодий маҳсули эди.

Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржимаси.

Қобилбек КАРИМБЕКОВ,
Муҳаммаджон АҲМЕДОВ

Аёл ва маънавий идрок

Мустақиллик даври фуқаролар, хусусан ёшларнинг маънавий онгини узлуксиз бойитиб боришни тақазо этади. Зеро, одамлар онгида миллий қадрият туйғуларини мужассам этмай туриб коммул инсон тўғрисида гапириш қийин.

Юртбошимиз таъбири билан айтганда: "Бирон-бир жамият одамларда маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб, ўз истиқболини тасаввур қила олмайди. Халқнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавият манбаи бўлиб хизмат қилган". Шу боисдан ҳам мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аждодаларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш муҳим вазифа бўлиб қолди.

Шу маънода истиқлол шарофати ила қатор маънавий-ахлоқий қадриятларимиз ислом дини билан узвийликда тадқиқ ва тарғиб этилмоқда. Бу аҳли дилларнинг маънавий покланишида катта роль ўйнайди. Ана шундай кўҳна ва боқий қадриятларимиздан бири аёлларга бўлган шарқона эъзоз ва муносабат туйғуларидир. Сўнгги йилларда даврий нашр саҳифаларида аёлларнинг турмушдаги ўрни ва хусусан ижтимоий мавқеи тўғрисида бир қатор долзарб мақолалар эълон қилинди. Булар беқиёс аҳамият касб этади.

Таассуфки, шоли курмаксиз бўлмаганидек, баъзан аёлларга боғлиқ мўътабар ҳадисларни тушуниш ва тушунтиришда англашилмовчиликлар ҳам сезилмоқда.

Мана бир далил:

"Мендан бир толиби илм: — Агар фарзандига ота-онаси бир вақтда иш буюрса, фарзанд қайси бирининг буйруғини олдин бажариши керак? — деб сўраб қолди.

Қизиқ савол дедим ва залда ўтирганларга мурожаат қилдим:

— Сизнинг фикрингиз қандай?

— Аввал онанинг айтганини қилиш керак, — дедилар толиби илмлар баробарида.

— Йўқ, дедим. — Ота оила бошлиғи, у сазойи бўлиб қолмаслиги керак.

Бундай вазиятда фарзанд фаросат билан ақлни ишга солиб: "Онажон, агар хафа бўлмасангиз, аввал отанинг айтганларини бажариб, сўнгра сизнинг айтганларингизни қилай" деса, оналар бир оғиз ширин сўзнинг гадоси бўлади, йўқ демайдилар. Шундай эмасми?

— Тўғри, — дейишди толиби илмлар..."

Начора, "билагонлик" ҳам ҳаддидан ошса нима дейишингни билмай қоласан киши. Ахир толиби илмларнинг илк жавоби тўғри эди-ку. Мунозарани давом эттириб, ортиқча "билимдонлик" қилмоқликдан не муддао? Зеро, пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳу васаллам ўзининг муборак ҳадисларида худди шундай насиҳат айлаганлар: "Болаларингизга сузишни ва ўқ отишни ўргатинлар. Мўмина аёл учун уйдаги энг яхши эрмак — ип йигиришдир. (Қизни уй меҳнатига ўргатиш — ред.) АГАР ОТА-ОНАНГ ТЕНГ ЧАҚИРСА, ОНАНГГА БИРИНЧИ ЛАББАЙ ДЕ!" /Ҳадис-558/.

Қолаверса, туркийларда жуда қадим даврларданоқ аёлларга нисбатан ҳурмат жуда баланд бўлган. Ўғил уйга кирганда, аввал онасига таъзим қилган. Бизгача етиб келган қатор ёзма манбалар бу ҳақда етарлича маълумот беради.

Энди талабалар назарда тутган нурли ҳадисни асл ҳолатида келтирайлик.

"Яхши муомала қилинмоғига ким ҳақлироқ?"

Бир одам Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига келиб: "Ё Расулulloҳ, яхши муомала қилинмоғига ким ҳақлироқдир?" — деб сўради.

Жаноб Расулulloҳ "Онанинг" — деб айтдилар. У: "Яна ким?" — деб сўради. Жаноб Расулulloҳ: "Онанинг", — дедилар. "Яна ким?" — деб сўради. Жаноб Расулulloҳ (бу сафар): "Онанинг", — деб жавоб қилдилар" (Исмоил Ал-Бухорий, Ҳадис).

Мусулмон дунёси тарихидан ойдек равшанки, аёл ҳамиша эзгулик, меҳр-мурувват тимсоли бўлиб келган.

Ахир XI аср тафаккур дунёсининг улкан намояндаси, буюк бобоколониимиз Маҳмуд Қошғарий: "Аёл жисмонан нозиклиги, овозининг нафислиги билан эридан устун турмоғи лозим", — деб бежиз ёзмаган.

Ҳазрат пайгамбаримиз: "Агар одам одамга сажда қилиб сизини жоиз бўлганда фарзандларни ўзи оналарига сажда қилишга, аёлларни эса ўз эрларига сажда қилишга буюрган бўлур эдим", дегандилар муборак яна бир ҳадисларида...

Айни шу маънода шоир Абдулла Ориповнинг муқаддас ҳаж сабаб Макканинг улуг шайхи амри маъруфларида тинглаган қуйидаги ибратомиз фикрлари иззатталаб эркакларнинг аёли олдида ортиқча ҳовлиқмасликка ундаса ажаб эмас:

"Аёл аҳли муслим, сизга икки йўл кўрсатилгандир: сажда қилинг, Оллоҳга ва ягона Оллоҳга. Саждага яна бир йўл бордир, у эса Онага ва фақат Онага. — Шайхнинг гаплари бундоқ давом этди. — Аё, аҳли муслим! Расули Акромнинг ўғитларини тақдор қиламизки, шу икки хилқатдан ташқари ҳеч бир мавжудот саждага лойиқ эрмас. Пайгамбаримизга, падари бузрукворларимизга ҳам сажда қилинмайди, улар зиёрат қилинади" (Саодат" журнали, 1997 йил, 4-сон).

Бугунги матбуотда аёлнинг ижтимоий фаолияти хусусида билдирилаётган фикрлар ҳам турли-туман.

Оғиз таноби тортилгунча: "Аёлнинг ўрни тўрт девор" ичида деяртаклар ҳар жиҳатдан ҳақор қиламизки, шу икки тарихида шу пайтга қадар ҳеч бир аҳли дониш оналаримизнинг ижтимоий фаолиятига "қизил чизиқ" тортгани йўқ.

"Эр-хотин қўш ҳўкиз" деган мақол бежиз эмас. Истаимизми, йўқми турмуш тажрибаси шу — қатор оилаларда аёлнинг кўмаги керак. Қолаверса, ҳаёт тасодифларга тўла. Гоҳида қутилмаган кўнгилсизликлар рўй беради. Она эса ҳаётнинг ҳар қандай синовига тайёр турса, қандай яхши. "Вақти-бемаҳал ота дунёдан кўз юмганда, болаларига ота ўрнини босадиган аёлгина чинакам онадир" (И.Гёте).

Улуг китобларимизда ҳам "бешликдан то қабргача илм излаш" муслим ва муслималаримиз учун ҳам бирдек гўзал фарз этиб қўйилган.

Тўғри, аёл авваламбор она. Зеро, яратган Оллоҳ волидаларимизга оналикдай муқаддас бахтни раво айлаган. Оиланинг руҳий хотиржамлигини таъмин этиш ҳам аслида уларнинг зиммасида. "Алп отадан, зот онадан" деган гўзал ҳикмат ҳам бежиз айтилмаган.

Аёнки, ҳар қандай меҳнат, ижтимоий фаолият ўз-ўзидан бўлавермайди. Кўп ҳолатларда киши асабий жиҳатдан толиқади. Бунинг ҳомилага, хусусан фарзандлар тарбиясига ҳам салбий таъсири сезилади. Масаланинг яна бир нозик жиҳати аёлнинг табиатидадир.

Аммо, аёл эрки даҳлсиз. Жамият аёллар меҳнатига ҳамиша зарурат сезади. Айниқса тиббиёт ва ўнлаб соҳаларда. Яратганининг ўзи банданинг жинсидан қатъи назар ҳалол, покиза меҳнат қилмоққа буюради:

"Оллоҳ бирон неъмат билан бирингизни-бирингиздан ортиқ қилиб қўйган бўлса, сизлар уни (ҳасад — адоват билан) орзу қилманг! Эркаклар ҳам ўз меҳнатларидан насиба олурлар, аёллар ҳам ўз меҳнатларидан насиба олурлар. Сизлар (бировга берилган неъматларга кўз олайтириш ўрнига) Оллоҳ фазлу марҳаматини сўранглار. Албатта, Оллоҳ ҳамма нарсани билгувчи бўлган зотдир". ("Нисо" сураси, 32-оят). Демак, аёллар ҳам ўзларига мос меҳнат билан шуғулланишлари мумкин. Баъзан аёлнинг оиладаги овқат тайёрлаш, кир ювиш, уйни тозалаш каби хизматларини адоқсиз заҳмат маъносида ифода қиламиз. Аксинча, бундай юмушлар аслида роҳатдир. Зеро, бу ҳаракат аввало болалари ва ўзи учундир. Волидаларимиз хонадоннинг муаттар гуллари бўлиб ўтирсалар қандай яхши. Аммо, ҳаёт фақат ширин орзулардангина иборат эмас.

Муқаддас китобларда битилишича, бирон масалада фикр билдириш, гувоҳлик беришда битта аёлнинг хулосаси кифоя қилмайди. Табиатан аёллар эркакларга нисбатан юмшоқ кўнгилдирлар. Шунинг учун ҳам икки, уч, ўнта аёлнинг айтганлари жамланиб, сўнг якуний хулосага келинади. Ҳўш, бундан аёлнинг қадрини пастга урувчи маъно келиб чиқадими?

Албатта, йўқ. Минг таассуфки, шу оддий ҳаётгий ҳолатдан ҳам "эркакнинг ўрни баланд", — дея ўта юзаки хулоса чиқаришга уринувчилар учрайди. Ҳатто намоз ўқиганда аёлларнинг охириги сафда туришини ҳам "эркак аёлдан баланд қилиб яратилганлигидан", — деб уқтирувчилар бор. Бу ўринда инсоний одоб, шарму ҳаё устивор эканлигини эслаш кифоя.

Туркий халқларнинг яна бир бебаҳо маънавий обидаси Урхун — Энасой битикларида ҳам эр кишининг Ватан, оила, она олдидаги бурчи энг юксак, улуг фазилат тарзида куйланади. Қадимги туркчада бунга нисбатан "ЭР ЭРДАМИ" таъбири қўлланилган. Бу сўзнинг лугавий маъноси "йигитлик бурчи, фазилати" демакдир. ОНАга хизмат қилишини, душманга қарши курашини "ЭР ЭРДАМИ" деб билганлар. Чақул битиктошда акс этган сатрлар бунга ёрқин мисол: "ЭЛИМГА ТОПДИМ, БИЛГА ЎГУМ ТОПДИМ, ҚАДАШИМ ТОПДИМ, ЭРДАМИМ! — ЭЛИМГА ХИЗМАТ ҚИЛДИМ, БУ ФАЗИЛАТИМ!" ана эр кишининг оталик, эрлик иззати.

Яна бир далил келтирайлик:

Ўғил онасидан ва отасидан

Ўпкаланиб қочиб кетди,

Яна ўйлаб қайтиб келди,

ОНАМНИНГ СЎЗИНИ ТИНГЛАЙИН,
ДЕБ КЕЛДИ,

Шунда билганлар: яхшидир бу.

("Ирқ битиги").

Бу қутлуг сатрлар VII асрда буюк аждодларимиз томонидан тошларга ўйиб битилгандир. "Онамнинг сўзини тинглайин, деб келди". Бу тасвирда қанчалик кучли ҳаётгий маъно бор!

Демак, туркий халқларда қадим замонларданок, ҳар бир оила бошлиғи оталик иззатини "Аёлни эрдан етти қадам орқада юришлари" да эмас, аксинча ўз жисмига хос хизматларида деб билганлар. Бугунги кунда ҳам оилада оталик иззати айнан шундай ҳаётгий туйғулар меъёри билан белтиланади. Албатта, тўрт мучаси соппа-соғ йигит аёлини ишга солиб, ўзи қўл қовуштириб турса, ҳеч кимга ёқмайди. Қуръони Каримнинг "Нисо" сураси, 34-оятда: "Эркаклар хотинлар устидан раҳбардирлар. Бунга сабаб Оллоҳ уларнинг бировларини бировларидан (яъни эркакларини аёлларидан) ортиқ қилгани ва эркаклар (хотинлари ва оилалари учун) ўз мол-мулкларидан сарф-харажат қилганларидадир... "Ота мартабаси мўътабар каломда ана шу тарзда

аниқ белгилаб қўйилган. Демакки, оилада моддий ҳукмронликнинг қўлдан бой берган эркакнинг раҳбарлиги ҳам ўзига яраша бўлади. Аёлнинг топганини кўртдек санаб олиб ялтоқланиб юрган эрнинг инсоний гурури қаерда қолади?

Аёл сарф қилган арзимас пулини писанда қиладиган эркакни ҳеч қачон оқлаб бўлмайди. Лекин бу фикрлардан оталик масъулияти фақат сарф-харажатлардан иборат, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Зеро, боласининг қорнини тўйдирини читтак ҳам эплайди. Оталикнинг энг олий вазифаси фарзандларни комил инсон қилиб тарбиялашдадир.

Отанинг оиладаги маънавий намунаси боласи учун ҳар қандай панд-насихатлардан кўра таъсирлидир.

Хуллас, ота-онанинг иззат-ҳурмати юксак, муқаддас туйғудир. Она фарзандини тўққиз ой қорнида олиб югани, оқ сути ила ҳаёт бахш этганидан ташқари, биргина ўлим билан юзма-юз келиб, кўзи ёригани учун ҳам умрбод аёлни бошимизда тутсак кам. (Маълумотларга кўра ҳар йили ер юзида ярим миллион аёл туғиш билан боглиқ асоратлар туфайли ҳаётдан кўз юмар экан). "ЖАННАТ ОНАЛАРНИНГ ОЁҚЛАРИ ОСТИДАДИР", деган ҳадис замирида ҳам шу нозик туйғулар жамланган бўлса эҳтимол.

Машҳур туркигўй шоиримиз Муҳаммад Хоразмий "Муҳаббатнома" дostonида шундай ёзади:

Қора менг — ол яноқингга ярашур,

Бошим доим аёқингга ярашур.

Бу шоирона лутф замонамиз эркакларига ҳам сўзсиз сабоқ бўлгусидир. Айни пайтда ҳадисда айтилганидек: "Қайси бир аёл вафот этганда ундан эри рози бўлса, у аёл жаннатга киради". Бундай улуг туйғуни қадим замонлардаёқ волидаи муҳтарамаларимиз тўғри тушуниб етганлар. Шу ўринда яна бир кўҳна ривоятни эслайлик "Кунларнинг бирида Анбарой гусл ниятида ечиниб, ўзининг мармардек оппоқ баданларига назар ташлаган эканлар, шайтони лайин васваса қилибди:

— Шунчалик латофату зарофатим ила, мен ким шоҳ қизи, шу ялангоёқ, беўхшов одамга тан маҳрами бўлиб юрибман-да, эссиз. Аслида, эҳ-ҳе, мана мен демиш, барно йигит менинг эрим бўлмоғи керак эди!.. — деган фикрлар кўнглидан ўтибди-ю, "Астағфуриллоҳ, астағфуриллоҳ! Оллоҳ ўзинг кечир, ё тавба, шайтоний ҳаёллардан ўзинг асра!" дея сўл ёнларига туфлабдилар.

Сўнгра кийиниб эрлари ҳузурига кибдилар:

— Мен сизга лойиқ эмаслигимни энди англадингизми? — дебдилар, эрлари ногаҳон: — Оллоҳнинг инояти тақдири азалдан битилган бўлармиш, узр, маликам. Яратган эгам ҳусну латофатингизни юз чандон зиёда қилгай, — дея кўнгиллари оғрибгина бўлсада, аммо ситқидилдан дуои фотиҳага қўл очибдилар.

Анбарой кўнгилларидан ўтган шайтоний фикр эрларига маълум бўлганини билиб, минг хижолат тортиб, узрлар сўраб, тавбатазаррулар қилибдилар.. "Биз кўпчиликка ибрат бўларли бу пурмаъно ривоятни бекор тилга олмадик. Эҳтимол, ҳозирда кам учраса-да, айрим ўткинчи мансаби, вақтинчалик топармонлигига маҳлиё бўлиб ўз эрларини тиним билмай ўтдан олиб чўққа солаётган аёлларнинг пайдо бўлиши кимларнидир шундай фикр юритишига сабаб бўлаётгандир. Лекин барибир фақат бойлигу мартабалар ҳаётнинг аёл моҳиятин белгилай олмайди. Ўзлигини чуқур англаб етган аёл ҳеч маҳал "Ўзим биламан" деган ҳаёл билан яшамайди. Аёл "ЎЗИММАН" дедими — тамом. Унинг ўйлари сароб, орзулари пуч бўлиб чиқади.

Бас. Ота-она бирдек улғғидир, бирдек иззат-икромга сазовордир. Ҳазрати Алишер Навоий "Ҳайрат ул-аброр"да битганидек:

Бошни фидо айла ато қошига,
Жисми қил садқа ано бошига,
Икки жаҳонингга тиларсан фазо
Ҳосил эт ушбу иккисидин ризо.
Тун — кунингга айлагали нур фош,
Бирисин ой айла, бирисин қуёш, —

деб билмоқ керак.

Ҳа, ҳар бир эр қалбида аёл табаррук, деган илоҳий бир тасаввур яшамас экан, унинг одамлиги ҳам шунчаки қуруқ гапдан нарига ўтмайди.

Бинобарин, пайгамбаримиз уқтирганидек: "ТАНГРИ АЁЛЛАР БИЛАН ЯХШИ МУОМАЛАДА БЎЛИШЛАРИНГИЗНИ ТАВСИЯ ЭТАДИ, ЧУНКИ УЛАР ОНАЛАРИНГ, ҚИЗЛАРИНГ, ХОЛАЛАРИНГДИР".

Оиланинг мустаҳкам бўлиши, фарзандларнинг аҳил, иноқ яшашида мана шундай меҳр, оқибат, ўзаро ҳурмат, эҳтиром устивор турмоғи керак. Акс ҳолда оила дарз кетади, эр-хотин, болалар ўртасига нифоқ тушади. Буларнинг ҳаммаси эса оила дастурхонидан барака кетишига, муҳтожлик, қашшоқлик эшиклари очилишига олиб келади.

Асрлар оша ҳаёт синовларидан ўтиб келган муқаддас маънавий қадриятларимизни, гўзал исломий анъаналарни оилавий ҳаётимизга, ахлоқий турмуш тарзимизга кенг жорий этиш оила фаровонлигини таъминлаш ва уни мустаҳкамлашдаги муҳим омиллардан бири эканини ҳамиша ёдда тутишимиз зарур.

ОЛМОС

Қалби дарё инсонлар

КИТОБ – ОФТОБ

Кечқурунлари уйимизда ҳамма кечки овқатга йигилганида дастурхон атрофида суҳбат қизиб кетар эди.

Дадам шунда ўзларини ёшликлари ўтган замондан, ўша биз учун афсонага ўхшаган воқеаларни айтиб баъзан кулдириб, баъзан ўйга толдириб қўяр эдилар.

Бу суҳбатлар ҳар хил мавзуларда бўлар эди. Баъзан суҳбатлар мунозара, баҳсга айланиб кетарди.

Кунлардан бир куни мунозара китоб устида бўлиб қолди. Айтишларича, дадамнинг саводлари 5-6 ёшларидаёқ ўйин аралаш аввал оналари Тошбиби, сунг жиддий оталари Гулом Мирзо Ориф ўгли ёрдамида чиққан экан. Дадамнинг оталари Мирзо Гулом Ориф ўгли ўз замонасининг илгор маърифатли инсонларидан бўлиб, у зот Мирзо Ориф Мирзо Ёқуб ўгли мингбошининг ўғиллари, оналари (дадамнинг бувилари) Хайринисо биби отин бўлган эканлар.

Хайринисо биби уйларида мактаб очиб, қизларни ўқитар эканлар. Етти пушти илмли саводхон одамлар бўлишига сабаб дадамнинг дадалари илм-маърифатли, адабиёт, тарих, шеърятни яхши тушунган; ўзлари ҳам шеър ёзар эканлар.

Шеър, ғазаллари "Гулом", "Мирзо" тахаллуси билан машҳур бўлиб, бироқ негадир тўплам нашр қилмаган эканлар. Дадамнинг оналари Тошхонбиби ҳам саводли, халқ термаларида шеър айтар, айниқса умр йўлдошлари вафотига айтган марсиялари дадамнинг эсларида қолган экан.

Дадам ёш болалик вақтларида уйларига Муқимий, Фурқат, Мухйи, Хислат, Асирий, Шомурод котиблар келишганини эслар эдилар.

Дадамнинг айтишларича, улар яшаган Қоратошнинг Қўргонтаги маҳалласида бой одамлар кам бўлиб, кўпроқ Илвин, Порцев, Гулом Ҳасан босма-хонасида ишлайдиган одамлар яшар экан. Шунинг учун бўлса керак, босма-хонада чиқадиган китоблар ҳали сотувга чиқмасдан дадамнинг оталарини ҳурматлари учун уларга ўқишга олиб келишар экан. Дадамнинг дадалари (бир муддат думада мирзабоши бўлиб хизмат қилган эканлар)ни маҳалла-кўй ҳурмат қилар, баъзи ариза, мактуб, далолатномаларни у кишига ёздиришар экан. У киши форс, араб тилларида ёзар ва русчани ҳам унча-мунча билар эканлар.

Дадамнинг дадалари нашриётчилардан Гулом қози, матбаачи Гулом Ҳасанлар билан яқин дўст, оилавий борди-келдилари бўлгани учун янги чиққан китоб, ойнома, рўзномаларни олиб келишар экан.

Дадамнинг ота-оналари ўқимишли бўлишгани учун уйларида илм-маърифатга эътибор катта, китоб нон билан баробар ардоқли бўлган экан.

Дадамнинг дадалари болаларига ширинликлар, ўзи учун майда-чуйда харид қилиш учун пул бериб турар эканлар. Дадам бўлсалар уйдаги бор китобларни ўқиб бўлиб яна ўша берилган пулларни тежаб китоб олиб ўқир эканлар.

Дадам айтишларича, 7-8 ёшларида эканлигида китоб растасига тежагае пулларни олиб бориб дўкондор олдида турган эканлар, беш-олтита мадрасада ўқийдиган 15-16 ёшлардаги муллаваччалар бир китобга харидор бўлишибди.

Дўкондор уларга қитмирлик қилиб, мазаҳомуз:

— Икки ёгидан бир хил ўқиладиган сўз айтсанглар сизларга сотаман. бўлмаса бу китобга ақллариңг етмайди, — деб туриб олипти.

Муллаваччалар бир-бирлари билан сўз талашиб ҳали у, ҳали... бу сўзни айтишса, дўкондор:

— Йўқ, йўқ, — дермуш.

Шунда дадам дўкондорга қараб:

— Нодон, — дептилар.

Дўкондор хурсанд бўлиб:

— Ке, ўғлим, ёш бўлсанг ҳам шу китобни сенга совга қиламан, пешонангда юлдуз кўраяпман, — деб китобни берган экан. Ўша китоб Алишер Навоийнинг газаллари экан.

Бир куни гап рангли, одам суратли китоблар ҳақида кетди. Дадам у китоблар авваллари таъқиб қилинганлигини айтдилар. Лекин дадамнинг дадалариникига Тифлис, Боку, Қозонда нашр қилинадиган рангли суратли китоблар, газеталар юборилиб турганини айтиб бердилар.

Ўша болалар ва катталар учун нашр қилинадиган рангли, одам сурати бор китоб, газеталар дадамларга бир ноёб нарса бўлиб кўринар экан.

Дадамлар учун янгилик бўлган бу "Мулла Насриддин", "Ялт-юлт" деган рангли китоб, журналлар дадамда ҳажвга қизиқиш уйғотган, ундаги суратлар эсларида қолган экан. Татар, озарбайжон тилидаги китоб, журналдаги баъзи тушунмаган сўзларни дадаларидан сўраб билиб олар эканлар. 12-йилларда дадаларига Собир Тоҳирзоданинг озарбайжон тилида Тифлистеда чиққан тошбосма китоби, рангли карикатуралар билан безатилган "Хўп-хўпнома" китоби келиб қолибди. Кейинчалик дадамнинг айтишларича, бу китоб ҳажвий ҳикоялар ёзишларига туртки бўлган экан.

Бир куни китобни севиш, ундан ўрганиш ҳақида гапириб, дадам ўтган замон воқеаларидан эслаб эдилар.

Ҳозирги Аброр Ҳидоятлов театри тўғрисидаги трамвай депоси ўрнида катта китоб дўкони бўлар экан (1917 йилгача бўлса керак). Ўша китоб дўконидан Тифлис, Қозон, Бомбай, Калькутта, Қоҳира, Истамбул, Техрондан келган тошбосма "янги замон" китоблари сотилар экан. Ўша китоб дўконидан дадам китоб олиб ўқир эканлар, агар китобни уринтирмай, варақларини йиртмай ўқисалар кейинги ҳолда шу китобни ярим баҳосига қайтиб олиб, яна янги ўқимаган китобларни олиш мумкин бўлар экан. Баъзи тошбосма китоблар варақлари айрилмай "битов" сотилар экан. Уларни ўқиб бўлгач, дўкондор қоғоз ўрнига расталарга буюм ўраш учун сотар экан. Шунинг учун дадам бу китобларни авайлаб, моҳирлик билан кечалари шамда ўқиб китобфурушга олиб бориб, янги, ўқимаганини олар эканлар. Шундай йўқчилик, 9 ёшда етим қолиб, ўз кунларини ўзлари кўриш, сингилларини парвариллаштириш бўйниларига олган бўлсалар-да, китоб ўқишни тарк этмаганлар.

Дадам: "Китоб йўқ жойда, ўқишга интилиш йўқ жойда — маънавий юксалиш, баркамоллик йўқ", — дер эдилар.

Дадам уйимизнинг иккинчи қаватидаги меҳмонхонада Собир Абдулла, Ҳабибий домла, Сайфий домла, Боқий домлалар билан суҳбат қуриб ўтиришганида эски ноёб қўлёзма китобларни ўқишар, улардаги воқеа-ҳодисаларни муҳокама қилишар эди. Бирор шоирнинг ҳаёти, ижодига бағишланган асарлар устида қизгин баҳслашишар эди. Номи ёзилмаган газалларни ким ёзгани ҳақида мунозаралар қилишар эди.

Агар араб ёзувдаги китоблардан, бирор ўзлари билмаган, эшитмаган воқеадан хабар топишса бир-бирлари билан баҳам кўришар, бирга ўқиб мароқланишар эди. Бу самимий учрашувлар уларга маънавий озуқа берар.

фикр доираларини кенгайтирганидан бўлса керак, улар бундай анжуманларни тез-тез ташкил қилишар эди.

Бизнинг уйимизда бўладиган учрашувларда мен чой, овқат ташиб, уларнинг хизматида юриб чала ярим, узук-юлук суҳбатлар шоҳиди бўлар эдим.

8-9 синфдалигимда китоб ўқишга жуда ўч эдим. Уйимизда бор русча-ўзбекча китобларни ўқийдиган бўлдим.

Бир куни дадам иккинчи қаватдаги хонада кечаси чироқ ёниқ қолипти, деб уни ўчиргани чиққанларида мен китоб ўқиётган эдим.

— Нега шу маҳалгача ухламадинг? — дедилар.

— Китоб ўқиётган эдим.

— Қани, нима китоб ўқияпсан?

— "Денгиз сирлари" — кутубхонадан олган эдим, дедим-да, китобни дадамларга бердим, орқа-олдини кўриб:

— Мен ўқимаган эканман, ўқиб бўлиб менга бер, қизиқ шекилли, ярим кечагача ўқияпсан, — дедилар.

Мен дадамлар ўқимаган китоб ҳам борлигига ишонмай:

— Сиз ҳамма китобларни ўқигансиз деб ўйлардим, — десам, дадам гапимга кулиб:

— Вой тентагим-эй, ҳар йили неча минглаб, неча тилларда китоб нашр қилинади-ку, мен қандай қилиб ҳаммасини ўқишим мумкин? — деб кулдилар.

Яна бир куни каттароқ бўлиб қолган эдим. Энди муҳаббат мавзуси мени қизиқтирадиган бўлиб қолган эди. Флобер, Гюго, Мопассан, Тургенев, Вольтер асарларини қизиқиб ўқир эдим. Кечаси Мопассаннинг "Азизим" романини ўқиб ётган эдим, дадам ётогимга кирдилар.

— Ҳалигача ухламадингми? — дедилар. — Нима ўқияпсан? — сўрадилар ёстигимдаги китобни кўриб.

— Мопассан, — дедим.

— Тушуняпсанми, сенга ҳали вақтли эмасмикин, — дедилар.

Мен қизариб кетдим шекилли...

— Ёт, ухла, соат уч бўлди, — дедилар-да, чироқни ўчириб, чиқиб кетдилар.

Лекин мен шу кечаси бу асарни ўқиб қўйдим. Кейинроқ уни қайта ўқиганимда аввал шошилиб ўқиб қўйганимдан афсусландим. Чунки ёшлигимда ўқиганимда бошқача таассурот олган эканман.

Кейин балоғат ёшида ўқиганимда ҳам ўша ҳис тургандек бўлган. Шунинг учун ҳам дадамлар: "Китобни ёшга қараб ўқиш керак", деганлари жуда тўғри эканини англаганман. Баъзан, "дадам умрлари бўйи қанча китоб ўқидилар экан-а?" деган савол тугилар эди. Чунки дадам ҳар доим китоб ўқир эдилар. Ҳар кунги рўзнома, журналлардан тортиб чет эл ёзувчилари, олимларининг китобларини ҳам ўқир эдилар.

Бир пас бўш вақtlари бўлса ўқирдилар, машинада кетаётиб, самолётда учаётиб, пароходда сузаётиб ҳам китоб ўқир эдилар. Агар бизнинг уйимизга келадиган газета, журналларни номини эшитсангиз, ҳайрон бўлардингиз. Дадам обуна бўлишдан пул аямас эдилар. Шунча ёзишлари, дўстлари, қариндош-уруғлари, ёр-биродарлари билан мулоқотда бўлишларидан ташқари ўқишга, албатта, вақт топар эдилар. Энг яхши кўрганлари кечаси ўқиш эди. Ётоқхоналаридаги тумбочкада ҳар куни кечаси ўқиш учун китоб гамлаб қўяр эдилар.

Мени кўпинча ўша дадамлар ўқиётган китоблар мавзуси қизиқтирар эди. Уларнинг бири — фиравларнинг давлат тузуми, бошқаси — санъат ҳақида, яна бири — архитектура ҳақида, астрономияга тааллуқли бўлса, яна бошқаси рус, форс, қозоқ, қирғиз, озарбайжон, татар, қорақалпоқ, туркман, турк тиллардаги ҳар хил мавзудаги китоблар бўлар эди.

Кейин билсам дадам дунёда бўлаётган воқеалардан хабардор бўлишга, ҳаётдан орқага қолмасликка интилар эканлар.

Шунинг учун дадамнинг ёзган шеърлари ҳозиржавоб, долзарб экан.

Бир куни бир ёш шоир шеърларини "кўриб беринг" деб олиб келган эди. Ундан: "Китоб ўқийсанми?" деб сўраганларида, "оз-моз", деди шекилли, дадам:

— Китоб ўқимасанг, қандай қилиб шеър ёзасан, сўзларингга қандай қилиб ўқувчингни ишонтирасан, ўзинг билмаган нарса ҳақида қандай қилиб ёзасан? Мунтазам ўқиб, фикрингни кенгайтирмасанг, шеърларингнинг маъноси бўлмайди-ку! Агар ўқиб ўрганмасанг, ҳеч ким шеърларингни ўқимамай қўяди-ку! — дердилар куюниб.

Бу гаплар менга айтилмаган бўлса-да, менга жуда қаттиқ таъсир қилган, ҳеч эсимдан чиқмайди.

Дадам мамлакатлар, одамлар, қабилалар, уларни турмуш тарзи, урф-одатлари ҳақидаги китобларни жуда яхши кўрардилар.

Бир кун шу ҳақда сўраб қолдим:

— Мен бутун дуёни айланиб, ҳар тоифа одамларни кўргим, гапиришгим, уларнинг турмуши, муомалаларини билгим, қўлимдан келса, ёрдам бергим келади. Лекин мен одамман, бутун дунёни айланиб чиқишга вақтим, кучим етмайди. Шу сабаб уймда ўтириб китоб орқали танишаман-да, — дедилар саволимни ҳазилга олиб.

— Яна сайёҳлик қилаверсам сенларга ким қарайди, — дедилар кулиб.

Дадамнинг яна яхши одатларидан бири — ўқиган китобларидан ўзларига ёққан ерини кичик қоғозга белгилаб, ўз мулоҳазаларини ёзиб, керак ерига қистириб қўяр эдилар. Бундай қоғозларни Бедил китоби ичидан кўп топганмиз. Ҳа, яна Бедил шеърларини ўқиганларида тўғри келган варагини очиб бармоқларини қўйган жойини ўқиб, фол очишни ёқтирар эдилар. Ўша шеърнинг мазмунини қайта-қайта чақар эдилар.

Бир куни университетдан келсам дадам ёлғиз ижодхоналаридаги чуқур креслода ўтириб китоб ўқияптилар. Олдиларидаги юмалоқ столчада чой дамлоғли, саломлашдим, соғлиқларини сўрадим, сўнг: — Нима китоб ўқияпсиз? — дедим.

— Бедилни ўқияпман, сенинг арабча, форсча билмаслигингга афсус қиламан, ўрганишинг керак (журналистика факультетида бизни негадир шу тилларга ўргатишмас эди). Қанча-қанча мумтоз адабиётдан баҳра ололмайсан, деб афсусландилар. Ҳозир ўқиётганим газалнинг маъноси кексалик ҳақида... Бедил жуда катта файласуф шоир, — дедилар.

— Ўзбеч таржимаси йўқми? — сўрадим.

— Ҳали йўқ. Таржима — таржима-да. Аслида ўқиш бошқача...

— Дада, менга фол очинг, — дедим.

— Хоҳлаган бетини очиб, бармоғингни қўй-чи, — дедилар.

Мен айтганларидек қилдим-да, рўпараларидаги креслога ўтирдим.

Дадам газалнинг бир бандини ўқидилар. Форсча ўқиганларида талаффузлари яна ҳам бошқача. Сўзлар жаранги ором берадиган, ажойиб, таъриф қилиб бера олмайман, таъсирли... Ҳамон қулоғимда ўша жозибали, сеҳрли овоз қолган... Қарасам кўзларига ёш келди. Чўчиб кетдим, ҳаётим, келажаким шунчалик ёмонмикин? Нега кўзларида ёш, нега фол очдирдим? — деган фикр ўтди хаёлимдан. Нега фол очинг дедим-а, мана, дадамни хафа бўлишга мажбур қилдим деб ўйладиму, аммо индамадим.

Дадам байтни таржима қилдилар.

— Ҳаётини неъматларнинг барчасидан баҳраманд бўлар экансан, — дедилар кўзларидаги ёшни қўллари билан артиб.

— У нима дегани? — дедим.

— Ҳаётинг бахтли кечар экан, — дедилар.

— Нега бўлмаса кўзингизда ёш...

— Сени бахтли кўриш бахт-ку, бор, ишингни қил, кейин тушуниб оласан, — дедилар..

Лекин ҳали-ҳали ўша фол очганларини ўйласам юрагим орқага тортиб кетади.. Нима фол эди ўша, ҳалигача билмайман.

1966 йили ер қимирлаб турган вақтлар эди. Мен турмуш ўртоғим, икки ўғилчам билан "Арпапоя" кўчасидаги ҳовлининг ўртасига қурилган чодирда яшаётган эдик. Дадам ҳовлида темир каравотда, аям укаларим билан сўрида, пашшахона тутиб ухлашар эди. Ер қимирлаб тургани сабаб умримизнинг кўпи очиқ ҳавода ўтар эди.

Дадам:

— Ётоқхонамдаги китобларимдан олиб чиқиб қўйинглар, ўқишга китобим қолмапти, — дедилар (худди ейишга нон қолмапти, дегандек). Мен ётоқхонага кириб йиғиштирдим, китобларни чангини артиб тахладим, ташқарига бир даста қилиб олиб чиқаётган эдим, ер қимирлаб қолди.

Аям:

— Ҳай, Олмос, тезроқ чиқа қолсанг-чи, — дедилар хавотирли овозда.

Китобларни қўтариб чиқсам, аям:

— Ҳозир шу китобларни нима қиласан? — дедилар.

— Дадамларники, — дедим.

Ер қимирлаш тўхтади, мен остонага ўтириб олиб китобларни бирма-бир варақлаб чиқдим, бири — Фиравнлар мақбараси жойлашган Лухсор ҳақидаги китоб, яна бири чумолилар ҳаётига бағишланган китоб, яна бири Франция давлат тузуми тарихи ҳақидаги китоб экан.

Кечқурун овқатдан сўнг болаларни чодирда ухлатдим. Дадам каравотлари ёнига қўйилган соябонли чироқ ёруғида китоб ўқиб ётиптилар. Ҳаммаёқ сокин. Сўридаги пашшахонада укаларим ухлаб ётишипти. Уйқум келмасди, аҳён-аҳёнда, гоҳ қаттиқ, гоҳ секин ер тўлганарди. Унга ўрганиб қолган эдик.

Лекин қандайдир юрак ғашлиги уйқу бермасди. Узоқда итлар ҳурар, ой нурида дарахтларнинг сояси чўзилиб ётгандек эди. Дадамни ёнларига келиб стулга ўтирсам, дадам:

— Болаларинг ухладими? Дурбек роса сўроқчи бўлган-а. Ҳамма саволлари тамом бўлмагунча ухламадиёв, — дедилар.

— Ҳа, — дедим-да, ўқиётган китобларига қараб:

— Дада, сизни чумолилар ҳаёти ҳам қизиқтирадимми? — деб сўрадим.

— Жуда қизиқ китоб экан, ўқиганим яхши бўлди. Чумолиларнинг кўпгина хатти-ҳаракати одамларникига ўхшар экан. Ўйлашимча, инсон инсон бўлиб камолга етишишига дунёда содир бўлган ҳар бир воқеа-ҳодисалар, иссиқ, совуқ, табиат силсилалари, ҳар бир жонзотнинг ҳиссаси, хизмати бўлса керак. Одамзоднинг бирор хужайрасининг пайдо бўлишида чумолининг ҳам иштироки бормикин дейман, сен ҳам шу китобни ўқигин-а, илмий далиллар кўп экан, — дедилар.

Биз дадам билан алламаҳалгача китоблар ҳақида сўзлашиб ўтирдик. Афсус, дадамлар билан китоблар ҳақида охириги марта сўзлашаётганимни билмас эдим.

Менинг дадам Ғафур Ғулом улуг китобсевар олим, файласуф, мутафаккир эканларини жуда яхши билар ва ғурурланар эдим.

Дадамдан олдин бирор шоир китобни офтобга қофия қилганми, йўқми, билмайману, лекин китобни бу қадар улуглаган инсонни бошқа кўрмадим.

МИРЗА АМАКИ

Дадам ёзувчиларнинг мажлисига — Москвага борадиган бўлдилар. Тахминан 47-48-йиллар эди.

Ёзги таътил вақти бўлганлиги сабаб мени ҳам Москвага олиб бориб, ўйнатиб келмоқчи бўлдилар.

Дадамнинг одатлари биз болаларни ҳеч ёлғиз олиб юрмас эдилар. Албатта, биронта укамними, синглимними, улар банд бўлса, қўшнинг боласини бўлса-да, бирга олиб борар эдилар. Борган ерида зерикиб қолмасин дермидилар, билмайман.

Шу вақт Баҳри аммам ҳам иш юзасидан Москвага борадиган бўлиб қолиптилар.

Шунда дадам:

— Баҳри, қизингни ҳам ол, Олмос билан ўйнаб юради, зерикмайди, — дедилар.

Шундай қилиб мен дадам билан, Баҳри аммам, синглим Фарида билан самолётда Москвага учдик.

Ўша вақтлар самолётлар жуда узоқ учар эди.

Эрта билан Тошкентдан учган самолёт пешинда Актюбинскка етиб борди. Самолётдан тушаётганимизда синглим Фарида (жуда шўх эди) самолёт билан зинапоя ўртасидаги тешикдан тушиб кетса бўладими. Ҳаммаёғи шилиниб кетдию ҳайтовур бошқа ерига шикаст етмади. Ўзиям роса йиғлади. Аммам тинчитиш билан овора бўлдилар.

Актюбинскда икки соатлар дам олиб, яна учишда давом қилиб, 11 соатлардан сўнг Москвага етиб бордик. Бизни кутиб олишга қанақадир чет эл машинасида Ёзувчилар уюшмасидан чиқишган экан. Москва меҳмонхонасига жойлашдик. Меҳмонхонада чиройли лифт бор. Олтинчи қаватдан жой беришипти. Люкс номер экан. Ётоқхона, ишхона, овқатланадиган хоналари, ваннаси, айвони ҳам бор.

Дадам очиқ айвон (балкон)га чиқманглар, — дедилар.

Аммам Фарида билан бошқа номерга жойлашишди.

Меҳмонхонанинг кўпгина қаватларидаги хоналар таъмирланаётгани сабаб даҳлизларга роялларни олиб чиқиб қўйишган экан.

Биз Фарида билан ҳаммасини очиб қўйиб, югуриб чалиб чиқадиган бўлдик. Даҳлизда ўтирадиган навбатчи хотинлар бизни чақириб:

— Девочка, так нельзя, — дейди.

Биз югурамыз, роялларни чаламыз, мазза. Биз Москвада анча кун бўлдик.

Дадам бизнинг қаватда Мирзо Турсунзода яшаётганини, у киши Тожикистоннинг катта шоири эканини айтдилар.

Бир куни Мирзо Турсунзодани бизнинг хонамизга меҳмонга чақириптилар. Кечкурун Мирзо Турсунзода, хотинлари, ўғиллари билан келишди. Дадам ресторанга буюртма бердилар. Официантлар хизмат қилишди. Ҳаммамиз меҳмон бўлдик. Ўшанда Мирзо Турсунзодани мен биринчи марта кўрганман.

Дадам менга:

— Мирзо амакинг бўлади, таниб ол, — дедилар.

Ўғиллари уятчан бола экан. Хотинларининг бошларида дўппи, сочларини чамбарак қилиб олганлар. Ўзбекча крепдишин кўйлак кийган эдилар.

Мирзо амаки дадам билан тожикча, мен билан ўрисча гапиришдилар. Хотинлари, ўғиллари ҳам мен билан ўрисча гапиришишди.

Мен тожикча билмаганим учун шундай қилишган бўлишса керак. Дадам кеча метрода аммам мен билан Фаридани адаштириб қўйганларини айтиб кулдирдилар.

Мирзо амаки мендан воқеа қандай бўлганини сўрадилар.

— Биз метрога тушиб, Баҳри аммалар бошчиликларида ҳайвонот боғига бормоқчи эдик. Метро поездлари келди. Аммам мен билан Фаридани вагонга чиқардилару ўзлари улгура олмадилар. Поезд юриб кетди. Кейинги бекатда битта метро ходимаси бизни вагондан туширди. Хабар қилинган экан, "қўрқманглар, ҳозир оналаринг келади" деди. Биз қўрқишга улгурмаган ҳам эдик, кейинги поездда аммам етиб келиб, бизни бағриларига олдилар. Аммам жуда кўрқиб кетган эдилар. Шу воқеани рус тилида айтиб бердим. Роса кулишди. Кейин қачон Мирзо амакини кўрсам, "Энди адашма-япсанми?" деб кулиб қўядиган бўлди.

Москвага диссертация ёқлаш учун Турсун Собиров деган олим борган экан. Дадам уни бизнинг номерда туринг деб олиб келдилар. У бизнинг номерда бир-икки кун ётиб, ишларини битириб уйига учиб кетди. Меҳмондорчиликда у ҳам бор эди.

Улар анча меҳмон бўлиб ўтиришди. Дадам Мирзо амакини қандайдир воқеа билан табриклаб қадах кўтардилар. У киши дадам учун қадах кўтарганда "устод" дедилар.

Кейинчалик билсам (катта бўлганимда) Мирзо амакининг ҳаёт йўллари ҳам дадамникидек кечган экан, етимлик, ўқиш, ўзларини-ўзлари одам қилган эканлар. Тошкентда ҳам ўқиган эканлар. 30-йилларда ижод қилабошлаган эканлар. Устозлари дадамнинг дўстлари Абулқосим Лоҳутий бўлган экан. 1948 йили Давлат мукофотини олган эканлар. Ўша биз Москвага борганда, учрашганимизда Мирзо амаки мукофт олгани борган бўлишлари керак.

Кейинги ҳаёт йўллари ҳам бир-бирига ўхшайди. Бирлари ўзбек халқининг гоят сеvimли шоири, бирлари тожик халқининг ардоқли шоири...

Шундан кейин Мирзо амаки бизнинг уйимизга меҳмон бўлиб келадиган бўлдилар. Дадам ҳам Тожикистонга борсалар Мирзо Тусунзоданикига кирмай қайтмас эдилар.

Уларнинг ижодий ҳамкорликлари ҳам бор эди. Дадам Мирзо амакининг кўпгина шеърларини ўзбекчага, Мирзо амаки дадамнинг шеърларини тожикчага таржима қилишган.

Яна Мирзо амаки билан 1957 йилги учрашув эсимда қолган.

Мирзо амаки Ҳиндистондан А.Сурков билан Тинчлик конференциясидан қайтиб келаётган эдилар.

Дадам мени, Дилдорхон келинойимни (янги келин эдилар) олиб Мирзо амакини кутиб олишга аэропортга чиқдик.

Дадам бозордан бир неча қучоқ гул олиб келдилар. Уйимизда азиз меҳмонни кутиб олиш учун тараддуд кетар эди.

Аэропортга эртaroқ борибмизми ёки самолёт кечикканми, билмайман, анча кутдик.

Биз соя-салқин гулларга чўлганган аэропортда айланиб гапиришиб юрдик, ўриндиқларда дам олиб ўтирдик.

Мирзо амакини кутгани Яшин ака, Зулфия опамлар қизлари Хулкар, ўғиллари Омон билан, Сулаймон Юдаков, Юсуфжон Ҳамдам ҳам чиқишган экан.

Ниҳоят самолёт қўнди. Меҳмонлар эсон-омон етиб келишди. Аэропортда расмларга тушдик. Бу рангли расмлар ҳозир музейда сақланади.

Мирзо амаки, Алексей Сурков яна битта ўрисларнинг патриархи ҳам Ҳиндистондан келипти.

Дадам ҳаммани уйимизга таклиф қилдилар.

Мирзо амаки шу куни бизникида қолдилар. Алексей Сурков Москвага учиб кетди.

Мирзо амаки билан дадам, меҳмонлар роса шеърхонлик қилишди.

Зулфия опам болалари билан кеч киргач, уйларига кетишди.

Мирзо амаки бизникидаликларида мени кўп гапга солар, катта бўлиб қолганимни айтардилар. Москвада учрашганимизда бўлган воқеаларни эслатар эдилар.

Бундай учрашувлар кўп бўлган. Мирзо амаки уйимизга Сотим Улуғзода, Раҳим Жалил, Жалоул Икромийлар билан ҳам кўп келишган.

Мен 1991 йили Мирзо Турсунзоданинг 80 йиллик юбилейига Душанбега бордим. Юбилейга бутун собиқ СССРдан меҳмонлар келишди.

"Мирзо Турсунзода ва ўзбек шеърляти дўстлиги" деган мавзуда кўрғазма қилиб, Мирзо Турсунзода музейига тақдим этдик.

Юбилей тантаналари бир ҳафта давом этди. Турсунзода туғилиб ўсган Қоратоққа бордик, уй музейи, қабрларини зиёрат қилдик. Ўша кезлар Достгон шоири Расул Ҳамзатов бетоб бўлишига қарамай, қизи билан дўсти-

нинг юбилейига келган эди. Расул Ҳамзатов Гафурнинг қизи деб мени эркалатиб бирга олиб юрди.

Мирзо Турсунзоданинг фарзандлари уйларида меҳмон қилишди.

А.Лоҳутий музейини, С.Айний музейларини зиёрат қилдик.

Ҳамма ерда тожик — ўзбек дўстлиги улуғланди.

Гафур Гулом ва Мирзо Турсунзоданинг дўстлиги абадий дейилди.

ЗУЛФИЯ ОПАМ

Ҳаёт менга улуг кишилар даврасида ўсиб улгайишни насиб этди. Энди у зотлар абадиятга бош қўйиб кетишганда улар ҳақидаги ажойиб, бетакрор хотираларни Сизлар билан бўлишим келади.

1957-58 йиллар бўлса керак. Мен талаба эдим. Куз фасли эди.

Дадам бир оз бетоб бўлганлари сабаб шифохонада даволанаётган эдилар.

Аям дадам ёқтирадиган лочира сомса ёптилар-да мени дадамларни кўргани юбордилар.

Дадам ёлғиз эканлар. Мен кўришдим, дадам аямларни, укаларим, уйдагиларни сўрагач:

— Бор, Зулфия холангни айтиб чиқ, бирга чой ичайлик, — дедилар. Зулфия опам ҳам шу ерда даволанаётган эдилар.

Мен у кишининг хоналарига кирганимда хурсанд бўлиб, ўз қизларидек қаршиладилар. Бағриларига олиб ўпиб, уй ичиларимизни, аямларни сўрадилар. Ўқишларим билан қизиқдилар. Мен Ҳулқар, Омонни, Комила аямларни сўрадим. Бирга дадамларни "люкс"ларига кирдик. Чой дамладим, бирга суҳбатлашиб ўтириб, лочира сомса едик. Дадамлар Зулфия опамларга илинганларини айтдилар.

Сўнг ётоқхонадан қалингина дафтар олиб чиқдилар-да:

— Зулфияхон, ўқиб чиқдим, жуда яхша, фалсафий фикрлари кўп, — дедилар-да, яна: — Энди ўзингиз менга ўқиб беринг-чи, дедилар.

Зулфия опа:

— Ҳаммасиними? — дедилар.

Дадам:

— Фақат белги қўйганларимни, — дедилар.

Зулфия опа секин-секин фақат ўзларига хос вазмин овоз билан ўқий бошладилар, бир жойда тўхтаб:

— Гафур ака, манави мисрага белги қўйибсиз.

— Ҳа, Зулфияхон, аёллар бундай демасалар керак, аёллар юмшоқроқ сўз ишлатади шекилли.

— Гафур ака, тўғри белги қўйибсиз, мана бундай десам-чи, деб бир икки бир-бирига ўхшаш ибораларни айтдилар, дадамлар:

— Буниси яхши, — дедилар.

Яна бир шеърга дадам бир иборани киритмоқчи бўлдилар.

Зулфия опам:

— Гафур ака, мен бундоқ демоқчи эдим, — дедилар.

— Нега шундай демадингиз ёки демоқчи эканингизни ўқувчи ўзи билиб оладими? — дедилар-да, иккалалари кулиб юборишди.

Зулфия опа:

— Айтмоқчи бўлган гапимни ҳар бир ўқувчимга бир-бир айтиб чиқман-да, — дедилар ҳазилни давом эттириб.

Яна бир шеър устида баҳслашдилар. Сўз танлашда Зулфия опа бўш келмасдилар.

— Гафур ака, агар мен Сиз айтган сўзни ишлатсам, шеъримнинг маъноси яна ҳам чуқурроқ бўлар, лекин унда менинг шеърим Сизни шеърларингизни эслатиб қолади-ку, — дедилар-да, ўзлари ишлатишлари мумкин бўлган

янги бир нечта қофия сўзлар айтдилар. Мен дадамлар Зулфия опанинг сўзларини маъқуллаганларини сездим. Зулфия опанинг журъатларига қойил қолдим.

Мен зимдан бирор ҳаракат ҳам қилмай, шу ерда борлигимни ҳам билдирмай кўз-қулоқ бўлиб эшитардим. Ҳавасим келар эди. (Фақат ўқилган шеърлар Зулфия опамларнинг қайси шеърлари эди, билмайман, ҳалигача билиб олмаганимга афсус қиламан).

Дадам билан Зулфия опам устоз-шогирд, ака-сингилдек шеърятда тенг баҳслашишарди. Уларнинг самимий ижодий муносабатларига ҳавасим келарди. Сўнг Зулфия опа ўз хоналарига чиқадиган бўлдилар, мен ҳам дадам билан хайрлашиб, у киши билан бирга чиқдим.

Зулфия опа мени шифохона боғлари оралаб кузатар эканлар, узилмаган анорларни кўрсатиб:

— Қара, чиройли-а, — дедилар.

Менга ҳам анорзор ёқарди. Баъзи барглари саргайган, кип-қизил анорлар ларзон осилиб ётарди.

Ёнғоқ тагига келганимизда мен иккита ёнғоқ топиб олдим-да, Зулфия опамларга бердим. У киши қўлларида ёнғоқларни ўйнаб, бир нарсаларни ўйлаб кетардилар. Рўпарамиздан шу ерда даволанаётганлар чиқиб қолишди. Зулфия опамларни қуршаб суҳбатга тортишди. Мен хайрлашиб уйга кетдим.

КИБРИЁХОНИМ

Одамзод умр бўйи қанча мактабларни тугатади. Сабоқ олади, сўнг қолган ҳаётини ўша сабоқлар ёрдамида яшайди.

Кибриёхоним ҳам бир мактаб эдилар. Кўпни кўрган, кўпни билган, бутун умрини адабиёт ривожига сарфлаган заҳматкаш ижодкор эдилар.

У кишининг таржималари биз тенги, биздан кейин келаётган бўгинни шарқ мумтоз адабиёти дурдоналари, рус адабиётининг энг юксак асарлари билан таништирди. Маънавий юксалишига хизмат қилди.

Таржимонликнинг ҳалол нонини ейиш жуда катта меҳнат, қунт ва маҳоратни талаб қилишини адабиёт соҳиблари жуда яхши биладилар.

Кибриёхоним фақат форс адабиётини эмас, гарб адабиётининг ҳам билимдони эдилар.

У киши билан мен ҳали ҳам худди ҳаёт вақтларидегидек ўзимча суҳбат қурмоқчи бўламан. Билмаганларимни сўрагим келиб қолади... телефон қилмоқчи бўламан-да, беҳол эслаб, дастани қайтиб қўйиб қўяман. Фақат энди у суҳбатлар хотирага айланиб қолди. Қани энди ҳаёт бўлсалар, гапларимни эшитиб, бирор файласуф шоирнинг тўрт банд ибратомуз шеърини ёддан айтиб, магзини чақиб берардилар...

Агар бирор ҳафта ўз ишларим билан бўлиб хабар ололмасам, "Тинчиб кетдингиз" (у кишининг иборалари) деб телефон қоқардилар, ҳол-аҳвол сўрардилар.

— Сомса ёпдим, патир ёпдим, чиқинг, бирга ейлик, — дер эдилар. Мен билардим, бу кўришиш учун бир баҳона эди, холос. Бир менга эмас, кўпгина шогирдларига, кўнгил яқинларига, қўни-қўшниларига ҳам шундай меҳрибончилик қилар эдилар.

Абдулла аканинг шогирдлари, тенгдошларини бошларига қўтаргудек кутиб олар, ҳурмат-эҳтиромини жойига қўяр эдилар. Мен жуда кўп мусофирчиликни кўрганимданми, меҳрибончилик, ширин сўз қадрини яхши билламан.

Ёлғиз ўтирганларини кўз олдимга келтириб юрагим ачишиб кетарди-да, барча зарур ишларимни ташлаб, ҳузурларига югурардим. Деразамдан эшикларини кўриниб туради-да, ахир. Уйдагиларга ҳозир келаман деганим, баъзан

бец-олти соатга чўзилиб кетарди. Иккимиз ёлғиз узоқ суҳбатлашиб ўтирамиз...

Дарров сўзларидаги меҳригиё, нотиқлик қобилиятлари, ҳофизаларининг кенглиги мени ром қилиб оларди. Тингловчи, яъни аудитория бўлиб қоламан. Фикрларини бузгим келмайди, эшитавераман, эшитавераман...

У киши ҳар доим ўзларига оро берган, охорли чиройли бичимли кўйлак кияр, сочларини бўятиб, турмақлар, юзлари уполик, қошларда ўсма, кўзлар сурмали, қулоқларида балдоқлар, бўйинларида дуру-занжирлар. Билакларида соату билакузук, бармоқларида қатор-қатор узуклар, тирноқлари хиноли — ҳавасим келади. Киши қариганида ҳам аёллигини эсидан чиқармаса, ҳаётга қизиқса, завқ олса, қандай яхши хислат. Ҳеч кимга бепардоз кўринманг, дейдилар. Мана ўргангулик мактаб.

Мен учун тузалган дастурхон, чиройли хитой ликобчалари, кумуш қошиқ, вилкалари, мўъжазгина, ҳафсала билан тайёрланган, огизда эриб кетадиган таом, яна мактаб, меҳмон кутишни ўрганнинг.

Ширин суҳбат билан кўнглингизни оладилар. Уй ичимизни сўрайдилар, ачамларга саломларини етказишимни айтадилар. Уйимдагиларнинг қилаётган ишлари билан қизиқадилар. Қўшнилари — қизим Гавҳаршодни хушфеъл, саранжом, яхши келин, деб мақтаб, кўнглимни кўтарадилар. Суҳбатимиз ширингина латифаларга кўчади. Шунда ширинлик бозорники эмас, "ҳолвойё Кибриёи"ни узатадилар. Жуда-жуда мазали, мен ҳам бўш келмайман. Таркибини сўрайман. Ёнғоқ ёки писта, ёки бодом мағзи, майиз, қуйилтирилган шакарли сут, печенье, сарёғ яхшилаб аралаштирилади. Ликобчага уйилиб, музлатгичга қўйилади. Қотгандан сўнг ҳолва тайёр, кесиб-кесиб еяверасиз, дейдилар.

— Ҳа, Абдулла акангиз яхши кўрадиган шеърлардан, деб муҳаббат, қариллик, ёлғизлик ҳақидаги Рудакий, Ҳофиз, Фузулийдан ёддан ўқиб, шу заҳоти таржима ҳам қилиб берадилар. Ёшликлари Самарқандда ўтган, оталари Қози аъзам бўлганларини, оилада тўнғич фарзанд эканини, оталари 56 ёшга тўлганда туғилганларини айтадилар. Оталари уни бошқача меҳр билан тарбиялаб, беш ёшларидаёқ саводли қилганликларини, Қуръони каримни ёд ўрганганларини айтадилар. Дадаларининг ўзи ёзган хатларидан ўқиб берадилар. Эшитиб ўтириб, мен ҳам дадамни соғиниб, йиглаб оламан. Опанинг фронтдан қайтгандан кейинги ҳаётлари Душанбе, Тошкентда, газета, радио таҳририятларида ўтган...

Абдулла ака билан қандай танишгани, қандай турмуш қурганликлари у кишининг ҳаётлари ҳақидаги афсонага ўхшаган воқеаларни айтадилар. Фотосуратлар кўрамыз. Ҳар бирини тавсифлаб берадилар.

— Аввал жуда чиройли бўлгансиз-а, — дейман.

— Ҳа, энди чиройли муқова ўнгиди, мазмун ҳам эскираяпти, — деб ҳазилга оладилар. Мен бўлсам: "Ҳамма сиздек қарисин", дейман.

Кулишамиз, ҳазиллашадилар. Кайфиятлари чоғ бўлиб кетади. Ҳаётни яхши кўришларига суюнаман. Энди қани у суҳбатлар. Мен уларнинг қадрига етар эдим. Яна ва яна шеър, латифа айтишларини истайман. Ҳам кулгили, ҳам мажозий бўлса-да ҳаётгий латифаларнинг кони эдилар Кибриёхоним. Фақат ўзларига хос нозик тожик лаҳжаси билиниб турадиган овоз билан айтардилар.

Ҳозирги ўзбек адабиётимизнинг кўзга кўринган намояндалари Абдулла Қаҳҳорга қанчалик шогирд бўлишса, Кибриё опага ҳам шундай шогирдлардир. Кибриё опа адабиётга тетапоя қилиб кириб келаётганларининг шеър, ҳикояларини ўқишни ёқтирар эдилар. Уларнинг тоза, содда, мақтовлар айнитмаган, очиқ шеърлари орқали ҳаётларида содир бўлаётган воқеаларни билиб олар эдилар. Мана бу шеърни ёзган қийналибди. Манави йигитча алданибди, манави ёш шоирнинг шеърларида умидсизлик бор. Бирор яқин кишиси дунёдан ўтдимикин, дердилар. Форс шеърятини яхши билганлари сабаб, шеърларда ўзгача маъно доим гавжум бўларди. Чунки бир марта суҳбат-

лашган одам яна суҳбатлашишга интиларди. Кибриёхонимнинг меҳмондўстликлари, меҳрибонликлари, адабиётга янги кириб келаётганларга ҳолисона мадад берганлари, қийин кунларда ёрдамини аямаганликларини кўп кўрганман. Биламан. У кишига ҳамхона керак эди. Ёлғизликни ёқтирмас эдилар. Уйларида яшаган қизлар пазандалик мактабини ўтаб, яхши бека, меҳрибон она, вафодор рафиқа дарсини олиб, бахтли бўлиб кетишарди. Кибриёхонимнинг ҳар бир суҳбати албатта Абдулла Қаҳҳорга бориб тақалар, "Абдулла акам ундай деган эдилар", "Абдулла акам бундай қилган эдилар", дея гапираверардилар. Кибриёхоним Абдулла акадан кейинги ҳаётларини у кишининг хотиралари билан тўлдирардилар. Кўпинча ишга кетаётиб, эрталаб кирсам, торгина айвонларидаги юмалоқ столчадаги машинкада қоғозлари, уйқусиз тунда ишлаб чиққанларини кўрсатар эдилар. "Абдулла аканинг кўп жилдлик академик нашрларини ҳеч кимга ишонмай қайта нашрга тайёрлаяпман, шу билан овунаяпман", дердилар. Шояд чиқса, кўриб қолсам, дердилар. Узоқ-узоқ вилоятларга учрашувларга бориб, Абдулла аканинг ижодларини ёш авлодга тарғиб қилиб келардилар. Баъзан ўша ерлардан нафаслари қисиб, бетоб бўлиб қайтардилар. Абдулла Қаҳҳор уй-музейини ташкил қилиш, уни неча-неча марта таъмирлашда Кибриёхонимнинг қанчалар куйиб-пишганлари, елиб-югурганларини кўрганман.

Агар Кибриё Қаҳҳорованинг саъй-ҳаракатлари бўлмаса, шу йилларда уй-музейнинг очилиши қийин бўларди. Ҳар йил Абдулла Қаҳҳорнинг тугилган кунларини шоир ёзувчи, адабиётшуносларнинг учрашув кечасига айлантириб юборар эдилар. Навбатдаги хотира кунларига аввалдан ҳаракат қилардилар. Шундай тигиз кезларда ҳам шарқ мумтоз адабиётидан қилган янги таржималарини ўқиб бериб, ҳаммамизнинг хушнуд қилардилар.

Кибриёхоним жуда мазмунли, сермаҳсул ҳаёт кечирдилар. Абдулла Қаҳҳор билан 25 йил ёнма-ён яшаган бўлсалар, ўттиз йилча у кишининг хотиралари билан ҳаёт кечирдилар.

Мана, азизлар, сизларга Кибриёхоним мактабидан бир сабоқ.

Тасаввуф ва адабий орзулар ифодаси

Нажмиддин Комилов. "Тасаввуф". Биринчи китоб.
"Ёзувчи" нашриёти. Тошкент. 1996 йил.

Тасаввуфнинг энг йирик ва маҳсулдор олимларидан бири: "Тасаввуф ҳақда 400 китоб яратдим, лекин унинг нималигини ҳанузгача била олмадим", деган экан. Бу — шунчаки камтарлик эмас. Ҳаётини ҳикматларнинг қаймоғи мужассам бу гапда. Биз шўро тузуми, даҳрийлик мафкураси ҳукмрон даврда мумтоз адабиётимиз ҳақида юзлаб тадқиқотлар яратдик, аммо бу адабиётнинг чинакам моҳиятини тушуниб етмадик. Чунки ундаги адабий орзу-идеаллар, қаҳрамонлар, тимсоллар, рамзлар тасаввуф таълимоти асосига қурилган эди.

Истиқлол асл маънавий хазиналаримизни ўрганишга кенг йўл очди. Тасаввуф таълимотини ўрганиш соҳасидаги дастлабки самара сифатида профессор Нажмиддин Комиловнинг "Тасаввуф" китоби майдонга келди.

Дарвоқе, Ватанимизда тасаввуфни инкишоф этиш бадий тафаккур ва талқинлар йўли билан юз берган. Тасаввуф ғоялари адабий орзулар ва қаҳрамонлар, рамз ва тимсоллар бадий ифодаси воситасида кенг тарқалган. Ушбу диёр тасаввуф равнақ топган ва ҳамиша амалда бўлган муқаддас заминдир. Тасаввуф ғояларининг ибтидо-си пайгамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллаллоҳи алайҳи васалламга ҳамда Қуръону карим оятларига бориб тақалади. Ушбу манбаларнинг кенг ёйилиши ва таълимот сифатида ривожлантирилиши Имом Исмоил ал-Бухорий, Шайх Нажмиддин Кубро, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Абдуҳолиқ Фиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд каби ватандош мутафаккирларимизнинг фаолиятлари билан боғлиқ. Булар Ислому таълимотини, тасаввуф маърифатини фалсафий, назарий ва амалий йўналишда давом эттирган мутафаккирлардир. Уларнинг издошлари ва давомчилари бутун ўзбек мумтоз адабиёти намояндаларидир.

Ўзбек шоир ва шоиралари тасаввуф таълимотини фалсафий-бадий йўналишда давом эттирганлар. Воқеан, тасаввуф дунёқараши ва ғояларининг бадий адабиётдаги талқинлари, айниқса, кейинги асрлар ўзбек мумтоз адабиёти нуқтаи назаридан мутлақо ўрганилмаган.

"Тасаввуф" китобининг ҳар фасли бир рисола салмоғига эга, хусусан, "Тасаввуф ва бадий ижод" фасли шу жиҳатдан адабиётшунослигимизни янги йўналишга руҳлантиради ва унинг олдига долзарб муаммолар қўяди.

Тасаввуф таъсирида Шарқда, хусусан, Марказий Осиёда ҳам улкан тасаввуфий адабиёт вужудга келди, ўзига хос тимсоллар тизими, рамзлар, услуб ва усуллар шаклланди. Инсонпарвар, ҳақиқат ва адолатни изловчи шоирлар ўз ғояларига ҳамоҳангликни, дардларига малҳамни тасаввуфда топдилар. Тасаввуфнинг илоҳий ишқ олами, Ҳақ ва ҳақиқат ғоялари ўзбек шеърятининг ғояларига айланди. Тасаввуфнинг инсоният дарди ва алами билан йўғрилган ишқ маслаги Бобораҳим Машраб, Хўжаназар Хувайдо, Турди Фароғий, Сўфи Оллоёр, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳий, Моҳларойим Нодири, Увайсий каби шоир ва шоираларнинг илҳом манбаига айланди. Умуман, XX асргача тасаввуфни четлаб ўтган бирор ижодкорни учратиш қийин. Тасаввуф руҳи, ҳатто, XX асрда ҳам то шўро мафкураси мустабид ва ҳукмфармо мақомига кўтарилгунга қадар ўзбек адабиётини тарқ этмади. Тасаввуфий мазмун ва ғоя, оҳанг, рамзу тимсоллар, усул ва услуб ўзбек адабиётида бутунлай ўлиб, йўқ бўлиб кетмади, кейинги даврларгача сезилмас даражада бўлса-да, жон сақлаб келди дейиш мумкин. Китобда ҳақиқий эътиқодли, илоҳиёт нури теккан шоир сўфи бўлади, деган ажойиб фикр бор. Дар-

ҳақиқат, адабиётимизнинг ўлмаслиги, кучлилиги шундаки, унинг тафаккур майдонида бундай шоирлар аримаган. Бундай шоирлар, катта авлоддан тортиб, кенжа авлод вакиллари орасида ҳам бор. Халқимизнинг бахти, асли, мана шунда. Миллий маънавиятимизнинг етукли, бутунлиги мана шу сиймолар ҳисобига сақланиб келди.

Шоирларимиз тасаввуфий дард ва ғояларни жўшқин илҳом билан куйладилар. Албатта, тасаввуф адабиёт учун умумий бир хусусият. Лекин уни ҳамма шоирлар ҳам бирдай, бир хил даражада куйлай олмаганлар. У ҳар бир шоир ижодиётида алоҳида, ўзига хос тарзда намоён бўлади. Буни ўрганиш ва илмий равишда ёритиб бериш адабиётшунослигимиз кун тартибда турган долзарб масаладир. Табиийки, ҳар бир шоирда тасаввуфий ғояларни қидириш, дуч келган шоирнинг тасвир-ифодаларини тасаввуфий талқинларга йўйиш ҳам тўғри эмас. Аини пайтда, ҳамма ўтмиш шоирларида тасаввуф ғоялари бўлмаган, баъзи шоирларимиздан тасаввуф таъсирини изламаслик керак деб даъво қилиш ҳам ўринсиз. Ҳақиқатни аниқлаш учун изчил илмий тадқиқотлар ўтказиш керак. Бу борада ҳам шоирларнинг истеъдод даражаси, бадиий услуби, фалсафий маслаги турлича.

Ҳар бир шоирда ҳам тасаввуф Машраб ижодидагидай яққол балқиб турмайди. Машраб Мансур Ҳаллождек "Аналҳақ" мақомида турган шоир. Машраб тасаввуфнинг беҳудлик ва ишқ концепцияси, софлик, адолат ва ҳақиқат тимсоли — Муллақ илоҳга муҳаббат шавқу завқи билан камолга тўлган. Машраб тасаввуф таъсирида исёнкор, эҳтиросли шеърият яратди. Унинг ижодидаги тасаввуфий талқинлар, жозибатор тасвир, андозасиз услубни бошқа бирор мумтоз шоиримиз билан қиёслаб бўлмайди. Машрабнинг шахсияти, дунёқараши, таржимаи ҳоли ҳам одатдаги андозаларга сифмайди. Бу жиҳатлардан ҳам унга ўзига хос тарзда ёндашиш лозим. Машраб сиймоси жаҳон адабиётида ҳам нодир ҳодисадир. Унинг бутун ҳаётида илоҳиёна валилик кароматлари, саргузаштлар ҳамроҳ бўлган. Бинобарин, унинг таржимаи ҳолини ҳам илоҳиётдан айру тасаввуф этиш ва ёритиш мумкин эмас. "Мабдан нур" асарининг Бобораҳим Машрабга нисбат берилиши ҳамон баҳслидир.

Машраб ижодиётини тасаввуф нуқтаи назаридан чуқур тадқиқ этиш ушбу масаланинг илмий ечимини топишга ёрдам бериши мумкин.

Тасаввуф ғоялари мумтоз шоирларимизнинг ҳар бирида ўзига хос тарзда талқин топган. Масалан, Хўжаназар Хувайдо шеъриятида ҳам машрабона руҳ ва услуб сезилиб туради. Унинг Машрабга эргашган, Машраб асарларига монанд асарлар яратган ҳолатлари бор. Лекин, барибир, умумий услуби ўзгача. Хувайдода тасаввуфнинг панднасиҳат тамойили устувор. Хувайдо ҳамда қатор бошқа шоирларимизда Машрабдагидек тариқат ва шариат ўртасидаги ихтилоф сезилмайди.

Тасаввуф ҳақидаги тадқиқотда тариқат ва шариат ўртасидаги ихтилофни бошқа муаммолар қатори, мукамал ёритилган. Зеро: тариқат ва шариатга муносабат ҳам тасаввуфий бадиий талқинларнинг ранг-баранглигини келтириб чиқарган. Шариат аҳлига ташвиш келтирган нарса, — деб ёзади профессор Н. Комилов, — бу тасаввуфнинг фано, тавҳид, ишқ ва васл каби ғоялари эди. Чунки мазкур тушунчалар ҳурфикриликини, ҳақиқатни излаш йўлидаги мантиқий-тафаккурий жиҳатни кучайтирар, ваҳдат, руҳ, Илоҳ ва инсон ҳақида теранроқ билим берар, олим асрорларини англашга йўл очарди. Бу эса зоҳирий билим билангина чекланган одамларга ёқмасди. Боз устига, Ҳақ ишқида беҳуда девона бўлган валийларнинг "шатҳиёт"лари, яъни зоҳирда "куфр" бўлиб кўринган гаплари (чунончи, Ҳалложнинг: "Аналҳақ" дейиши, Боязиднинг "Шарафланганман, шарафланганман, шаъну шараф менга" деган гапи, Машрабнинг "Ёрсиз ва бодасиз Маккага бормоқ на керак, Иброҳимдан қолғон ул эски дўконни на қилай?" дейиши) табиийки, ақидапараст кишиларни ташвишга солар ва улар буни иймондан чекиниш деб баҳолардилар. /75-бет/. Шубҳасиз, бундай ақидапарастликнинг қурбони кўп бўлади. Машрабдан олдинги ва ундан кейинги давр ижодкорлари орасида шариат билан келишмайдиган мақомда турган ижодкор учрамайди. Эҳтимол, мана шу ихтилоф ижодкорлар томонидан онгли равишда четлаб ўтилганди. Чунки тасаввуф тарихидан маълумки, Мансур Ҳаллож, Яхъё Суҳравардий, Айнулқуззот Ҳамадоний, Имомиддин

Насимий, Бадриддин Ҳилолий, Бобораҳим Машраб каби жавонмард мутасаввуфлар ақидапарастлик қурбони сифатида жувонмарг бўлдилар. Бошқа бир қанча алломалар эса умрбод таъйиқ остида яшаб ўтдилар. Аёнки, Ислом ақидаларига биноан, ошқора ихтилоф нари турсин, ҳатто баҳслашиш ҳам ман этилган. Аксинча, унда келишувчилик, муросаи мадора тамойили устувор. Шундан Ислом оламида "Бо дўстон муроса, бу душманон мадоро" шиори машҳур. Тасаввуфда тариқатлар кўп. Уларда усул, услуб ва қарашлар ранг-баранг. Кўп ривожланган тариқат соҳиблари бошқа тариқатнинг усул ва услубларига қарама-қарши муносабат ҳам билдирмаганлар. Масалан, Яссавия тариқатининг услуби жаҳрия — зикри само, Нақшбандия тариқатининг услуби эса унинг акси, яъни хуфя зикр — зикр хавофий бўлишига қарамай, Баҳовуддин Нақшбанддан "само"га муносабатларини сўрашганида, ҳазрат: "Мо ин кор накунем ва инкор накунем" — биз бунни рад этмаймиз, лекин бу ишни қилмаймиз ҳам, дея лутф қилган эканлар. Кўпчилик мутасаввуф шоирларимизда Сўфи Оллоёрнинг "Ёмонлик айлаганга яхшилиқ қил", "Мусулмонлик — ёмонликни унутмоқ" каби мисраларидагидек муросачилик ғояси етакчи.

Сўфи Оллоёр — ўзбек тасаввуф шеърлятидаги энг ёрқин сиймолардан. У Машраб билан бир даврда яшаган, уларнинг учрашувлари ва суҳбатлари ҳақида ҳикоятлар бор. Лекин уларнинг сўфиёна дунёқарашлари турлича. Дунёқараши, шароитга муносабати ва тасвир ифодаларига кўра, Сўфи Оллоёр Аҳмад Яссавийга яқин туради. Унинг туркона содда тил ва услуби ҳам Яссавий ижодиётидаги туркона тасаввуф Сўфи Оллоёрга келиб, яна юксалиш босқичига кўтарилган.

Мунис ва Огаҳийлар ўзбек мумтоз адабиётининг қатъий андозалари асосида ижод этишган. Уларнинг назмида тасаввуф ғоялари шариат ва тариқатнинг мувофиқлиги мақомида куйланган. Нодира ва Увайсий ижодиётида Исломнинг расмий йўриқларига садоқат ҳамда амал қилиш яққол кўриниб туради. Бу ижодкорлар шариат, тариқат ва ҳақиқатни ўзаро мувофиқликда мукамал кўрганлар. Уларнинг ижод-

ларида Нақшбандия тариқатининг алоҳида қондалари бадий шарҳланган шеърлар учрайди. Лекин бу уларнинг ижоди бошқа тариқатлар ғояларидан ҳоли, деган гап эмас. Ўзбек мумтоз шеърляти тасаввуф тариқатларининг умумлашма ғоявий мундарижасини ўзида мужассам этган.

Кейинги даврда тадқиқотларимизда тасаввуф таълимотини дунёвийликдан ҳоли, бутунлай илоҳий деб тартиб этишга тутиндик. Бу ҳам тасаввуфга бирёқлама ёндашув аломатидир. Асли, таркидунёчилик деганда, дунёни буткул тарк этиш англашилмаган. Дунё учун ҳирсу ҳавасга берилиш, нафсу ҳавога ружу кўйиш қораланган. Бу борада ҳам "Тасаввуф" китобида жуда тўғри, холис, ҳаққоний фикрлар айтилади: "Кўп шоирларда дунёвийлик билан илоҳий, яъни ирфон кўшилиб зухур этади. Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, Камол Хўжандий, Жомий ва Навоий илоҳида дунё гўзаллиги илоҳий ҳусну жамолнинг давоми ва моддий ифодаси сифатида олиб қаралади. Шунинг учун улардан соф диний ғояларни ёхуд соф дунёвий ғояларни қидириш, асарларини бир-бирига зид кўйиш нотўғри. Бу шоирлар учун олам ва одам ягонадир, руҳ ва жисм, вужуд ва маъни биргадир. Улар куйлаган реаллик илоҳий сифатларнинг мазҳари ва жилоси. Илоҳий мазҳардан илоҳий манбаъга қараб борадиган руҳ — улар учун энг гўзал руҳдир" /163-бет/. Мутасаввуф шоирлар дунёвий гўзалликни илоҳий гўзалликнинг моддий тажассуми сифатида севганлар ва куйлаганлар. Улар учун Мутлақ руҳдан айру моддий гўзаллик ҳечдир.

Тасаввуфнинг шеърлятидаги бадий талқини кучайиб бориши лирик жанрлар такомиллига ижобий таъсир этган. Лирик шеърлардаги фалсафий мазмундорлик, қуюқ образлилик, рамзий маънодорлик кучайган. Албатта, бу лирик шеърляти услубини ҳийла мураккаблаштирган ҳам. "Айниқса, Машраб, Мунис, Огаҳийларнинг тасаввуф фалсафаси билан йўғрилган лирик асарлари адабиётнинг оддий ихлосманди учун анча оғирлик қилади. "Зеро, тасаввуфни шеър билан баён этиш — фалсафани, илоҳийшуносликни шеърга солиб чиқиш демак. Шу боис биз тасаввуфий адабиётни том маънодаги фалсафий адабиёт деймиз" /161-бет/. Мана шу мураккаб фалсафий моҳияти-

ни ҳам тадқиқ этиш асосий вазифалардандир.

Қизиғи шундаки, тасаввуф ғояларининг бадиий талқинлари адабиётни фақат мураккаблик сари етакламаган. Сўфи Оллоёр ва Ҳувайдо каби шоирлар асарлари тилининг содда, тушунарлилиги билан ажралиб туради. "Бу шоирлар диний-сўфиёна ғояларни халқчил бир усулда баён этадилар, уларнинг ўғит-насиҳатлари, ташбеҳ-истиоралари ҳам содда ва тушунарлидир. Чунки мақсад тасаввуфни ва ислом ҳақиқатларини кенг саводсиз омма қалбига етказиш эди. Дарвешлик сулуқини эл орасига ёйиш, дарвешларни мукаррам ва маҳбуб қилиб кўрсатиш эди" /161-бет/.

Маълумки, XVII-XIX асрларда мамлакатдаги уч хонлик теварагида Хива, Бухоро, Қўқон адабий мактаб-

лари фаолият кўрсатган. Ушбу миллий адабий мактабларда тасаввуфий шеърят турлича ривожланиш тамойилларга эга бўлган. Ҳар бир адабий мактабнинг ўзига хослигини, махсус тадқиқ этиш ҳам муҳим долзарб муаммолардандир.

Мумтоз адабиётимизни ўрганишнинг яна талай муаммолари борки, уларни ҳам ҳал этишда Н.Комиловнинг "Тасаввуф" китоби назарий асос сифатида хизмат қилиши мумкин. Шунингдек, китоб ўзбек мумтоз адабиётининг кенг доирадаги ихлосмандлари ҳамда тасаввуф таълимотига қизиқувчи барча кишилар учун мукаммал билим ва маълумот хазинасидир.

*Нусратулло ЖУМАХЎЖА
филология фанлари номзоди*

Дил дардининг давоси

*Мирза Муҳаммад Ҳайдар. "Тарихи Рашидий".
"Фан нашриёти". Тошкент, 1996 йил.*

Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги қизгин нишонланаётган пайтда Ўзбекистон ФАнинг "Фан" нашриётида ўрта асрлар муаррихи Мирза Муҳаммад Ҳайдар Дуглотнинг "Тарихи Рашидий" номли асарининг рус тилига қилинган таржимаси нашр этилди. Атоқли шарқшунос олим, филология фанлари доктори Асомиддин Ўринбоев ва заҳматкаш олимлар Раъно Жалилова ва Лариса Епифановалар бу қимматли ёдгорликни 80-йиллардаёқ форс тилидан ўгириб изоҳлар билан нашрга тайёрлаган бўлсалар-да, уни чоп этиш учун мустақиллик давридагина имконият топилди. Ажойиб тасодиғни қарангки, худди шу 1996 йили Америка Қўшма Штатларининг Ҳарвард университети нашриётида америкалик шарқшунос олим В.М.Такстон тайёрлаган "Тарихи Рашидий" асарининг форсча матни ва инглизча таржимаси икки жилдда (биринчи жилд форсий матн ва иккинчиси

инглизча таржима) чоп этилди. Тўғри, бу асарнинг ўтган асрда шарқшунос олим Денисон Росс томонидан қилинган инглизча таржимаси 1895 йилда илк бор 1972 йилда ўзгаришсиз қайта чоп этилган эди. Ўз вақтида академик В.В. Бертольд Д.Росс таржимасига ёзган тақризида асарнинг инглиз тилидаги нашри пайдо бўлганини табриклаш билан бирга, таржимада йўл қўйилган айрим нуқсонларни ҳам кўрсатиб ўтганди. Шуниси борки, Д.Росс таржима учун фойдаланган форсий нусхалар мукаммал бўлмагани учун, у асарнинг туркий таржималарини ҳам ўз ишига жалб қилган эди.

В.М.Такстон Санкт-Петербург ва Лондон шаҳарлари кутубхоналарида сақланаётган қўлёзма нусхалар асосида "Тарихи Рашидий"ни инглиз тилига янгидан таржима қилди. Бу таржима Д.Росникига нисбатан анча тўлиқдир. В.М.Такстон бундан илгари "Бобурнома"ни асл туркий матни, XVI асрда бажарилган нодир форсий

ва ўзи амалга оширган янги инглизча таржимаси билан уч жилдда нашр этган атоқли олимдир.

1985 йилда “Тарихи Рашидий”-нинг хитой тилига қилинган таржимаси нашр этилган.

Қарийб тўрт ярим асрдан бери шуҳрати тобора ортиб, тадқиқотчилар ва таржимонлар эътиборини жалб қилаётган бу қимматли асарнинг муаллифи Мирза Муҳаммад Ҳайдар 1499 йили Тошкентда туғилган. Унинг отаси Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дўғлот қабиласига мансуб нуфузли амирлар хонадониди бўлиб, Ўратепа тумани ҳокими эди. Онаси Хўб Нигорхоним Тошкент хони Султон Маҳмудхоннинг синглиси эди. Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг онаси Қутлуг Нигорхоним опа-сингил эдилар. Шайбонийхон Мовароуннаҳрга бостириб киргач, Муҳаммад Ҳусайн Ўратепани қўлдан бериб, бир неча йил турли ўлкаларда сарсон бўлиб юради. Онадан ёш етим қолган Мирза Ҳайдар бу саргардонликда отасига ҳамроҳ бўлади. Шундай огир дамларда ҳам Муҳаммад Ҳусайн ёлғиз ўглининг келажаги ҳақида қайғуради. У қай манзилга бормасин, ўша жойнинг улуг одамларидан ўғлига фотиҳа бериб, бахт-саодат тилашларини сўраб илтижо қиларди. Бу воқеаларни Мирза Ҳайдар “Тарихи Рашидий” асарида шундай хотирлайди: “Отам Хуросонга борганидан сўнг бир неча кун ўтгач, болалар тўрт йилу тўрт ой ва тўрт кунга тўлгач, уларни мактабга бериш қоида бўлгани учун, каминани ҳам мактабга элтиб бермоққа қарор қилди. Аммо олдин фотиҳа олиш учун Амир Темур замонасидаги олимлар устози Мавлоно Саъдуддин Тафтазонийнинг набираси ва ўзи ҳам Хуросоннинг энг улуг илмли кишиси бўлган Шайхулислом олдида олиб борди. Шайх шафқату меҳр билан эр-калатиб мени тиззасига қўйди ва бениҳоят мулойимлик ва очиқ чехралик билан менга насиҳатлар қилди. Бугунги кунда ўша вақтдан бери ўттиз саккиз йил ўтган бўлса-да, Шайхнинг муборак чехраси, мулойимлиги ва насиҳатлари худди тошдаги нақш каби хотирамда

турибди. Умидим шуки, ул насиҳатларнинг то бугунгача етиб келган фаракати бундан кейин ҳам бу дунёда ва охиратда давом этгусидир”.

Ўн ёшида отасидан ҳам ажраган Мирзо Ҳайдарнинг мустақил ҳаёти гоят эрта бошланади. У жуда зийрак, фаҳм-фаросатли, турли ҳунар ва юмушларга қўли эпчил, меҳнатсевар, тиришқоқ ва илмга беҳад ташна эди. Тақдир шамоли Мирзо Ҳайдарни қаерга элтмасин, у илму ҳунар ўрганиш учун ўзига устоз излайди. Бу жиҳатдан унга омад кулиб боқади. Мирзо Ҳайдарнинг устозлари орасида унинг улуг қариндоши Заҳриддин Муҳаммад Бобур, нақшбандия тариқатининг йирик намояндаларидан бири, “Силсилат ул-орифин” асари муаллифи Мавлоно Муҳаммад Қози ва ўша даврнинг яна бир қанча улуг сиймолари бор. Бу ҳолат Мирзо Ҳайдарнинг ўз замонасига нисбатан юксак даражада маълумот олишини таъминлайди. Кобулда Бобур даргоҳида ўтган дамларини Мирзо Ҳайдар шундай хотирлайди: “Шу тарзда мен кўп муддатларни Кобулда подшоҳ Бобурнинг мулозиматида фароғат ва осойишталикда ўтказдим. У доимо яхши муомала ва очиқ кўнгилик ҳамда қатъийлик ва талабчанлик билан мени илмлар касб этишга ундарди. Агар андак илм эгаллаганимни пайқаса, менга нисбатан ўз илтифотини яна ҳам зиёдароқ этишга интилар ва бу ҳақда барчага гапириб, таҳсин айтишни талаб қиларди. Ўша муддат давомида у менга шу қадар меҳр-шафқат кўрсатдики, фақат мушфиқ ва меҳрибон ота-оналаргина ўз фарзандларига нисбатан шундай қиладилар”.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзо Ҳайдарнинг қобилият ва истеъдодига юксак баҳо бериб, “Бобурнома”да шундай деб ёзади: “Хат ва тасвир, ўқ ва пайкон ва зеҳир ҳар нимага илиги гаспондур. Таъби назми ҳам бордур. Менга аразадошти келиб эди, иншоси ҳам ёмон эмас”.

1514 йилда тоғаваччаси Султон Саидхон Кошғарда ҳокимиятни қўлга

киритгач, Мирзо Ҳайдар Бобурдан ижозат сўраб Султон Саидхон ҳузурига бориб, унинг хизматига киради. — Шу тариқа унинг саркарда ва давлат арбоби сифатидаги ҳарбий ва сиёсий фаолияти бошланади. Кўп ўтмай Султон Саидхон Мирзо Ҳайдарни ўз синглисига уйлантириб “Кўрагон” унвони билан сарафроз этади. Йиллар давомида Мирзо Ҳайдархоннинг энг яқин, эътиборли ва садоқатли аъёнларидан бирига айланади. У Саидхон буйруғига кўра Бадахшон, Тибет ва Кашмир каби ўлкаларга қилинган ҳарбий юришларни бошқаради.

1533 йилда Султон Саидхон вафот этгач, тахтга унинг ўғли Абдурашидхон ўтиради. Мазкур хон дўғлот амирлари хонадонига ёмон кўз билан қаради. Унинг буйруғига кўра Мирзо Ҳайдарнинг кекса амакиси ва яна бир қанча дўғлот бекалари қатл қилинади. Шу воқеалар сабабли Мирзо Ҳайдар Кошғарни тарк этиб, Ҳиндистонга — бобурийлар ҳузурига борди. 1541 йилда бобурийлар номидан кашмирни забт этди ва ўн йил давомида бу ўлкани деярли мустақил идора қилди. 1551 йилда Мирзо Ҳайдар номаълум кишилар томонидан уюштирилган суиқасд натижасида ҳалок бўлди.

Форс тилида битилган насрий “Тарихи Рашидий” ва туркий тилдаги назмий “Жаҳаннома” асарлари Мирза Ҳайдардан авлодларга мерос бўлиб қолди. “Тарихи Рашидий” асари икки жилд (дафтар) дан иборат бўлиб, Кашмирда ёзиб тугатилган. Асарнинг “Тарихи Рашидий” деб номланишининг сабабларидан бири унинг Абдурашидхонга бағишлаб битилганлигидадир, деб кўрсатади муаллиф. Гарчанд мазкур ҳукмдор билан Мирзо Ҳайдарнинг муносабатлари яхши кечмаган бўлса-да, муаллиф унинг отаси Султон Саидхондан кўрган яхшиликлари эвазига ўз тарихий китобини унинг ўғлига бағишлаганини айтади.

Асарнинг биринчи жилди Шарқий Туркистон ўлкасининг Соҳибқирон Амир Темур давридан то муаллиф замонасигача бўлган қарийб икки юз

йиллик тарихини анча муфассал қамраб олган. Китобнинг дастлабки бобларида Амир Темурнинг Мовароуннаҳр истиқлоли учун мўгул ҳукмдорлари Илёсхўжа ва Қамариддинга қарши олиб борган курашлари Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарига таянган ҳолда изчил тасвирланган. Мирзо Ҳайдар бу тарихий китобни ёзиш учун узоқ йиллар маълумот йиққани унинг қуйидаги сўзларидан аён бўлади: “Оллохнинг энг ҳақир қули бўлмиш каминада болалик чоғларидан бошлаб ўтмишда яшаган одамлар аҳволини ўрганишга кучли бир ҳавас бор эди. Оллоҳ далилини мунаввар қилгур отам, худо раҳмат қилгур амакиларим ўз оталари ва бошқа ишончли ровийлардан мўгул хонларининг қилган ишлари ҳақида эшитганларини сўзлаб беришарди. Орадан анча замонлар ўтди ва у одатлардан воқиф ҳеч киши қолмади. Ожиз хотирамга шундай бир фикр келди: мўғулларнинг исломни қабул этишганидан сўнгги ҳаётларига оид тарихий асарлардаги бор маълумотлар ва ишончли кишилардан эшитилган ривоятларни тўпласам ҳамда фақирнинг ўз кўзи билан кўрган нарсалари баёнини бунга қўшсам, Иншо Оллоҳу таоло”.

Асарнинг иккинчи жилди эса муаллифнинг воқеа-ҳодисаларга бой жўшқин ҳаёти давомида кўрган-кечирганларининг жонли ва таъсирли баёнидан иборат. Мирза Ҳайдар эсдаликларида ўша давр сиёсий-ижтимоий тарихидан ташқари маданий-маънавий ҳаётга доир маълумотлар ҳам кўп учрайди. У ўз замонасидаги жуда кўп тасаввуф шайхлари, олимлар, шоирлар ва санъаткорлар билан мулоқот қилган ва улардан баъзиларига шоғирд ҳам бўлган. Ўз асарида эса уларнинг ҳаёти ва ижодларига оид гоят муҳим маълумотлар келтиради. Масалан, машҳур хаттот Султонали Машҳадий ҳақида Мирза Ҳайдар шундай ёзади: “Қитъа ва мактублар битишда, хатни хоҳ йирик, хоҳ майда қилиб ёзишда, балки насх ва таълиқ хатларида ҳам Мавлоно Султонали Машҳадийга яққаламлик мусаллам бўлиб, ҳеч ким

ундан олдин ва ундан кейин ҳам унга яқинлашишга доғи муваффақ бўлолмади. Хатнинг барча сифатлари ва нозикликларида у беназир эди. У хат қоидалари ҳақида бир рисола ҳам ёзган.

Бугунги кунда мулла Султонали Машҳадийдан шунчалик кўп миқдорда асарлар қолганки, унга ақл бовар этмоғи мушкулдир. Оламдаги мамлакатларнинг кўпчилигидаги қалам аҳли орасида унинг бирон қитъаси ёки кўчирган китобига эга бўлмаган киши ҳам топилмаса керак. Ҳақондаги подшоҳларнинг кутубхоналарида мулла Султонали Машҳадий кўчирган бир-иккита китоб бўлмаса, уни кутубхона деб ҳисоблашмайди. Бу ҳол ажойибдир”.

Мирзо Ҳайдарнинг Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Камолиддин Беҳзод, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Қози каби ўтмиш маданиятимизнинг улғу сиймолари ҳақидаги маълумотлари ҳам ғоятда муҳим ва қизиқарлидир.

Хуллас, “Тарихи Рашидий” асари XV аср ва XVI аср биринчи ярмидаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Кошгар, Ҳиндистон, Тибет каби бир қатор ўлкаларнинг сиёсий-ижтимоий тарихи, маданияти, ҳўжалиги, табиий шароити ва жуғрофий хусусиятларини ўрганиш учун қимматли манбадур. Ушбу мўътабар асарни ўзининг бир қатор илмий тадқиқотларига жалб қилган В.В.Вертольд унга қуйидагича баҳо берган: “Мирзо Ҳайдарнинг асари кўп ҳолларда унинг холаваччаси Бобурнинг ёдномаларини эслатади. Мирзо Ҳайдарнинг ёдномаси худди Бобурникидек ҳаққонийлиги ва холислиги билан кўзга ташланади, жуғрофий тавсифлар эса жойларни аниқ ва равшан таърифлайди”.

Кўплаб тадқиқотчилар томонидан ҳақли равишда “Бобурнома”га менгзалган ушбу нодир асарнинг нашр этилиши, шубҳасиз, мамлакатимиз маънавий ҳаётида катта воқеа бўлди. Таржима учун “Тарихи Рашидий” асарининг Шарқшунослик институти хазинасида сақланаётган XVII асрда кўчирилган нодир қўлёзмаси асос қилиб олиниб, Санкт-Петербург

шаҳрида сақланаётган яна икки қўлёзманинг фотонусхалари ҳам жалб қилинган. Таржима матни сўзбоши, илмий изоҳлар ҳамда жой номлари, жуғрофий номлар, тарихий истилоҳлар каби зарур кўрсаткичлар билан таъминланган. Деярли ҳар бир саҳифада асарнинг турли қўлёзма нусхалари орасидаги тафовутлар қайд этиб ўтилган. Бу ҳол олимларнинг ўз ишларига ғоят катта масъулият ва тўла илмий асосда ёндашганларини кўрсатади. Ўзининг кўп йиллик илмий фаолияти мобайнида ўнлаб қимматли тарихий манбаларни назардан ўтказган ва тадқиқ этган, турли мамлакатлардаги ҳамкасблари томонидан ҳақли равишда Шарқ қўлёзма меросининг энг зукко билимдонларидан бири сифатида эътироф этилган Ўринбоев домла “Тарихи Рашидий” асарининг энг муҳим ва ўзига хос хусусиятларини жуда яхши аниқлаб, унинг етук илмий тавсифини тақдим этади.

“Тарихи Рашидий” асарининг катта қисми ёдномалар бўлиб, уларда тарихий воқеалар муаллифнинг ўз бошидан кечирганлари ва замондошлари ҳақидаги эсдаликлар билан боғлиқ тарзда баён қилинади, — деб ёзади тарихчи А.Ўринбоев. — Бу бобларда кўплаб маиший тасвирлар, Мирзо Ҳайдарнинг ўзи ёки бошқалар қаламига мансуб шеърӣ парчалар, муаллифнинг бу дунёдаги ҳаётининг фонийлиги ҳақидаги фалсафий мулоҳазалари учрашди. Буларнинг барчаси чиройли мажоз, сифатлаш ва ўткир ўхшатишлар билан безанган адабий тил воситасида баён қилинган. “Тарихи Рашидий” муаллифи, шубҳасиз, юксак адиблик истеъдодига эга бўлган. Шу сабабли унинг ҳикояси ўқувчини ўзига мафтун этиб, тасвирланаётган воқеаларни ҳаяжон ва катта қизиқиш билан кузатиб боришга мажбур қилади.

“Тарихи Рашидий” асарининг русча ва инглизча таржималарини солиштириб чиққан мизда русча таржима нисбатан тўлиқроқ эканлиги маълум бўлди. Масалан, Эшон Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг невараси шайх Шаҳобиддин Маҳмуд (бошқа

номи Хожа Хованд Маҳмуд)нинг Мирзо Ҳайдарга ёзган ва “Тарихи Рашидий”да келтирилган мактуби матнни В.М.Такстон “мактуб тарихий аҳамиятга эга эмас”, деган изоҳ билан чекланиб, таржима қилмасдан қолдирган. Аммо мазкур мактубнинг ўрта асрлардаги йирик тасаввуф шайхларидан бирининг дарвишлик ҳақидаги қарашларини ўрганиш учун маълум аҳамиятга эга эканлигига унинг русча таржимаси ёки форсий матни билан танишиб чиққан ҳар бир ўқувчи ишонч ҳосил қилади. Шунингдек, асарнинг айрим парчалари унинг Америкада бажарилган нашридаги ҳам форсий матн ва ҳам инглизча таржимасида учрамаслиги аён бўлди. Масалан, Тибет аҳолисининг диний қарашларига бағишланган бобдаги Шакямунининг руҳнинг абадийлиги ҳақидаги таълимоти баёни, яъни бениҳоя қимматли ва қизиқарли бир маълумот Такстон нашрида умуман йўқдир. Афтидан, асарнинг В.М.Такстон фойдаланган нусхаларида айрим камбудлар бўлса керак. Афсуски, “Тарихи Рашидий”нинг Тошкентда сақланаётган нусхасини америкалик олим ўз тадқиқотига жалб қилмаган. Ушбу қиёсий қайдлар билан биз асло Такстон нашрининг аҳамиятини камситмоқчи эмасмиз. Ҳажми жуда катта, ўзига хос тил ва услубда ёзилган бу асарнинг асл форсий матнни жаҳонда биринчи марта нашрга тайёрлаб чоп эттиргани В.М.Такстоннинг фан олдидаги улуг хизматидир.

Мирзо Ҳайдар ўзига замондош бўлган баъзи мўътабар уламоларнинг айрим мўъжаз асарларини эҳтиром юзасидан “Тарихи Рашидий”да тўлиқ ҳолда келтиради. Булар Мавлоно Муҳаммад Қозининг давлатчиликка ва Хожа Хованд Маҳмуднинг тасаввуфга оид рисолааридир. Афсуски, иккинчи рисола русча ва инглизча таржималарда тушириб қолдирилган. Рисолани аслиятда мутолаа қилиб, у ўша давр маънавий ҳаётини ўрганиш учун муҳим ва қимматли асар экан, деган фикрга келдик. Ундан асарнинг умумий мазмуни ҳақида тасаввур ҳосил қилувчи бир шеърый парчани намуна сифатида келтирамиз:

“Тан агар бемор шуд
бар сар меёридам табиб,
Эй азиз, он кори тан
саҳласт фикри дил кунед,
Нест пеши аҳли дил
дарде зи бедарди баттар
Чанд тадбири давоий
ларди дил ҳосил кунед”.

Мазмуни:

“Тан дардга чалинса,
табиб чақиртирамиз,
Эй азизлар, таннинг иши осон,
дил ҳақида қайгулинг,
Дил аҳли наздида бедардликдан
ҳам огирроқ дард йўқдир,
Дил дардини даволаш учун
чораю тadbирлар қилинг.

Улуг бобокалонимиз ва мамлакатимиз пойтахти аҳлига ҳамшаҳар бўлган Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг ушбу ажойиб тарихий-бадий асарини ўзбек китобхонлари ўз она тилларида ўқишлари нечоғли зарурлиги ўз-ўзидан равшандир. Не бахтки, “Тарихи Рашидий” асари ўтмишда бир неча бор туркий тилга таржима қилинган. Унинг туркий таржималарининг нодир бир нусхаси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида сақланмоқда. Бу XIX аср биринчи ярмида Хожа Муҳаммад Шариф томонидан бажарилган таржима қўлёзмасидир. Хожа Муҳаммад Шариф “Тарихи Рашидий”ни таржима қилиш билан чекланиб қолмасдан, асар тугаган 1546 йилдан то ўз давригача бўлган Шарқий Туркистон тарихини таржимага илова қилган. Асарнинг ушбу туркий таржимаси, иловаси билан биргаликда тарих фанлари номзоди Омонбек Жалилов томонидан жорий ёзувга ағдарилиб нашрга тайёрлаб қўйилган. Худо хоҳласа, “Тарихи Рашидий”нинг нодир туркий таржимаси улуг адиб ва муаррих Мирзо Муҳаммад Ҳайдар таваллудининг беш юз йиллигига муносиб тўёна сифатида нашр этилажак.

*Неъматулла ИБРОҲИМОВ,
Ўзбекистон Фанлар Академиясининг муҳбир аъзоси,
Филология фанлари доктори.*

*Ғулом КАРИМОВ,
Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти илмий ходими.*

"Улуғлар мактаби"

Шухрат Ризаев. Жадид драмаси. "Шарқ" нашриёт-матбаа концерни.
Тошкент, 1997 йил.

Туркистон тарихида қон шимган саҳифалар кўп бўлгани сабабли, Миллий озодлик ҳаракати деганимизда, кўз олдимизга биринчи галда қуролли тўқнашувлар, исёнлар ва беҳисоб шаҳидлар келади. Дарҳақиқат, бир ёнда жадид зиёлилари маорифни, адабиёт ва санъатни ҳамда бошқа соҳаларни ислоҳ этиб, янги мустақил ва миллий давлат асосларини барпо этиш йўлида кураш олиб бораётган бўлсалар, иккинчи томонда маҳаллий аҳоли мустабид тузумга қарши норозилик чиқишларини бир сонияга ҳам тўхтатмаган эди, бир-бири билан узвий боғлиқликда бўлган бу икки жараён чор Русияси учун жиддий хавотир туғдирар эди. Шу сабабли маҳаллий халқлар интилишларига барҳам бериш учун катта кучлар сафарбар этилганди.

Узоқ йиллик кураш йўлини босиб ўтган жадидчилик ҳаракати 1905 йилги февраль ва 1917 йилги октябрь инқилобларини ҳам бошидан кечиради. Оқибатда, Туркистон ўлкасида Миллий Мухтор Жумҳуриятлар барпо этиш учун замин яратилади. Аммо унганча халқнинг маҳаллий аҳамиятга эга бўлган кўплаб норозилик чиқишлари бўлиб ўтган эди. 1875 йилда Пўлатхон, Қурбонжон Додхоҳ бошчилигидаги қўзғолонлар, 1892 йилда Тошкентда юз берган "Вабо қўзғолони" /"Тошотар қўзғолони" деб ҳам юритилади/, 1898 йилда бутун Туркистон ўлкасини ларзага солган, "Андижон қўзғолони" номини олган, Муҳаммад Али эшон /халқ орасида Дукчи эшон Муҳаммад халфа ва Шайх Муҳаммадали номлари билан ҳам машҳур/ бошчилик қилган халқ озодлик ҳаракатларининг чор ҳукумати томонидан қонга ботирилиши, мустамлакачиларнинг ўлка маънавий бойликларини оёқости қилиб, иқтисодий бойликларини шафқатсиз

равишда талон-тароҳ қилишлари жадидчилик ҳаракатининг буюк раҳнамолари Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий кабиларнинг кўзини очди. Улар ҳали онги етилмаган, қора халқни замонавий ҳарбий техника билан қуролланган ёвуз мустамлакачиларга қарши курашга оёқлантириш мумкин эмаслигини, биринчи навбатда халқнинг онгини ёритиш зарурлигини тушуниб етдилар. Шу маънода XIX аср охирларида жамятнинг энг илғор фикрли қатламлари қарашларини юқори кўтарган миллий уйғониш муайян мафкура сифатида дастлабки даврда маърифатчиликда ўз аксини топди. Миллий уйғониш даври мутафаккирлари ўзбек халқини ҳам ривож топган халқлар билан тенг кўришни истадилар ва бу истакни амалга оширишнинг асосий йўли сифатида мактаб ва мадрасаларни тубдан ислоҳ қилиш масаласига бутун куч-гайратларини, билим ва истеъдодларини сафарбар қилдилар. Бу масалани ҳал қилишда улар матбуотга, театр саҳнасига катта минбар сифатида мурожаат қилдилар.

Яқинда босмадан чиққан адабиётшунос олим Шухрат Ризаевнинг "Жадид драмаси" номли китоби жадидчилик драматургиясининг вужудга келиши, шаклланиш тамойиллари, манбалари ва жараёнга хос бўлган хусусиятлар тадқиқига бағишланган. Тўғри, Ш.Ризаевнинг мазкур китобидан аввал ҳам ушбу мавзуга бағишланган тадқиқот, Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси, профессор Мамажон Раҳмоновнинг катта ҳажмдаги "Ўзбек театри тарихи /XVIII асрдан XX аср аввалигача/"¹ монографияси мавжуд эди. Ўзига хос катта аҳамиятга эга бўлган ушбу асар фактик материал-

¹ М.Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи. "Фан", Тошкент, 1968 йил.

ларининг бойлиги билан ажралиб турса-да, талқин ва таҳлиллар, айниқса, жадиди драматургиясига берилган баҳо давр таҳозоси билан шўролар мафжурасига бўйсундирилган эди.

Жадид драматурглари, биринчидан, ўз олдиларига миллатни маърифатга, илмга етаклаш вазифасини қўйдилар. Бунинг учун ўз асарларида маърифатпарварлик гояларини илгари сурдилар. Иккинчидан, XX аср бошларида Туркистон ўлкасининг турли бурчакларида очилаётган ва фаолият кўрсатётган “усули савтия тадрижия” /“усули жадид”/ мактаблари учун маблағ ишлаб, “Жамияти хайрия” ёки “вақфлар” орқали шу мактаб ва маориф масканлари учун дарсликлар, ўқув қўлланмалари яратиш, мактабларни ўқув жиҳозлари билан таъминлаш, иқтидорли ёшларни тараққий этган мамлакатларга /қўпроқ Туркия, Олмония ва Марказий Русияга/ ўқишга юбориш вазифасини қўйдилар. “Садойи Туркистон”, “Садойи Фаргона” газеталари ҳамда “Ойна” журналларида ушбу масалага бағишланган мақолаларни кўздан кечирар эканмиз, театр томошаларидан тушган маблағнинг қандай мақсадларда сарф этилгани ҳақида тўла маълумотга эга бўламиз. “Ойна” журналининг 21-сонида самарқандлик театр ҳаваскорларининг Қўқон шаҳрида “усули жадид мактаби фойдасига “Падаркуш” драмасининг намоиш этилгани ҳақида маълумот берилади ва театр мудирини Ақобир Мансурийнинг ушбу намоишдан тушган маблағ ҳисоботи берилади. Маълум бўлишича, томошадан жами 1331 сўм 50 тийин тушган бўлиб, шундан 727 сўм 10 тийин турли хил харажатларга /рўйхати илова қилинади/ сарфланади. 604 сўм 40 тийин эса “Усули жадид” мактаби фойдасига ўтказилади.

Ўзбек драматургиясининг асосчиси Муҳаммад Бехбудий миллий театримизнинг дастлабки қадамларида ноқ унга энг олижаноб мақсадларни юклашга ҳаракат қилди, одобга хилоф мақсадларга, шахсий бойиш истакларига чек қўйди, “Падаркуш” спектаклини саҳнага қўйиш учун ўзидан ёзма рухсат олишни талаб қилди. “Ойна” журналининг 47-

сонида Бехбудий шундай ёзади: “Баъзи тарафдан ёзилган хатларга қараганда, баъзи театрни мактаб ва ё жамият фойдасига қўюлуб, аммо ақчаси бор вақфи эълон сарф қилинмабдур ва театр оқшоми хилофи адаб баъзи ҳаракатлар бўлубдур. Онинг учун мажбуран эълон қилармизки, баъд ушбу фожияни қўймоқчи бўлган муҳтарам зотлар аввалан муҳаррирдан қоғаз ила жавоб олиб ва нимани фойдасига қўймоқларин билдуруб, сўнгра ишга ҳаракат этсалар...”

Китоб муаллифи Ш.Ризаев тўғри таъкидлаганидек, ўзбек миллий драматургияси ҳамда миллий театри Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли” номли драмаси билан бошланади. Драма биринчи марта 1914 йил 15 январда Самарқандда намоиш этилиб, “Ойна” журналида бу ҳақда эътиборга лойиқ мақола эълон қилинади. 1914 йил 27 февралда эса Тошкентда Абдулла Авлоний ва Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигидаги “Турон” театри гуруҳи шаҳарнинг ўша вақтлардаги энг катта театр-концерт биноси — ўз ичига икки минг кишини сиғдира оладиган “Колизей” да спектаклни намоиш этиш маданиятимиз тарихида буюк воқеа бўлиб, замонавий миллий театрининг туғилишидан далолат берди. Ушбу қутлуг кунда ўзбек миллий театри саҳнасини очишдек шарафли иш Мунаввар қори Абдурашидхонов зиммасига тушади. Асарга нисбатан салбий фикрлар, ҳаваскорларга жисмоний таҳдидлар, кескин мунозаралар давом этиб турган пайтда Мунаввар қори икки минг кишилик аудитория олдида театр санъатининг маънавиятимиз тараққиётида тутган ўрни ҳақида маъруза қилади. Ўрни келганда, ўша тарихий маърузадан бир парча келтиришни истардик: “Бизни(нг) Тошканд шаҳрида бир неча мартаба миллий тиятрлар ўйналган бўлса ҳам, холис Туркистон тилида хануз бир тиятр ўйналмагонлиги барчамизга маълумдур. Шулар сабабли баъзи кишиларимиз тиятрга эҳтимолки, ўйинбозлиқ ёхуд масхарабозлиқ кўзлари ила боқурлар. Ҳолбуки, тиятрнинг асл маъноси

ибратхона ёки улуғлар мактаби деган сўздур. Тиятр саҳнаси ҳар тарафи ойинабанд қилинган бир уйга ўхшайдурки, унга ҳар ким кирса, ўзининг ҳусн ва қабиҳини, айб ва нуқсонини кўруб ибрат олур ва бу саҳнада кўзига ёмон кўринган маст одатлардин ва бузуқ ахлоқлардин узр қилмоқга ҳаракат қилур. Биноилло, тиятрни бузуқ ахлоқ қасалларининг энг ёқимли давосига ўхшатган киши ёлгончи бўлмаса керак, деб ўйлайман. Тиятр саҳнасига чиқиб, юзига ун суртиб, бир масхарабоз шаклига кирган зотлар гўёки табиби хозиқ мисолинда дурлар”. Ушбу маърузанинг тўлиқ матни “Туркистон вилоятининг газети”нинг 1914 йил 17-сонида эълон қилинган.

Туркистоннинг маънавий ҳаётида юз берган бу улуғ воқеа ўша давр матбуоти саҳифаларида кенг ёритилади. Жумладан, “Ойина” журнали, “Туркистон вилоятининг газети”, “Садойи Туркистон” рўзномаларида бир қатор мақола ва тақризлар эълон қилинади. Айниқса, “Ойина” журналининг 22-сонида босилган “Тошкандда миллий театр” номли тақризда асар таҳлили, ўйинчилар ижросидаги маҳорати ҳақида атрофлича баҳс этилади.

Жадид шеъриятининг йирик намояндаси Тўлаган Хўжамёров Тавалло бу намоиш муносабати билан учта махсус шеър ёзади. Улардан бирида биз қуйидаги мисраларни ўқишимиз мумкин:

Чўх мунаввар этди оламни
Мунаввар қоримиз,
Кўрдимиз равшанлигини
феълимиз, атворимиз.

Ибрат олинг ёшлар деб
тўкди кўздан ёшлар,
Нутқида таҳрир этиб,
бизларни йўқу боримиз...

Саҳнага қўйди “Падарқуш”
фожиа Бехбудидин,
Баҳра олди ўрусу арман,
ўзбаку тоторимиз.

*/Тавалло. “Равнакул ислом”.
Т., 1916. 47-бет/.*

Ҳар қандай янгилик халқ ҳаётига осонликча сингиб кетмаганидек, театр ҳам Туркистон худудларида катта қаршилик ва тўсиқларга, ҳатто таҳ-

дидларга дуч келади. Ш.Ризаев кўз китобида бу ҳақда алоҳида тўхталади. Бундай тўсиқларнинг энг каттаси мустамлақачи маъмурлар бўлиб, драматик асар босмадан чиқиб, то саҳна юзини кўргунга қадар цензуранинг минг чигиригидан ўтиши керак эди. Бу жараёнда ҳар бир сўз ва жумлага ҳам алоҳида эътибор берилар эди. Ногаҳон, одамларнинг онгини уйғотиб юбориши ёки уларни ҳаракатга ундовчи ўринлар асардан олиб ташланарди.

Иккинчидан, “қадимчи” ва “жадидлар” ўртасидаги низо театр муносабатлари билан янада кескин тус олди. Китоб муаллифи бу хусусда даврнинг энг кўзга кўринган зиёлиларидан бири, чуқур замонавий ва диний билимга эга бўлган улуғ зот Саидахмад Васлий билан Маҳмудхўжа Бехбудий ўртасида бўлиб ўтган катта мунозарага алоҳида тўхталади. Маълумки, Васлийни “қадимчи” ёки “мутаассиб уламо” дейиш қийин. Чунки асримиз бошларида ҳеч бир зот мадрасалар, мактаблар ислоҳоти ҳақида унингчалик илғор фикрларни айтган эмас эди. Ҳамза Саидахмад Васлийнинг “Тараққиёт гулшанида миллат андалиби” деб бежиз атамаган эди. Дарҳақиқат, XX аср бошларида Туркистонда ижтимоий-сиёсий, фалсафий фикр тараққиётида Васлийнинг алоҳида ўрни бор. Саидахмад Васлийнинг “Садойи Фаргона” газетасида эълон қилинган “Шариати исломия” мақоласига нисбатан илмий асосли фикрни фақат Маҳмудхўжа Бехбудийгина айтиши мумкин эди. Бу масалалар ҳам китобда анча чуқур ва асосли таҳлил этилганини айтиб ўтиш лозим. “Халқ пешанасига юзлаб йилларда битадиган Бехбудий каби буюк зотларгина” /Ш.Ризаев/ энди дунё юзини кўраётган миллий драматургия, “ибратхона”, “улуғлар мактаби” — театр тараққиёти учун ўзларини ҳам фидо қилишга тайёр турдилар.

Ўрни келганида Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ўз миллати йўлида амалга оширган бошқа ижтимоий-сиёсий фаолиятларини ҳам чор ҳукуматининг бунга нисбатан кўрсатган қаршиликларни эслаб ўтиш жоиздир. 1906 йил 6 сентябр-

да Мунаввар қори Абдурашидхонов ва Маҳмудхўжа Бехбудий бошчилигидаги бир гуруҳ жадидлар “Хуршид” газетасини чиқара бошлайдилар. Газетанинг 10 сони дунё юзини кўрганидан кейин у ҳукумат тарафидан ёпилади. 1913 йилнинг апрель ойида чиқа бошлаган “Самарқанд” газетасига муфти Маҳмудхўжа Бехбудий масъул муҳаррир этиб тайинланади. Ўзбек, форс ва рус тилларида мақолалар эълон қилинган бу газета саҳифаларида Мирзоҳид Мироқилов, Ақобир Мансур, Ҳожи Муӣин Шукрулло каби жадид зиёлиларининг асарлари ҳам ўрин эгаллаган эди. Олти юзга яқин нусхада таралаётган бу газета 45 сони чиққанидан кейин маблағ етишмаслиги туфайли ёпилади. 1913 йил 20 августдан эътиборан эса Бехбудий ўзининг “Ойна” журналин чиқара бошлайди. Унинг саҳифаларида Мунаввар қори, Маҳмуд Саттор, Ақобир Мансурларнинг бир қатор мақолалари ўрин эгаллаган бўлиб, журнал “Миллат, исломияи саодат” шиорини кўтарган эди. Аммо “Ойна” журнали ҳам 136 сони эълон қилинганидан кейин 1915 йил 15 июнда ёпилади.

Ёки 1916 йил воқеаларини эслайлик. Шу йилнинг февраль ойида Туркистондаги рус ахборот воситалари, шу жумладан “Туркестанские ведомости” нашри Ўрта Осиё ҳудудларида сафарбарлик эълон қилиш ҳақидаги чор ҳукуматининг қарори борлигини билдиради. Ҳақиқатан ҳам, 1916 йилнинг 25 июнида Николай Иккинчи Жаҳон уруши фронтлари ортида хизмат қилиш учун Туркистондан 250 минг киши жалб қилиниши ҳақидаги Фармонга имзо чекади. “Туркестанские ведомости”да билдирилган хабардан кейин, 1916 йилнинг май ойида бир гуруҳ жадид зиёлилари Маҳмудхўжа Бехбудийнинг Самарқанддаги уйида яширинча тўпланадилар. Улар ичида Мунаввар қори, Паҳлавон Ниёз, Усмон Хўжа, Қори Комил ва Обиджон Маҳмуд каби сиймолар бор эди. Йиғилишдан асосий мақсад, Туркистонда

сафарбарлик эълон қилинганидан кейин халқни исёнга даъват этиш ва шу йўл билан Туркистон истиқлолини қўлга киритиш эди. Бунинг учун қозоқларнинг “Алаш Ўрда” фирқаси билан ҳамжиҳатликда фаолият олиб боришга қарор қилинади.

Машҳур шарқшунос олим Заки Валидий Тўғон ўзининг “Бугунги Туркэли /Туркистон/ ва яқин тарихи” китобида 1917 йил апрель ойида Тошкентда бўлиб ўтган “Туркистон мусулмонларининг биринчи конгресси” ҳақида шундай маълумот беради: “Конгрессда зиёлиларнинг бир қисми /билҳисса Чўқаев ва Шаҳинаҳмедов/ Қозондан келган вакиллар /Оренбургда чиқаётган “Вақит” газетаси муҳаррири Кабир Бекир ва ҳукумат аъзоси сифатида Тошкентга келган Садри Мақсудийларнинг/ таъсири остида Туркистоннинг идорий усули масаласида федерацион қурилиш фикрига муҳолиф бўлдилар: Мунаввар қори ва унинг баъзи дўстлари ҳам тараддудда қолдилар: Фақат Маҳмудхўжа Бехбудий билан мен автономия ва федерация фикрини ёқлаб, охиригача бу ишончимизда мустақил қолдик...Шуни ҳам таъкидлаб ўтмоқчиманки, анжумандаги энг гўзал нутқ Маҳмудхўжа Бехбудийнинг маърузаси бўлди”.¹ Дарҳақиқат, Бехбудийнинг миллат ва ўлка келажаги ҳақидаги сиёсий қарашлари унинг асарларида ўз аксини топди.

“Жадид драмаси” китобида муаллиф XX аср бошлари адабиёти ҳақида атрофлича ва ҳолисона фикр билдириш билан бирга, ўзбек драмасининг тамал тошини қўйган илк ўзбек драматурглари асарлари матнини ҳам киритади. Бу матнлар Мустақиллик туфайли биринчи марта китобхонлар эътиборига тақдим қилинмоқда. Ҳожи Муӣин ва Нусратулла Қудратулланинг “Тўй”, Абдулла Қодирийнинг “Бахтсиз куёв”, Абдулла Бадрийнинг “Жувонмарг”, “Аҳмоқ”, Ҳожи Муӣиннинг “Эски мактаб, янги мактаб”, “Мазлума хотин”,

¹ Заки Валидий Тўғон. Бугунги Туркэли /Туркистон/ ва яқин тарихи. Истанбул, 1981 йил /2-нашр/, 357-бет.

“Кўкнори” драмалари шулар жумласидандир. Драмалар матнлари эҳтиёткорлик билан аслига тўғри, ҳеч қандай матний хатоларсиз кирилл ёзувига ўтирилган. Бу ҳам Шухрат Ризаевнинг ўз тадқиқот объектига катта масъулият билан ёндашганини тасдиқлайди.

Асарни ўқиш жараёнида пайдо бўлган баъзи бир мулоҳазаларни ҳам айтиб ўтишни ўринли деб биламиз. Китоб муаллифи Ҳамза Ҳакимзода Ниезий ва унинг драматургик ҳамда Қўқон театр труппасидаги фаолияти ҳақида анча эътиборли, ишонарли фикрлар баён қилган. Шу ўринда Ҳамзанинг “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари” драмаси ҳақида фикрлар баён қилинган. Шунини эътибордан соқит қилмаслик керакки, “Заҳарли ҳаёт” драмаси Ш.Ризаев тадқиқ қилаётган даврда яратилган драмалар орасида катта бадиий маҳорат билан ёзилганлиги жиҳатидан ажралиб туради. Бу Ҳамзанинг муосирлари, ҳатто устози Комил Маҳмудхўжа Бехбудий образ-эътиборига заррача соя солмайди.

“Жадид драмаси” китобининг муаллифи “Падаркуш”нинг “Колизей” сахнасида “Турон” труппаси томонидан катта муваффақият билан намойиш қилингани ҳақида асосли фикрларни баён қилади. Тўғри, бу ишда труппа жамоасининг саъй-

ҳаракатлари, маҳорати алоҳида ўрин тутади. Шу ўринда бу улуг ишга хайрихоҳлик билдирган, имкон боринча ёрдам қўлини чўзган “Колизей” театрининг соҳиби /бинони ҳам ўзи қурдирган/ Георгий Мирзабекович Цинцадзе хизматларини айтиб ўтиш ўринлидир. Тбилислик Г.М.Цинцадзе ҳаваскорларнинг бу хайрли ишлари учун нафақат бинони, балки кийим-кечак, декорация, сахна анжомларини бепул берган бўлиб, бу ҳам театр жамоасининг катта муваффақиятини таъминлаган омиллардан бири бўлди.

Ўзбекистон Мустақилликка эришгач, асрлар давомда халқимиз яратган маънавийт дурдоналарини, айниқса, асримиз бошларида ижод қилган, Ватанимиз истиқлоли учун курашган жадид мутафаккирлари асарларини ўрганиш, уларни бутун бўйи-басти билан халққа тақдим этиш ҳозирги куннинг энг муҳим вазифасидир. Зеро, ҳозирги Мустақил ва Хур Ватан учун асримиз бошларида жадид зиёлилари нафақат ўз билимларини, куч-гайратларини, ҳатто ўз жонларини ҳам нисор қилдилар. Ш.Ризаевнинг “Жадид драмаси” китоби илмий-назарий ва амалий мукамаллиги билан давримиз талаблари натижасидир.

*Улугбек ДОЛИМОВ,
Рустам ШАРИПОВ.*

Эътироф ва эътиқод

АДАБИЁТИМИЗ НЕМИС ТАДҚИҚОТЧИСИ ТАЛҚИНИДА

Кейинги 20-30 йил ичида Германияда ўзбек адабиётини ўрганишга бағишланган бир қатор тадқиқотлар эълон қилинди. Уларнинг бир қисми собиқ совет андазаси қолипидаги ёзувчилар яратган “шаклан миллий, мазмунан социалистик” асарлар тадқиқ этилганини кўрамиз. Ғарбий Германияда чиққан илмий китоблар эса Ўзбекистонда қатағон этилган санъаткорлар — Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон каби ижодкорлар асарларини ўрганишга бағишланган.

Берлин университети кафедра мудири профессор Ингеборг Балдауф хонимнинг

асримиз бошидаги адабиётимиз ҳақидаги кузатувлари, Бехбудий, Фитрат ҳақидаги тадқиқотлари фикримизнинг далилидир.

Берлинлик доктор Зигрид Клайнмихел хоним Германия илмий жамоатчилиги орасида ўзбек адабиётининг билимдон тадқиқотчиси ва тарғиботчиси сифатида эътироф этилган олималар. У мамлакатимизда бир неча марта бўлиб, ўзбек ҳамкасблари билан илмий суҳбатлар қурди, кутубхоналар ва илмий-тадқиқот институтларимиздаги манбаларни синчковлик билан ўрганди, адабиётимиз ҳақидаги мақола ва китобларини илмий,

рефератив журналларда кўплаб чоп эттирди. Жумладан, олиманинг "Шарқ ижодий анъаналарига доир" деб номланган асари айни бир пайтда Виесбаденда /ГФР/ Туркология тадқиқотлар мажмуасининг 8-жилди сифатида, шунингдек, Мажористон шарқ кутубхонаси сериясининг 39-китоби тарзида чоп этилган. Салкам 300 саҳифадан иборат кўп йиллик илмий изланишлар маҳсули бўлган бу асар 1910-1934 йиллар ўзбек драмаси ва насри тадқиқотига бағишлангандир.

Монография "Дидактик театр асарларида анъанавий таъкид", "Тарихий драмаларда ижтимоий ва миллий бирликка эришиш, социал структураларни ўзгартириш ёки доимий доира тарихи", Туркистон ҳаётидан — Абдулла Қодирийнинг икки романи" каби бобларни қамраб олган.

Асар XX аср бошидаги чорак асрлик адабиётни ўрганишга бағишлангани учун муаллиф араб. ислоҳ қилинган араб ёзуви, лотин, кирилл ва ислоҳ этилган кирилл ёзувига асосланган барча ёзувларимизни ўргангани ва ўзбек, рус, тожик тилидаги матнларни тадқиқ этгани билан иборатлидир.

Буюк Гётенинг "Шоирни тушунмоқчи бўлсанг унинг юртига сафар қил" деган ибратомуз ҳикматида амал билган олима 1979, 1982, 1983, 1986 йилларда Тошкент, Ленинград ва Москва шаҳарларида илмий сафарларда бўлди. У бу ердаги китоб хазиналарида кўп нарсаларни ўрганди, ҳамкасбларининг ишлари билан эринмай танишди. Бу ҳолат мазкур тадқиқотнинг кенг қамровлилигини таъминлаган омиллардандир. Монография муқаддимаси тадқиқотчи ўзи ўрганган даврдаги мамлакат аҳволи акс эттирган адабиётларга муфассал тавсиф бериб ўтади. Шундай қилиб, В.Клаймхел хоним аср бошидаги ўзбек адабиётини ўрганишда илк манбаларга ва малакали мутахассисларнинг нуқтаи-назарларига суянади. Бу табиийки, ўзбек адабиётшунослик илми ва унинг намоёндаларига катта ҳурмат ифодасидир.

Муаллиф Октябрь тўнтарилишидан олдинги Туркистон заминиде яшаган тубжой аҳоли ҳақида ёзар экан, Бухоро мадрасалари ҳужраларида муллаваччалар ўтказган ғазалхонлик оқшомлари алоҳида илиқлик билан қаламга олинади. Муллаваччаларнинг бахтибайт айтишлари, кўплаб туркий ва форсийзабон шоирлар асарларини ёд билишлари, Бедилхонлик, Навоийхонлик билан вақтларини хуш этишлари, шунингдек, фақат ўқимингли кишилар эмас, далада меҳнат қилаётган Ҳофиз, Бедил, Навоий, Ҳусайн Бойқаро шеърларини хиргойи қилганлари ҳақида ҳам ҳавас билан ёзади.

Ўрта Осиё зиёлиларининг бир қисмида иқтисодий ва маданий турғунликка мустамаккачилик сиёсатига нисбатан пинҳона норозилик туйғулари кучайиб боргани асарда тўғри ёритилади. Муаллиф Қозон, Оренбург ва Қримда чиқадиган татар газеталари, шунингдек, татар ва озарбайжон театр труппаларининг ўлкага қилган гастроллари, Миср, Туркия каби мамлакатларни кўрган ҳамюртларнинг таассуротлари ҳам Туркистонда ижтимоий фикрларнинг юксалиши учун туртки бўлганлигини турли далиллар асосида кўрсатади. Бир шахс қиёфасида ўқитувчи ва публицист, драматург ва актёр сиймосини кўриш ўша йиллар учун типик ҳодиса эди, деб уқтиради муаллиф.

Олима Туркистоннинг кейинги асрларда ташқи савдо йилларини йўқотиб, жаҳон маданиятидан бир қадар узоқлашиб қолгани ва қаттиқ таназулга учрагани ҳақида ҳам ҳолис фикрлар баён қилади.

"Мазкур ҳудуд, — деб ёзади у, — ўзининг кенглиги ва турли анъаналарга, иқтисодий ривожланиши имкониятларига бойлиги билан диққатга сазовордир". Шу ўринда муаллиф Кушон ва Сўғд маданиятларига доир ёдгорликлар ҳақида гапиради. 10-12-асрлардаги Ўрта Осиё шаҳарлар билан фақат Яқин Шарқнинг Дамашқ, Халаб, Қуддус, Европада эса Римгина бўйлашиши мумкинлиги қайд этилди. У Ўрта Осиё халқларининг 25-30 фоизи ўша пайтларда шаҳарларда истиқомат этганликларини айтиб, чекка ёки марказ тушунчаси бу ҳудуд учун нисбий эканлигини алоҳида таъкидлайди.

"Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари, — деб давом этади. Зигрид Клайнмхел хоним, — мўғул истилосидан кейинги даврда ислом дунёсининг марказига айланган". Шунингдек, у 1916 йил воқеалари, 200000 кишини мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги подшо фармони ва бунга қарши ўлкада кўтарилган кўзғолонлар, чор маъмурлари ва аскарлари томонидан уларнинг шафқатсиз бостирилиши каби воқеаларни акс эттирган адабий асарлар таҳлилига ҳам кенгроқ тўхтади. Шунингдек, олима инқилобдан кейинги миллий масалаларга Туркистоннинг 1924 йилдаги сунъий бўлиниши ва унинг оқибатлари, ижтимоий муносабатларнинг ўзгариши туфайли адабиёт мундарижаси янги йўналиш касб этганлиги ҳақида ҳам ҳолис фикрлар баён этади.

Асардаги беш бобнинг ҳар бири кўплаб манбалар ва матнларга суянган ҳолда пухта ёзилган. Биринчи бобда Октябрь тўнтарилишигача бўлган давр ўрганилган. Иккинчи боб ҳажвиёт таҳлилига бағишланган.

Бу жанр инқилобдан олдин ҳам турли муаллифлар томонидан самарали қўлланилгани китобда мисоллар билан таҳлил этилган. Улардан турмушдаги жаҳолат, разолат, одамлар онгидаги чегараланганлик каби иллатлар халқ санъатига хос турли усуллар орқали қилинади. Туркистон аҳолисининг мустамлака тобелиги психологиясидан қутула бориши, зўравонликка қарши кўзгалонларни акс эттирган сахна асарларининг пайдо бўлиши, мазкур жўрофий худудда рўй берган миллий ва маданий ўзликка эришиш масаласи учинчи боб мундарижасини ташкил этади.

Бу тадқиқот аср бошида ижод этган барча ёзувчиларнинг ижодий йўлини тўла-тўқис қамраб олиш даъвосидан йироқ. Буни муаллиф 20-йилларда ёзилган ва сахналаштирилган асарларнинг фақат бир қисмигина чоп этилганлиги, бошқалари эса ё йўқолган, ё муаллифлари қамалгач, улар қўл этмас архивлар мулкига айлангани боис топиш ва ўрганиш мушкуллиги билан изоҳлайди. Шунга қарамай, В.Клайнмихел хоним бу давр адабиётдаги жараёнларни ўрганар экан, юзлаб манбаларга мурожаат этади, у ёки бу жанрнинг ўзбек адабиёти учун типик бўлган ўзига хос хусусиятларини илғашга интилади.

Асарда қизиқчилик, масхарабозлик билан боғлиқ халқ томошалари кўпроқ кўнгил очар эрмак вазифасини ўтаганлиги қайд этилади. Ўша давр матбуотида Зокиржон Фурқат ва Аҳмад Донишлар Ўрта Осиё театрини Европанинг "Ўйин — тақлид тартиблари"дан фарқланадиган жиҳатларини тўғри таърифлаган эди. Муаллиф бу фикрларни келтириш билан бирга халқ театри иллатлар устидан кулиш, уларнинг танқид қилиш орқали муҳим ижтимоий, тарбиявий вазифани бажарганлигини таъкидлади. Бу ҳолат ўзбек театрининг ўзига хос белгиси сифатида таърифланади.

З.Клайнмихелнинг ёзишича, Абдулла Қодирий ва унга замондош муаллиф қизиқчилик ва масхарабозликка асосланган театрға янги ғоялар ва образлар олиб кирганлар. Улар Туркистон заминига хос ижтимоий зиддиятларни драматик шахс тақдири орқали тасвирлашга интилганлар ва шу асосда муҳим маърифатпарвар хизматини бажарганлар.

Муаллиф XX асрнинг бошларида Туркистонда Қозон, Ўренбург, Истамбул, Теҳрон ва Ҳинд шаҳарларида чоп этилган китобларга қизиқиш кучли бўлганлигини, айни замонда Туркистон худудида матбаа ишлари жонланганлигини ҳам алоҳида қайд этади. Муаллифнинг ёзишига қараганда, Туркистонда янги матбаа маҳкамасини очишдан кўра

четдан китобларни келтириш анча арз-та тушар эди. Чунки Петербург ёки Тифлисда-босмахона очиш ёки китоб чиқаришга ижозатнома олиш икки йилга чўзиларди.

Ижозатсиз чиқарилган китоблар сўзсиз мусодара қилинарди. Мустамлакачиликка ва русларга қарши тенденциялар 1910 йиллардан кейин чиқарилган китобларда учрамас эди. Муаллиф бунинг сабабини чор маъмуллари иложи борича Туркистон аҳолисининг ўзини-ўзи англаш жараёнига монелик қилиши билан боғлиқ деб ҳисоблайди. Ўз асарларининг чоп этилишига эришиш учун маҳаллий ижодкорлар турли воситалардан фойдаланганлар. Масалан, Маҳмудхўжа Бехбудий "Падаркуш"нинг муқовасида рус тилида: "Посвящается" юбилейной памяти Бородинского сражения и избавления России от нашествия Французов" деб ёзиб қўйишга мажбур бўлган.

Китобда Туркистон генерал губернаторлиги органи бўлмиш "Туркистон вилоятининг газетаси"нинг мундарижаси, ўлкадаги қироатхоналар, Сирдарё, Фарғона, Самарқанд музофотларидаги мактаб-мадрасалар ва ўқитиш тизимлари ҳақида тарихий манбаларга суюнган ҳолда кенг ахборот берилади. Жумладан, у маориф ислохотлари, пешқадам зиёлиларнинг таълим мундарижасини замонавийлаштириш, саноат, қишлоқ хўжалиги ва савдода Европа тутумига эришиш /сули жадид, жадид, рус-тузем мактаблари/ ҳақида батафсил тўхталади. 1910-20-йилларда ёзилган ва сахналаштирилган "Падаркуш" /М.Бехбудий/, "Маҳрамлар" /Абдурауф Шоҳидий/, "Жувонбозлик кўргони" /Хожи Мўйин/, "Жувонбозлик касофати" /Хуршид/, "Тўй" /Нусратулла Қудратилла ўғли/, "Бахтсиз кувёв" /А.Қодирий/, "Биз ва сиз" /А.Авлоний/, "Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари" /Ҳамза/, "Жувонмар" /Абдулла Бадриддин/ каби ўнлаб сахна асарларининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, уларга берилган баҳолар З.Клайнмихел эътиборидан четда қолмаган.

Муаллиф бу асарларда оила ва жамиятдаги ўша замонда ҳукмрон бўлган эски аъналарга қарши чиқдилар, улар ҳозирги кунда маданий ҳаётнинг ажралмас қисми ҳисобланган театрнинг биринчи одимларини бошлаб бердилар, деб хулоса чиқаради муаллиф.

"Маънавий андозаларни ўзгартириш. Халқ томошаси. Насриддин латифалари ва диний маросим ҳажвий театр ҳамда ҳикояларнинг манбалари сифатида" деб номланган бобда муаллиф халқ оғзаки ижодидаги қизиқчилик жанрига кенг тўхталади. Гарчи санъатнинг бу тури тарихан узоқ асрларга бориб тақалса ҳам, авлодлардан авлодларга оғзаки етказилган,

матнларда қоғозга тушириш расм бўлмаган, дейди тадқиқотчи.

Наврўз, никоҳ ва суннат тўйлари ҳамда /бешик тўйи, ақиқа/ биринчи соч олиш каби маросимларда, муборак ҳайит кунлари ўтказиладиган сайлларда хурсандчиликнинг энг фаол воситаларидан бири қизиқчилик ҳисобланган. Муаллиф қизиқчиларнинг махсус мактаби бўлмаганини, бу санъат узтозлар ёнида юриш, улар тажрибаларини ўрганиш орқали эгаллангани ва такомиллаштирилгани ҳақида ҳам тўғри фикрлар билдиради.

Қизиқчилик санъати расмий мафкурага бўйсундирилмаган. Томоша хон саройида мулозимлар учун кўрсатиладими ёки афжор оммага намойиш этиладими, барибир унинг матни ўзгартирилмаган. Аёллар эл назари тушмайдиган девор орти ёки том устида туриб бундай томошаларни кузатганлар.

Китобнинг "Инқилобдан олдинги саҳна асарларида халқ томошалари элементлари" деб аталган бўлимида Абдулла Авлонийнинг "Пинак" /1915/, "Адвокатлик осонми? /1914/", "Хожи Мўин ибн Шукуллонинг "Кўкнори", Абдулла Бадриддин /Бадрий/нинг "Аҳмоқ" /1915/ номли бир пардали кулги асарлари таҳлил этилади. Бу пьесалар мисолида ўзбек адабиётида янги жанр — драматургия пайдо бўлганлиги эътироф этилиб, анъанавий андозалар ҳам шаклан, ҳам мазмунан ўзгартирилганлигига эътибор қаратилади.

Монографиянинг Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва халқ томошасига бағишланган бўлимида /79-94-бетлар/ муаллиф олима Октябр тўнтарилишидан кейинги Ўрта Осиёдаги дастлабки театр томошаларини ўтказишда бевосита Ҳамзанинг муаллиф, актёр, режиссёр сифатидаги хизматлари катта бўлганлигини таъкидлайди.

"Совет даврида у Ўзбекистонда социалистик театр асосчиси деб эътироф этилди. Бу унчалик тўғри эмас. Ҳамза ўзига замондош ижодкорлар сингари театрда шаҳар ва қишлоқларда яшовчи юртдошларини янгича ўйлашга, фикрлашга, ўзлигини англашга чорлаш имконияти мавжудлигини кўрди. У нимаики қилган, амалга оширган бўлса, ҳам ўз имкониятлари, ҳам ҳаётини зарурат ва долзарб муаммолардан келиб чиқди".

Ҳамза ўз асарларидаги образлар ифода воситаларини икки манбадан — Ўрта Осиё халқ томошалари ва рус оммавий саҳналаридан олди, — деб ҳисоблайди муаллиф ва фикрини адибнинг "Шарқ кечалари"га ёзган инсценировкалари орқали далиллайди.

Ҳамзанинг "Жаҳон сармоясининг охириги кунлари" "Мухторият ёки афтономия", "Бурунги

сайловлар", "Тухматчилар жазоси" ва бошқа саҳна асарларида халқ томошаларига хос қизиқчилик услуби қизил ип янглиғ ўтишини кўрсатган.

Ҳамза асарлари ўзбек адабиётшунослари томонидан атрофлича ўрганилган, деб қайд этади муаллиф. Шунга қарамай, адиб ижодига доир кам ўрганилган материаллар мавжуд ва улар янгича ёндашувларни талаб қилади. Бу хулоса ҳам немис олимнинг синчков нигоҳини, эстетик диди баланглигини намойиш этади. "Китобда 1920-34 йилларда яратилган ҳикояларда халқ қизиқчилиги, шунингдек, Насриддин афанди латифаларига хос оҳанглар ва анъаналар Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор ва Абдурауф Фитрат асарлари таҳлили орқали ёритилади.

Мазкур бўлимда Ғафур Ғуломнинг "Кулгичилик тўғрисида" мақоласидан катта бир парча келтирилади: "Очиг айтиш керак, бир кулги яратувчилигида халқдан тубанмиз. Биз ўрганайлик, нега чойхонада одамлар ўртасида "Муштум" ўқилса, сўзлардан кулгучилар сийрак бўлади-да, Юсуфжон аканинг қомати эшиқдан кўринар-кўринмас ҳамманинг лабида илжайиш бошланади? Нега Юсуфжон аканинг бир сўзи билан ҳамма ичак узилди бўлади? Мана, биз кулгичиликда ёшларимизга дуруст тарбия бермак учун, Юсуфжон аканинг сўзидаги асосий пайтларни ўрганайлик. Бизнинг қишлоқларда, айниқса хушчақчақ Фаргонанинг алоҳида ерларида битта Юсуфжон ака эмас, ундан кучлироқ бўлган, икки оғиз сўзи билан Юсуфжон акани мот қиладиган қариялар, кулгичилар бор. Биз уларнинг меросларини ўзимизга кўчирайлик".

З.Клаймихель адибнинг бу даъвати ана шу йилларда қай тахлитда рўёбга чиқарилгани, кичик эпик жанр бу даврда муаллиф ниятини ўқувчига етказишда энг қулай шакл бўлганлигини уқтиради. Муаллиф бу давр ҳикояларида халқ оғзаки ижоди — кулгичиликка хос оҳанг ва ҳолатлар ифодасидаги муштаракларни кўрсатади. Юқоридаги адибларнинг халқ меросидан фойдаланишдаги саъи-ҳаракатларини кенг ёритади. Қодирий Калвак Махзум, Тошпўлат тажанг каби қаҳрамонларнинг феъл-атвори, нутқиға хос сўзлари орқали жамиятдаги иллатларни фош этгани, бунда халқ оғзаки ижодидаги персонажлар билан яқинлик, уйғунлик катта кўмак берганлигини немис олимаси алоҳида қайд қилади.

Навбатдаги боб "Тарихий драмаларда ижтимоий ва миллий ўзига хосликни излаш" деб номланган. Унда XX асрнинг 20-йилларида Туркистонда кечган тарихий воқеалар баёни устунлик қилади. У кўплаб ҳужжатлар,

далиллар асосида чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини фош этади. Совет империясининг ўлкада юргизган сиёсатини биз кўниккан анъанавий андозалардан ўзгача талқин этгани диққатга сазовордир. Мазкур бобда Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги мустамлакачиликка қарши исёнлар ва уларнинг қақшатқич суратда бостирилиши, мустамлакачилик психологияси билан қаттиқ заҳарланган рус ишчиларининг "Ўзига хос коммунистик ҳаракатлари" туфайли ерли халқларини қаттиқ эзишда давом этганлиги ишончли далиллар билан баён этилади.

Фитратнинг "Чин севиш" ва "Ҳинд ихтилолчилари" драмалари воқеаларини хорижий ўлкага кўчирилишида рамзий маъно бор, — деб ҳисоблайди З.Клайнмихел. У мустамлакачиликка қарши озодлик ҳаракатларининг Ҳиндистонда оммавийлик касб этиши ва миллий конгресснинг сўллар томонидан қўллаб-қувватланишига доир фактлар билан Бухоро амири ва Ёш бухороликларнинг зиддиятларида ўхшаш нуқталар борлигига эътибор қаратади.

Тадқиқотда Абдурауф Фитратнинг "Абу Муслим", "Темур сағанаси", "Бежон" ва 30-йиллар бошларида ёзилган "Босе кўзғолони" каби асарлари Туркистон саҳналарида қўйилганлиги айтилади. Бу далил Ҳ.Олимжоннинг "Литературный Узбекистан" (1936) альманахида чоп этилган мақоласидан олинган алоҳида таъкидланади. Олима Е.Исмоиловнинг "Маннон Уйғур" (Т. 1965) асарида "Темур сағанасида ўтмиш идеаллаштирилган" деган нуқтаи-назари

асосизлигини атрофлича исботлаб беради. Бу бобда, муаллиф Фитратнинг "Абулфайзхон" (Москва, 1924) ва Чўлпоннинг "Ёрқиной" (Тошкент, 1926) асарлари Ўрта Осиё аҳолисининг ўзлигини англашида муҳим аҳамият касб этганлигини қайд этади.

Бундан ташқари, у Фитратнинг "Абулфайзхон" драмаси билан озарбайжон драматурглари Наримон Наримонов ва Абдураҳим Ҳақбердиларнинг "Нодиршоҳ" (1899 йилда ёзилган), "Муҳаммад Шоҳ Чагар" (1907) асарлари (Тошкент, Қўқон ва Самарқандда гастролда бўлган озарбайжон театр гуруҳлари бу драмаларни намойиш қилган эди) ўртасида яқинлик борлигини қиёсий таҳлил этган. Бундай кузатишлар тадқиқотни янада бой ва мазмундор қилганини таъкидлаш лозим.

Немис тадқиқотчисининг мазкур тадқиқоти аср бошидаги адабиётимизга ихлос ва эътиқод билан ёндошув самарасидир. Асар ўзбекчага ўгрилиб, кенг ўқувчига етказилиши керак деб ҳисоблаймиз.

Немис ҳамкасбимиз бизнинг тушунча ва қарашларимизни бойитадиган, янгилайдиган, адабиётимизга ўзгача нигоҳ билан қарашга ундайдиган китоб ёзганлигини мамнуният билан эътироф этамиз. Адабий алоқаларимиз тарихида янги босқич бошланаётганидан ниҳоятда мамнунмиз ва бу қутлуғ анъана муносиб давом этишига ишонамиз.

*Шавкат КАРИМОВ
филология фанлари номзоди*

Морис ЛЕБЛАН

/Франция/

Қизил шарф

ҲИКОЯ

Уша куни бош инспектор Ганимар одатдагидек уйдан чиқиб, Ҳуқуқ саройига қараб йўл олди. Шу маҳал Пареглаз кўчасидан шубҳали бир шахс олдида кетаётганига кўзи тушди.

Кўримсиз, эски кийимда, куз бўлишига қарамай, бошида енгил ёзги шапка кийган бу одам ҳар эллик-олтмиш қадам юрганидан сўнг энгашиб ботинкасини ипини боғламоқчи бўлар, шу баҳонада ердан аллақандай чўп ёки бошқа бирор нарса олар эди. Ажабланарлиси шунда эдики, ҳар гал у энгашар экан, яширинча чўнтагидан апельсин пўчоғини олиб ерга қўйиб кетар эди.

Албатта, оддий одам бу каби кераксиз машғулотга ҳеч қандай эътибор бермаган бўлар эди, аммо Ганимер ҳаммага ўхшаган одам эмасди. Унинг назарида бирор-бир арзимас, майда нарса ҳам четда қолмас эди. Сирли жумбоқни ечмагунча кўнгли жойига тушмайдиган тоифадагилар қаторига қўшилгани учун у бояги нусхани кузатишга бошлади.

Уша нусха чапга, Гранд Арме проспектига бурилиши билан инспектор тор кўчанинг нариги бетидан юриб бораётган ўн икки яшар бола билан у имо-ишора қилиб олишганлигини кўрди.

Йигирма қадамдан сўнг нусха энгашиб шимининг почасини ўгириб қўйди: худди аввалгидек ерда апельсин пўчоғи пайдо бўлди. Шу заҳоти бола жойида тўхтаб, рўпарасидаги дарвозага оқ бўр билан айланага ўралган хоч шаклини чизди.

Икки шахс шу ҳолда "ғалати сайр" қилишини давом эттиришди. Бир дақиқадан сўнг эса иккови ҳам тўхташди. Нотаниш одам энгашиб ердан тўғноғич олдида, кейин ерга яна апельсин пўчоғини ташлади. Кўчанинг нариги бетидеги бола худди аввалгидек рўпарасидаги эшикка яна айлана ичидаги хоч шаклини чизди.

— Имоним комилки, бошланишидан анча катта можаронинг ҳиди келяпти, — деди хурсанд бўлиб ўзига инспектор. — Тағин қандай балони бошламоқчи бу икки "мижоз?.."

Мижозлар яна бир қанча йўл юришди, аммо деярли ҳеч қандай воқеа содир бўлмади.

Маълум масофадан сўнг икки томонлама ҳаракат яна такрорланар эди. Аммо шуни ҳам унутиш керак эмаски, юпун одам ўзи учун керакли уй рўпарасига пўчоқ ташлар, бола эса фақат унинг ишораси бўйича шакл қўяр эди.

Шубҳасиз, бундай тадбир улар иккови ўртасида ўйланган қандайдир режа бўйича содир бўлаётгани аниқ, шунинг учун ҳам бу ҳодисага бош инспекторнинг қизиқиши бежиз эмас эди.

Бове майдонига келишганида нотаниш одам негадир иккиланиб қолди. Кейин бир қарорга келди, шекилли, энгашиб шимининг иккала почасини шимарди ва яна ўз ҳолига туширди. Шундан сўнг бола ички ишлар вазирлиги биносининг олдида турган соқчи рўпарасига ўтириб, ерга айлана ичидаги иккита хоч шаклини чизди.

Елисей саройи олдида ҳам худди шундай қилишди. Аммо бу сафар, сарой олдида юриб президент девонини кўриқлаётган соқчи рўпарасида энди учта хоч чизилди.

— Тавба! — шивирлади ўзига-ўзи, ҳаяжонланганидан унинг ҳатто ранги ўчиб

кетди. Нима бўлиши мумкин? — деди у, беихтиёр ашаддий душман Люпенни эслаб. Ҳар гал ҳозиргига ўхшаш сирли ҳодисага дуч келар экан. унинг хаёлига, албатта, Люпен келар эди...

Нима бўлиши мумкин? Яна бир дақиқадан сўнг у икковини ушлаб яхшилаб сўроқ қилиши мумкин эди. Аммо инспектор бу даражадаги хомкалла эмасди: у ўзига яраша айёр эди. Шу пайт нотаниш киши чўнтагидан сигара олиб чека бошлади. Бола эса ярмиси чекилган сигарета қолдигини тутатиб олиш учун унинг ёнига келди.

Иккови бир-икки оғиз сўзлашиб олишди.

Инспекторнинг назарида бола шеригига шакли тўппончага ўхшаган аллақандай гилофни узатди. Иккови ўша нарсага диққат билан тикилиб қолишди. Киши девор томонга ўгирилиб чўнтагидан олти марта нарса олди. Чамаси, у тўппончасини ўқлаётган эди.

Тайёргарликни тугатиб, иккови келган жойидан орқага қараб Сюрен кўчаси бўйлаб кетишди. Инспектор ўзини сездириб қўйиши мумкинлигини ҳам унутиб, улардан икки қадам нарида кузатиб бориб, иккови арк тагидан ўтиб, эски саройга киришганини кўрди. Тўрт қаватли иморатнинг охириги қаватидан ташқари ҳамма ойналарининг табақалари беркитилганди.

Инспектор ичкарига бостириб кирди. Аркдан ўтиши билан кенг ҳовлининг охирида мой - бўёқ устахонасининг ёзувига кўзи тушди, чапда эса бинога кирадиган дарвоза бор эди.

Иккинчи қаватга кўтарилганда, юқоридан тўполон овозини эшитиб, тепага кўтарилишга шошилди.

Охириги қаватга чиқиши билан ланг очиқ эшикка рўпара келди. У ичкарига кирди. Бир дақиқа тўполон овозини эшитиб турди, кейин ўша томонга қараб югурди. Хонага кириши билан бояги нотаниш кишилар столни ерга атайлаб дўқиллатиб уришаётганларини кўриб турган жойида қотиб қолди.

Шу пайт ёнидаги хонадан учинчи нусха чиқиб келди. Бу одам — кўринишидан ёши йигирма саккиз-ўттизларда, чеккасида қисқа бакиенбард, кўзойнакли, эгнида эса қорақўлдан камзул кийганди. У чет элликларга ўхшаб кетарди.

— Хайрли кун, Ганимар! — деди у ва шериклари томон ўгирилиб:

— Миннатдорман, дўстларим, ҳаммаси ўйлаганимиздан ҳам аъло чиқди. Мана ваъда қилинган мукофот, — деб уларга юз франк қоғоз пул берди, сўнгра шерикларини кузатиб орқасидан эшикни ёпди.

— Узр оғайни, — деди у Ганимарга. — Сен билан гаплашимиз керак эди... зудлик билан. Ҳайратданми, ғазабданми афти-башараси қийшайиб, миқ этмай турган Ганимарга қўлини узатиб хитоб қилди.

— Э воҳ, сен ҳеч нарсага тушунмадинг шекилли... Аслида ҳеч гап йўқ. Сени зудлик билан кўришим керак эди, холос. Бор гап шу. — Индамаса ҳам худди инспектор унга норозилик билдираётгандек сўзида давом этди: — Йўқ-йўқ, оғайни сен янглишдинг. Агар мен сени хат орқали чақиртирганимда ёки қўнғироқ қилганимда сен албатта, келмаган ёки аксинча ўзинг билан бир полицияни етаклаб келган бўлар эдинг. Мен эса сен билан яккама-якка учрашмоқчи эдим. Шунинг учун ўйлаб кўриб, энг яхшиси олдингга ўша икки азамат шерикларимни юбориб, ерга апельсин пўчоғини ташлаб, хоч ва нол шакллари чизиб сенга бу ерга келиш йўлини кўрсатишларини топширдим. Хўш, қалай? Афтидан ҳали ҳам гапимга ишонмаяпсан. Балки сен мени танимаётгандирсан? Люпен... Арсен Люпен... Бир эслагин-чи... Наҳотки, менинг исми сенга ҳеч нарсаи эслатмаётган бўлса?

— Ҳўкиз! — тишларини ғижирлатди Ганимар.

Люпен астойдил хафа бўлиб афсусланганча деди: — Жаҳлинг чиқдими? Ҳа, ҳа, жаҳлинг чиқаётгани кўзингдан сезилиб турибди. Дюгреваль билан бўлган воқеа ҳали ҳам эсингдан чиқмабди-да, шундай эмасми? Хўш, сенинча, келиб мени қамоққа олишингни кутиб ўтиришим керакмиди? Аттанг, бу ҳақда сира ўйлаб кўрмаган эканман. Ўлай агар келгуси сафар, албатта...

— Минг лаънат, — ғижиниб қўйди Ганимар.

— Мен сени хурсанд қилмоқчи эдим. Ҳа, ҳа, мен ўзимча "Анчадан бери кўришмаган эдим. Мени кўргач, хурсандлигидан у бўйнимга осилиб олса керак, деб ўйлагандим-да".

Шу вақтгача қоқиб қўйилган қозикдек қотиб турган Ганимар энди хиёл ўзига кела бошлаганди. У атрофига аланглади, Люпенни бошдан-оёқ кузатиб чиққач,

худди ростдан ҳам отилиб унинг бўйнига осилиб олмоқчидек тутди, аммо шу ондаёқ бундай ниятдан қайтиб, ўзини қўлга олди, қанчалик оғир бўлмасин, ашаддий душманини диққат билан тингламоқчи эканлигини намоиш қилганча курсига ўтириб олди.

— Гапир, — деди у, — аммо кўп чўзма. Шошиб турибман.

— Яхши... — деди Люпен. — Бир мириқиб гаплашайлик. Бу ердан ортиқ хилват жой бўлмаса керак. Бу қадимги қаср Герцог де Рошлерга қарашли. Аммо у бу жойда яшамайди, шунинг учун юқори қаватини менга ижарага топширди, пастки қаватларида эса бўёқчилик устахоналари жойлашган. Менинг ихтиёримда шунга ўхшаш яна бир нечта хоналар бор, жуда ҳам қулай. Зиёли бўлишимга қарамай, бу ерда мени Жан Дюбрей деб билишади, яъни собиқ министр. Бу каби йўл танлашимнинг сабаби — одамларнинг эътиборини кўпам тортмаслик учун қилинган расмиятчилик.

— Менга буларнинг ҳечам қизиги йўқ, — тўнғиллади Ганимар.

— Тўғри, мен кўп эзмалик қилдим, шекилли. Ҳар қалай, сен шошилаяпсан-ку ахир. Узр, мен сўзимни қисқа қиламан. Атиги беш дақиқа, ундан кўп эмас... Сигара? Йўқ. Яхши у ҳолда мен ҳам чекмайман. — У ўтирди, ҳийла хаёл суриб гапини бошлади:

— 17 октябрь 1599 йилнинг ажойиб кунларидан бирида... Сен тинглаяпсанми? Хуллас, 17 октябрь 1599 йил... Ҳа, айтганча, Генрих IV нинг қироллик даврида қурилган Пан-Нэф кўприги ҳақида батафсил маълумот бериш керак эмасдир-а? Сен Франция тарихи бўйича билиминг унча ўткир бўлмагани учун кўпам бошингни қотирмоқчи эмасман. Аслида сен, кеча тунда чамаси соат бирларда нима воқеа содир бўлганлигини билиб олсанг кифоя. Кеча тунда Пан-Нэф кўприги тагидан сузиб ўтаётган баржа бошқарувчиси, кемага бир нарса тушганини эшитиб қолади. Бошқарувчининг ити баржанинг олдинги қисмига тушган ўша нарсага қараб югуради. Бошқарувчи етиб келганида ит газетага ўралган нарсани ғажиятганди. У ўрамдаги нарсдан сувга тушмай қолганларини олиб, каютасига киради-да, диққат билан топилмани кўздан кечиради. Газета ўрамидаги нарсалар унга шу қадар қизиқарли бўлиб кўринганидан у бир танишим орқали менга хабар берди. Шундай қилиб, шу бугун эрта билан мени атайлаб ўша нарсаларни кўрсатиш ҳамда бўлган воқеани тушунтириш учун уйғотишди.

— Мана топилма! — У стол устини кўрсатди. Стол устида йиртиқ газета парчаси, катта биллур сиёҳдон, шу билан бирга сиёҳдон қоққоғига боғланган арқон бор эди. Хиёл нарироқда ойна синиқлари ва гижимланган картон қоғози турарди.

— Ҳамма далиллар кўз олдинда, оғайни, — деди Люпен. — Албатта, агар аҳмоқ ит газета ўрамидаги бошқа нарсаларни сувга тушириб юбормаганида масала жумбоғининг ечилиши яна ҳам енгиллашган бўларди. Аммо, менимча, мияни оз-моз ишлатиб фикр қилинса, бу жумбоқни ечиш мумкин. Ахир сен бундай ишларни дўндириб юборасан-ку. Хўш, нима дейсан?

Ганимар тишини тишига қўйиб ўтирар эди. У сабр билан Люпеннинг вайсашини охиригача итоаткорона тинглади. Аммо ички ниятини билдирмаслик учун у на бир сўз ва на бир ишора қилди, сабаби унинг ғурури бунга йўл қўймади.

— Уйлайманки, иккимизнинг ҳам фикримиз бир жойдан чиқмоқда, — давом этарди Люпен, шеригининг жим турганига эътибор бермай.

— Шундай қилиб, бор далиллардан келиб чиққан ҳолда бу иш бўйича қуйидагича хулоса қиламан.

Кеча кечаси, соат тўққиз билан ярим тун оралиғида кўзига монокль таққан, башанг кийинган, ўзи отчопарга ишқибоз бир кимса аллақандай енгилтабиат аёлни аввал уриб, кейин пичоқ билан бўғизлаган. Ундан аввал юқорида қайд этилган аёл ўша кимса билан учта пирожное тановул қилган.

Люпен сигара тутатади, кейин Ганимарнинг қўлини ушлади.

— Э, бу дейман сен ҳайратдан ўзингни йўқотиб қўйдинг, шекилли, инспектор! Жиний ишлардаги бу каби найранглар фақат тажрибали мутахассисларнинггина қўлидан келади деб ўйладинг-а?! Янглишасиз, азиз жаноб, Арсен Люпен деганлари машҳур романлардаги изқуварлардан ҳечам қолишмайди. Исботларми? Кўз олдиндаги далиллар ҳаммасини айтиб беради!

Шундан кейин у ҳар бир далил бўйича ўзининг тахминларини изоҳлай бошлади.

— Хуллас, кеча кечқурун соат тўққизлардан сўнг /мана "Оқшом газетаси" деб ёзилган парчасида кечаги кун, ундан ташқари газетанинг хонадонга етказилган-

лиги ҳақидаги бандерол қоғозининг бир парчаси ёпишиб қолган, оқшом газетаси эса соат тўққизлардан кейин эгасига етказиб берилади/. Шундай қилиб, кеч соат тўққизлардан кейин башанг кийинган эркак киши /мана бу синиқ шишанинг четига диққат қилинг, игнанинг учидек тешик бор? Бундай тешик фақат монокльда бўлади, монокльни эса кўзига фақат бойваччалар тақишади/ ўша киши шириниклар дўконига кириб /мана бу картон қоғозига эътибор қил, бу картон пирожное коробкасини эслатади, ҳатто унинг кремидан озгина ёпишиб ҳам қолган/, ана шу коробкадан пирожнийларни олиб, енгилтак аёлнинг уйига борган. Аёлнинг енгилтаклиги ҳақида мана бу алвон рангли шарф далолат беради. Ўша кимса учрашувга келгач, номаълум сабабларга кўра аёлга пичоқ санчган, кейин уни бўғизлаган /Мана, инспектор, агар лупани олиб кузатсангиз алвон шарфда қора доғларни кўрасан — кейин унга пичоғини артган, бу жойда эса — қонга беланган қўлнинг бармоқ излари сақланиб қолган/. Қотил ўзидан кейин из қолдирмаслик учун, чўнтагидан обуна бўлган отчопар ҳақида хабар берувчи газетани — мана бу йиртиқ парчасидаги сатрларни ўқисанг, газетанинг номини осонгина аниқлаб оласан ва хивич вазифасини бажарувчи арқонни олган (бу кимса отчопарга ишқибоз, шу билан бирга унинг ўзи ҳам от боқади) шундай эмасми. Кейин у монокль ойнасининг синиқлари, ҳамма натижасида узилган занжирини ҳам олган. Қайчи билан шарфнинг ўртасидан қирқиб, (диққат билан қарасанг — қирқилган изларини кўрасан) қонга беланган қисмини ажратиб, иккинчи ярмини эса бечора жабрдийданинг чангалида қолдирган. У картон қутисини гижимлаган, яна бошқа уни фoш этиши мумкин бўлган ҳамма нарсаларни, масалан, пичоқ — кейинчалик уларни Сена сувига тушиб кетган бўлиши керак — газетага ўраган, оғир сиёҳдонни учига боғлаган-да, тезроқ жуфтакни ростлаган. Бир дақиқадан сўнг шуларнинг ҳаммаси баржа устига тушган. Уф! Терлаб кетдим, сенинг фикринг қандай, буларга нима дейсан, инспектор?

Сўзлари қай даражада таъсир қилганлигини билмоқчи бўлиб у Ганимарга тикилди. Аммо инспектор миқ этган овоз ҳам чиқаргани йўқ.

Люпен қаҳ-қаҳ уриб юборди.

— Ич-ичингдан сен кучли ҳайратга тушдинг-ку, аммо бир оз шубҳанг бор. "Нега ахир бу жин ургур Люпен бу ишни менга тиркаяпти" деб. "Унинг ўрнига ўзи қотилни аниқлаб, кейин уни шип-шийдон қилиб, шилиши мумкин-ку ахир?" демоқчи бўласан. Бундай савол беришинг табиий, албатта... Аммо бир тёмони бор. Менинг ҳечам вақтим йўқ. Ишим бошимдан ошиб ётибди. Лондонда, Лазаннада ўғирлик, ёш бола йўқолган. Марсельда бир қиз ўлим хавфида қолган, ҳаммаси менинг елкамга юк бўлиб ағдарилган. Шунда менинг хаёлимга бир фикр келди: "Бу ишни дўстим Ганимарга топширсам қандоқ бўлар экан?! Ҳозир жиноятнинг ярмисигача очилганда ишнинг қолганини у бемалол эплай олади-ку. Бунинг устига мен унга қанчалик ёрдам қилган бўламан! У ахир бу иш орқали катта шўҳрат қозониши мумкин!" Шуларни ҳаммасини ўйладим-да, соат саккизларда сенинг ёнингга ўша чўнтаги апельсин пўчоқлари билан тўла кишини юбордим. Сен бу қармоққа лаққа илиниб, соат тўққизда бу ерда ер депсиниб турардинг. — Люпен ўрнидан турди, инспекторнинг ёнига келиб, унинг кўзларига тикилиб қаради:

— Ҳаммаси шу, — деди у. — Ҳикояни тугатдим. Тез орада жабрдийданинг касбини аниқлаб оласан: у раққоса ёки кафе қўшиқчиси бўлиши мумкин. Яна бир нарсаси — қотил Пон-Нэф кўприги яқинида яшайдиганга ўхшайди. Хуллас, ҳамма далиллар кўз олдинда. Мен уларни сенга топшираман. Ишга кириш! Менда эса шарфнинг йиртиқ парчаси қолади. Агар сенга шарфнинг ҳамма қисми керак бўлса, ўлган қиз чангалида қолган ярмини келтирганингдан кейин қолган ярмини мендан оласан. Албатта, полициячилар тез орада уни топишлари керак. Қиздаги шарфнинг ярмисини менга роппа-роса бир ойдан кейин — 28 декабрь, эрталаб соат 10 да келтиргин. Мени, албатта, шу жойдан топасан. Ҳечам шубҳа қилма, қўрқма, оғайни, қасам ичиб айтаманки, ростдан ҳам бу иш жуда жиддий. Менга ишон, алдаётганим йўқ. Дадил бўл, олға! Ҳа, айтганча, яна бир муҳим деталь, ўша монокль таққан олифтани қўлга олиш вақтида эсингда бўлсин — у чапақай. Хўп, хайр, оғайни, учрашгунча! Сенга омад тилайман! — Люпен кескин бурилиб, эшикни очди-ю, Ганимар бирор тadbир қилишни ўйлагунча ғойиб бўлди. Шундан кейин инспектор ўрнидан турган заҳоти унинг кетидан отилди, аммо эшик қулфи унга номаълум конструкцияда бўлганлиги учун, чамаси ўн минут вақт қулфни, яна ўн минут кўча эшигини очишга сарфлади. Ганимар пастга тушар экан, энди Арсен

Люпенни қувиб етишга ҳеч қандай имконияти қолмаган эди. Аммо бу ҳақда ўйламасди ҳам. Люпен унга иккиёқлама таъсир — ҳам қўрқув, ҳам нафрат ўтказар эди. Ноиложлик унга кучи етмаслигини, унинг олдидан ожизлигини эслатарди. Ички истак ва хизмат бурчи уни таъқиб қилишга мажбур қилар, аммо ўзи тумшуғидан илиниб, ҳаммага кулги бўлиши мумкинлигидан қўрқар, бу аблаҳ Люпен уни аҳмоқ қилиб, алдаб кетишидан доим чўчиб юрарди. Бунинг устига алвон шарф воқеаси унга ўта шубҳали бўлиб кўринди. Ҳар томонлама қизиқарли-ку, аммо жудаям ишонарсиз. Ҳаммасидан ёмони, мазмунан тўғри бўлишига қарамай жиддий таҳлил қилишни талаб қиларди.

— Йўқ, — деди ўзига-ўзи Ганимар. — Буларни ҳаммаси қуруқ гап... Фақат сира исботланмаган тахминлардан тузилган эҳтимоллари ўзига сийлов. Мени лаққа тушади деб ўйлади, шекилли. Мени алдаёлмайсан.

У Орферв 36-га етиб келганида бу воқеани ғирт сафсата деб ҳисоблаб бўлганди.

У Сюрте бўлимига кирди. Ҳамкасбларидан бири ундан:

— Сен шефни кўрдингми? — деб сўради.

— Йўқ.

— Ҳозир сени йўқлаган эди.

— Йўқлаганди?

— Ҳа, унинг олдига кир.

— Қаерга?

— Берн кўчасига... Бугун тунда қотиллик содир бўлган.

— Йўғ-э? Кимни ўлдиришибди?

— Аниқ билмайман... менимча кафедаги қўшиқчи аёлни бўлса керак.

— Ё тавба! — шивирлади Ганимар.

Йигирма дақиқадан сўнг метродан чиқиб, у Берн кўчаси томон кетарди. Ўлдирилган театр соҳасида танилган Женни Санфир исмли аёл бўлиб, у учинчи қаватдаги оддий уйда яшар эди. Полициячи инспекторни уйнинг энг чекка хонасига бошлаб борди. У ерда терговчи, бошлиқ Сюрте, жаноб Дюдуи ҳамда суд-эксперт врач ҳозир эдилар. Атрофни кузатиб, Ганимар чўчиб тушди. У қўлларида қизил шарфни чангаллаб олган ёш аёлнинг диванда ётган ўлик жасадини кўрди. Кўйлагининг йиртилган жойидан танасининг икки жойига санчилган пичоқ ўрни кўришиб, ундан оққан қон қуюлиб қолганди. Аёлнинг юзида даҳшатли қўрқув аломати қотиб қолганди.

Суд эксперти текширув кузатишларини тугатиб:

— Менинг тахминларим бир хил. Аёлга аввал икки марта пичоқ санчилган, кейин бўғизланган. У асфикция натижасида ўлган.

— Ё тавба! — яна хаёлидан ўтказди Ганимар, қотиллик ҳақида Люпеннинг айтганларини эслаб.

Терговчи эътироз билдирди.

— Аммо аёлнинг бўйнида бармоқ излари йўқ-ку.

— Уни қизил шарфи билан бўғишган, — деди врач.

— Бечора жон ҳолатда шарфни чангаллаб олганини кўрмайсизми?

— Аммо нега шарфнинг ярми йўқ? — сўради терговчи. — Қолган ярми қаерга йўқолган?

— Шарфнинг ярми қонга беланганлиги учун қотил уни ўзи билан олиб кетган кўринади. Қолган ярми шошилинч равишда қирқилган, қайчи излари яққол кўришиб турибди.

— Ё тавба! — Ганимар учинчи мартаба шу сўзни айтиб тишини ғижирлатди. Аблаҳ, Люпен ҳодисани худди кўзи билан кўргандек айтиб берганди.

— Қотилликнинг асл мақсади нима эди? — қизиқди терговчи. — Қулф бузилган, шкаф ичи остин-устин бўлиб кетган. Жаноб Дюдуи, бу ҳақда сизда бирон тахмин борми?

Бошлиқ Сюрте шундай деди:

— Хизматкор аёлнинг берган тафсилотига асосланиб, шундай тахмин қилиш мумкин. Ўлган аёл ўртамиёна овоз соҳибаси бўлса ҳам жуда гўзал эди. У икки йил бурун Россияга саёҳат қилганида, аллақандай бойвачча унга совға қилган қимматбаҳо сапфир тошни ўзи билан олиб келган. Шундан кейин уни Женни Сапфир деб чақира бошлашган. Аёл ўша бойлиги билан жуда ҳам фахрланар экан, аммо сира ҳам тошни бўйнига тақмаган. Жиноятнинг асосий сабабчиси ана ўша қимматбаҳо тош бўлиши ҳам мумкин.

— Хизматкор аёлнинг тошни қаерда сақланишидан хабари бормиди?

— Йўқ, унинг сақланиш жойини ҳеч ким билмас эди. Хонанинг алғов-далғов қилиниши қотилининг ҳам бундан беҳабар эканлигидан далолат беради.

— Тезлик билан хизматкор аёлни сўроқ қилиш керак, — деди терговчи. Жаноб Дюдуи инспекторни четга олиб ўтди...

— Инспектор, сиз анча ташвишли кўринасиз. Нима бўлди? Сизнинг бировдан шубҳангиз борми?

— Асло, шеф.

— Афсус. Сюрте хизмат идораси бу воқеа билан донг чиқариши мумкин эди. Мана шу билан бир нечта жиноятлар очилмай қолди. Бу сафар қандай бўлмасин қотил қўлга олинини зарур. Иложи борича тезроқ!

— Бу жуда мушкул иш, шеф!

— Аммо бу жуда зарур. Менга қаранг, Ганимар, хизматчи аёлнинг сўзлашича, Женни Сапфирнинг яшаш тарзи камтарона экан. Бир ой мобайнида кечга яқин театр тугагач, аллақандай жаноб унинг ҳузурига ташриф буюриб, ҳар гал соат ўн иккиларгача қолар экан. Женни Сапфир унинг ҳақида "у олийжаноб инсон, менга уйланмоқчи" дер экан. Лекин ўша олийжаноб одам ўзини жуда ҳам эҳтиёткорлик билан тутар экан. Ҳар сафар у хизматчи аёлнинг ёнидан ўтаётганда пальтосининг ёқасини кўтариб, бошидаги шляпасини бостириброқ қўяр экан. Женни Сапфир кўпинча унинг келиши олдидан хизматкор аёлга рухсат бериб юборар экан.

— У ҳеч қандай из қолдирмаганми?

— Асло, устаси фаранг эканлиги ўз-ўзидан маълум. У сувдан қуруқ чиқиш учун ҳаммасини пухта тайёрлаган. Бутун умидим сиздан, Ганимар.

— Сиз менга умид боғлаясизми? — қайта сўради инспектор. — У ҳолда мен розиман. — Аммо у сезиларли даражада асабийлашарди. Унинг ҳаяжонли ҳолати жаноб Дюдуини ҳайратга солди.

— Аммо-лекин, мен қасам ичиб айтаманки шеф... Эшитяпсизми шеф...

— Нимага қасам ичасиз?

— Ҳеч нарсага. Ҳаммасини вақт кўрсатади. — Фақат кўчада ёлғиз бир ўзи кетаётганидагина у айтган сўзига яқун ясади. У бу сўзни баланд овозда ерни жаҳл билан тепиб гапирди.

— Аммо онт ичиб айтаманки, мен ўз кучим билан ҳаммасига эришаман. Ўша ярамас берган маълумотлардан фойдалансам, ўлай агар. Йўқ, ҳеч қачон!

У шаҳар кўчаларида кезиб юрар экан, Люпенни болохонадор қилиб сўқарди, бу ишга аралашиб қолгани алам қилар, аммо шунга қарамай у жиноятни фош қилишга қатъий аҳд қилиб қўйди. У хотиржам бўлишга, фикрини бир жойга жамлаш, иложи борича тарқоқ далиллар орасида Люпен эътиборидан тушиб қолган, аммо аниқ далилларни аниқламоқчи бўларди. Иш жойидаги ошхонада шошиб овқатланган, у сайр қилишни яна давом эттирди. Тўсатдан у ҳайрат ва хижолатли ҳолатда жойида тўхтаб қолди. У эрталаб Люпен ҳийласига учиб, ўзи билмаган ҳолда Сюрен кўчасидаги ҳовлига яна келиб қолганди. Аллақандай ғалати, ўзига боғлиқ бўлмаган, иродасига бўйсунмайдиган куч уни яна шу ерга етаклаб келганди. Калаванинг учи шу ерда бўлиб, масала жумбоғининг ечилишига ҳамма шарт-шароитлар бор эди. Люпен айтганлари шу даражада аниқ эдики, унинг олдиндан қилган башорати тўғри бўлиб чиққанига Ганимар бутун вужуди билан қойил қолганди. Шунинг учун рақибига тан бериб, терговни у тўхтатган жойидан бошлашдан ўзга иложи қолмади. Ички ҳиссиётига ортиқ қаршилик қилолмай, у тўртинчи қаватга кўтарилди. Хона эшиги очик эди. Ҳеч ким аниқ далилларга қўл теккизмаганди. У нарсаларни ҳаммасини чўнтагига солди. Шу дақиқадан бошлаб ихтиёри ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолда, худди хўжайиннинг чизган чизигидан чиқмайдиган малайдай ҳаракат қиларди. Агар ноганиш одам Пон-Нэф кўприги яқинида яшаши тахмин қилинса, у ҳолда кўприкдан Берн кўчасига бўлган йўлдан пирожное харид қилинган ширинликлар дўконини ахтариб топиш керак. Қидирув узоқ чўзилмади.

Сен-Лазер вокзали ёнидаги ширинликлар дўкони хўжайини Ганимарнинг қўлидаги ўхшаш картон қутисини унга кўрсатди. Бунга қўшимча қилиб, сотувчи аёл кеча кечга яқин, монокль кўзойнак таққан бир киши дўкондан ширинлик харид қилгани ва у негадир афтини иложи борича эгнидаги пальтосининг қундуз ёқаси билан яширишга уринганини гапирди.

"Мана биринчи далил ҳам исбот қилинди, — ўйлади инспектор. — Ўша шахс ҳақиқатан ҳам монокль тақар экан".

Кейин Ганимар газета парчаларини ёпиштириб газета сотувчисига кўрсатганди, у дарров "Герф иллюстре" эканлигини аниқлади. Сўнгра инспектор нашриётга бориб, шу газета обуначиларининг рўйхатини, биринчи навбатда — Люпен таъкидлаганидек — Пон-Нэф кўпригининг ўнг тарафида истиқомат қилувчиларнинг турар жойларини сўраб, ўзига белгилаб олди.

Сюрте идорасига келгач, у бир гуруҳ агентларни чақириб керакли вазифалар билан рўйхатдаги адресларга юборди. Соат кеч еттида хизматчиларнинг охиргиси хушxabар олиб келди. Аллақандай Правай исмли жаноб "Герфа" газетасининг обуначиси, Августина кўчасидаги уйда турар экан. У монокль тақар, отчопарга доим қатнар, ўзи ҳам от боқиб минар ҳамда отларни гаровга тикар экан.

Хизматчининг келтирган хабарлари Ганимарни ҳайратда қолдирди: тергов ишларининг шу даражада шиддат билан кетиши ва натижаларнинг ҳаммаси Люпен башорат қилганидек содир бўларди. Ганимар бу билан нечанчи бор Люпеннинг ақлига, истеъдодига қойил қолар эди. У шунча яшаб, бу даражада ақл ва заковатли инсонни учратмаганди. У жаноб Дюдуи ёнига жўнади.

— Ҳаммаси тайёр, шеф. Сизда қамоққа олиш ҳақида ордер борми?

— Нима?

— Қамоққа олиш учун ҳаммаси тайёр.

— Сиз Женни Сапфирни ким ўлдирганлигини аниқладингизми?

— Ҳа!

— Ахир қандай қилиб бунга эришдингиз? Тушунтириб беринг.

Ганимар виждони қийналганлигини сезиб қизариб кетди, аммо саволга жавоб берди. — Бунга бир тасодиф сабаб бўлди, шеф. Қотил ўзини фош қилувчи ҳамма далилларни Сена дарёсига ташлаб юборган. Ўша нарсаларнинг бир қисмини топиб менга топширишди.

— Ким топиб олди?

— Баржа бошқарувчиси, у ўз исмини айтишни хоҳламади. Аммо мен ҳамма далилларни қўлга киритдим. Калаванинг учини топиш жуда осон кечди.

Шундан кейин инспектор қандай ҳаракат қилганлигини сўзлаб берди.

— Буларнинг ҳаммасига тасодиф сабабчи бўлди, дедингизми? — Ҳитоб қилди Дюдуи. — Калаванинг учини топиш осон кечди деяпсизми? Ахир бу сизнинг энг ажойиб изқуварлигингиз туфайли-ку! Бу ишни ўзингиз охиригача етказинг, азизим, Ганимар, фақат эҳтиёт бўлинг.

Ишни тезроқ тугатишни Ганимарнинг ўзи ҳам хоҳларди. У Августина кўчасига ўзининг одамлари билан бирга бориб, уларни уй атрофига жойлаштирди. Қоровул консьерш аёл унинг саволларига уй эгаси одат бўйича ресторанда овқатланишини, кейин соат тўққизда уйига келишини айтди. Ҳақиқатдан ҳам соат тўққизларда консьерш аёл ойнадан кўчага қараб дарров Ганимарни огоҳлантирди. У ўша заҳоти хуштагини чалди. Бошида целиндр, эгнида қундуз ёқали пальто кийган жаноб Сена дарёси ёқалаб келар эди. У кўприкдан ўтиб, уйи томон юра бошлади.

Ганимар унга қарши чиқди.

— Жаноб Превай, бу сизми?

— Ҳа, сиз кимсиз?

— Мен сизга... — У сўзларини тугатолмади ҳам. Қоронғуликдан чиққан одамларни кўрган заҳотиёқ Превай бир қадам орқага қочиб, рақибига ўгирилди-да, бинонинг биринчи қаватидаги дўкон эшигига суянганча: — Яқинлашманг! — деб қичқирди. — Мен сизни танимаيمان. — У ўнг қўлига ёғоч парчасини олди, орқасига ўгирилган чап қўли билан эса эшигини очмоқчи бўларди. Жинойтчи яширин эшик орқали қочиб кетмоқчи эканини, Ганимар сезиб қолди.

— Тентаклик қилма, — деди у эшик ёнига келиб. — Сен қўлга тушдинг. Таслим бўл. — Ганимар ундан ёғочни юлиб олишга улгурганди ҳамки, шу онда Люпеннинг огоҳлантирган гапи эсига келди. Превай чапақай эди, чап қўли билан у тўппончасини пайпаслаётганди. Инспектор рақибининг ҳаракатини кўриб, дарҳол чап берди, ўша заҳоти узилган иккита ўқ овози янгради, аммо ўқлар нишонга тегмай ўтиб кетди. Бир дақиқа ўтмай Превай чакагидан даҳшатли зарба еб, икки қадам нарига учиб тушди. Соат тўққизда эса Превай қамоқхонада ўтирар эди.

Ўша вақтлар Ганимар етарли обрўга эга эди. Қотилнинг бу даражада тезлик

билан қўлга олиними ва жиноятнинг осонлик билан фош қилиниши унинг обрўсини янада ошириб юборди.

Шу пайтгача ечилмаган жиноятларнинг ҳаммаси Превай бўйнига қўйилди. Газеталар Ганимарнинг мардлигини очиқдан-очиқ мадҳ этишарди.

Аввалига тергов ишлари жадал суратда кетаётган эди. Превай /асл исми Том Дерол/ полицияга аввал ҳам тушган экан. Ундан ташқари уйини тинтув қилишда янги далиллар очилмаган бўлса ҳам, ҳар қандай газета ўрамидаги нарсаларга ўхшаш арқон, яна пичоқ ҳам топилди. Балки ўлдирилган аёл айнан шу пичоқ билан ўлдирилгандир?

Аммо бир ҳафтадан сўнг ҳаммаси ўзгарди. Превай шу вақтгача ҳамма саволларга жавоб беришдан бош тортаётган бўлса, энди эса шахсий адвокати орқали ўзини оқловчи далил рўкач қилди: қотиллик содир бўлган кечаси у Воли-Бержер театрида бўлган экан. Ҳақиқатдан ҳам унинг чўнтагидан театр билети ва кўрсатув программаси топилди.

Билетга ўша кунги число ёзилганди.

— Сизнинг оқловчи далилларингиз ҳаммаси уйдирма, — деди суд терговчиси.

— Исбот қилинг, — жавоб берди Превай.

Жиноятчи гувоҳлар билан юзлаштирилди. Дўкон сотувчиси ўша кунги монокль таққан харидорни танигандек бўлди, консьерж аёл ҳам Пенни Сапфир ёнига келиб турадиган меҳмонга ўхшатгандек бўлди. Аммо иккала гувоҳ ҳам бирор-бир асосли даъво қилишга журъат этолмасди. Шундай қилиб, юзлаштириш ижобий натижа бермади. Жиддий айбнома қўйиш учун эса асосли далил керак эди.

Суд терговчиси Ганимарни чақиртириб, қийин аҳвол ҳақида гапирди. — Мен унга ортиқ айб қўёлмайман. Менга асосли далиллар керак.

— Ахир сиз унинг жиноятчи эканлигига аниқ ишонасиз-ку, жаноб терговчи. Агар Превай айбдор бўлмаганида, қўлга олинмишда бу даражада қаршилиқ кўрсатмаган бўларди.

— Унинг гапига қараганда сизни ўғри деб ўйлаган эмиш. У яна Женни Сапфир билан таниш эмаслигини айтмоқда. Тўғриси олиганда унинг даъволарини рад этадиган ҳеч кимни тополмадик. Ундан ташқари, агар сапфир ўғирланган бўлса, биз ўша қимматбаҳо тош унинг уйдан чиқмади.

— Ахир бошқа жойда ҳам ўша тошни тополмадик-ку, — эътироз билдирди Ганимар.

— Эътирозингизни тушуниб турибман, аммо бу билан унга қарши ҳеч нарсани исботлаб бўлмайди. Биласизми? Бизга нима керак? Иложи борича зудлик билан йиртилган қизил шарфнинг йўқолган ярми керак.

— Йўқолган ярми керак?

— Ҳа, агар қотил уни ўзи билан олиб кетган экан, у ҳолда, албатта, шарфда қонли бармоқларнинг изи қолган бўлиши керак.

Ганимар ҳеч қандай жавоб қилмади. Бир неча кундан бери у хаёлида яқин кунларда бу саргузаштли ҳодисага яқун ясаилишининг муқаррарлигини сезиб юрарди. Қўлидаги барча далиллари бир пул эди. Фақатгина ўша машҳур шарф Превайнинг айбини исботлаши мумкин эди. Бу билан Ганимарнинг тақдири ҳал бўлаётганди. Бир кишининг қамоққа олиними ва жиноятчиликка қарши шафқатсиз курашчи сифатида танилган номи унга катта масъулият юкларди. Шунга у жавоб бериши керак эди. Превайнинг айби исботланмай қўйиб юборишса, Ганимарнинг шарманда бўлиши аниқ эди. Бахтга қарши, асосли далил Люпеннинг чўнтагида. Уни қандай қилиб олиш мумкин?

Ганимар боши билан ишга шўнғиб кетди. Ҳамма далилларни яна қайтадан текширишга киришди. Берн кўчасидаги қотилликни аниқлайман деб бир неча тун ухламай, тергов ишларини қайта кўриб чиқди. Превайнинг аввалги ҳаётини ўрганди. Бир неча агентларни сапфир тошини ахтаришга юборди. Аммо барча уринишлари бефойда бўлди.

27 декабрь куни Ҳуқуқлар Саройи йўлагига Ганимар суд терговчисига дуч келиб қолди:

— Ҳўш, жаноб Ганимар, қандай янгиликлар бор? — сўради у.

— Ҳаммаси аввалгидек, жаноб терговчи.

— У ҳолда мен ишни ёпишга мажбурман.

— Яна бир кун сабр қилинг.

— Нега? Мен сизга айтгандим, шарфнинг иккинчи ярми керак деб. Қани у?

- Эртага мен уни сизга келтираман.
- Эртага? — ишонмади терговчи.
- Ҳа, аммо бунинг учун менга шарфнинг сиздаги биринчи ярми керак.
- Эвазига мен нима оламан?
- Эвазига шарфнинг ҳаммаси сизнинг қўлингизда бўлишига ваъда бераман.
- Маъқул.

Ганимар терговчининг хонасидан ўша шарфни олиб кўчага чиқди. "Жин урсин — тўнғиллади у. — Агар мен далил учун унинг олдига бормасам, исмимни бошқа қўяман. Фақат жаноб Люпен учрашувга келишига юраги дов беришига ишонарди, энг алам қиладигани ҳам шунда эди. Люпенга бу учрашув нега зарур бўлди? Қандай мақсадни кўзлаган экан?" — ўйларди Ганимар. Ички нафрат, алам ва шу билан бирга хавотир аралаш ҳолатда, бу сафар иложи борича алданмай, тузоққа тушиб қолмаслик учун олдиндан ҳамма тайёргарликларни ҳозирлаб, қатъий қарор қилди, агар имконият туғилса, душманнинг ўзини қопқонга тушириш нияти ҳам йўқ эмасди. Ганимар кечаси ўша уй атрофини синчиклаб текширгач, бошқа яширин эшик йўқлигига иқрор бўлиб, хизматчиларни жой-жойига қўйиб, хавфли ва ўта муҳим операция бўлишини такрор-такрор уқдириб, жаноб Люпен тайинлаганидек, 28 декабрь куни эрта билан асосий кўча эшиги орқали учрашувга етиб келди.

У агентларини кафе ичида қолдириб, уларга нима қилиш кераклигини тушунтирди. Агар Ганимар тўртинчи қаватдаги деразадан ташқарига қараса ёки бир соат вақт мобайнида у ердан чиқмай қолса, агентлари уй ичига бостириб кириб, у ердаги ҳамма одамларни қўлга олишлари керак эди. Ганимарнинг тузган режаси шундан иборат эди.

Бош инспектор тўппончасини кўздан кечириб, осон олинадиган қилиб чўнтагига жойлаб қўйди. Кейин у юқорига кўтарилди. Хонага кирмасдан ҳайратга тушди, хонадаги аҳвол ҳечам ўзгармаганди: эшиклар ланг очик, қулфлари эса бузилганди. Асосий хонадаги дераза кўчага қараганлигига иқрор бўлиб, у бошқа хоналарни ҳам кўздан кечириб чиқди, ҳаммаси бўм-бўш эди.

— Люпен қўрқоқ экан-ку! — пўнғиллади у ич-ичидан хурсанд бўлиб.

— Э, нодон! — деган овоз бирдан унинг орқасидан эшитилди. У ўгирилганда рўпарада кексайган мойбўёқ устасини кўрди.

— Ахтариб ўтирмасанг ҳам бўлади, — деди нотаниш одам. — Бу мен, Люпенман. Шу бугун эрталаб устахонага мой бўёқчиси бўлиб ёлландим. Ҳозир бизда тушлик вақти бўлгани учун "қани бир хабар олай-чи" деб бу ерга киргандим.

У Ганимарга тикилиб илжайди-да, хитоб қилди:

— Ҳа, ҳа, ишонавер, дўстим. Бу менман! Аммо лекин мен ўша учрашув ўтган дақиқани сенинг ўн йиллик ҳаётингга алмашмаган бўлар эдим, мен сени қанчалик ардоқлашимни биласан-ку, дўстим! Хўш қалай, энди қойилмисан оғайни? Ипидан игнасигача — ҳаммаси ҳисоблаб чиқилган-а?! Ишни бошлаб қотириб қўйдимми? Шарф сирини ошкор қилиб берганимга нима дейсан? Воқеаларнинг содир бўлишини олдиндан аниқлаб беришимни айтмайсанми? Мен тузиб берган далилларим орасида биронта нуқсонли жойи йўқ, тўғрими?! Буни ҳақиқий заковат деса бўлади. Менинг интуитив сезгиларим қотилни қўлга олишдан бошлаб ҳозирги дақиқагача, сени бу ерга далил қидириб келгунингга қадар — ҳаммасини олдиндан кўрсатиб берди. Ҳақиқатан ҳам ажойиб иш бўлди! Шарф сендами?

Икковлари ҳам чўнтақларидан шойи рўмол парчаларини олиб стол устига ёзишди. Рўмолнинг қирқилган иккала қисми бир-бирига тўғри келди. Ранги ҳам бир хил эди.

— Ўйлайманки, сен фақат бунинг учун келмагандирсан? — деди Люпен-сен, албатта, қон изларини кўриш иштиёқидасан. Қани юр-чи, нариги хонага чиқайлик, у ер ёруроқ. Улар кейинги хонага чиқишди. Деразалари ҳовлига қараган бу хона ростдан ҳам ёруроқ эди. Люпен рўмолни дераза ойнасига тутди.

— Қарагин-а! — деди Люпен Ганимарга жой бўшатиб. Инспектор қувончидан титраб кетди. Рўмолда бармоқ ва кафт излари аниқ кўринарди. Инкор қилиб бўлмайдиган далил! Қонга беланган қўли билан қотил ана шу рўмол билан Женни Сапфирни бўғизлаган эди.

— Бу ерда қотилнинг чап қўли изи қолган, — тушунтирди Люпен.

— Кўриб турибсанки, мен сени аллаганим йўқ ва берган ваъдамнинг устидан чиқдим. Ақли-заковатимни ўзингикидан юқори қўйишингни инкор қилмаган ҳолда

шуни таъкидламоқчиманки, мени аллақачон сеҳргар деб ўйлашингни сира хоҳламайман.

Ганимар рўмолни дарров чўнтагига солди. Люпен рози бўлгандек ишора қилди.

— Ҳа, албатта у сеники, оғайни. Сенга ёрдам қилганимдан доим хурсандман. Бу ерда ҳеч қандай тузоқ қўйиш йўқлигига энди ишонгандирсан? Мен бир ҳожат чиқардим, холос. Дўстона холис хизмат... Ҳа, яна бир нарса, тўғриси айтганда оддий қизиқиш... Мен рўмолнинг иккинчи ярмини кўрмоқчи эдим... Полиция қўлига тушган қисми-чи... Хавотирланмасанг-чи, яна қайтариб бераман. Кўраману қайтараман. Хиёл сабр қилгин.

Ганимар энсаси қотган ҳолда унинг вайсаганини эшитаркан, Люпен инспектор узатган шойи рўмол шокилдаларини пайпасларди.

— Чевар аёлларга қойил қолсанг бўлади! Ахир сен тергов мобайнида Женни Сапфир моҳир чеварлигига аҳамият бергандирсан: у ўзи учун ҳар хил кўйлак ва рўмоллар тикарди. Бу рўмолни ҳам унинг ўзи тўқиганлиги аниқ. Рўмол қўлда тўқилганлиги яққол билинади, мен буни дарров пайқагандим. Табиатан қизиқувчанлигим туфайли, сенга маълум қилмоқчиманки, мен ўша, ҳозир сенинг чўнтагингдаги рўмол парчасини бошидан учигача синчиклаб текшириб чиқдим. Шокилдалари орасига бечора қиз тумор тикиб қўйган экан. Эътиборга лойиқ ҳолат, тўғрими? Тумор ичида Биби Марям сурати бор экан. Ҳалоскоримиз...

Инспектор сеҳрлангандек ундан кўзини узмасди. Люпен давом этаверди:

— Шунда мен рўмолни иккинчи — полиция ўликнинг бўйнидан топиб оладиган, ниҳоят, ҳозир менинг қўлимдаги парчасини ҳам "текшириб кўриш керак" деган хулосага келдим. Агар ўша қисмида ҳам туморчаси бўлиб, унинг ичида ҳам бирор нарса яшириб қўйилган бўлса-чи? А? Сен бунга аҳамият бергин-а оғайни, нақадар моҳирона тўқилган. Энг муҳими, кўринишидан худа жўн. Ёнғоқдек ёғоч тухумнинг устидан ҳаммасини ипак ипи билан тўқиб чиққан. Кейин ўша тухумни олиб, ўрнида тўқилган бўшлиқ ҳосил қилинган, аслида кичкина, аммо ўша бўшлиқ тўқима ичида тумор ёки бошқа нарса сақлаш мумкин... Қимматбаҳо тошми масалан... ёки сапфирми...

Шу онда у тўқилган тумор ипини ечиб, ичидан мовий рангдаги ажойиб тошни олди.

— Мен сенга нима деган эдим, оғайни?!

У бошини кўтариб Ганимарга қаради. Инспекторнинг ранги девордек оппоқ, кўзлари косасидан чиққудек ярақлаётган тошга тикилиб қолганди. Мақрнинг маъносига у энди тушунганди.

— Ҳўкиз! — тишини ғижирлатди у яна худди биринчи учрашувдагидек. Иккови бир-бирига рўпарама-рўпара туриб қолишганди.

— Бу ёққа бер! — деди инспектор.

Люпен унга рўмолни узатди.

— Сапфирни! — буюрди инспектор.

— Нодон!

— Бу ёққа бер, акс ҳолда...

— Хўш, акс ҳолда нима қилардинг, тўнка?! — бақирди Люпен. — Нима деб ўйловдинг, аҳмоқ, ахир мен сенга бек-бекорга бу ишни топширдимми?

— Бу ёққа бер!

— Нима, сен мени биринчи кўришингни-а? Ёки мени ўзингга ўхшатдингми? Вой-вой! Мана бир ойдан бери бурнингдан ип ўтказиб итдай етаклаб юрган бўлсам-да, энди сен... Э етар, оғайни! Ахир тушунсанг-чи, бир ой мобайнида сен ўргатилган лайча итнинг рўлини ижро этиб келдинг. Қани Ганимар, ма ол... ёт... ўтир. Баракалла жонивор, яхши ит экансан... Думингни ликиллат-чи, қанд бераман...

Ички ғазабини зўрга ушлаб Ганимар фақат бир нарсани — тез-тез ходимларини чақиришни ўйларди. Хона ҳовлига қарагани учун сездирмасликка ҳаракат қилиб, у эшик томон сурилиб борарди. Эшикни очиб у бир сакрайди ва нариги хонадаги деразани синдиради-да...

— Шундай қилиб, — давом этарди Люпен, — сен ҳам, бошқаларинг ҳам бу қадар аҳмоқ, калтафаҳм бўласизларми? А? Шунча вақтдан бери рўмол сизларнинг қўлларингизда бўлди-ю, аммо уни яхшироқ текшириб чиқиш бирортангни каллангга келмаган. "Нега ахир бечора қиз рўмолига ёпишиб олган" деган саволни ўйлаб ҳам кўрмагансизлар. Бирортангиз ҳам! Сизлар ҳеч нарсани ўйламай "бор барака" деб ҳаракат қилаверасизлар, ўйлаш, фикр қилиш йўқ!

Инспектор ҳамма нарсани бир пасда ҳал қилиш ниятида. Люпен хиёл орқага қадам ташлаганини пойлаб туриб, эшик тутқичига ёпишди. Шу онда унинг ичидан аламли нидо чиқиб кетди — эшик тутқичи буралмас эди.

— Ҳатто шуни ҳам эътиборга олмагансан. Узинг тузоқ қўйипсан-у, бироқ мен ер тагида илон қимирласа билишимни инобатга олмагансан. Сен кетимдан хонага киришга кирдингу аммо эшикдаги қулфлар махсус мослама асосида қулфланиши хаёлингга ҳам келмади. Қани, тўғриси айт-чи, энди нима дейсан?

— Нима дейманми? — аламдан инспекторнинг овози ҳам бўғилиб қолган эди. Бир зумда у чаққонлик билан чўнтагидан тўппончасини олдию, рўпарасида уни мазах қилаётган башарага ўқталди.

— Қўлингни кўтар! — бақирди у.

Люпен эса хиёлгина ҳам пинагини бузмай елкасини қисиб қўйди, холос.

— Ахир...

— Қўлингни кўтар деяпман, сенга!

— Ахир тўппончанг отмайди-ку!

— Нима?

— Сенинг хизматкоринг — кампир Катрин менга ишлайди. Бугун эрталаб кофе ичаётганингда у ўқларнинг ҳаммасини сувга бўктириб қўйганди.

Ганимар ақл-хушини йўқотгандек жазавага тушиб тўппончани чўнтагига солди-ю, алам ичида Люпенга қараб отилди. Аммо ўша онда икки қадам нарига учиб тушди.

— Хўш, яна нима? — деди Люпен рақибининг тизза суягига оёғининг учи билан тепиб. Иккови бир-бирига еб қўйгудек тикилишларидан гўё ҳозир, бир дақиқадан сўнг рақиблар ёқалашиб кетиши мумкин эди. Аммо муштлашиш содир бўлмади. Бундан авалги олишувлардан чиқадиган сабоққа кўра, бундай ҳаракат фойдасиз эканлиги ёдига тушди. Бунинг устига Люпеннинг қақшатқич зарбаларини ҳали Ганимар унутмаган эди. У қўлидан энди ҳеч нарса келмаслигини ҳис қиларди. Люпеннинг олдида ожиз эди. Унда бу беҳуда чиранишдан не фойда.

— Яхшиси, — мулоимлик билан деди Люпен, — ҳамма нарса ўз ҳолида қолавергани маъқул. Қани бир ўйлагин-чи, оғайни, бу саргузашт сенга нималар келтирди: шуҳрат-обрў қозондинг, ўз амалингдан яна юқорироқ кўтарилиш имконияти туғилди, натижада умринг охиригача таъминланадиган бўлдинг. Наҳотки шуларга қаноат қилмай сапфир тоши билан бечора Люпеннинг боши ҳам сенга зарур бўлса-я? Бу ғирт адолатсизлик-ку. Уят эмасми? Бечора Люпен сенинг ҳаётингни сақлаб қолганлигини гапирмасак ҳам бўлади. Ҳа, ҳа, худди шундай, тақсир! Превайнинг чапақайлиги ҳақида ким сени огоҳлантирган эди? Сенга қилган яхшилигим эвазига қайтарганинг шуми? Э, қойил-э Ганимар. Тўғриси айтганда сен мени хафа қилаяпсан.

Люпен гапира-гапира худди Ганимардек орқа билан юриб, эшик ёнига бориб қолди. Инспектор душман ҳозирнинг ўзида ғойиб бўлишини тушунди. Эҳтиёткорликни унутиб, рақибининг йўлини тўсмоқчи бўлганди, тўсатдан тушган зарбадан бир қадам нарига отилиб тушди.

Люпен чаққон ҳаракат билан пружинали қулфни очди, эшик тутқичини бурадию, бор овозда хаҳолаганича йўқолди-қолди. Йигирма дақиқадан сўнггина Ганимар ўз ходимлари билан учрашди. Улардан биттаси деди: — Ҳозир бу ердан шериклари тушлиқдан қайтиб келаётган пайтда мой бўёқчи чиқиб кетди. У кета туриб "бу хатни бошлиқларингга бериб қўйинглар" деб қўлимга мана бу қоғозни топширди. "Қайси бошлиқ?" деб сўрагунимча у жуфтакни ростлади. Бу сизга бўлса керак!

— Қани бер!

Ганимар хатни очиб ўқиди. Хат шоша-пиша ёзилганди: "Ижозатинг билан сени ўта ишонувчанлигинг ҳақида огоҳлантирмоқчи эдим, оғайни. Агар кимдир сенга, тўппончангнинг ўқлари сувга бўктирилган эди деса, у жудаям ҳурматли одам бўлса ҳам, ҳатто ўша кимсанинг исми Арсен Люпен бўлганида ҳам — ўзингни лақиллатиб кетишларига сира ҳам йўл қўйма. Аввал ўқ узиб кўр, агар ўша кимса нариги дунёга равона бўлса, сен ўқлар қуруқ ва энг муҳими кампир Катриннинг ҳалол хизматкор эканлигига амин бўласан. Кампир билан келажакда, албатта, танишаман деган ният билан содиқ дўстинг Арсен ЛЮПЕН".

Алишер МАҲСУМОВ
таржимаси

Стивен ЛИКОК

(Канада ёзувчиси, 1869-1944)

Ҳажвий ҳикоялар

БАНКДАГИ САРГУЗАШТЛАРИМ

Банкка бориб қоладиган бўлсам, мени дарҳол ваҳима босади. Гумашталарни кўриб кўрқаман. Дарчаларни кўриб кўрқаман. Пулнинг афтини кўрсам юрагим такапука бўлади.

Хуллас, ҳамма нарсадан мени ваҳима босаверади.

Банкнинг остонасидан ҳатлаб бирон пул муомаласини амалга оширмақчи бўлишим биланоқ, мен қип-қизил каллаварамга айланаман-қоламан.

Буларнинг бари менга илгаридан маълум эди. Шундоқ бўлса-да, маошим эллик долларга етганда, пулни сақлашга бирдан-бир қулай жой — банк деган тўхтама келдим.

Хуллас, ҳаяжондан оёғимни зўрға судраб босиб, банкнинг катта залига кирдим-да, тўрт томонимга олазарак назар ташлай бошладим. Назаримда, ҳар бир янги миждоз банкка ўз ҳисобига пул қўйишдан аввал, албатта, бошқарувчи билан маслаҳатлашиб олмоғи керак эди.

Мен пештахтасига "Ҳисобчи" деб ёзиб қўйилган деразача ёнига келдим. Ҳисобчи новча, сўхтаси совуқ одам экан. Унинг қиёфасини кўришданоқ мени яна ваҳима босди. Овозим бирданига кўп йиллик чиллашир одамникидек ингичка тортиб кетди.

— Бошқарувчи билан гаплашсак бўлармикин? — деб сўрадим. Кейин маънодор қилиб қўшиб қўйдим. — Ёлғиз, холи гаплашсам дегандим.

Нега "ёлғиз, холи гаплашсам" деганимни ўзим билмайман.

— Марҳамат, бемалол, — жавоб берди ҳисобчи ва бошқарувчи ҳузурига йўл олди.

Бошқарувчи жиддий, димоғдор одам экан. Менинг эллик олти долларим чўнтагимда эди. Уларни қафтимда шу қадарғижимлаб ушлаб олгандимки, пулларнинг бели майишиб, бир-бирига ёпишиб кетганди.

— Сиз бошқарувчимисиз? — сўрадим мен гарчи, худо шоҳид, унинг бошқарувчи эканига заррача шубҳам бўлмаса-да.

— Ҳа, — деб жавоб берди у.

— Сиз билан гаплашиб олмоқчи эдим. Ёлғиз, холироқ?

"Ёлғиз, холироқ" деган сўзларни ҳадеб такрорлайверишга унча ҳушим йўқ эди, лекин шунақа қилмасам, бутун ишларим жуда жўн бўлиб қоларди.

Бошқарувчи менга шубҳа билан қаради. Афтидан, мени бирон мудҳиш сирни очиб беради деб ўйлади, шекилли.

— Марҳамат, — деди у. Сўнг мени кабинетига олиб кирди-да, эшикни ичидан қулфлади. — Бу ерда бизга ҳеч ким халақит бермайди. Ўтиринг.

Икковимиз ҳам ўтириб, бир-биримизга тикилишиб қолдик. Фаҳм қилдимки, айтмоқчи бўлган гапларимнинг ҳаммаси томоғимда тиқилиб қоляпти.

— Сиз Пинкертоннинг идорасидан бўлсангиз керак-а? — деб сўради у.

Мен ўзимни сирли тутганимга қараб, у мени изқувар деб ўйлади, шекилли. Мен буни фаҳмладим-у яна бадтар оғир аҳволга тушдим.

— Йўқ, мен Пинкертоннинг идорасидан эмасман, — дедим анчадан кейин гапимнинг оҳангида "Пинкертон билан рақобатлашадиган бошқа идораданман" деган маъно бор эди. — Тўғриси айтсам... — деб давом этдим мен гўё шу пайтга қадар кимдир мени ёлгон гапиришга мажбур қилгандек. — Тўғриси айтсам, мен умуман изқувар эмасман. Мен ҳисоб очгани келгандим, ўзимнинг жамғармаларимни сизнинг банкнингизда сақласам дегандим...

Бошқарувчининг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди, лекин у ҳамон анча сергак эди. Афтидан, энди у қаршимда барон Тотишлоднинг ёхуд кенжа Гулднинг¹ ўғли ўтирипти деб ўйлай бошлади, шекилли.

— Қўймоқчи бўлган пулингиз каттагина бўлса керак-а? — деб сўради у.

— Каттагина, — дея минғирладим. — Ҳозирнинг ўзида эллик олти доллар қўймоқчиман. Кейин эса ҳар ойда эллик доллардан қўйиб тураман.

Бошқарувчи ўрнидан туриб кетди, эшикни ланг очиб, ҳисобхонага мурожаат қилди:

— Мистер Монтгомери! — хитоб қилди у ёқимсиз тарзда баланд овозда. — Бу жаноб ҳисоб очмоқчи экан. Эллик олти доллар қўймоқчи... Хайр.

Мен ўрнимдан турдим.

Ўнг томонимда баҳайбатгина темир эшик очиқ турарди.

— Хайр, — дедим ва тўғри темир сандиқнинг ичига қараб одимладим.

— У ёққа эмас, — деди бошқарувчи совуқ оҳангда ва менга бошқа эшикни кўрсатди.

Даричанинг олдига бориб, ғижимланиб кетган пулни узатдим. Қўл ҳаракатим шунақа асабий эдики, гўё мени картада фокус кўрсатяпти деб ўйлаш мумкин эди.

Рангим мурданикидек оқариб кетганди.

— Мана, — дедим мен, — буни менинг ҳисобимга қўйинг.

Гапимнинг оҳангида "келинг, шу ғалвани тезроқ тугатақолайлик" деган оҳанг бор эди.

Гумашта пулларни олиб, кассирга узатди. Кейин менга қандайдир қоғозга пулнинг миқдорини ёзишни буюришди ва аллақандай дафтарга қўл қўйдиришди. Мен ортиқ нима қилаётганимга ақлим етмай қолган эди. Кўз ўнгим қоронгилашиб, ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетди.

— Бўлдими? — сўрадим бўғиқ, титроқ овозда.

— Ҳа, — жавоб берди кассир.

— Ундай бўлса, мен чек ёздириб олмоқчиман.

Мен кундалик харажатлар учун олти доллар олмоқчи эдим. Гумашталардан бири деразадан менга дафтарини узатди, иккинчиси эса уни тўлдириш йўлини кўрсата бошлади. Қарасам, банкнинг ҳамма ходимларида мен тўғримда "бу — бирон ақли моқис миллионер бўлса керак" деган таассурот туғилди, шекилли. Мен чекка бир нарсалар ёзиб, кассирга узатдим.

— Ие! — деди у ҳайрон бўлиб. — Пулингизнинг ҳаммасини олмоқчимисиз?

Дарров тушундимки, "олти" деб ёзиш ўрнига "эллик олти" деб ёзиб қўйибман. Бўлар иш бўлган эди. Энди бўлган воқеага изоҳ бериб ўтириш ортиқча эди. Ҳамма гумашталар ёзув-чизувини ташлаб, менга анграйиб қолишди.

Ажиб бир мардоналик билан гапнинг пўсткаласини айтдим.

— Ҳа, ҳаммасини...

— Сиз банкдан қўйган пулингизнинг ҳаммасини қайтариб олмоқчимисиз?

— Ҳа, бир тийин ҳам қолдирмайман.

— Кейин ҳам бирон-бир миқдорда пул қўйиб туриш ниятингиз йўқми?

— Ўлақолсам ҳам қўймайман.

Бирдан кўнглимдан бир бемаъни фикр йилт этиб ўтгандек бўлди: улар мени чек ёзаётганимда бирон нарсадан хафа бўлди-ю, шунинг учун пулини бу банкка қўйиш ниятидан воз кечди" деб ўйламаётганмикин? Мен ўзимни ҳаддан ташқари серзарда бир одам қилиб кўрсатишга уриндим. Кассир менга пулни бериш тараддудига тушди.

¹ Кенжа Гулд (1836-1892) — Америкадаги йирик миллионерлардан бири.

— Пулингизни қай тарзда олмоқчисиз? — деб сўради у.

— Нима?

— Неча пуллик қилиб берай?

Э, гап бу ёқда экан-ку. Ниҳоят, унинг саволининг маъносини тушундим, лекин шунда ҳам нима деяётганимнинг фарқига бормай жавоб бердим:

— Эллик долларлик қилиб беринг.

У менга эллик долларлик қоғоз пул узатди.

— Олти доллар-чи? — сўради у қуруққина.

— Олти долларлик қилиб беринг, — дедим мен.

У менга олти долларлик қилиб пул берди. Пулларни олдим-у, ўзимни эшикка урдим. Оғир эшик орқамдан оҳиста ёпилар экан, қулоғимга шунақа қаттиқ қаҳқаҳа овози эшитилдики, қўяверасиз. Қаҳқаҳа овозидан бинонинг шифти тушиб кетадиган туюлди.

Ўшандан бери менинг банк билан ишим йўқ. Кундалик ҳаражатларга пулни шимимнинг чўнтагида сақлайман, жамғармаларимни эса эски пайпоқнинг ичига солиб қўйганман.

КЎЗБОҒЛОҒИЧ АЛАМДАН ЧИҚДИ

— Энди эса, хонимлар ва жаноблар, — деди кўз боғлоғич, — бу рўмолда ҳеч нарса йўқлигига амин бўлганларингдан кейин мен ундан олтин балиқлари бор банкани оламан. Бир, икки! Мана, тайёр!

Залдагиларнинг ҳаммаси ҳайрат ичида ёқа ушлашди.

— Қойил-ей! Қандай қилиб олди-я?

Аммо биринчи қаторда ўтирган фаросатли жаноб, ҳамма эшитадиган тарзда шивирлаб қўшниларига деди:

— Балиқли банкани... енгига яшириб олган.

Шунда ҳамма мамнуният билан фаросатли жанобга қаради-да, унинг гапини маъқуллашди.

— Ҳа-я, албатта-да. Дарров ақлимиз ета қолмабди ҳам...

Кейин бу гап бутун залга тарқалди:

— Балиқли банка енгининг ичида экан.

— Навбатдаги кўрсатувимизда, — деди кўзбоғлоғич, — машҳур ҳинд ҳалқалари намоиш этилади. Эътибор беришингизни илтимос қиламан — ҳалқалар бир-бирига боғланган эмас. Мана, ўзларинг ишонч ҳосил қилинглр бунга. Энди эса қаранглр — улар бир-бирларига боғланиб қолади. Бум! Бум! Бум! Мана, бўлди!

Қойил қолган тамошабинлар ғовур кўтариб кўзбоғлоғични олқашди, лекин фаросатли жаноб яна шивирлади:

— Э-э, енгига бошқа ҳалқаларни яшириб олган.

Яна ҳамма ўзаро шивир-шивир қила бошлади:

— Енгининг ичида бошқа ҳалқалари бор экан.

Кўзбоғлоғич жаҳл билан қошларини чимирди.

— Энди, — деб давом этди у, — сизларга энг ажайиб ўйин кўрсатаман. Мен қалпоқнинг ичидан истаганча миқдорда тухум оламан. Бирорта жаноб менга шляпасини бериб туролмайдими? Ҳа, балли! Миннатдорман! Мана, бўлди!

У шляпани ичидан ўн еттита тухум олди. Қойил қолган тамошабинлар ўттиз беш дақиқа давомида ҳаяжондан ўзларига келолмадилар. Аммо биринчи қатордаги фаросатли жаноб қўшнилари томон эгилиб, яна шивирлади:

— Енгининг ичида товуқ бор.

Шундан кейин ҳамма бир-бирига шивирлай бошлади:

— Енгининг ичида ўн иккита товуқ бор экан.

Тухумлар билан кўрсатилган фокус ҳам расво бўлди.

Бутун тамоша давомида шу аҳвол такрорланаверди. Фаросатли жанобнинг шивир-шивирдан маълум бўлдики, кўзбоғлоғичнинг енгига ҳалқалар-у, балиқли банка ва товуқдан ташқари, яна бир даста карта, бир буханка нон, қўғирчоқ учун кароват, тирик денгиз тўнғизи, эллик центлик танга, ҳордиқ чиқарадиган ўриндиқ бор экан.

Орадан кўп ўтмай кўзбоғлоғичнинг обрўси икки пул бўлди. Тамошанинг охирига борганда кўзбоғлоғич тамошабинларга манзур бўлмоқ учун сўнгги марта уриниб кўрди.

— Хонимлар ва жаноблар! — деди у. — Тамошамизнинг охирида мен сизларга жуда зўр япон фокусини намоиш этаман. Уни яқинда Тииперэри аҳолиси кашф этган. Афандим, — деди у фаросатли жанобга мурожаат қилиб. — Тилла соатингизни бир зумга менга бериб туролмайсизми?

Гап-сўзсиз соат унга узатилди.

— Ижозат берсангиз, мен соатингизни манави ҳавончага соламан-да, майда-майда қилиб туяман, — деб рухсат сўради кўзбоғлоғич алланечук қаҳр билан.

Фаросатли жаноб розилигини билдириб бош ирғади-да, мамнун жилмайди.

Кўзбоғлоғич соатни каттагини ҳавончага солди-да, стол устидан тўқмоқни олиб ура бошлади. Ғалати тарзда қисирлашлар ва тарақ-туруқлар эшитилди.

— Соатни енгига яшириб қўяди, — дея шивирлади фаросатли жаноб.

— Энди, афандим, — деб давом этди кўз боғлоғич. — Ижозатингиз билан, дастрўмолингизни оламан-да, уни бир неча жойидан тешаман. Миннатдорман. Мана, кўрдингизми, хонимлар ва жаноблар, бу ерда ҳеч қандай фириб йўқ. Тешикларни оддий кўз билан ҳам кўрса бўлаверади.

Фаросатли жанобнинг чеҳрасида мамнуният барқ урарди. Бу гал унга ҳамма нарса чиндан ҳам сирли кўринарди ва у чин юракдан қойил бўлиб ўтирарди.

— Энди эса, афандим, марҳамат қилиб, менга шляпангизни берсангиз. Мен унинг устида рақс тушаман. Миннатдорман.

Кўзбоғлоғич унинг шляпасини ерга қўйди-да, унинг устига чиқиб ҳар мақомда тепкилай бошлади. Бир неча дақиқадан кейин шляпа чалпақдай япалоқ бўлди-қолди.

— Энди эса, афандим, марҳамат қилиб, менга елим ёқангизни беринг. Мен уни шамга тутиб ёндираман. Миннатдорман, афандим. Ижозатингиз бўлса, мен кўзойнагингизни ҳам болға билан уриб чил-парчин қилардим. Миннатдорман!

Бу гал фаросатли жанобнинг башараси ҳеч нарсани тушунолмай гаранг бўлган одамнинг башарасига ўхшарди.

— Хўп қизиқ бўляпти-ку! — деб шивирлади у. — Энди мен чиндан ҳам ҳеч нарсани тушунолмай қолдим.

Зал ола-ғовур бўлиб кетди. Ниҳоят, кўзбоғлоғич қаддини ростлади-да, фаросатли жанобга қаҳр билан кўз ташлаб, шундай деди:

— Хонимлар ва афандилар! Мана, ўзларингиз кўриб турибсизлар. Мен бу жанобнинг ижозати билан, унинг соатини чилпарчин қилдим, ёқасини ёқиб юбордим, кўзойнагини синдирдим, шляпаси устида рақс тушдим. Агар у менга яна ижозат берса-ю, мен унинг пальтосига зангори бўёқ билан расм чизсам, ўзимни беҳад бахтиёр ҳис қилган бўлардим ва сизларнинг кўнглингизни олишда давом этардим. Агарда "йўқ" десалар, унда тамоша тамом!

Оркестрнинг ғолибона садолари янгради. Парда тушди. Тамошабинлар тарқай бошлади. Улар бир нарсага қаноат ҳосил қилган эдилар – дунёда кўзбоғлоғичнинг енгига мутлақо алоқаси бўлмаган бунақа зўр фокуслар ҳам бўлар экан-ку!

РОМАНЛАРНИ ҚАНДАЙ ЁЗИШ КЕРАК?

Фараз қилайликким, сиз ёш лейтенант Гаспар де Во билан итальян қароқчиларининг бошлиғи Хеари Ханк ўртасидаги даҳшатли олишув тасвирланган замонвий романнинг биринчи саҳифаларида тахминан қуйидаги гапларни ўқидингиз:

"Рақибларнинг кучи тенг эмаслиги аниқ эди. Қиличини баланд кўтариб, ханжарини тишлари билан маҳкам қисиб баҳайбат ўғрибоши бутун ғазаби ва нафратини ҳайқиригига жойлаб, довюррак рақибининг устига ташланди. Де Во мўйлови энди сабза урган йигитча эди, лекин у шу пайтгача енгилмас деб ҳисоблаб келинган душманининг ҳамласидан зарра чўчимади. "О, парвардигор! — деб хитоб қилди фон Смит. — У ҳалок бўлди!"

С а в о л: Очигини айтинг — бу жангнинг қай бир иштирокчисининг томонини оласиз?

Ж а в о б: Де Вонинг -да! У енгади. Хеари Ханк уни кўтариб отади ва "Капут!" деган ваҳшиёна ҳайқириқ билан унинг кўкрагига ханжарини қадайд, лекин шу дақиқада де Во кўққисдан бир ҳамла қилади (бунақа ҳамлаларни у ота-онасининг уйида қиличбозлик ҳақидаги китобларни ўқиб юриб ўрганган) ва ...

С а в о л: Жуда соз. Сиз тўғри жавоб бердингиз. Давом этайлик. Фараз қилайликки, де Во Хеари Ханкни ўлдиргач, туғишган жойларини ташлаб, шарққа – саҳрога қочишга мажбур бўлади. Шунинг ўзи сизда унинг ҳаёти учун хавотирлик туғдирмайдими?

Ж а в о б: Ростини айтсам, туғдирмайди. Де Вога жин ҳам урмайди. Китобнинг биринчи саҳифасида унинг номи турипти, шунинг учун уни ўлдиришнинг сира иложи йўқ.

С а в о л: Ундай бўлса, бу ёғини эшитинг: "Ҳабашистон қуёши аёвсиз равишда саҳронинг жизғинагини чиқарган. Хаёлот денгизига чўмган де Во садоқатли филига миниб, йўлини давом эттирмоқда. Филнинг устида ўтирган жойидан у беҳудуд қумларни диққат билан кузатиб боряпти. Тўсатдан уфқда ёлғиз бир суворийнинг қораси кўринди. Унинг кетидан иккинчи, учинчи, кейин яна олтига суворий пайдо бўлди. Бир неча дақиқадан кейин бу суворийлар де Вонинг устига ёпирилди. "Оллоҳ!" деган хитоблар янгради, тасир-тусир милтиқлар отилди. Де Во филнинг устидан сирпаниб туриб, қум устига йиқилди, қўрқиб кетган фил эса ҳар томонга югура бошлади, ўқ нақд де Вонинг юрагига теккан эди". Хўш, бунисига нима дейсиз? Де Во энди ўлган бўлса керак ҳойнаҳой?

Ж а в о б: Мени кечирасиз-у, лекин де Во ўлгани йўқ. Ўқ ҳақиқатан ҳам тўғри унинг кўкрагига теккан. Ҳа, тўғри кўкрагига... Аммо де Во ирим қилиб, ҳар хил хасталиклардан сақланиш учун жилеткасининг кўкрак чўнтагида оилавий инжил олиб юрар экан. Ўқ инжилдан сирпаниб ўтипги-ю, уч-тўртта мадҳияга шикаст етказиб, ён дафтарчага тегипти. Де Во бу дафтарчага кундалик воқеаларни ёзиб борар экан. Шу тарзда у омон қолипти.

С а в о л: Мабодо, ҳеч нарсага қарамай, де Во ҳамон ҳаёт экан, чангалзорда донгала чаққандан кейин омон қолмаса керак. Сиз буни тушунмаслигингиз мумкин эмас-ку?

Ж а в о б: Унга жин ҳам урмайди. Унга дўстона муносабатда бўлган араб де Вони шайхнинг чодирига бошлаб боради.

С а в о л: Де Во шайхга кимни эслатади?

Ж а в о б: Албатта, унинг сеvimли ўғлини эслатади-да. Шайхнинг ўғли бир неча йил аввал ғойиб бўлган.

С а в о л: Унинг ўғли Хеари Ханк эмасмиди?

Ж а в о б: Албатта. Шайхдан бошқа ҳамма биледи буни. Бу гаплардан беҳабар шайх де Вони даволайди. У де Вони жуда оддий бир ўт ёрдамида тузатади, ўтнинг номи жуда ҳам оддий, ҳам осон эди, аммо у шайхдан бошқа ҳеч кимга маълум эмас. Ўшандан бери шайхнинг ўзи ҳам шу ўт билан даволана бошлади. У шу ўтдан бошқа ҳеч қанақа дорини тан олмайди.

С а в о л: Де Вонинг устида плаши бор. Шайх уни албатта, танийди. Шу муносабат билан унда Хеари Ханканинг ўлими тўғрисида турли гумонлар пайдо бўлмайдими? Бунинг оқибатида де Во ўлимга маҳкум бўлмайдими?

Ж а в о б: Йўқ. Бу вақтга келиб ёш лейтенантга равшан бўладикки, уни ўлдириб бўлмайди. Бундан китобхон ҳам хабардор. У саҳрони тарк этишга қарор қилади. Онаси ҳақидаги, шунингдек, кекса отаси тўғрисидаги ўйлар унга мадад беради. Қизиқ, отаси ҳамон букрига ўхшаб букилиб юрармикин ёки қаддини тиклаб олдимикин? Вақти-вақти билан у яна бир кимсани ўйлайди. Бу кимса унинг учун отасидан ҳам азиз... Ҳай, етар бу тўғрида... Де Во ўзининг Пикадиллидаги кўҳна қасрига қайтади.

С а в о л: Де Во Англияга қайтгандан кейин қандай воқеалар рўй беради?

Ж а в о б: Қуйидаги воқеа содир бўлади: "Бундан ўн йил аввал Англияни мўйлови эндигина сабза урган бир йигитча тарзида тарк этган де Во Ватанига қуёш нурларидан

танаси буғдой ранг тусга кирган бақувват бир эркак бўлиб қайтиб келди. Аммо уни шодиёна табассум билан ким кутиб олди? Наҳотки, ақли-ҳуши дурустгина бўлса-да, ўзи кўримсизгина бўлган ўша қиз — кичиклигидаги ўйинларида шерик бўлган болакай кутиб олган бўлса? Наҳотки, у шундай соҳибжамол, шундай гўзал, Англиядаги асилзода йигитларнинг ярми оёғига бош уришга тайёр қизга айланган бўлса? "Наҳотки, бу ўша?" — ўзига ўзи савол берарди де Во тонг қолиб.

С а в о л: Бу ўшамиди?

Ж а в о б: Ҳа, албатта, ўша. Қиз ўша эди, йигит ҳам ўша. Мана, уларнинг иккови. Қиз йигитни узоқ кутди – беш эмас, ўн эмас, эллик саҳифа давомида унга муштоқлигини тарк этмади. Бу қизга зарур бўлмаса, шунчалик кутармиди?

С а в о л: Афтидан, сиз аллақачон фаҳмлаган бўлсангиз керак — бу соҳибжамол қиз билан ёш лейтенант ўртасида муҳаббат пайдо бўлади. Сиз нима деб ўйлайсиз — бу муҳаббат ҳеч қандай ишқалларсиз мутлақо силлиқ кечармикин?

Ж а в о б: О, йўқ. Аминманки, қаҳрамонни Лондонга келишга мажбур қилган манзаралардан кейин муаллиф романга қуйидаги саҳнани киритмагунча кўнгли тинчмайди: "Мудҳиш кашфиётдан лол қолган Гаспар де Во қоронғи кўчаларда узоқ вақт мақсадсиз санғиб юрди. Ниҳоят, у Лондон кўпригига келиб қолди. У кўприк четдаги тўсиқдан энгашиб, қуюнга, тинимсиз қайнаб ётган сувга тикилди. Шиддат билан жавлон ураётган тўлқинлар нимаси биландир "Кел бағримга!" деб чорлаётгандай эди. Чиндин ҳам, нима учун бу тўлқинларнинг мафтункор бағрига ўзини отмаслик керак? Бир неча дақиқа де Во тараддулланиб қолди.

С а в о л: У сувга ташланадими?

Ж а в о б: Хўб билар экансиз-ку Гаспарни! У қанча зарур бўлса, шунча муддат мобайнида тараддулланиб туради-да, кейин эса ўзи билан шафқатсиз кураша-кураша бутун иродасини бир жойга тўплайди-да, кўприқдан қочиб кетади.

С а в о л: Ўзини сувга отиш фикридан қайтиш унга осон бўлмаган бўлса керак-да?

Ж а в о б: Бўлмаса-чи! Бизнинг кўпчилигимиз шу қадар ожизмизки, ўйлаб ўтирмай, ўзимизни сувга отаверар эдик. Лекин Гаспар бунақалардан эмас. Бундан ташқари, унда ҳали шайхнинг шифобахш дорисидан жиндай қолган бўлади. У дорини чайнай бошлайди.

С а в о л: Ҳар ҳолда нима воқеа рўй берди де Во билан? Балки у бирон ножоиз нарса еб қўйгандир?

Ж а в о б: Йўқ, гап овқатда эмас. Гап қизда. Зарба шу томонидан берилади. Қизга қуёшда қорайган одамларнинг кераги йўқ. Буғдойранг бўлса бўлипти-да! Қиз герцогга турмушга чиқмоқчи. Ёш лейтенант қатордан чиқиб қоляпти. Гап шундаки, замонавий романнавислар асарни "ҳамма муроду мақсадига эришди" деб ёқтиришмайди. Уларга, албатта, фожеа керак, ҳаёти кунфаякун бўлганлар керак. Қанча ваҳимали бўлса, шунча яхши!

С а в о л: Асар нима билан тамом бўлади?

Ж а в о б: Хўш... де Во саҳрога қайтади, шайхнинг қучоғига ташланади ва унинг учун иккинчи Хеари Ханк бўлишига қасам ичади. Энг охирида саҳро манзараси берилади: шайх ўзининг янги топган ўғли билан додирнинг олдида туришипти, қуёш эҳром ортига ботяпти, Гаспарнинг вафодор фили эса унинг оёқлари ёнида ётиб, хўжайинининг кўзларига унсиз садоқат билан мўлтирайди.

НОТАНИШ ДЎСТИМ

У пульман вагонининг кашандаларга аталган купесига кирди. Мен унда ёлғиз ўзим эдим.

Унинг эғнида ёқаси мўйнали узун пальто, қўлида эса эллик долларлик чамадон кўтариб олганди.

У чамадонини ўриндиққа қўйди-да, шундан кейингина мени пайқагандай бўлди.

— Ие, бун қаранг! — деди у ва юзи аллақандай хотиранинг шуъласидан ёришиб кетгандай бўлди.

— Ие, бун қаранг-а! — дея такрорладим мен.

— Ё қудратингдан кетай! — деди у жон-жаҳди билан қўлимни қисар экан... — Бизнинг учрашувимиз кимнинг ҳам хаёлига келарди?

— Ҳақиқатан ҳам... — ўйладим ичимда. У менга диққат билан синчиклаб қаради.

— Сен ҳеч ҳам ўзгармабсан, — деди у.

— Сен ҳам ... — дадил жавоб бердим мен.

— Жиндай тўлишганингни айтмаса... — давом этди у мени бошдан -оёқ кўздан кечирар экан.

— Ҳа, — дея гапни тасдиқладим. — Жиндай тўлишганман. Лекин сен ҳам озган эмассан.

Мен анчагина тўладан келганман. Ортиқча семизлигимни юзимга солмасин деб шу гапни айтдим.

— Яна, қайдам? — давом этдим мен. — Тўғриси айтсам, аввал қандоқ бўлган бўлсанг, ҳозир ҳам ўшандайсан.

Бу гапларни гапиряпману, ўзим зўр бериб, бу одамнинг кимлигини эслашга уринаман. Ўлай агар, бу одам сира ҳам эсимда йўқ. Назаримда, мен уни умримда биринчи марта кўриб турибман. Бу билан мен хотирамнинг мазаси йўқ демоқчи эмасман. Аксинча, хотирам жуда яхши. Тўғри, мен исмларни қийналиб эслаб қоламан. Кўпинча шундай ҳам бўладики, одамларнинг башарасини эслаб қололмайман. Баъзан эса одамнинг ташқи қиёфасини унутиб қўяман. Шундоқ бўлгач, ўз-ўзидан маълумки, одамларнинг қандай кийинганини сира эслаб қололмайман. Агар ана шу майда-чуйдаларни соқит қилганда, мен ҳеч қачон ҳеч кимни эсимдан чиқариб қўймайман ва бу билан жуда фахрланаман. Мабодо аҳён-аҳёнда бирон одамнинг исмини унутиб қўйсам ёки чеҳраси хотирамдан кўтарилса, барибир, ўзимни йўқотиб қўймайман. Бундай вазиятда ўзимни қандай тутишни яхши биламан. Сиполикни йўқотмасангиз бўлди. Топқир бўлмоқ керак, шунда ҳаммаси жойида бўлади.

Дўстим ўриндиққа ўтирди.

— Кўришганимизга ҳам анча бўлди-я, — деди у.

— Анча бўлди, — деб такрорладим мен ҳазил овозда.

Бу айрилиқ менга ҳам анча малол келганини у ҳам сезиб қўйсин дедим-да...

— Умр дегани ўтиб кетаверар экан-да.

— Ҳа, елдек ўтиб кетаркан, — деб маъқулладим.

— Умрнинг тез ўтишига лол қолмай илож йўқ — деди у. — Биз дўстларимизнинг изини йўқотиб қўямиз. Атрофимиздаги ҳамма нарса ўзгариб бошқача бўлиб қолади. Мен буни кўп ўйлайман. Баъзан-баъзан эски ошнолар қаёққа тарқалиб кетганини шунақа билгим келадикки, қўяверасиз...

— Мен ҳам, — дедим мен.

Чиндан ҳам ҳозир айна шу дақиқада мен худди шу тўғрида ўйлаб ўтиргандим. Кўпдан бери шуни пайқаганманким, бунақа шароитда одам эртами-кечми "эски ошноларини" эслай бошлайди. Шунақа пайтларда унинг кимлигини аниқлаб олиш имкони туғилади.

— Бу орада эски кулбанга бориб-келиб тургандирсан? — деб сўради у.

— Бирон марта ҳам борганим йўқ, — дедим камоли ишонч билан.

Бу жавоб унга қўл келди. Суҳбатимиздан "эски кулбалар"ни мутлақо истисно қилиш зарурлигини ҳис қилдим — ҳар ҳолда бу "эски кулбамиз" қайси ва қаерда эканини аниқлаб олмагунимча шундай қилмоқ жоиз.

— Сирасини айтганда, — давом этди у, — менимча, бунақа хоҳишнинг ўзи пайдо бўлмаган ҳам бўлса керак сизда?

— Ҳозирча бунақа хоҳиш пайдо бўлгани йўқ, — жавоб бердим жуда эҳтиёткорлик билан.

— Тушунаман. Мени авф этасиз. Ўтинаман, — деди у. Биз бир оз сукутга чўмдик.

Шундай қилиб, биринчи олишувда мен голиб чиқдим. Бунинг натижасида шуни аниқладимки, аллақайда менинг "эски кулбам" бор экан, унга бориб туришни кўп хушламас эканман. Қарабсизки, пухтагина бир пойдевор пайдо бўлди — унинг устига бинойидек бирор иморат қурса бўлади.

Орадан кўп ўтмай у яна гап бошлади.

— Вақти-вақти билан эски ошнолардан баъзи бировларини учратиб тураман. Улар сени эслаб туришади, ҳозир нима иш қилаётганингни сўрашади.

"Шўрликлар", — деб ўйладим мен. Лекин бу гапни овоз чиқариб айтмадим. Тушундимки, қақшатғич зарба берадиган фурсат етиб келди. Бундай пайтларда қўллайдиган усулим бор — ўшанга амал қилиб, мардона равишда рақибимга ташландим.

— Менга қара, — дедим мен жон киргандай, — ҳозир Билли қаерда? Билли ҳақида ҳеч нарса биласанми?

Ростини айтсам, бу жуда самарадор усул. Ҳар бир эски гуруҳнинг ўзининг Биллиси бўлгучи эди.

— Албатта, — деб жавоб берди дўстим, — Биллининг Монтанда ранчоси бор. Ўша билан андармон. Мен уни баҳорда Чикагода кўргандим. Ўзи ҳам нақд икки юз фунт келади. Сен уни сира ҳам таниёлмаган бўлардинг.

"Албатта, таниёлмас эдим-да" — дея мингирладим ўзимча.

— Пит-чи? Пит қаерда? — деб сўрадим мен. Бу усул ҳам жуда қўл келадиган усул эди.

— Биллининг укасини айтяпсанми? — деб сўради у.

— Ҳа-да! Биллининг укаси — Питни айтяпман. Мен уни тез-тез эслаб тураман.

— Э, э, сен билган аввалги Пит қаёқда дейсан? — деб жавоб берди нотаниш дўстим. — У қуюлиб қолган... Энди у бола-чақали, хотини ҳам зўр...

Шундай деб хахолаб кула бошлади.

Мен ҳам кулиб юбордим. Бир одамнинг уйлангани ҳақидаги хабарни эшитганда, албатта, куласан-да. Пит ким бўлганда ҳам унинг уйлангани ҳақидаги хабарни эшитганда ҳамма кулавериб, ичаги узилмоғи керак деб ҳисобланади. Шундай қилиб, мен бамайлихотир кулишда давом этдим — назаримда бу кулги менга охиригача кифоя қилар эди. Менинг манзилимга етишимга бор-йўғи эллик миля қолган эди. Албатта, ақлингни яхшилаб ишлатсанг, кулгингни эллик миляга етказишнинг қийин жойи йўқ.

Аммо менинг дўстим шу билан тинчигани йўқ.

— Мен бир неча марта сенга мактуб ёзмоқчи бўлдим, — деди у овозини сирли равишда пасайтириб. — Айниқса, бошингга тушган кўргиликларни эшитганимдан кейин...

Мен индамадим. Бошимга қанақа кўргиликлар тушганикин? Пул йўқотганманми? Агар пул бўлса, қанча йўқотганман? Уларни қай тарзда йўқотган эканман? Ўзим ҳам билган бўлардим, бу йўқотишим оқибатида мен бутунлай хонавайрон бўлганманми ёки бир қисм мулким омон қолганми?

— Бундай йўқотишдан кейин одамзод ҳеч қачон тўлалигича ўзига келолмайди, — деди у қовоғини уюб.

Афтидан, мен узил-кесил хонавайрон бўлган кўринаман. Бироқ мен индамадим. Майли, кутай-чи... У охиригача зарбасини берса берақолсин...

— Ҳа, — деб давом этди нотанишим. — Ўлим ҳаммиша мудҳиш бўлади.

Ўлим! Демак, гап ўлим ҳақида кетяпти. Мен хурсанд бўлганимдан ўтирган жойимда салчиб тушишимга сал қолди. Энди бу ёғига ҳаммаси силлиқ кетади. Бундай ҳолларда гапни улаб юборишнинг сира ҳам қийинчилиги йўқ. Фақат хотиржам ўтириб, ким ўлганини аниқлаб олиш керак, холос.

— Ҳа, — дея шивирладим, — мудҳиш нарса... Аммо шундоқ ҳал бўладики...

— Гапинг жуда ҳам тўғри. Айниқса, бу ёшда...

— Тўғри айтасан. Бу ёшда, шундоқ ҳаётдан кейин...

— Охирги дақиқагача эс-ҳушини йўқотгани йўқ. Хотираси ҳам жойида эди-а? — деб сўради у жўшқин ҳамдардлик билан.

— Ҳа, — деб жавоб бердим мен оёғим остида мустаҳкам замин пайдо бўлганини ҳис қилиб. — Энг сўнгги кунларга қадар ҳам тўшагида бемалол ўтирарди ва чекишини канда қилмасди.

— Ие, нечук? — деб сўради у таажжуб ичида. — Наҳотки сенинг бувижонинг...

"Бувижонинг" дейдими? Ие, гап бу ёқда экан-ку!

— Кечирасан мени, — дедим мен фаросатсизлигимдан ғижиниб. — Мен "чекишини" деганимда тамаки тутунига дош беришини назарда тутган эдим. Биласанми, биров олдида ўтириб олиб, секин-аста тутатганини жуда яхши кўрарди.

Ишқилиб, бирор одам ёнида ўтириб, китоб ўқиб бериб турса бўлгани эди. Фақат шугина уни тинчлантирар эди.

Унга жавоб бераётиб, поезднинг тарақа-туруқ билан семафор ёнидан ўтганини ва юришини секинлатганини пайқадим.

Дўстим шоша-пиша деразага қаради.

Унинг юзида ҳаяжон белгилари бор эди.

— Ё тавбангдан кетай! — деди у. — Катта бекатга келиб қолибмиз-ку! Мен етиб келибман. Асли, аввалги бекатда тушишим керак эди...

— Ҳой проводник! — деб қичқирди у купе эшигидан бошини чиқариб. — Бекатда қанча вақт турамыз?

— Икки дақиқа, холос, афандим, — деб жавоб берди проводник. — Поезд жиндай кечикяпти. Энди бу ёғига тезроқ юриб етишиб олмаса бўлмайди.

Менинг дўстим энди чамадончаси ёнида турар ва ёнидан бир шода калит олиб, гоҳ бир калитни, гоҳ иккинчисини қулфнинг тешигига тиқиб кўрар, қулф қурмагур эса ҳадеганда очилавермас эди.

— Телеграмма бериш керакми дейман-да... Нима қилишимни билмай қолдим-ку? — деб судранди у. — Жин урсин бу қулфни. Ҳамма пулларим чамадонда эди.

Энди мен ҳаммадан ҳам нотаниш дўстим бу бекатда ҳам тушишга улгуролмай қолади деган хавотирда эдим.

— Манавини олақол, — дедим мен чўнтагимдан пул чиқариб: — Қулфнинг ўз ҳолига кўявер, беҳуда уринма. Мана пул.

— Раҳмат! — деди у қўлимдаги бир даста пулнинг ҳаммасини супириб олиб. Унинг ҳаяжони жуда зўр эди, шунинг учун қўлимдаги ҳамма пулни олди-қўйди. Нима бўлганда ҳам улгурсин-да!

У югурганича вагондан сакраб тушди. Мен деразадан унинг кутиш залига қараб кетаётганини кўриб турардим. Назаримда, у унча шошилаётгани йўқ эди. Мен кута бошладим.

Проводникларнинг қичқириви эшитилди.

— Вагонларга! Тезроқ чиқинглар!

Учинчи кўнғироқ чалинди, паровоз пишиллади ва бир дақиқадан кейин поезд ўрнидан қўзғалди.

"Вой тентаг-ей! — деб ўйладим мен. — Кеч қолди-я! Унинг эллик долларлик чамадони эса бу ерда қолди".

Мен ҳамон деразага қараганча, уни кутардим ва бу одамнинг ким бўлиши мумкинлигини ўйлардим.

Қўққисдан мен яна проводникнинг овозини эшитдим. Афтидан, у йўлқадан кимнидир бошлаб келарди.

— Мен бутун вагонни қараб чиқдим, афандим, — дерди у.

— Мен уни анави купеда қолдирган эдим. Бу купеда хотиним ўтирган эди. Чамадон диван устида, хотинимнинг орқасида турган эди, деган нотаниш овоз эшитилди. Кейин купега яхши кийинган бир жаноб бош суқди.

Шодиёна табассумдан унинг чеҳраси ёришиб кетди. Аммо бу табассум менга эмасди. Унинг нигоҳи эллик долларлик чамадончада эди.

— Мана чамадон, — деб хитоб қилди у ва чамадонини олиб, купедан чиқди.

Бутунлай ҳолдан тойган ҳолда мен диваннинг суянчиғига суяниб қолдим.

Эски ошналар эмиш! Питнинг уйланиши эмиш! Бувининг вафоти эмиш. Э-э, худойимей! Менинг пулим-чи? Энди ҳаммаси аён бўлди. Нотаниш дўстим ҳам "гапни гапга улаб" турганди — аммо у буни бежиз қилмаган экан.

Роса эшак эканман-да ўзим ҳам!

Йўқ, бўлди, бундан буён агар яна бирор марта йўлда кетаётиб бирон тасодифий ҳамроҳ билан суҳбат қуришга тўғри келса, ҳеч қачон бу даражада чечанлигимни намоиш этмайман.

Мисрда маданий ҳаёт

ЯНГИ ИМКОНИАТЛАР

Компьютер дастурлари яратиш бўйича жаҳонда етакчи компаниялардан бирининг вакили Миср Яқин Шарқда компьютер дастурлари ва маълумотлар йиғиш технологиясини ривожлантириш ҳамда бу соҳага жаҳон компаниялари ва сармояларини жалб этиш борасида муҳим марказга айланиши мумкинлигини маълум қилди.

Майкрософт компаниясининг Мисрдаги янги Бош мудир мамлакатда замонавий технологияларни ўзлаштирибгина қолмай, ҳатто уни ривожлантира оладиган мутахассисларнинг кўплиги, Мисрда уларнинг малакали хизматидан фойдаланиш дунёдаги бошқа давлатларга қараганда анча арзонга тушиши, қолаверса фиръавнлар диёри бир неча қитъалар туташган минтақада жойлашгани каби омиллар шундан далолат беришини қайд этди. Айни пайтда ҳукуматнинг иқтисодиётни янада ривожлантириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сони ва сифатини яхшилаш орқали мамлакат экспорт қувватини оширишга қаратилган сиёсати ҳам Мисрни дастурлар ишлаб чиқариш бўйича Ҳиндистон сингари муҳим марказлардан бирига айлантириш имконини беради. Зеро, Ҳиндистон йилига 1,5 млрд. америка доллари қийматига эга компьютер дастурларини хорижий давлатларга сотмоқда.

Майкрософт компанияси вакилининг таъкидлашича, ҳозир улар бу соҳада барча компания ва компьютер эгаларининг эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қилмоқдалар.

"АЗ-ЗАЪФАРОНИЙ МАҲАЛЛАСИ"

Мисрда чиқадиган "Адабиёт янгиликлари" журналининг бош муҳаррири қатор бадиий асарларнинг муаллифи сифатида ҳам

танилган. Унинг "Аз-Заъфароний маҳалласи" романи воқеалари Мисрнинг оддий фуқаролар яшайдиган маҳалласида бўлиб ўтади. Маҳалла эркакларини ғаразли муддаолар билан ўз кўли остида тутиб туришни истаган шайх қандайдир йўл билан уларни жинсий ожиз, заиф қилиб қўйиб, турли қўйларга солади. Улар умидсизликка тушган бир пайтда шайх қўлга олинади. Орадан кўп ўтмай эркаклар ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетадилар. Мисрлик адибнинг мазкур асарини Франциянинг "Синдабод" нашриёти француз тилида чоп этди.

НОДИР ТОПИЛМАЛАР

Мисрнинг Луксор туманидаги Шоҳлар водийсида жойлашган Рамзес II нинг фарзандлари мақбарасида яна 46 та хона борлиги аниқланди. Шундай қилиб мақбара хоналарининг сони 108 тага етди. Уларга ҳар бири 48 метр узунликдаги олтита тор йўлак бошлаб бораркан. Мақбара ўтган аср охирида илк бор топилганида атиги икки хонадан иборат деб ҳисобланганди.

Луксор ва юқори Мисрдаги осори-атиқалар бош мудир, доктор Муҳаммад Ас-Сағир мазкур мақбарадаги қидирув ишлари ноёб илмий ва тарихий натижалар бериши мумкинлигини қайд этаётир. Унинг айтишича, топилган хоналар жаноза ўқиш учун мўлжалланган бўлиши мумкин. Чунки тор йўлақлар пастга қараб тушган ҳолда тугайди. Бу йўлақлар пастдаги майит дафн этиладиган катта хоналарга олиб борса ажаб эмас. Ҳозиргача топилган хоналарнинг пастда Шоҳ Рамзес II нинг қизларини дафн этиш учун мўлжалланган хоналар бўлиши ҳам мумкин.

Мисршунос олимларнинг яна бири Зоҳий

Ҳаваснинг фикрига кўра эса, Рамзес II болаларининг мақбараси майитлар дафн этиш учун яратилган эмас. Бу рамзий мақбара бўлиб, марҳум Осирис худоси билан боғланиб туриши учун унга майитнинг номи қўйилган.

Маълумки, Шоҳ Рамзес II бир неча хотиндан 52 ўғил ва 30 дан ортиқ қиз кўрган. Унинг хотинлари орасида гўзалларнинг гўзали малика Нифертитининг мартабаси айниқса баланд бўлган. Рамзес II тарихда энг узоқ муддат — милоддан аввалги 1224 йилдан 1291 йилгача, жами 67 йил ҳукмронлик қилган.

ЮКСАК МУКОФОТ

Мисрлик йирик жамоат ва сиёсат арбоби Бутрос Ғолий Франция академиясининг юксак мукофоти билан тақдирланди.

Франциянинг Париждаги сиёсий фанлар ва назария академияси доктор Бутрос Ғолийни академикларга бериладиган юксак мукофотга турли юқори мансаб ва вазифаларда сидқидилдан хизмат қилгани, ҳатто БМТнинг Бош котибидек юқори лавозимгача кўтарилгани, кейинчалик француз тилида сўзлашувчи давлатлар бошлиқлари томонидан яқдиллик билан шу давлатларнинг Ханойдаги ташкилотига Бош котиб этиб сайлангани боис лойиқ деб топди.

Франциянинг мазкур Сиёсий фанлар ва назария академияси дунёда сиёсат соҳасидаги энг йирик академиялардан биридир. Академиянинг бу нуфузли мукофоти сиёсий соҳадаги тадқиқотлари ва фаолиятлари жаҳон миқёсида тан олинган йирик жамоат арбобларига бошқарув кенгашининг барча аъзолари рози бўлсаларгина тақдим этилади.

ПАЙҒАМБАРИМИЗ ҲАҚИДАГИ АСАР

Мамлакатимиз мўмин мусулмонлари бир неча йилдан буён рўзаи рамазон кунларида мисрлик кино усталари яратган "Муҳаммадур Расулulloҳ" кинофильмини ихлос ва эътиқод билан томоша қилиб келяптилар. Кенг қамровли бу асар беш фаслдан иборат бўлиб, унинг ҳар бир фасли ўттиз қисмдан иборатдир. Ҳозир кинофильмнинг навбатдаги фаслини таржима қилиш устида иш олиб борилмоқда. Бу хайрли ишни таниқли таржимонлардан бири Абдулҳафиз Абдуҷабборов амалга оширмоқда.

Миср кино усталари яратган фильмлардан ўзбек томошабинлари анчадан буён баҳраманд бўлиб келмоқдалар. Жумладан, "13 қаллик", "Уйингиздаги бегона", "Мим салтанати ёхуд меҳру муҳаббат маскани", "Ғазабноклар" каби фильмларни томошабинларимиз кўришга муяссар бўлдилар. Мамлакатларимиз ўртасида бу борадаги ҳамкорлик самарали

бўлишига мисршунос олимлардан бири Бахтиёр Иброҳимов ҳам салмоқли ҳисса қўшиб келаётир.

МИСР КИНОСИНИНГ СОЛНОМАСИ

Мисрда кино санъати кириб келганига юз йилдан ошди. Ўтган давр мобайнида мамлакатда кино санъати равнақ топди. Миср кино санъати Юсуф Шаҳин, Салоҳ Абу Сайф сингари бетакрор санъаткорларни етиштирди. Мағриб ёзувчиларидан бири Ҳамид Ҳамзавийнинг "Миср киносининг тарихи" китобида мамлакат кино санъати босиб ўтган сиёсий, ижтимоий ва тарихий жараёнлар ҳамда илмфан ва техника ютуқлари ҳақида батафсил ҳикоя қилинган.

ҲУСНИЙ МУБОРАК НОМИДАГИ СТУДИЯ

Мисрнинг шаҳарчаларидан бирида Президент Ҳусний Муборак номидаги студиялар мажмуини тез орада ишга тушириш учун жадал иш олиб борилаётир.

Мамлакат раҳбари шу йил май ойида кино ва телевидение маҳсулотлари суратга олишга мўлжалланган саккизта студия-павильондан иборат мажмуанинг биринчи ва иккинчи босқичларини тўла ишга тушиши тантаналарида иштирок этади.

Бу мажмуа Мисрнинг 6 Октябрь шаҳарчасидаги жаҳон миқёсида кино ва видео тасвир олишга ихтисослашган ахборот етказиб берувчи қиймати бир миллиард жунайждан иборат ўн учта студияга қўшимча равишда фаолият кўрсатади.

"МИСРНИНГ ҚАДИМИЙ ИБОДАТХОНАЛАРИ"

Миср ранг-баранг кўҳна тарихий ибодатхоналари, обидалари, ҳайкаллари, эҳромлари билан жаҳон аҳлини ҳали-ҳалигача лол этиб келаётир. Олис тарихнинг тилсиз гувоҳлари бўлган бу обидаларга қизиқиш эса йилдан-йил ошиб бормоқда. Башарият маданиятининг бешикларидан бири бўлган қадимий мамлакат тарихий обидалари ҳақидаги мароқли ҳикоя қилувчи навбатдаги асарлардан бири Англияда "Турист" нашриёти томонидан чоп этилди. Мисршунос олимлардан бири Байрон Шефер қаламига мансуб "Мисрнинг қадимий ибодатхоналари" номли китобда Мисрдаги фиръавнлар даври обидалари ҳамда бошқа диққатга сазовор жойлар батафсил таҳлил ва талқин этилади. Кекса олим Байрон Шефер Миср тарихи билан бир неча йиллардан буён жиддий шугулланиб келади. Унинг қаламига мансуб фиръавнлар ҳаётига оид бир неча китоб дунё юзини кўрган.

МАЪРИФАТ ҲУҚМРОНЛИГИ

Миср Ахборот бош ташкилоти раиси Набил Усмоннинг фикрича, башарият тарихи давомида ҳукмронликнинг бир неча босқичини босдан кечиради. Дастлабки — ҳарбий ҳукмронлик даври асримизнинг ўрталарига келиб ниҳоясига етди. Биз яшаётган ҳозирги давр иқтисодий ҳукмронлик босқичи саналади. Набил Усмоннинг фикрича, келажакда инсониятни маданий ҳукмронлик босқичи кутаётир. Бундай ҳукмронликнинг ҳам ўзига яраша қалтис жиҳатлари бўлиб, унда муайян доиралар ва кучлар инсон тафаккури устидан ҳукмронлик қилишга интиладилар. Ана шундай шароитда маънавий қарамликка тушиб қолиш хавфи бор давлатлар маданий ҳукмронликнинг бефарқ кузатувчилари бўлиб қолишлари мумкин. Бунга йўл қўймаслик учун маданий мулоқотга фаол аралашиб, халқаро майдонга дадил чиқиш керак бўлади.

Хусусан, ҳар бир миллат ўз маданий ва тарихий меросини кўз қорачиғидек асраб-авайлаши, дунё халқларини ундан баҳраманд этиш чора-тадбирларини кўриши лозим.

Шундан келиб чиққан ҳолда Мисрда мамлакатнинг ахборот мустақиллигини таъминлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Миср оммавий ахборот воситаларининг еттинчи-

саккизинчи ўринда эканлиги ҳам шу билан изоҳланади. Мамлакат телевидениесининг атиги иккита канали умуммиллий дастурларни намойиш этаётган бўлса, олтитаси минтақавий ва маҳаллий эшиттиришларни олиб кўрсатади. Маҳаллий газета ва журналлар чиқариш ҳам тобора авж олмоқда.

Мисрда ҳам оммавий ахборот воситаларининг даромад келтирадиган соҳа эканлигини унутмаган ҳолда матбуотнинг жамоатчилик фикрини шакллантиришдаги ўрнига кўпроқ эътибор берилаётир. Шу мақсадда бу ерда Ахборот вазирлиги ташкил этилган. Ҳозирги кунда унга қарашли Ахборот бош ташкилотининг хорижда қирқ икки бюроси, жумладан, Ўзбекистонда ҳам бюроси ишлаб турибди. Улар олдида жаҳон бўйлаб Миср тўғрисида тўлиқ, энг муҳими, ҳолис ахборот тарқатиш вазифаси қўйилган.

Мамлакат газеталарнинг соҳалар бўйича ихтисослашуви кучаймоқда. Эндиликда фақат аёллар, болалар, ўсмирлар, спорт ишқибозлари, ҳаваскор ҳайдовчиларгагина эмас, балки мусиқага, саёҳат ёки балиқ боқишга мўлжалланган газеталар ҳам нашр этилмоқда. Япония технологиялари бўйича электрон, яъни видео орқали танишиш мумкин бўлган газеталар ҳам чиқмоқда.

Жаҳон адабиёти 2. 1998

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасида рўйхатга олинган. N172

Ижарадаги Тошкент полиграфия комбинати. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Таҳририят манзили:

7000129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: 144-41-60, 144-41-61, 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир *Рауф Парфи*

Рассом *М.Карпузас*

Техник муҳаррир *В.Барсукова*

Мусаҳҳиҳ *Т.Арипова*

Теришга берилди 30.12.1998 й. Босишга рухсат этилди 04.04.1998 й.
Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2.
Нашриёт босма табоғи 20.2. Жами 5000 нусха. рақамли буюртма. К 5987
Баҳоси шартнома асосида.